**TÜRKİYE CUMHURİYETİ**
**ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

# UYGUR VE KARAHANLI TÜRKÇESİNDE İTAAT KAVRAMI

**HÜSNÜ ÇAĞDAŞ ARSLAN**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**ADANA / 2016**

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ**
**ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

# UYGUR VE KARAHANLI TÜRKÇESİNDE İTAAT KAVRAMI

**HÜSNÜ ÇAĞDAŞ ARSLAN**

**Danışman:** **Doç. Dr. Engin ÇETİN**
**Jüri Üyesi:** **Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK**
**Jüri Üyesi:** **Prof. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**ADANA / 2016**

**Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;**

Bu çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

**Başkan:** Doç. Dr. Engin ÇETİN
(Danışman)

**Üye:** Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

**Üye:** Prof. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN

**ONAY**

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
…/…/2016

Prof. Dr. H. Mahir FİSUNOĞLU
Enstitü Müdürü

**NOT:** Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

## ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 16 / 12 / 2016

Hüsnü Çağdaş ARSLAN

# ÖZET

## UYGUR VE KARAHANLI TÜRKÇESİNDE İTAAT KAVRAMI

**HÜSNÜ ÇAĞDAŞ ARSLAN**

**Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı**
**Danışman: Doç. Dr. Engin ÇETİN**
**Aralık 2016, 252 sayfa**

Devlet sisteminin iki önemli unsuru yöneten ve yönetilendir. Yönetilenin, yönetene "itaat etmesi" bu sistemin en temel özelliklerindendir. Tıpkı siyasî anlamda olduğu gibi, dinî anlamda da "itaat kavramı", sistemin merkezinde yer alır. İnananın "gönüllü bir şekilde" yaratıcıya itaat etmesi gerekir. Bütün dinlerin ve devlet sisteminin merkezinde yer alan bu kavram, bilinen en eski dönemlerde Türk töresinin de değişmeyen önemli bir unsurudur.

*Huastuanift, Irk Bitig* ve *Manihaist Uygur Metinleri* adlı Manihaist Uygur edebiyatı dönemi eserlerinin, *Altun Yaruk, Hsüan-Tsang Biyografisi* ve *Üç İtigsizler* adlı Budist Uygur edebiyatı dönemi eserlerinin ve *Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* adlı Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemi eserlerinin söz varlığında, *itaat* kavram alanını oluşturan sözcükleri tespit ederek, bu kavram alanının varlığının ilk kez belirlenmesi ve bu dönemdeki düşünce dünyasında *itaat*in yerinin ortaya çıkarılması temel amacımız olmuştur.

Öncelikle Uygur ve Karahanlı devletleri, onların inançları ve eserler hakkında bilgiler, daha sonra ise kesin bir tanımı henüz yapılamayan "kavram" ve çalışmamızın teorik temelinde yer alan "sözlüksel alan (kavram alanı) teorisi" hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra ise itaat kavramı kısaca açıklanmıştır. Son olarak eserlerde tespit edilen ve itaat kavram alanını oluşturan bütün sözcükler farklı anlam kategorilerinin bulunduğu tablolar hâlinde sınıflandırılmış ve tüm bu verilere dayanarak çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Uygur, Karahanlı, itaat, kavram alanı.

## ABSTRACT

## THE CONCEPT OF OBEDIENCE IN UIGUR AND KARAKHANID TURKISH

**HÜSNÜ ÇAĞDAŞ ARSLAN**

**Master Thesis, Department of Turkish Language and Literature**
**Supervisor: Asst. Prof. Engin ÇETİN**
**December 2016, 252 pages**

The ruling and the ruled are two important elements of the system of a state. Obeying the ruling is one of the fundamental qualities of this system. Also in religious meaning, the concept of obedience is situated in the centre of the system, just as it is in political meaning. It is necessary for believers to obey the creator willingly. This concept, situated in the centre of all religions and the systems of the state, is an important and invariable element of the oldest known periods of Turkish law.

Determining the words formed the conceptual field of obedience on the vocabulary of Manichaean Uigur works named *Huastuanift*, *Irk Bitig* and *Manichaean Uigur Texts*; on the vocabulary of Buddhist Uigur works named *Altun Yaruk*, *The Biography of Xuanzang in Old Uigur* and *Uc Itigsizler*; and on the vocabulary of Karakhanid Turkish works named *Kutadgu Bilig*, *Atebetu'l-Hakayık* and *First Turkish Kor'an Translation (The copy of Rylands)*, it has been our principal aim to determine the presence of this conceptual field firstly and to reveal the place of obedience in the mentality of this period.

Initially the formations about the states of Uigur and Karakhanid, their beliefs and works, then the formations were given about "concept", not identified completely yet, and the lexical field (conceptual field) theory situated in the theoretical base of our work. Later, the concept of obedience was explained briefly. Finally, all words determined in the works and formed the conceptual field of obedience were categorized as tables including different meaning categories and gained some kind of conclusions regarding all information.


**Keywords:** Uigur, Karakhanid, obedience, conceptual field.

# ÖN SÖZ

Bu çalışmada ele aldığımız itaat kavramı, Türklerin hem İslâm öncesinde; Kök Tengri inancında, Manihazimde ve Budizmde; hem de İslâm sonrasında çok önem verdiği ve Türk töresinin de temelini oluşturan kavramlardan birisi, belki de en önemlisidir.

İtaat kavramı yalnızca Türk töresinde önemli bir yere sahip değildir, aynı zamanda farklı görünümlerde Manihaizm, Budizm ve İslâmiyet için de oldukça önemlidir. Tıpkı Manihaist ve Budist öğreti kitaplarında olduğu gibi İslâm dininin kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim'de de itaat kavramına yer verilmektedir. Elbette burada karşımıza çıkan itaat olgusunun, dinî boyutu daha ön plandadır. Ancak gerek Manihaizm gerek Budizm gerekse de İslâm, yalnızca dinî kuralları olan bir anlayış getirmez, aynı zamanda bir yaşam felsefesi de sunar. Bu yüzdendir ki Türkler bu inanç sistemlerini kabul ederken, bununla birlikte farklı alanlarda birçok olguyu da benimsemiş oldular.

Türk tarihinde her biri yeni birer dönüm noktası olan Manihaist ve Budist çevrede gelişen Uygur Türkçesi ile İslâmî çevrede gelişen Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemlerinde yazılan eserlerde itaat kavramını incelediğimiz bu çalışma, daha çok söz varlığı ve köken üzerinde duran bir kavram alanı çalışmasıdır. Çalışmamızın, bu konuda ileride yapılacak yeni çalışmalara, özellikle de Eski Türkçenin kavram alanı sözlüğüne katkı sağlamasını umuyoruz.

Son olarak tüm yaşamımda olduğu gibi bu süreçte de her türlü desteklerini gördüğüm sevgili aileme; lisansüstü ders döneminde engin bilgilerinden faydalandığım başta Prof. Dr. A. Deniz ABİK ve Prof. Dr. Muna YÜCEOL ÖZEZEN olmak üzere hocalarıma; bu çalışmanın ortaya çıkmasında değerli fikirlerini aldığım, çalışmanın her aşamasında akademik ve insanî desteklerini gördüğüm danışmanım Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Doç. Dr. Engin ÇETİN'e; kaynaklarını ve yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Fatoş KARADAĞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu çalışmanın, Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklendiğini de belirtmek isterim (Proje numarası: SYL-2016-7141).

Hüsnü Çağdaş ARSLAN

# İÇİNDEKİLER

**Sayfa**

**ÖZET** ..... **iv**

**ABSTRACT** ..... **v**

**ÖN SÖZ** ..... **vi**

**KISALTMALAR** ..... **x**

**TABLOLAR LİSTESİ** ..... **xii**

**BÖLÜM I**

**GİRİŞ**

1.1. Araştırmanın Konusu ..... 1

1.2. Araştırmanın Amacı ..... 1

1.3. Araştırmanın Yöntemi ..... 3

1.4. Araştırmanın Malzemesini Oluşturan Dönemler ve Eserler ..... 3

1.4.1. Uygurlar ..... 4

1.4.2. Uygur Hakanlığı (Ötüken Uygur Devleti) ..... 4

1.4.3. Uygur Türkçesi Dönemi ve Eserleri ..... 6

1.4.3.1. Irk Bitig ..... 6

1.4.3.2. Huastuanift ..... 7

1.4.3.3. Manihaist Uygur Metinleri ..... 7

1.4.3.4. Altun Yaruk ..... 8

1.4.3.5. Hsüan-Tsang Biyografisi ..... 9

1.4.3.6. Üç İtigsizler ..... 10

1.4.4. Karahanlılar Devleti ..... 10

1.4.5. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi ..... 13

1.4.5.1. Kutadgu Bilig (1069/1070) ..... 15

1.4.5.2. Atebetü'l-Hakayık ..... 18

1.4.5.3. Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) ..... 19

1.5. Uygur ve Karahanlı Dönemlerinde Etkili Olan İnanç Çevreleri ..... 21

1.5.1. Manihaizm ..... 21

1.5.2. Budizm ..... 23

1.5.3. İslâmiyet ..... 26

1.6. Kuramsal Açıklamalar ..... 28
1.6.1. Kavram ..... 28
1.6.2. Sözlüksel Alan (Kavram Alanı) Teorisi ..... 30

## BÖLÜM II

## İNCELEME

2.1. İtaat Kavramı ..... 35
2.2. Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı ..... 38
2.2.1. Manihaist Dönem Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı ..... 38
2.2.1.1. İsteyerek İtaat Edilen ..... 38
2.2.1.2. Bağlama Göre Hem İsteyerek Hem İstemeyerek İtaat Edilen ..... 63
2.2.1.3. İsteyerek İtaat Eden ..... 63
2.2.1.4. İstemeyerek İtaat Eden ..... 67
2.2.1.5. İsteyerek İtaat Etmek ..... 68
2.2.1.6. İtaat Ettirmek ..... 72
2.2.1.7. İtaatsiz ..... 74
2.2.1.8. İtaatsizlik Etmek ..... 76
2.2.2. Budist Dönem Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı ..... 80
2.2.2.1. İsteyerek İtaat Edilen ..... 80
2.2.2.2. İsteyerek İtaat Eden ..... 126
2.2.2.3. İsteyerek İtaat Etmek ..... 140
2.2.2.4. İtaat Ettirmek ..... 156
2.2.2.5. İtaatsiz ..... 161
2.2.2.6. İtaatsizlik Etmek ..... 165
2.3. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı ..... 168
2.3.1. İsteyerek İtaat Edilen ..... 169
2.3.2. Bağlama Göre Hem İsteyerek Hem İstemeyerek İtaat Edilen ..... 177
2.3.3. İsteyerek İtaat Eden ..... 177
2.3.4. İstemeyerek İtaat Eden ..... 187
2.3.5. İsteyerek İtaat Etmek ..... 188

2.3.6. İstemeyerek İtaat Etmek .....192
2.3.7. İtaat Ettirmek……...……..193
2.3.8. İtaatsiz…….....……..194
2.3.9. İtaatsizlik Etmek……...……..201

**BÖLÜM III**

**SÖZ VARLIĞININ KÖKEN VE DÖNEM BAKIMINDAN İNCELENMESİ**

3.1. Tüm Söz Varlığının Farklı Anlam Kategorilerindeki Köken Durumu..... 206
3.2. Tespit Edilen Kavramların Dönemlere Göre Dağılımı..... 226

**BÖLÜM IV**

**SONUÇ**

4.1. Sonuç..... 231

**KAVRAMLAR DİZİNİ..... 241**
**KAYNAKÇA..... 246**
**ÖZ GEÇMİŞ ..... .252**

# KISALTMALAR

| | |
|---|---|
| **a** | **:** ad |
| **AH** | **:** *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık* |
| **Alm.** | **:** Almanca |
| **Ar.** | **:** Arapça |
| **AY** | **:** *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin* |
| **AY-VI** | **:** *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını* |
| **AY-VII** | **:** *Altun Yaruk Yedinci Kitap* |
| **bkz.** | **:** bakınız |
| **bs.** | **:** baskı |
| **C.** | **:** cilt |
| **Çev.** | **:** çeviren |
| **Çin.** | **:** Çince |
| **DTS** | **:** *Drevnetyurkskiy Slovar'* |
| **Ed.** | **:** editör |
| **Far.** | **:** Farsça |
| **fel.** | **:** felsefe |
| **gel.y.bs.** | **:** geliştirilmiş yeni baskı |
| **gn. bs.** | **:** genişletilmiş baskı |
| **Haz.** | **:** hazırlayan |
| **HT-III** | **:** *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III* |
| **HT-V, VI, VIII, X** | **:** *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-Tszana* |
| **HT-VI** | **:** *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm* |
| **HT-VII** | **:** *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII* |
| **HT-IX** | **:** *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, Band I* |
| **HU** | **:** *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası* |
| **IB** | **:** *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı* |
| **i.** | **:** isim |
| **İng.** | **:** İngilizce |
| **KB** | **:** *Kutadgu Bilig I, Metin* |

| | |
|---|---|
| **Ku.T** | **:** *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* |
| **MÖ** | **:** milattan önce |
| **MS** | **:** milattan sonra |
| **No.** | **:** numara |
| **O. Far.** | **:** Orta Farsça |
| **O. Hint.** | **:** Orta Hintçe |
| **Orh. T.** | **:** Orhon Türkçesi |
| **Pa.** | **:** Partça |
| **Pali** | **:** Palice |
| **s.** | **:** sayfa |
| **Skr.** | **:** Sanskritçe |
| **Sogd.** | **:** Soğdca |
| **TDK** | **:** Türk Dil Kurumu |
| **TT II** | **:** *Türkische Turfan-Texte II* |
| **Tür.** | **:** Türkçe |
| **t.y.** | **:** tarih yok |
| **UM** | **:** *Der uigurische Manichäismus* |
| **Uyg. T.** | **:** Uygur Türkçesi |
| **Üİ** | **:** *Üç İtigsizler: Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks* |
| **vb.** | **:** ve benzeri |

# TABLOLAR LİSTESİ

**Sayfa**

**Tablo 1.** Asmussen'in "Dört Işık Damgası"nı Anlatımı ..... 39
**Tablo 2.** Tüm Eserlerde "İtaat"i Karşılayan Sözler ..... 206
**Tablo 3.** Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen ..... 206
**Tablo 4.** Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden ..... 209
**Tablo 5**. Manihaist Uygur Eserlerinde İstemeyerek İtaat Eden ..... 209
**Tablo 6**. Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek ..... 210
**Tablo 7.** Manihaist Uygur Eserlerinde İtaat Ettirmek ..... 210
**Tablo 8.** Manihaist Uygur Eserlerinde İtaatsiz ..... 211
**Tablo 9.** Manihaist Uygur Eserlerinde İtaatsizlik Etmek ..... 211
**Tablo 10.** Manihaist Uygur Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı ..... 212
**Tablo 11.** Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen ..... 212
**Tablo 12.** Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden ..... 215
**Tablo 13.** Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek ..... 216
**Tablo 14.** Budist Uygur Eserlerinde İtaat Ettirmek ..... 218
**Tablo 15.** Budist Uygur Eserlerinde İtaatsiz ..... 218
**Tablo 16.** Budist Uygur Eserlerinde İtaatsizlik Etmek ..... 219
**Tablo 17.** Budist Uygur Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı ..... 219
**Tablo 18.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen ..... 220
**Tablo 19.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden ..... 221
**Tablo 20.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İstemeyerek İtaat Eden ..... 222
**Tablo 21.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek ..... 222
**Tablo 22.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İstemeyerek İtaat Etmek ..... 223
**Tablo 23.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaat Ettirmek ..... 223
**Tablo 24.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaatsiz ..... 224
**Tablo 25.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaatsizlik Etmek ..... 224
**Tablo 26.** Karahanlı Türkçesi Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı ..... 225
**Tablo 27.** Tüm Eserlerdeki Köken Unsurlarının Genel Toplamı ..... 226
**Tablo 28.** Tespit Edilen Kavramların Dönemlere Göre Dağılımı ..... 227
**Tablo 29.** Tespit Edilen Kavramların Anlamlara Göre Dağılımı ..... 236

# BİRİNCİ BÖLÜM

# GİRİŞ

## 1.1. Araştırmanın Konusu

Özellikle 8. yüzyıldan itibaren, Uygurların Ötüken ve Ordu-Balık çevresinde hâkimiyetiyle birlikte Manihaizmin ve Budizmin inanç, kültür ve dil çevresine, daha sonra ise 10. yüzyıldan itibaren, Karahanlıların Kâşgar, Balasagun ve Doğu-Batı Türkistan çevresinde hâkimiyetiyle İslâmın inanç, kültür ve dil çevresine topluluklar hâlinde dâhil olmaya başlayan Türklerin, bu dönemlerde yazdıkları eserlerde *itaat* kavram alanını meydana getiren sözcükler araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmamız, Manihaist dönem Uygur edebiyatı eserlerinden *Huastuanift*, *Irk Bitig* ve *Manihaist Uygur Metinleri* ile Budist dönem Uygur edebiyatı eserlerinden *Altun Yaruk, Hsüan-Tsang Biyografisi* ve *Üç İtigsizler*'in yanı sıra Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemi eserlerinden Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Edip Ahmed Yüknekî'nin *Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* ile sınırlandırılmıştır. Uygur ve Karahanlı (Hakaniye) Türkçesinin söz konusu başlıca eserlerinde geçen ve *itaat kavram alanını* oluşturan sözcükler bu çalışmanın kapsamını ve odak noktasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda çalışmamız, sözcüklerin hangi eserlerde bulundukları, hangi anlamlarda kullanıldıkları, ne kadar sıklıkta geçtikleri, kökenlerinin ne olduğu ve farklı şekillere dönüşüp dönüşmedikleriyle ilgili açıklamaların ve bütün bu tespitlerin Türk toplulukları için ne anlama geldiğinin değerlendirmesini içermektedir.

## 1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmayı yapmaktaki temel amacımız, Türklerin inanç, kültür ve dil çevresinin farklı bir yönde geliştiğini gördüğümüz 8. yüzyıl sonrası Uygur Türkçesi ve 11. yüzyıl sonrası Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemi eserlerinin söz varlığında *itaat* kavram alanını oluşturan sözcükleri tespit ederek kullanımdaki tercihleri, kelimelerin kullanım sıklıklarını ve anlamlarını gözler önüne sermek; ayrıca bu dönem Türk topluluklarının *itaat* kavramını ve onun kavram alanını oluşturan alt-alanları kullanmaktaki nedenlerini tespit etmek; Manihaist, Budist ve İslâmî çevrenin etkisiyle Uygurlarda ve Karahanlılarda, devleti oluşturan Türk toplulukları bakımından bu

kavram alanı içerisinde yaşanan değişiklikleri ve korunan şekilleri belirlemektir. Araştırmamızın amacını, araştırma sürecinde karşımıza çıkmış olan ve araştırmamızın sonunda cevaplandırdığımız aşağıdaki şu sorularla da ifade edebiliriz:

- Araştımamızda incelenmiş Manihaist ve Budist Uygur eserlerinde ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde itaat kavram alanını oluşturan sözcükler var mıdır? Varsa bu sözcükler nelerdir? Hangi anlamlarda ve ne sıklıkta kullanılmıştır?
- Tüm bu eserlerde, itaat kavram alanını oluşturan sözcüklerin köken bakımından dağılımı nasıldır?
- İtaat kavram alanını oluşturan sözcüklerin köken dağılımından, kullanım sıklıklarından ve anlamlarından hareketle, bu dönemdeki inanç, kültür, dil ve din ilişkisi hakkında nasıl sonuçlara ulaşılabilir?
- Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerine göre Türkçe konuşanlar için, *itaat kavramı*nın ve *itaat kavram alanı*nı oluşturan sözcüklerin kullanımıyla ilgili benzerlik ya da farklılıklar var mıdır? Bunlar arasındaki ilişki nasıldır?
- Söz konusu eserlere bakıldığında Türkçe konuşanlar için itaat kavramı ne gibi anlamlar taşımıştır? Kavramın hangi boyutu -dini, sosyal, siyasi, kültürel vb.- öne çıkmaktadır?

Uygur Türkçesi döneminden kalan *Irk Bitig, Huastuanift, Manihaist Uygur Metinleri, Altun Yaruk, Hsüan-Tsang Biyografisi, Üç İtigsizler* ve Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi döneminden kalan *Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* adlı eserlerin söz varlığının incelenmesi ve *itaat* kavram alanını oluşturan sözcüklerin tespit edilmesi; kullanımdaki tercihlerin, kelimelerin kullanım sıklıklarının ve anlamlarının gözler önüne serilmesi; ayrıca bu dönem Türk topluluklarının *itaat* kavramının ve onun kavram alanını oluşturan alt-alanları kullanmaktaki nedenlerinin tespit edilmesi; Manihaist, Budist ve İslâmî çevrenin etkisiyle Uygurlarda ve Karahanlılarda, devleti oluşturan Türk toplulukları bakımından bu kavram alanı içerisinde yaşanan değişikliklerin ve korunan şekillerin belirlenmesi sonucunda araştırmadan elde edilecek sonuçlar, özellikle bu konuyla ilgili literatürdeki ilk kapsamlı araştırmadan elde edilen veriler olacaktır. Artzamanlı bir özellik taşıyan çalışmamız yoluyla, söz konusu eserlere yeni bir bakış açısıyla yaklaşılarak, bu alanda farklı sonuçlar elde edilebileceğini düşünmekteyiz.

### 1.3. Araştırmanın Yöntemi

Uygur Türkçesi döneminden kalan *Irk Bitig, Huastuanift, Manihaist Uygur Metinleri, Altun Yaruk, Hsüan-Tsang Biyografisi, Üç İtigsizler* ve Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi döneminden kalan *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* adlı eserlerin söz varlığının incelenmesi ve *itaat* kavram alanını oluşturan sözcüklerin tespit edilmesi çalışmamızın ilk aşamasını oluşturmuştur.

İkinci aşamada, tespit edilen kavramlar alfabetik sıraya göre dizilip ne sıklıkta kullanıldıkları, anlamları ve kelime ile ilgili açıklamalar verildikten sonra her kavram tanıklarla örneklendirilmiştir. Böylece bu kavram alanını oluşturan sözcükler açıkça ortaya konmuştur. Çalışmamızda tespit ettiğimiz sözcükleri açıklarken, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, *Türk Dil Kurumu [TDK] Türkçe Sözlük*'te, *TDK Tarama* Sözlüğü'nde, *TDK Derleme Sözlüğü*'nde, Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde, *Drevnetyurkskiy Slovar'*da ve Sir Gerard Clauson'un *Etimolojik Sözlüğü*'nde bu sözcüklerin bulunup bulunmadığı ya da herhangi bir anlam değişiminin olup olmadığı da dikkate alınmış, sözcüklerle ilgili gerekli görülen açıklamalar yapılmıştır.

Son aşamada ise, bütün sözcükler köken bakımından tablolar hâlinde değerlendirilmiş ve çalışmamızda yer alan her türlü veriden hareketle ulaştığımız sonuç bölümüne yer verilmiştir.

Araştırmanın yazıya geçirilmesinde Türk Dil Kurumu'nun resmi internet sayfasında (www.tdk.gov.tr) yer alan güncel "Yazım Kılavuzu" kullanılmıştır.

Ayrıca "İkinci Bölüm"de yer alan madde başlarında şu sıra izlenmiştir: 1. Alfabetik düzene göre kavram alanındaki sıra numarası (**1), 2)** gibi). 2. Tespit edilmiş sözcük veya sözcükler (**1) yükünç, 2) boyun sümek**). 3. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin metinlerde geçme sıklığı (**14) idi (2)** gibi). 4. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin kökeni (**14) idi (2):** *Tür*.) 5. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin anlamları (**14) idi (2):** sahip). 6. Sözcük veya sözcüklerle ilgili gerekli görülen açıklamalar. 7. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin geçtiği metinlerden bir ya da birkaç örnek cümle. 8. Örneklerin günümüz Türkçesine aktarımı.

### 1.4. Araştırmanın Malzemesini Oluşturan Dönemler ve Eserler

Araştırmamızın malzemesi, daha önce de bahsettiğimiz gibi 8. yüzyıldan sonrasına tarihlendirebildiğimiz Uygur Türkçesi döneminden kalan *Huastuanift, Irk Bitig, Manihaist Uygur Metinleri, Altun Yaruk, Hsüan-Tsang Biyografisi* ve *Üç*

*İtigsizler* ile 11.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi döneminden kalan *Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* adlı eserlerin söz varlığıdır. Araştırmamızda bu eserlerin söz varlığı içerisinde *itaat kavram alanı*nı oluşturan unsurlar, tespit edilmiş ve mevcut malzeme işlenerek değerlendirilmiştir.

İncelenen tarihî dönemler ve Türkçenin bu dönemlerdeki yazılı kaynakları ile ilgili bilgilere, bu dönemlerin siyasi-kültürel-dini yapısına kısaca değinilmiştir. Konunun yalnızca fonolojik olarak değerlendirilmesinin, araştırmanın anlaşılmasında eksikliğe neden olabileceği inancından dolayı bu bilgileri kısaca vermenin faydalı olacağı düşünülmüştür.

Bununla birlikte Uygur ve Karahanlı dönemlerinde etkili olan inanç çevreleri, kavram, sözlüksel alan (kavram alanı) teorisi ve itaat kavramı hakkında da bilgiler verilmiş ve bu dönemlerin söz konusu eserleriyle ilgili alt başlıklarda, bu alanda daha önce yapılmış ve araştırmaya kaynaklık eden çalışmalardan çok kısa bir şekilde bahsedilmiştir.

### 1.4.1. Uygurlar

İlk defa 717 yılındaki ayaklanmalar nedeniyle Orhon yazıtlarında bahsedilen Uygurlar, birçok eski Çin kaynağında Hoei-ho, Vei-ho, Yüen-ho, Hui-hu, Hu-ho, Heui-hu gibi adlarının farklı şekilleriyle anılmışlardır. 974'te tamamlanan Çince Kiu Wu Tai adlı eserde Uygur adının anlamı "şahin hızıyla dolaşan ve hücum eden" diye açıklanmakla birlikte sözcüğün kökensel olarak uy (takip etmek) - gur biçiminde (Sal-gur gibi) meydana geldiği söylenmektedir. Çin kaynaklarında, Uygurların kökenlerinin Asya Hunları'na dayandığı belirtilirken bir efsaneye göre, ataları Hun hükümdarlarından birinin kızı ile bir kurttan türemiştir.

### 1.4.2. Uygur Hakanlığı (Ötüken Uygur Devleti)

Tabgaçlar döneminde (386-534) Kao-kü (Kao-chê) adı ile karşımıza çıkan ve 5. yüzyılın ikinci yarısında bir beylik kuran Uygurlar, Tölesler'in bir kısmını oluşturmuştur. I. Köktürk Kağanlığı devrinde Selenga ırmağı etrafında yaşamışlardır. Sir-Tarduşların 6 boydan kurulu birliğine 7. yüzyılın ilk çeyreğinde katılmışlar, daha sonra ise P'u-ku, Tongra, Bayırku ve Fu-lo-pu boyları Uygurlar etrafında toplanarak "Uygur" adını almışlardır. Uygur beyleri "erkin" unvanını taşımaktaydılar (Kafesoğlu,

2001, s. 182). Köktürkleri 745'te yıkarak, Ötüken merkezli bir devlet kuran Uygurlar 9 urugdan meydana gelmiştir (Yaglakar > Çin. Yo-lo-ko, hakanların üyesi olduğu urug, Hu-tu-ko, Tu-lo-vu, Mo-ko-si-ki, A-vo-çö, Ko-sa, Hu-vu-su, Yo-vu-ko, Hi-ye-vu). Bu birliğe, Uygurlara bağlanan Karluk ve Basmıllar da eklenince boy sayısı 11'e yükselmiştir. 747'de, Orhun kıyısındaki Uygurların başkenti Ordubalık'ı (sonraki Karabalgasun yakınında) kuran ilk Uygur hakanı Kutluk Kül Bilge öldü, yerine oğlu Mo-yen-çur kağan oldu. Uygurların kağanı Mo-yen-çur, kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar, Türgişler ve Basmıllarla, bunun yanında Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çiklerle savaşmış, egemenliğini Yenisey, Çu-Talas, İç Asya ve Kerulen'e kadar genişletmiştir. Oğullarını yabgu ve şad olarak görevlendirmişti. Talas Savaşı (751)'nda Karlukların desteklediği İslâm ordularına karşı ağır bir yenilgi alan Çin, Orta Asya'da zor duruma düşmüş, böylece Tarım Havzası da Uygurlara geçmiştir. Ayrıca Çin'de Türk anneden doğan An-lu-şan adlı bir komutan ordusuyla Lo-yang (755) ve Ç'ang-an (757)'ı ele geçirip kendini imparator ilan etmiştir. Mo-yen-çur, Çin'in yılda 200 bin top ipek vermeyi önermesiyle T'ang İmparatoru Su-stung'u destekleyerek Loyang'ı geri aldı (757) (Kafesoğlu, 2001, s. 182-183).

Mo-yen-çur'un yerine 759'da Bögü Kağan (759-779) geçmiştir. Tibetlilerin saldırısına uğrayan Çin'i korumak için P'u-kı Huai-en'in çağrısıyla Bögü Kağan'ın yaptığı Lo-yang seferi (763) Türk kültür tarihi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bögü Kağan, seferden dönerken dört Mani rahibini de yanında getirerek Uygurların yaşamlarında birçok değişikliğe ve etkiye sahip olacak Mani dininin devlet dini olmasını ve yayılmasını sağlamıştır (Kafesoğlu, 2001, s. 183-184).

Kırgızlara karşı bir zafer kazanan Bögü Kağan, Baga Tarkan tarafından öldürüldü ve hakan değişmiş oldu (779-789). Bu hakan Kırgızları tekrar mağlup etti ve daha sonra bir Çinli prensesle evlendi. Bu durum Uygur tüccarlarının Çin'deki sıkıntılarının giderilmesini sağladı. Baga Tarkan'ın yerine "Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge Kağan" (789-790) ve sonra onun oğlu Kutlug Bilge (790-796) başa geçti. Bu zamanda Tibetliler, Beş-balık'taki Şa-t'o (Çöl) Türkleri ile anlaşarak Çin'e baskınlar yapmaya başlamışlardı. Çin'i korumayı bir çeşit gelenek hâline getiren Uygurlar bu baskınlara engel olmayı başaramayınca itibarı sarsılan kağan öldürüldü. Ötüken'de karışıklık çıktı ancak Kutlug Kağan (795-805) ve sonraki "Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge" (805-808) dönemlerinde halk ekonomik ve sosyal bakımdan rahatladı. Türkistan üzerinde hakim olmak isteyen Tibetlileri durduran Uygur hakanı "Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge" (821-824) Kara-balgasun Yazıtı'nı da diktiren kişidir.

Karlukların başına yeni bir yabgu atamış ve Sogd bölgesine kadar ticari ilişkileri geliştirmiştir. Tüm bunlara rağmen ülkede karışıklık çıkmış ve Hakan Alp Bilge öldürülmüştür (832). Alp Külüg Bilge Kağan (832-839) da buyruklarından birinin başlattığı bir isyanda ölünce Yenisey bölgesinde güçlenen ve Orhun bölgesini baskısı altında bulunduran Kırgızlar 840 yılında Uygur topraklarına girdiler ve Kara-balgasun'u ele geçirip hakanı öldürdüler. Devletleri yıkılan Uygurlardan sağ kalanlar topluluklar hâlinde yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına, İç Asya'ya, Beş-balık'a, Turfan'a, Kansu'ya doğru göçtüler. Hakanın soyundan iki kardeşin idare ettiği bu göç sonucunda Uygur tarihinin ikinci safhası başladı. Prens Vu-hi Tegin (841-846)'i kağan olarak seçen Uygurların bir kısmı Çin himayesine girerken, diğerleri eski yurtlarına, batıya doğru giderek her iki tarafta devlet kurdular. Ancak bu devletler "Bozkır Türk devleti" anlayışından farklı olarak genişleme amacında olmamışlar, çatışmalara fazla girmemişlerdir; Çin ve diğer komşularıyla iyi ilişkiler kurmayı amaçlamışlardır (Kafesoğlu, 2001, s. 184-185).

### 1.4.3. Uygur Türkçesi Dönemi ve Eserleri

Eski Türkçenin Uygurca (Eski Uygurca ya da Eski Uygur Türkçesi) dönemi, 8.-11. yüzyıllarda Çin'in Kansu ve Koço (Turfan) bölgelerinde Uygurların kullandıkları yazı dilidir. 840'ta Ötüken Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından Tarım Havzası'na yerleşerek burada yaklaşık 400 yıl devam edecek bir devlet inşa eden Uygurlar, Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık dinlerini benimseyerek yaşamışlardır. Daha az sayıdaki Uygur kabileleri de Çin'in Kansu eyaletine yerleşerek daha kısa ömürlü bir devlet kurmuşlardır (Tekin - M. Ölmez, 2003, s. 22).

Uygurca yazma eserlerin çok azı Soğd, Mani, Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmıştır. Büyük bir kısmı Soğd alfabesinden geliştirilen 18 harfli Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Uygurlar yoğun bir şekilde çeviri faaliyetleriyle uğraşmışlardır. Eserlerin çoğu dini nitelikli çeviri eserlerdir.

#### 1.4.3.1. Irk Bitig

Doğu Türkistan'daki Bin Buda mağaralarının el yazmaları deposunda bulunan ve bugün tek nüshası British Museum'da yazmalar bölmünde yer alan Irk Bitig, Türk Runik yazısı ile kitap biçiminde yazılmış tek eserdir. Eserde, 65 tane falın bulunduğu 104 sayfalık Türkçe metnin yanında, sonradan yazıldığı anlaşılan Çince yazılar ve son

iki sayfasında kırmızı mürekkeple yazılmış bir kolofon bulunmaktadır. Eserin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Talat Tekin ve Marcel Erdal gibi araştırmacılar, metindeki çeşitli dil ve yazım özelliklerinden yola çıkarak 9. Yüzyılın başlarında yazıldığını tahmin etmektedir (Tekin, 2004, s. 15).

Bu eserin araştırmamızda değerlendirilmesinde, bu konuda Türkiye'de yapılmış en önemli çalışma olan Talat Tekin'in *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı* adlı çalışması esas alınmıştır. Türkçe ilk baskısı 2004'te yapılan çalışma, 2013'te tekrar basılmıştır. Esasen "giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve dizin"den oluşmaktadır. Ayrıca ek olarak *Irk Bitig*'in runik harfli ve Çince metinlerinin tıpkıbasımları da bulunmaktadır.

#### 1.4.3.2. Huastuanift

Manihaist Uygur edebiyatı örneklerinden biri olan *Huastuanift*, on beş bölümden oluşan bir tövbe duasıdır. Işık ve karanlık arasındaki savaşla başlar. Her bölümde ilkin dinî bilgi ve kurallar verilir. Daha sonra ise bu kurallara uyulmaması sonucu işlenebilecek günahlar sıralanır. Bu günahlardan kurtulmak için ise tövbe edilir.

Dr. Aurel Stein'in 1906'da Turfan çevresinde yaptığı araştırmalar esnasında bulunmuştur. Yirmiden fazla nüshası bulunan eser Berlin, St. Petersburg ve Londra'da muhafaza edilmektedir. Eser üzerine yapılan ilk çalışma Wilhelm Radloff'a aittir (Özbay, 2014, s. 15, 75-76).

Eserin araştırmamızda değerlendirilmesinde, Türkiye'de bu konuda yakın zamanda yapılmış ayrıntılı bir çalışma olan Betül Özbay'ın *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası* (2014) adlı eserinden faydalanılmıştır. Eser genel hatlarıyla "giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve dizin"den oluşmaktadır. Eserin sonundaki ekler arasında *Huastuanift*'in Berlin, Londra ve St. Petersburg nüshalarından fragmanlar da yer almaktadır.

#### 1.4.3.3. Manihaist Uygur Metinleri

*Huastuanift* ve *Irk Bitig* dışında, Manihaist Uygur döneminden kalma olan ve Zekine Özertural'ın üzerinde çalıştığı *Manihaist Uygur Metinleri*'ne de araştırmamızde yer vermekteyiz: Zekine Özertural (2008), *Der uigurische Manichäismus Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq.* Wiesbaden: Harrossowitz Verlag. Bu çalışma "giriş, metin-çeviri, açıklamalar ve dizin" olmak üzere

dört temel bölümden oluşmaktadır. Giriş, metin-çeviri kısımları Almanca, açıklamalar bölümü Türkçe, dizin bölümü ise hem Türkçe hem de Almancadır.

### 1.4.3.4. Altun Yaruk

Budist Uygur edebiyatı örneklerinden olan *Altun Yaruk* "Altın Işık", Çinceden çevrilmiş, Mahayana Budizmine ait bir sutra kitabıdır. Tam adı şudur: *Altun önglüg yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi* "Altın renkli, parlak, en üstün sutra hükümdarı". Eser, Buda'nın vermiş olduğu vaazlardan oluşmaktadır. Her bölümde farklı bir konu ele alınır. Buda'ya yöneltilmiş bir soru ile başlar. Soru, araya hikâyeler katılarak Buda'nın ağzından yanıtlanır. Çevirenin adı metinde Şıngko Şeli Tutung olarak geçmektedir. Eser nüshalarının hiçbirinde çeviri tarihi yoktur. Aynı çeviriciye ait *Hsüan-Tsang Biyografisi*'ndeki bir kayıttan yola çıkarak çevirenin yaşadığı zaman hakkında çeşitli tahminler vardır (Kaya, 1994, s. 11-13).

*Altun Yaruk* adlı eserin çalışmamızda değerlendirilmesinde başlıca şu eserlerden yararlanılmıştır: Ceval Kaya (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: Bu eser aslında bir doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Üç bölümden oluşur: Birinci bölüm, "Giriş"tir. Bu bölümde eser, çevirici, nüshalar ve *Altun Yaruk* üzerine yapılan çalışmalar tanıtılmaktadır. İkinci bölüm, "Metin"dir. Burada, St. Petersburg nüshasının Radloff-Malov yayını esas alınarak ve paralel parçalar da kullanılarak oluşturulan metin verilmektedir. Üçüncü bölüm ise "Dizin"dir. Bu çalışma, özellikle bu sutranın tamamının transkripsiyon metnini barındıması bakımından önemlidir. Engin Çetin (2012), *Altun Yaruk Yedinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin,* Adana: Karahan Kitabevi: Eser, *Altun Yaruk*'un Yedinci kitabını oluşturan on üçüncü, on dördüncü ve on beşinci bölümleri içermektedir. Berlin ve St. Petersburg yazmaları karşılaştırılarak incelenmiştir. Başlıca beş bölümden oluşur: Giriş, metin, çeviri, açıklamalar, dizinler. Özlem Ayazlı (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: Bu çalışmada *Altun Yaruk*'un 12. bölümü ele alınmıştır. Esasen Ayazlı'nın doktora tezi çalışmasıdır. Çalışma yedi ana bölümden oluşmaktadır: Giriş, Berlin fragmanları, metin, çeviri, açıklamalar, dizin, sonuç. Ekler kısmında ise tıpkıbasımlar, Radloff-Malov yayınının fotokopisi, Çince metnin fotokopisi bulunmaktadır.

### 1.4.3.5. Hsüan-Tsang Biyografisi

Budist Uygur edebiyatına ait bir eserdir. Çinceden çevrilmiştir. Eserde, 600-664 yılları arasında yaşayan ve 629-645 yıllarında Hindistan'a seyahat etmiş olan Çinli Budist rahip Hsüan Tsang'ın bu seyahati ile Çin'e vardıktan sonraki çalışmaları anlatılır. Ölümünün ardından öğrencileri tarafından kaleme alınmıştır. Çeviren Şıngko Şeli Tutung'dur (Kaya, 1994, s. 12-13).

*Hsüan-Tsang Biyorgrafisi* adlı eserin çalışmamızda değerlendirilmesinde başlıca şu çalışmalardan yararlanılmıştır: L. Yu. Tuguşeva (1991), *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-Tszana,* Moskova: Nauka: Bu çalışma, "giriş, eserin 5., 6., 8. ve 10. bölümlerinin traskripsiyon metni, açıklamalar ve sözlük" kısımlarından oluşmaktadır. Klaus Röhrborn (1991), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Klaus Röhrborn.* Wiesbaden: Otto Harrossowitz: Bu çalışma *Hsüan-Tsang Biyorgrafisi*'nin yedinci bölümünü ele almaktadır. Almancadır ve "giriş, literature taraması, kısaltmalar, metin ve çeviri, açıklamalar" olmak üzere beş ana bölümden oluşmaktadır. Mehmet Ölmez (1994), *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm,* Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: Çalışma "giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve dizin" olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Mehmet Ölmez ve Klaus Röhrborn (2001), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn.* Wiesbaden: Harrossowitz Verlag: Bu çalışmada, *Hsüan-Tsang Biyorgrafisi*'nin üçüncü bölümü ele alınmaktadır. Çalışmanın hem Almanca hem Türkçe olması kullanımda rahatlık sağlamaktadır. "Giriş, kaynaklar, kısaltmalar listesi, metin ve çeviri, açıklamalar" olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Aydemir, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, Band I, II. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert.* Wiesbaden: Harrossowitz Verlag: Çalışma iki ciltten oluşmaktadır ve Almancadır. Bu çalışmada, *Hsüan-Tsang Biyorgrafisi*'nin dokuzuncu bölümü ele alınmaktadır. Birinci ciltte, eserle ve dokuzuncu bölümle ilgili bilgiler, problemli noktalar, yapılan çalışmalar, metnin transliterasyonu-transkripsiyonu-çevirisi verilmektedir. İkinci cilt ise tümüyle açıklamalar bölümü olarak oluşturulmuştur. Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca*

*Hsüan Tsang biyografisi X. bölüm,* yayınlanmamış doçentlik tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara: Tuguşeva'nın çalışmasının yanı sıra *Hsüan Tsang Biyografisi*'nin 10. bölümü için Tezcan'ın bu önemli çalışmasından da yararlandık.

### 1.4.3.6. Üç İtigsizler

Budist edebiyatının önemli şahsiyetlerinden Vasubandhu'nun *Abhidharmakośaśāstra* adlı eserine Sthiramati'nin yazdığı tefsirin Eski Uygurca çevirisinden bir bölümdür. Metnin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yazmadaki kayıtlardan müstensihin Tu-t'ung Tükel Temür olduğu bilindiğinden ve Yüan döneminde yaşadığı tahmin edildiğinden 13. yüzyıl sonu veya 14. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu düşünülür. *Üç İtigsizler*, bu çevirinin birinci kitabının ilk bölümündeki 97a 2126a 3 arasındaki "şarta bağlı olmayan dharmalar"ı konu edinmiştir (Barutçu Özönder, 1998, s. 11-16).

Araştırmamızda, bu eserin değerlendirilmesinde, Sema Barutçu Özönder (1998), *Üç İtigsizler: Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları) adlı çalışma esas alınmıştır. Bu çalışmada genel olarak eser ile ilgili genel bilgiler, yapılan çalışmalar, bibliyografya, metin, tercüme, notlar, indeks yer almaktadır.

### 1.4.4. Karahanlılar Devleti

840'ta Uygur Kağanlığının Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra bölgede oluşan boşluk, orada yerleşmiş olan Karluk, Yağma, Çiğil ve Tohsı boyları tarafından doldurulmuştur. Göçen bu Türk boyları Tarım Havzasının batısına, Kaşgar ve civarına yerleşmiştir. Karahanlılar, 10. yüzyılın başlarında diğer Türk boylarını da idaresi altına alarak sınırları Doğu Türkistan ve Maveraünnehir sahasını aşan bağımsız bir devlet kurmuşlardır.

> Karahanlılar tabiri Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk İslâmî Türk sülâlesine (840-1212) Avrupalı şarkiyatçılar tarafından kendi ünvanlarındaki -kara- "kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülâle için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir ünvandan dolayı, İlek (İlig)-Hanlar tâbiridir. Ayrıca bu sülâle muâsır İslâm kaynaklarında el-Hâkâniye, el-Hâniye ve Âl Afrasiyab gibi isimlere de zikrolunmuştur. Onların menşei hakkında 7 muhtelif nazariye vardır ve Karahanlılar tarihi üzerindeki başlıca otorite O. Pritsak bu sülâleyi, T'ü-chüe

A-shi-na hanedanın bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır (Merçil, 2001, s. 309).

Bu devlet aynı zamanda ilk Türk İslâm devletidir. "Bütün kavmiyle birlikte İslâmlık safına ilk katılan göçebe hükümdar gerçekten Satuk Bogra [Buğra] Han olmuştu. Bugün henüz şu kadarını biliyoruz ki, bu önemli olay 950 tarihlerinde vuku bulmuştur" (Ligeti, 2011, s. 129). Karahanlı Devleti'nin bilinen ilk lideri ve kurucusu Bilge Kül Kadir Han'dır. Bilge Kül Kadir Han öldükten sonra ise oğulları Bazır ve Oğulçak devletin başına geçmişlerdir. Devletin batısında hükümdar olan Oğulçak, Samanoğulları devletindeki karışıklıklardan faydalanarak isyan eden bir Samanî şehzadesinin sığınma talebini kabul etmiştir. Oğulçak'ın yeğeni Satuk Buğra Han, bu şehzadenin etkisiyle Müslüman olmuştur. Daha sonra Abdulkerim adını almıştır. Sonrasında amcası Oğulçak'ı mağlup eden Satuk Buğra Han, devletin başına geçmiş ve İslamiyet'i resmen kabul etmiştir. Karahanlılar, İslamiyet'i topluca kabul eden ilk Türk devletidir. Satuk Buğra Han döneminde Karahanlılar topluluklar hâlinde bu dine geçmiştir. Karahanlı Devleti ilk büyük Müslüman Türk devleti olmuştur. Halife Nasr Bin Ali döneminde ise Abbasiler, Karahanlıları Müslüman ülkesi olarak kabul etmiştir. Samanoğulları ile anlaşmazlık içinde olan Karahanlılar, Gaznelileri destekleyerek Samanoğulları Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Gazneliler ile Ceyhun nehri sınır olarak belirlenmiştir. Satuk'un oğlu Baytaş, bütün devleti 960 yılında İslâmlaştırmıştır. (Bozkurt, 2005, s. 161; Ercilasun, 2004, s. 283-297; Merçil, 2001, s. 309-316; Z. Ölmez - Kaçalin, 2011, s. 3).

Karahanlı Devleti'nin kökeni hakkında Merçil'in de belirttiği gibi farklı görüşler vardır. En çok kabul gören tezler Karluk ve Yağma tezleridir. Diğer bir teze göre ise Karahanlı hakanları, Yağmalar üzerinden Dokuz Oğuzlara yani Uygurlara dayanmaktadır (Bozkurt, 2005, s. 161; Ercilasun, 2004, s. 283-297). Barthold ve Zeki Velidî Togan gibi bazı araştırmacılar Yağma tezini kabul ederler. Karluk tezinin en büyük savunucusu Omeljan Pritsak'tır. İbrahim Kafesoğlu ve Peter Golden da bu konuda Pritsak ile aynı görüştedir (Ercilasun, 2004, s. 283-297). Grousset (2015) ise şöyle der: "X. asır ortalarından XIII. asır başlarına kadar Kaşgarya'da hüküm sürecek olmalarına rağmen Karahanlıların menşeini, iyice bilmiyoruz. Barthold'un nazarı dikkatini çektiği gibi Karahanlıların, Karluklardan Balasagun mıntıkasını (Isıkgöl'ün batısı) zapt etmiş olan Dokuz Oğuzlara mensup bir kabile olması muhtemeldir[1]" (s. 160-

[1] Aynı devre doğru Kaşgar, Tokuz Oğuzların başka bir kabilesi olan Yağma Türkleri tarafından işgal edilmiş olmalıdır (X. asrın ilk çeyreği?). Bu kabilenin adı hakkında bkz.: Pelliot, J.A., 1920, I, 135 ve

161). Bu konuda, Macar Türkolojisinin en tanınmış şahsiyetlerinden olan G. Németh ve L. Ligeti'nin öğrencisi olan Macar Türkolog Vásáry (2007) şöyle der:

> Karahanlıların kökeni nereden geliyor? Bu konuda birçok görüş vardır; J. Deguignes, Á. Vámbéry, W. Radloff ve J. Marquart gibi eski araştırmacılar bunların Uygur kökenli olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de zaman bakımından bunların ortaya çıkışıyla 840 tarihinde Uygur İmparatorluğu'nun çöküşü arasında yüz yıl bile yoktur; Karahanlı İmparatorluğu'nun kavim unsurları arasında Doğu Türkistan Uygurlarının da bulunduğu düşünülebilir. W. Barthold, Müslüman yazarların Tarım Havzasındaki Uygurları *Tokuzguz* olarak adlandırmasını esas alarak, Karahanlıların Tokuz-Oguz kökenli olduğunu düşünüyordu. Tüm bu teorilere rağmen Karahanlıların Karlukların halefi olduğu bugün artık az çok kanıtlanmış görünüyor. Karluklar, Doğu ve Batı Göktürkleri arasında yaşayan bir Türk boy birliği olarak şimdiye kadar anlatılan olaylarda birçok kez rol oynadı; kadim yerleşim alanları Tarbagatay dağları bölgesinde bir yerdeydi ve her iki Göktürk imparatorluğu arasında becerikli bir denge siyaseti izlemişlerdi. Göktürk kitabelerindeki *Üç Karluk* kavminin lideri *Yabgu* unvanını taşıyordu; muhtemelen Göktürk kağanlık hanedanıyla, yani Aşina soyuyla aralarında akrabalık bağı vardı. Daha sonraki kaynaklardan öğrendiğimize göre Karlukların en önemli iki boyu *Çiğil* ve *Yağma* idi (s. 164-165).

Karahanlılar 1041 yılında hanedan içi savaşlar nedeniyle ikiye bölünmüştür. Doğu kısmı Semireçye'yi, Talas ve Kaşgar bölgesini, bunun yanında Fergana topraklarının büyük kısmını içeriyordu. Başkenti de Balasagun idi; diğer kağan ise Kaşgar'da ya da Taraz'da bulunuyordu. Batı, Maveraünnehir ve Fergana'nın küçük bir kısmından oluşuyordu. Doğu ve Batı Karahanlılar arasındaki sınır aşağı yukarı Hocend'deydi. Sirderya bölgesinin nereye dâhil olduğu her zaman bir anlaşmazlık konusuydu. Diğer kağan Buhara'da hüküm sürerken, başkağanın payitahtı Özkent'te, daha sonra ise Semerkand'da idi (Vásáry, 2007, s. 169).

Karahanlılar ikiye bölündükten sonra zayıfladılar. 12. yüzyılın ilk yarısında Karahanlı sınırlarında yeni bir düşman belirdi: Karakitaylar. Doğu Karahanlı hükümdarı II. İbrahim, Karluklara ve Kanglılara karşı Karakitayları yardıma çağırdı, ancak Karakitaylar Balasagun'u işgal ettiler ve Karakitay hükümdarı Gürkan, Karahanlı

---

T'oung pao, 1930, I, 17. -Keza Minorsky, *Hudûd-al-Alam*, 277. Şimdiye kadar son derece karışık olan Karahanlılar tarihi, bütün Doğu materyallerini 'Turkestan down to the Mongol invasion' adlı eserinde toplayan V. Barthold tarafından aydınlatılmıştır. İngilizce tercüme, Gibb Memorial new series, V.1928, 254 ve müteakip.

hükümdarı II. İbrahim'e *İlek-i Türkmen* unvanını verdi. Doğu Karahanlıların başkenti Kaşgar oldu. Karahanlılar Moğol dönemine kadar Karakitayların otoritesi altına yaşadılar. Batı Karahanlılar ise, Semerkand halkına kötü davranan Harezmşâh'a tabii olmayı reddeden ve Karakitaylara yaklaşan Osman'ı, Harezmşâh Muhammed'in Semerkand'ı aldıktan sonra öldürmesiyle sona ermiş oldu (Merçil, 2001, s. 309-316; Vásáry, 2007, s. 169-170).

Karakitayların istilâsından sonra (1141) başkenti Özkent olmak üzere Fergana'da bağımsız bir Karahanlı Devleti ortaya çıkmıştır. Hükümdarları hakkında fazla bilgi yoktur. Bu kolun da varlığının muhtemelen 1211'den sonra sona erdiği düşünülür.

### 1.4.5. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi

Karahanlı Türkçesi, Türklerin bir kısmının, Doğu ve Batı Türkistan çevresinde İslâmiyeti topluluklar hâlinde kabul ettiği bir dönemde dini etkiye paralel olarak gelişmiştir. Arap alfabesiyle yazılmış, ilk İslâmî Türk yazı dilidir. Doğu Türkistan'da, merkezi Kaşgar olan Karahanlı Devleti'nde, 11. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Demir - Yılmaz, 2005, s. 70). Orhon ve Uygur Türkçesinin devamı olarak düşünülen Karahanlı Türkçesi yazı dili, 11. ve 13. yüzyıllar arasında tarihlendirilse de, dil sınıflamalarında kesin bir tarihlendirme yapmak pek mümkün değildir.

Bu dönem Türkçesinin adlandırılmasında farklı terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Terim kullanımındaki farklılıklara birçok Türkolog da dikkatleri çekmiştir: Mansuroğlu (1998), "bu edebî şive, 'Orta Türkçe' ve 'Hakaniye' adlarıyla da anılır" derken (s. 133), Hacıeminoğlu (1996) "Karahanlı şivesine, çok defa 'Orta Türkçe' denmiştir. Yine bu şiveye 'Müşterek Orta Asya Yazı Dili' de denilmektedir" demektedir (s. 1). Mansuroğlu (1998), Demir ve Yılmaz (2005) gibi bazı araştırmacıların "Karahanlıca" adlandırmasını da kullandıkları görülür. Bunun dışında, Samoyloviç ve ondan sonra gelen çok sayıda araştırmacı için, Orta Asya İslâmî Türk Edebî dilinin başlangıcını Karahanlı Türkçesi oluşturur. Hemen belirtmek gerekir ki "Müşterek Orta Asya Yazı Dili" terimi ile ilgili Hacıeminoğlu (1996)'nun şu itirazına değinmek gerekir: "Genellikle yabancı Türkologların tercih ettiği bu isim Türk geleneğine uygun değildir. Çünkü dil olsun, lehçe ve şive olsun coğrafya adı ile anılamaz." (s. 1). İtirazının ardından Hacıeminoğlu şöyle devam eder: " Belki Müşterek Türkistan Yazı Dili denilseydi yakışırdı; Orta Asya coğrafya adıdır. Onun içindir ki bahis konusu sahaya, ya 'Karahanlı Türkçesi' yahut da 'Türkistan Türkçesi' denilebilir.

Yalnız, yurt adı gibi devlet adı da uygun gelir. ‘Çağatay Türkçesi’, ‘Harezm Türkçesi’ ve ‘Osmanlı Türkçesi’ gibi.” (s. 1).

Karahanlı Türkçesinin yeri meselesi Türkologlar arasında farklı şekillerde ele alınmıştır. Birçok eski dönem çalışmasında Karahanlı Türkçesi Orta Türkçe dönemi içinde ele alınırken; bazı yakın zaman çalışmalarında Eski Türkçe dönemi içerisinde ele alınmıştır. Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçe terimini ilk olarak kullanan Carl Brockelmann’dan sonra, K. Grønbech, L. Ligeti, A. Caferoğlu ve çok sayıda araştırmacı tarafından Orta Türkçe döneminin başlangıç evresine dâhil edilmiştir. İlk olarak 1982’de yayımlanan bir makalesinde ve ardından 1991’de yayımlanan önemli eseri *Türkolojiye Giriş* (*An Introduction to Turkology,* 1991)’de A. Róna Tas’ın Eski Türkçe dönemini Erken Eski Türkçe ve Geç Eski Türkçe olarak iki ana bölüme ayırmasının, Orta Türkçe dönemini 1200 ile başlatmasının ve Karahanlı Türkçesini Geç Eski Türkçe dönemine dâhil etmesinin ardından aynı yıl Marcel Erdal (*Old Turkic Word Formation I, II,* 1991) da Eski Türkçenin söz varlığı içine Karahanlı Türkçesinin söz varlığını da almıştır. Daha sonra Lars Johanson’un da Orta Türkçeyi 13. yüzyıldan başlattığı görülmüştür.

Bu dönemde yazılmış eserlerden iki tanesi Türk dili tarihi bakımından çok önemlidir. Bunlardan ilki Yusuf Hâs Hâcib’in *Kutadgu Bilig* adlı siyasetnamesi, diğeri ise Kâşgarlı Mahmud’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk* adlı sözlüğüdür. Çalışmamızda da incelediğimiz Edip Ahmed Yüknekî’nin *Atebetü’l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası)* ile birlikte Ahmed Yesevî’nin hikmetleri Karahanlı Türkçesi döneminin diğer önemli eserleridir.

Karahanlı Türkçesinin başlıca ses ve biçim özellikleri şunlardır:

1. Orhon ve Uygur Türkçesi söz içi ve söz sonu /d/ sesinin /ḍ/’ye değişmesi: *tod-* “doymak” > *toḍ-, adgır* “aygır” > *aḍgır, edgü* “iyi” > *eḍgü, ıd-* “göndermek” > *ıḍ-* vb.

2. Orhon Türkçesi söz içi ve söz sonu /b/ sesinin Uygur Türkçesinde /v/’ye, Karahanlı Türkçesinde /w/’ye değişmesi: Orh. T. *seb-* “sevmek” > Uyg. T. *sev-* > *sew-,* Orh. T. *eb* “ev” > Uyg. T. *ev* > *ew* vb.

3. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulmaya başlaması: *sew-ü-p* “sevip”, *tap-u-g* “hizmet” vb.

4. Orhon ve Uygur Türkçesindeki *-mAz* olumsuz geniş zaman ekinin *-mAs* biçimiyle nöbetleşmesi: *bol-maz ~ bol-mas, kör-mez ~ kör-mes* vb.

5. Emir kipinin çekiminde 3. teklik kişide *-sUn* yanında *-sU* ve *-sUnI* biçimlerinin de ortaya çıkması: *kel-süni* “gelsin” vb.

6. Orhon ve Uygur Türkçesinde *-sAr* şeklinde olan şart eki *-sA* olarak görülür: *kel-ser > kel-se, bol-sar > bol-sa* vb.

7. Yetersizlik bildiren *u-ma-* yardımcı eyleminin ana eylemle birleşmesi ve *-U-mA-* şeklini alması: *tapın-u u-ma-* "tapınamamak" > *tapnuma-* vb.

8. Söz başı /b/ sesinin, söz içindeki /n/ ve /ŋ/ seslerinin varlığıyla gerileyici benzeşme yoluyla /m/'ye değişmesi: Orh. T. *beŋgü > meŋgü,* Orh. T. *buŋ > muŋ* vb.

9. Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman -ġay/-gey, -ġa/-ge ve daha az görülen bir biçim olan -ġu/-gü ekleriyle kurulması: *iç-gey* "içecek", *bil-ge sizler* "bileceksiniz", *ay-gu* "söyleyecek" vb.

11.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Karahanlı Türkçesinin devamını, Harezm-Altınorda Türkçesi (13-14. yüzyıl) ve Çağatay Türkçesi (15-20. yüzyıl) ile yazılmış eserler oluşturur.

#### 1.4.5.1. Kutadgu Bilig (1069/1070)

Balasagunlu Yusuf Hâs Hâcib'in yazdığı Kutadgu Bilig, İslâmiyetten sonra Karahanlılar zamanında yazıldığı bilinen ilk Türkçe eserdir. Mesnevi biçiminde yazılan ve siyasetname niteliğinde olan Kutadgu Bilig, Türkçenin 11. yüzyıldaki değerini ve bilim dili olarak kullanıldığını gösteren 6645 beyitlik bir dil yadigârıdır.

Yazarı hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Yusuf Hâs Hâcib'in doğum ve ölüm tarihini bilmememize rağmen, eserin "Kitâb atı yörügin yime avuçgalıkın ayur" (Kitabın adını, anlamını ve yaşlılığını söyler) kısmında dediği *Okır emdi altmış maŋar kel tiyü* (çağırır şimdi altmış bana gel diye) ifadesinden o sırada altmış yaşına yaklaştığını ve eseri 18 ayda tamamladığını bildiğimizden 1010/1015 yılları arasında doğduğunu düşünebiliriz. Kutadgu Bilig'in giriş kısmındaki bilgiye göre, yazarın adının Yusuf, unvanının Hâs Hâcib olduğunu ve aslen Balasagun şehrinden olduğunu biliyoruz. Kaşgar'a göç etmiş ve eserini burada tamamladıktan sonra Karahanlı hükümdarlarından Tabgaç Buğra Kara Han'a sunmuştur.

Yusuf Hâs Hâcib'in, eserin kahramanlarından Ay Toldı ile kendisini özdeşleştirdiğini düşünürsek, onun hakkında bazı düşüncelere ulaşabiliriz. Ay Toldı başka bir şehirde kendini yetiştirip devletin merkezine gider ve hükümdar olan Kün Togdı'nın emrine girer. Yazar da Balasagun'da yetişip ardından Kaşgar'a giderek Tabgaç Buğra Han'ın hizmetine girdiğini ön sözünde belirtir. Aynı şekilde Yusuf Hâs Hâcib'in ailesi, eğitimi, bilgisi konusunda Ay Toldı aracılığıyla bazı tahminlerde

bulunabiliriz. Ay Toldı'nın bilgili, hünerli, akıllı, düşünceli ve yakışıklı bir genç olması; onun hükümdarın huzurunda faydalı olmayı ve ondan iyilik görmeyi istemesinden yola çıkarak Yusuf'un da, iyi bir eğitime sahip olduğu, döneminin bilimlerine hâkim olduğu ve dikkat çekecek hünerlere sahip olduğu fikrine ulaşabiliriz.

Kutadgu Bilig, "mutlu olma bilgisi" anlamına gelir. Eserin konusu, Türk egemenlik anlayışı, siyaset, devlet idaresinin yolları ve devletin gidişatını göstermek üzerinedir. Eser, beyitler hâlinde, her beyitin kendi içinde kafiyelendiği mesnevi tarzında yazılmış, didaktik bir eserdir. Bunun yanında eserde mani tarzında kafiyelenmiş 173 dörtlük vardır. Sonundaki üç bölüm ise gazel tarzında kafiyelenmiştir. Kutadgu Bilig, Şehnâme'nin de vezni olan aruzun mütekarib (fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl) vezniyle yazılmıştır. Şiirselliğin ağır bastığı Tanrı'ya övgü ve yakarış bölümü, İslâmî Türk edebiyatının bize ulaşan ilk tevhid ve münacat örneğidir. Yazar, kitabın adını, okuyana kut vermesi ve onun elinden tutması için "Kutadgu Bilig" koyduğunu söyledikten sonra dört soyut kavramı kişileştirdiği kahramanlarıyla tanıştırır. Eserdeki kahramanlar, bazı kavramları temsil ederler. Bunlar şunlardır:

**1. Kün Togdı (hükümdar, "gün doğdu"):** Köni törü (doğru kanun), adaleti temsil eder.

**2. Ay Toldı (vezir, "ay doldu, dolunay"):** Kut, baht, saadet, ikbal ve talihi temsil eder.

**3. Ögdülmiş (vezirin oğlu, "övülmüş"):** Akıl ve mantığı temsil eder.

**4. Odgurmış (Ögdülmiş'in arkadaşı, "uyanık"):** Akıbeti, dünya işlerini temsil eder (Akar, 2005; Hacıeminoğlu, 1996).

Kutadgu Bilig'in ana teması "ideal insan"dır. Eser, Arat'a göre "… insana her iki dünyada, tam mânası ile, kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile, kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan ferd, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lâzım olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde" durmaktadır (Arat, 1947, s. XXV).

Kutadgu Bilig ile Yusuf Hâs Hâcib, dönemindeki toplumsal yapıyı, yönetim anlayışını ve insana bakışı okuyucuya yansıtmıştır. Eserinde, tüm bunları, kendi fikirleri ve yorumuyla özgün bir şeklilde eserinde işlemiştir. Onu yalnızca bir devlet hizmetlisi, bir şair, nasihat veren bir bilge ya da siyasetname yazarı olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. O, Karahanlı devrinin önemli bir düşünürü; eskiden beri süregelen Türk devlet anlayışının usta bir temsilcisidir.

Eserin, Viyana (Herat), Mısır ve Fergana olmak üzere üç nüshası vardır. Bulunan ilk nüsha, 1439'da Uygur harfleriyle kopyalanmış olan Herat nüshasıdır. Karahanlılar döneminde Türkler, Arap alfabesinin yanı sıra bazı eserleri Uygur harfleriyle kopyalıyorlar, Uygur yazı geleneğini de sürdüyorlardı. Bu durum, ileride Osmanlı saraylarında da görülmüştür. Abdürrezzak Bahşı'nın Tokat'tan İstanbul'a getirttiği Herat nüshasını, 18. yüzyılda bir sahaftan satın alan Avusturyalı doğu bilimci Joseph von Hammer-Purgstall Viyana Saray Kitaplığı'na vermiştir. İlk olarak 1825'te Journal Asiatique'de Jaubert'in tanıttığı Kutadgu Bilig'in bu nüshası hâlen Avusturya Devlet Kütüphanesi'ndedir.

1896'da Kahire'deki Hidiv Kütüphanesi müdürü Moritz'in bulduğu ve Arap harfleriyle yazılmış olan Mısır nüshası, hâlen Kahire'de, Mısır Devlet Kütüphanesi'ndedir.

14. yüzyılın ilk yarısında Harezm bölgesinde istinsah edildiği düşünülen ve eserin üçüncü nüshası olan Fergana nüshası da Arap harflidir. 1913 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Fergana'da bulunmuştur. Bu nüsha bugün Taşkent'te bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

H. Vámbéry, *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik,* İnnsbruck, 1870, IV+260 s.

W. Radloff, *Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien,* St. Petersburg, 1890, XIII+200 s.

W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bälasagun. Theil I. Derr Text in Transcription,* St. Petersburg, 1891, XCIII+252 s.

W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bälasagun. Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien un Kairo,* St. Petersburg, 1910, XXIV+560 s.

Yukarıdakilerin dışında bu konuda Reşid Rahmeti Arat'ın çalışmaları, Türkiye'deki en kapsamlı ve önemli olanların başında gelmektedir. Zaten araştırmamızda da *Kutadgu Bilig* için esas aldığımız çalışmalar onun çalışmalarıdır:

Reşid Rahmeti Arat (1947), *Kutadgu Bilig I, Metin,* Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, (2. Baskı, Ankara, 1979).

Reşit Rahmeti Arat (1959), *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, Çeviri,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Reşit Rahmeti Arat (1979), *Kutadgu Bilig III, İndeks.* K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

### 1.4.5.2. Atebetü'l-Hakayık

Edip Ahmed Yüknekî'nin, tahminen 12. yüzyılda yazdığı manzum öğüt kitabı niteliği taşıyan bu eserin adı, "Hakikatlerin Eşiği" anlamına gelir. Edip Ahmed bu eseri, Türk ve Acem meliki Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e sunmuştur ancak bu melikin nerede ve ne zaman yaşadığını bilmemekteyiz. Yine yazarın kendisi hakkında da kaynaklarda fazla bilgi bulunmaz. Memleketinin Yüknek, babasının adının ise Mahmud olduğu Arslan Hoca Tarhan'ın eserin sonuna yazdığı ekteki dörtlükten anlaşılmaktadır:

*Edibniŋ yiri atı Yüknek erür*
*Safālıġ 'aceb yir köŋüller yanar*
*Atası atı Mahmud-ı Yüknekî*
*Edib Mahmud oġlı yok ol hiç şeki.*

"Edib'in memleketinin adı Yüknek'tir. Gönülleri açan safalı bir yerdir. Babasının adı Yüknekli Mahmud'dur. O, Edib Mahmud'un oğlu hiç şüphe yoktur." (Z. Ölmez - Kaçalin, 2011, s. 8-9). Eserin adının farklı nüshalarda farklı şekillerde geçtiği görülmektedir. Uygur harfli en eski nüshada "Atebetü'l-Hakayık", diğer nüshalarda "Hibetü'l-Hakayık", "Gaybetü'l-Hakayık" biçimlerine de rastlanmaktadır (Akar, 2005, s. 152). Eserin sonunda, yukarıda bahsettiğimiz Arslan Hoca Tarhan'a ait olan ek dışında, Emir Seyfettin'e ve adını bilmediğimiz bir kişiye ait olan iki ek daha vardır. Kime ait olduğu bilinmeyen bu ekte, yazarın kör olduğu belirtilmektedir.

Eser ilk olarak *Hibetü'l-Hakayık* adıyla Necib Âsım tarafından tanıtılmış ve yayımlanmıştır (1915). 12. yüzyılda yazılmış dinî ve öğretici bir ahlâk kitabı niteliğindeki Atebetü'l-Hakayık, on üç bölümden oluşur. Kırk beyit ile yüz yirmi bir tane dörtlük bulunmaktadır. Eserin tamamı 484 mısradır. Bu eser de Kutadgu Bilig gibi aruzun mütekarib (fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl) vezniyle yazılmıştır. İşlediği konular bakımından Kutadgu Bilig ile benzerlik göstermektedir. Edip Ahmed eserini Türkçe yazmıştır. Bu konuda kendi ifadesi, *Anın uş çıkardım bu Türkî kitap* şeklindedir. Atebetü'l-Hakayık'ın baş kısmındaki övgü ve sebeb-i telif kısımları beyitlerle yazılmıştır. Övgü tarzındaki asıl eser ise, aaba/ccdc/eefe biçiminde uyaklanmış dörtlükler ile yazılmıştır. Bununla birlikte, İslâmiyet öncesi Türk şiirinde görülen dize başı uyak da sıkça kullanılmıştır. Tam ve yarım uyakların yanında bazen

redife de yer verilir. Vezin ve uyak bakımından kusurlu olan eserde çok sayıda imale ve zihaf bulunmaktadır. Aruzla şiir yazma geleneğinin bu çevrelerde yeni başlamış olması bu durum üzerinde etkilidir (Mansuroğlu, 1998, s. 135; Z. Ölmez - Kaçalin, 2011, s. 9).

Atebetü'l-Hakayık'ın dört nüshası bilinmektedir. Nüshalardan biri, yazılışından çok sonra 15. yüzyılda düzenlenmiştir. Biri de oldukça eksiktir. En iyi ve en eski tarihli olanı ise Semerkand nüshasıdır ve İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü nr. 4012'de kayıtlıdır. 848 (1444) yılında Semerkand'da hattat Zeynelabidin tarafından kopyalanmıştır. Bu nüsha Uygur harfleriyle yazılmıştır. Eserin doğru adını ve kime sunulduğunu göstermesi, bu nüshanın değerini arttırmaktadır. Ayasofya Kütüphanesi nr. 4757'de kayıtlı bir mecmuanın baş kısmında bulunan Ayasofya nüshası ise, 884 (1480)'te Abdürrezak Bahşı tarafından İstanbul'da düzenlenmiştir. Metin, üst satırları siyah mürekkeple Uygur harfleriyle ve alt satırları kırmızı mürekkeple Arap harfleriyle olmak üzere iki farklı alfabeyle yazılmıştır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine Kısmı nr. 35552'de kayıtlı bulunan Topkapı Müzesi nüshası Arap harflidir. Fatih ya da II. Bayezit döneminde İstanbul'da kopyalandığı düşünülmektedir. Eserin dördüncü nüshası ise, Uzunköprü'de Seyit Ali'nin kitapları arasında bulunmaktadır. Bu nüsha Arap harflidir. Ayrıca baştan, ortadan ve sondan eksiktir (Arat, 1951; Z. Ölmez - Kaçalin, 2011, s. 9).

Atebetü'l-Hakayık üzerine Türkiye'de yapılan en önemli çalışma Reşid Rahmeti Arat'a aittir. Ayrıca bu araştırmada, *Atebetü'l-Hakayık*'ın değerlendirilmesinde yararlandığımız çalışmadır: R. R. Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık,* Türk Dil Kurumu Yayınları, 1951 (2. baskı 1992, 3. baskı 2006).

### 1.4.5.3. Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)

Türklerin 10. yüzyılda devlet dini olarak İslâmiyeti kabul etmesiyle, bu dinin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesi gerekliliği sonucu ilk tercümeler ortaya çıkmıştır. Türkçe ilk Kur'an tercümesinin kimin tarafından ve tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Karahanlı Türkçesiyle, Karahanlılar döneminde yapılan ilk Kur'an tercümeleri, satır-altı tercümeler niteliğindedir. Bu döneme ait olduğu düşünülen çeviriler şunlardır:

1. Türk İslâm Eserleri Müzesi No. 73'te kayıtlı olan nüsha: Bu nüsha Muhammed bin el-Hâc Devletşah eş-Şîrazî tarafından 734/1333-34 yılında kopyalanmıştır. 902 (451 varak) sayfadan oluşan bu tercümenin Kur'ân tercümeleri

içinde en eskisi olduğu kabul edilmektedir. Türkçe bölümlerin kırmızı mürekkeple ve nesih yazı tarzıyla yazıldığı bu nüsha, gösterdiği dil özellikleri bakımından Karahanlı Türkçesiyle yazılmış kabul edilir ve söz varlığında diğer metinlerde bulunmayan yeni sözcüklere sahiptir (Eckmann, 2003, s. 261; Z. Ölmez - Kaçalin, 2011, s. 15).

2. Anonim Tefsir: Peterburg'daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı'ndadır. Kim tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığı belli olmayan bu eser, Orta Asya Tefsiri veya Anonim Tefsir olarak bilinmektedir. Bu Kur'an tercümesi karışık bir yapıya sahiptir. Bazen kelime kelime tercüme bazen de tefsir özellikleri göstermektedir. Bazen surelerle ilgili hikâyelere de yer verildiği görülmektedir. Bu eser, 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuştur (Üşenmez, 2011, s. 981).

3. Manchester-John Rylands Nüshası**:** Çalışmamızda da yararlandığımız bu nüsha, Manchester, Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar Bölümü 25-38'de kayıtlıdır. Nüshanın telif ve istinsah tarihi belli değildir. Rylands nüshası, Türkçe ve Farsça çeviriyi içermektedir. Dili hakkında ileri sürülen farklı görüşleri değerlendiren Eckmann, tercümenin 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başına ait Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini gösterdiğini belirtir (Eckmann, 2003, s. 261; Z. Ölmez - Kaçalin, 2011, s. 15-16).

4. Taşkent'te Özbekistan Bilimler Akademisi Kitaplığında saklanan 2008 sayılı nüsha: Eksik bir nüshadır. Dili Karahanlı Türkçesidir. İçerisinde bir de satırarası Farsça çeviri vardır. Semenov'a göre Türkçe çeviri Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini yansıtır (Eckmann, 2003, s. 261; Z. Ölmez - Kaçalin, 2011, s. 16).

Kur'an tercümeleri üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

A. K. Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.,* Moskva, 1963 (Çev.: H. İ. Usta, E. Amanoğlu, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar),* TDK, Ankara, 2002).

A. K. Borovkov, Iz materialov dlya istorii uzbekskogo yazyka, *Tyurkologiçeskiy Sbornik I,* Moskva-Leningrad, 1951, s. 73-79.

A. A. Semenov, Sobranie vostıçnıh rukopisey, *Akademii Nauk Uzbekskoy SSSR,Cilt IV,* Taşkent, 1957, s. 45-46, No. 2854.

J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation,* Bibliothece Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

Yukarıdakilerin yanı sıra Türkiye'de bu konuda Aysu Ata'nın çalışması bulunmaktadır. Aynı zamanda bu araştırmada, eserin değerlendirilmesinde kullanılan

temel kaynaktır: Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)* (2. bs.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

## 1.5. Uygur ve Karahanlı Dönemlerinde Etkili Olan İnanç Çevreleri

### 1.5.1. Manihaizm

Manihaizm, Mezapotamya'da Mani tarafından MS III. yüzyılda kurulmuş ve Asya'dan Avrupa'ya geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Mani, MS 215/216 yılında Babil'in Mardinu köyünde soylu bir aileden gelen anne-babanın çocuğu olarak doğmuştur. İnanışa göre 5-6 yaşlarındayken ağaçlar onun önünde eğilmiş, ilk kez 12 yaşındayken, ikincisinde ise 24 yaşındayken ikizim dediği kutsal ruh onu ziyaret etmiştir. Böylece evrensel bir peygamber olduğunu iddia eden Mani'nin kutsal mesajı yayma görevi başlamıştır (Arendzen, 1910; Tokyürek, 2012; Özbay, 2014). Manihaizmin "ışık dini" olarak anılmasında etkili olan ve öğretiye ad olan Mani sözcüğünün gerçek anlamı bilinmez ancak kökeniyle ilgili olarak Mezapotamya bölgesinde konuşulan Aramiceden ya da bir Eski İran dilinden geldiği; Arendzen (1910)'in verdiği bilgiye göre, muhtemelen Mandenler arasında, Babil Aramicesinden gelen ve "ışık-ruh" anlamında bir terim olan *mānā* sözcüğünden çıktığı düşünülmektedir. Gharib'in *Soğdca Sözlük* (2004)'ünde Mani sözcüğüyle ilgili olduğunu düşündüğümüz ve sözcüğün kaynağının Eski İran dillerinden biri olma olasılığına uygun düşen "düşünce, ruh, kalp, vicdan" anlamlarındaki *m'n (mān)* sözcüğü de dikkat çekicidir (s. 206).

İlk misyoner seferini İran'dan Hindistan'a, Budizm'in etkisindeki Kuşan'a yapmıştır ve orada ilgiyle karşılanmış, Budizmin *saṃsāra* başta olmak üzere farklı öğreti ve düşünce biçimlerini kendi görüşleriyle birleştirmiştir. 242 yılında İran'a dönmüş ve dönemin hükümdarı I. Şapur'dan dinini yaymak için izin istemiş ve eseri *Šāhpurakān*'ı sunmuştur. Hükümdarın ölümüne kadar inancını yayan Mani, I. Behram'ın tahta geçmesiyle destekten yoksun kalmış ve Zerdüşt rahiplerin kışkırtmaları sonucu yeni hükümdar I. Behram'ın emriyle idam edilmiştir. Mani'nin idamından sonra başta Zerdüştler olmak üzere birçok farklı inanç kesimi sapkın olarak nitelendirdikleri Manihaizmin yayılmasını engellemiştir. Avrupa'ya kaçan Manihaistler, Hristiyan kiliseleri, Asya'ya kaçanlar ise Budistleri karşılarında bulmuştur. Asya'dakiler bu yüzden kendilerini Budist gibi göstermek zorunda kalmış ve aralarında Mani'nin bir Buda olduğunu söyleyenler ve inançlarını bu yönde devam ettirenler bile olmuştur.

Manihaizm, tüm bunlarla birlikte birçok dinden ve görüşten etkilenmiş ve bünyesinde çeşitli düşünceleri birleştirmiştir. Mani'ye göre, İsa batıyı etkileyen ancak bilgisini doğuya yansıtamayan, Buda yalnızca doğuyu etkileyen, Zurvan ise bölgesiyle sınırlı kalan peygamberler olmuş ancak kendisi ise İsa'nın ve Buda'nun ruhunu taşıyan, geleceğin Buddhası Maitreya ile bağdaş, evrensel bir peygamber olmuştur (Tokyürek, 2012, s. 2890; Özbay, 2014, s. 59-60).

Manihaizm özellikle Zerdüştlükle ilgili çeşitli inanç ve öğretileri içinde barındırmakla birlikte Zurvanizm kolu ile diğerlerine göre daha fazla bağlantılıdır. Mani, öğretisini kurarken Zurvanizmdeki bazı inanç ve öğretilerde değişiklikler yapmış ve onları kendi felsefesiyle birleştirmiştir. Zurvan, zamanın tanrısıdır. Zurvan'ın yani Eski Türkçe metinlerde geçtiği şekliyle Ezrua'nın iki oğlu vardır. Bunlar: İyilik tanrısı olan Ohrimazd ya da Hormuzta ve kötülük tanrısı olan Ahriman ya da Şimnu'dur. Manihaizme göre, evren ve insanlardan önce sadece ışık ve karanlık vardır. İyiliği ve tanrı ülkesini *ışık*; kötülüğü, şeytan ülkesini, geçici dünyayı, insan nefsini ve kötü arzuları ise *karanlık* simgeler. Bu ikicilik anlayışı aynı zamanda Zerdüştlük ile Manihaizmin ortak noktalarından biridir. Bununla birlikte, Manihaizmde "üç devirli öğreti" ya da Eski Türkçe metinlerde geçtiği şekliyle *üç üdki nom* bir diğer temel anlayıştır. Bu anlayış, ışığın karanlıkla "ayrı olması - karışması - tekrar ayrılması" bağlamında "geçmiş-şimdi-gelecek" zaman kavramlarının sembolleştirildiği bir birleşimdir. Işığın karanlığa yenilip parçalarının evrene dağıldığı ikinci devre olan maddi dünyada insanların, madde içine hapsolmuş ışığı "ışığın bilgisi"yle kurtarıp ışık parçalarını "tanrı (ışık) ülkesine" geri gönderip tıpkı birinci evrede olduğu gibi ışık ve karanlığın ayrılmasıyla üçüncü evrenin başlayacağı inancı bulunmaktadır. Bu inanç aynı zamanda Manihaizmin gnostik tarafıdır (Özbay, 2014, s. 59-64).

Manihaizmin cemaat ya da topluluk düzeni, tıpkı diğer inanç sistemlerinde olduğu gibi bu dini/öğretiyi öğreten ve aynı zamanda yayan din adamları ile öğrenen/yayan inananlardan oluşur. Din adamları da farklı sınıf ve derecelerdedir. Evlenmeleri, et yemeleri, içki ve süt içmeleri yanında mal mülk edinmeleri de yasaktır. İnananlar ya da *nigoşak*lar (dinleyiciler) için ise tek istenen sadaka vermek, cömert olmak ve öğretiyi yaşamaktır. Onlar aile sahibi olabilir ve herhangi bir yerde yaşayabilirler. Ayrıca hem din adamları hem de inananlar için, Manihaizmin öğretisine bağlı kalmak ve itaatkâr bir yaşam sürmek çok önemlidir.

Manihaizmin Türkler için önemli olmasının sebebi ise, onları etkileyen inançlardan biri olmasıdır. Bilindiği üzere Uygurlar, Bögü Kağan zamanında

Manihaizmi kabul etmiştir. Uygurların siyasî ve askerî bakımdan güçlü olması, Çin'deki özellikle Tang hanedanlığı zamanında ilişkilerin çok yakın olmasına sebep olmuştur. Çin'deki Tang hanedanlığının bir isyanı bastırması için Uygurlardan yardım istemesiyle 762'de ordusuyla Çin'e giden Bögü Kağan, 762-763 yılları arasında burada, şehrin yakınında kalmıştır. Bu esnada Manihaist rahiplerle tanışmış, isyanı bastırıp Karabalgasun'a dönerken de dört rahibi yanında götürmüştür. Bögü Kağan, zamanla ilgi ve merakının artmasıyla birlikte bazı ileri gelen komutanların karşı çıkmasına rağmen bir bildiriyle Manihaizmi kabul ettiğini resmileştirmiştir. Böylece Uygurlar arasında Manihaizm hızla yayılmıştır. Bögü Kağan'ın Manihaizmi kabul edişinin anlatıldığı metin ise W. Bang tarafından ilk kez *Türkische Turfan-Texte II*'de yayımlanmıştır (Bang-Gabain, 1929) ve o metnin fragmanları U 72 ve U 73 numaraları ile bugün Berlin'de saklanmaktadır (Özbay, 2014, s. 21-23).

### 1.5.2. Budizm

Hint kaynaklı bir inanç sistemine sahip olan ve bir Uzak Doğu dini olarak kabul edilen Budizm, tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmeyen ancak yaklaşık olarak MÖ 563-483/567-487 yılları arasında yaşadığı düşünülen Siddhartha Gautama'nın "aydınlanması ve dünyanın gerçeğini kavraması" üzerine kurulmuş bir öğretidir. Budizm terimi, "aydınlanmış, uyanmış kişi-farkında olan" anlamlarına gelen ve Sanskritçe-Palice eski metinlerde geçen *buddha* kelimesinden gelmektedir.

Śākyamuni (Śākya azizi) ya da Gautama, olağanüstü özellikler gösteren yani mitolojik bir doğum hikâyesine sahiptir. Uzun yıllar cennette yaşayan bir Bodhisattva olan Buda, doğmadan önce beyaz bir fil olarak Śakya kralının eşinin sağ tarafından girerek rahmine yerleşir. Kral bir kahine gider ve kahin, doğacak çocuğun büyük bir kral veya din adamı olacağını söyler. Doğan çocuğun kutsal bir kişilik olduğu, çocuk doğduktan sonra yerin sallanması ve güneşin tutulmasıyla anlaşılır. Çocuğa, Siddhartha yani "tüm arzuları tamamlanmış" adı verilir. Doğumdan yedi gün sonra annesi ölür, ona teyzesi bakar. Saraydan çıkarılmadan geçen uzun yıllarda iyi bir eğitimle yetiştirilir. Din adamı olmaması için de çeşitli eğlencelerle vakit geçirmesi sağlanır. On altı yaşında evlenen Siddhartha'nın bir oğlu olur. Bir gün ormandan dönerken gördüğü yaşlı bir adam, ölü bir adam ve bir dilenci acıları ve adaletsizliği önleme yollarını düşünmesine ve altı yıl süren inzivaya çekilmesine neden olur. Eğitim aldığı üstatların düşünceleri özellikle ıstırap konusunda onu tatmin etmez. Önce beş arkadaşıyla hiçbir şey yemeden

yoğunlaşma hareketleri, sonra güçten düşmesi ve metodunun başarısızlığıyla eti bırakır ve et dışında yiyecekler yemeye başlar. Bu davranışı sonucu diğer arkadaşları tarafından ormanda terk edilir. Bir gün nehrin kıyısında bir pippala ağacının altındayken birden "aydınlanır" ve bir Buddha yani "uyanmış" olur. Henüz otuz beş yaşında olan Buddha, ömrünün kalanını tüm canlıları kurtarmak ve vaaz vererek öğretisini yaymakla geçirir (EB, *Buddha, Life of the*, 2004, s. 82-87; Tokyürek, 2011, s. 1-2).

Buddha öğretisinin temelini, insan ile gerçek arasında hayatın ıstıraplarla dolu olduğu biçimindeki kötümser anlayış oluşturur. Dört kutsal gerçek, Buddha'nın kurtuluş öğretisinin özünü oluşturmaktadır: 1. İnsanın varlığı kötülük, doyumsuzluk, hastalık, yaşlılık, ölüm vb. ıstıraplarla yoğrulmuştur. 2. Istırabın sebebi arzu ve ihtirastır. Bu da yeni karma ve sudūra, yeni tenâsüh ve ölüme yol açmaktadır. 3. Arzulardan ve fâni işlerden sıyrılmak, ıstıraba son vermek için gerekli olandır. Nirvana ise bu yenilenen döngülerden kurtulmanın tek yoludur. 4. Nirvana'ya, özgürlüğe ve yeni hayata ulaşabilmek yalnızca Buddha'nın sekiz dilimli yolu ile mümkündür. İlk kutsal gerçeğin kavranılmasını, ikincisinin anlaşılmasını ve üçüncüsünün de gerçekleşmesini ise bu sekiz dilimli yol sağlar (Tümer, 1992, s. 353). "Maha Parinibbana Sutta'da geçen sila (ahlâk), samdhi (meditasyon) ve panna (hikmet) şeklindeki üç ana maddenin sonradan geliştirilmiş şekli olan sekiz dilimli yolun üç maddesi (doğru söz, doğru davranış, doğru geçim) silaya, iki maddesi (doğru muhakeme, doğru murakabe) samdhiye, üç maddesi de (doğru anlayış, doğru düşünce, doğru niyet) pannaya girer" (Tümer, 1992, s. 353).

Buda'nın ölümünün ardından, 500 rahibin katılımıyla, Buda'nın vaazlarıyla Sangha kurallarının tekrarlandığı Rajagaha (Magadha Krallığı'nın başkenti) konsili, Kasyapa başkanlığında toplandı. Bir asır kadar sonra ise keşişler arasındaki düşünce farklılığı sebebiyle Vesali'de ikinci konsil toplandı. 700 rahibin katılımıyla toplanan bu konsilde anlaşmazlıklar giderildi. Sutta ve Vinaya, yeniden düzenlendi. MÖ III. yüzyılda öğretide çıkan bir anlaşmazlık üzerine, Budist olan İmparator Aşoka (MÖ 273-236) zamanında üçüncü konsil toplandı. Halkı arasında inanç birliğini ve düzeni sağlamak amacıyla Aşoka'nın desteklediği bu konsil, yeni başkent Pataliputta'da (Patna) 1000 keşişin katılımıyla gerçekleştirildi. Konsilin sonunda, eskilerin geleneksel görüşü olarak bilinen Sthavira tercih edilince, Sarvastivadinler, Madhura'ya doğru çekildiler. Sonrasında Budizm o günün Hindistan'ındaki dört krallıktan birisi olan Magadha'dan Hindistan'a yayıldı (Tümer, 1992, s. 353).

Aşoka'dan sonra imparatorluk küçük hükümdarlıklara bölündüyse de Budizm yayılmaya devam etti. Tıpkı imparatorluk gibi, Budizm'de de önemli ayrılıklar olmuş

ve nihayetinde gelenekçi Budizm on sekiz mezhep olarak şekillenmişti. Bu esnada, evrensel kurtuluşa götürdüğü için kendisine Mahayana (büyük araba) adını veren ayrı bir Budist mezhep doğdu. Doğuşunun MÖ I. yüzyıl – MS I. yüzyıl arasında olduğu tahmin edilen, fakat tam olarak ne zaman doğduğu bilinemeyen bu mezhebin mensupları, Theravadin, Sarvastivadin vb. içinde on sekiz mezhebi bulunduran eski gelenekçi tarafı Hinayana (küçük araba) olarak adlandırdılar (Tümer, 1992, s. 353).

MS I. yüzyıldan itibaren hem Kuşan İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmış olan Batı Türkistan'a, hem de Çin'e yayılan Mahayana Budizmi, MS II. yüzyılda Hindistan'da, Mahayana içinde geliştirilmiş olan Budist düşüncenin ilkelerinin farklı bir biçimi olan Madhyamika mezhebini ortaya çıkardı. Budist mantık analizi, bu mezheple birlikte en önemli gelişimini gerçekleştirdi. Zihni aşırı bir şekilde ön plana alan bu mezhebe karşı, Yogacara (Vijnanavada) ekolü ortaya çıktı. Bu ekol, şuuru gerçek sayıp onu temizleme ve aydınlatma yoluyla mânevî gerçeği doğrudan doğruya kavramaya dayanmaktaydı. Hindistan'da VIII. yüzyılda Mahayana'dan gelişen farklı şekiller olan, Mantrayana ve daha sonra Vajrayana kolları ortaya çıktı (Tümer, 1992, s. 354).

Budizmin, ilk kez ne zaman Türkler arasında kabul gördüğü ve yayıldığı tam olarak bilinmemektedir. MS 2. yüzyılda Türklerin yaşadığı yerlerde de Budizm faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, Batı Türkistan'da Mani ve Zerdüşlüğün etkisine karşın Doğu Türkistan'da Budizmin yaygın olduğu düşünülmektedir. Türklerde, özellikle 6. yüzyıldan itibaren Budizmin güçlü olduğu, I. Köktürk hükümdarlarından Mukan Kağan'ın Budizmi kabul ettiği ve Taspar Kağan'ın da bir Budist tapınak kurdurduğu ayrıca onun isteğiyle Nirvāṇa-Sūtra'nın Türkçeye çevrildiği bilinmektedir (Gabain, 1961, s. 506). Hotan'da Budizmin yayılmasında yoğun faaliyetler gösteren ünlü rahip Jinagupta da Türkler arasında etkili olmuştur. II. Köktürk hükümdarı Bilge Kağan'ın Budizmi devlet dini olarak kabul etmek istediği ancak Tonyukuk'un karşı çıktığı da bilinmektedir (Tokyürek, 2011, s. 3).

Uygurlar arasında Budizmin farklı mezheplerinin kabul gördüğünü ve yayıldığını, bu dönemlerden günümüze kalan metinlerden anlamaktayız. Bir Hinayana metni olan *Maitrisimit*, klasik Mahayana sutralarından *Lotus Sutra* ve Yogacara felsefesiyle bağı olan *Sekiz Yükmek Yaruk Sutra* bunlardan bazılarıdır.

Zamanla Uygurlar arasında hızla yayılan Manihazim ve Budizm'in etkisi, 10. yüzyıldan itibaren Türklerin İslâmı seçmeye başlamalarıyla ve Türkler arasında herhangi bir siyasî gücün ne Manihaizme ne de Budizme desteğinin kalmamasıyla gitgide kaybolmuştur.

### 1.5.3. İslâmiyet

Öncelikle sözcük anlamlarından başlayarak açıklayacağımız İslâm'ın, etimoloji ve tanımıyla ilgili olarak *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin 23. cildinde Sinanoğlu (2001) şöyle demektedir:

> Sözlükte "kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak" anlamlarındaki silm (selm) kökünden türemiş olan İslâm'ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe kelimeyi "boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek", İbn Manzûr da "boyun eğmek (inkıyâd) ve itaat etmek" şeklinde açıklamıştır. Sonraki kaynaklarda genellikle bu açıklamalar tekrar edilmiş, "sulh ve selâmet gayesiyle boyun eğmek, tâbi ve teslim olmak" mânaları öne çıkarılmıştır. İslâm'ın sözlük anlamındaki inkıyâd ve itaat her ne kadar mutlak ise de kelimenin örfteki kullanımı sadece "doğruya ve hakka uyma" mânası taşır. Yanlışa ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet İslâm'a aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir (s. 1).

MS 610 yılında gelen ilk vahiyle Hz. Muhammed, bu kutsal mesajın Mekke'deki inanç dünyasını ve geleneği sarsabileceği sebebiyle başta gizli olarak yakın çevresine tebliğde bulundu. Bu durum üç yıl kadar sadece dine davet şeklinde devam etti. Dördüncü yıldan sonra Hz. Muhammed'e inananların sayısının artmasıyla ve güven duygusunun oluşmasıyla ilk Müslüman cemaat de kendini belli etmiştir. Mekkeli müşriklerin baskıları karşısında 615 ve 616 yıllarında Hz. Peygamber, dileyen müslümanların Habeşistan'a göç etmesine izin verdi. Mekke'de kalanlar ise müşriklerin baskı ve saldırılarına maruz kalarak 617-620 yılları arasında yaklaşık üç yıl toplumdan soyutlanmış bir şekilde büyük bir sıkıntı içinde yaşadılar. Hz. Muhammed, İslâm'ın Mekke'de tebliğine ve tutunmasına imkân görmeyince, Medinelilerle yaptığı anlaşmalarından sonra kendilerine yaşama ve güvenlik imkânı veren Medine'ye göç etmeleri için ashabına izin verdi. Kendisi de bir müddet sonra Hz. Ebû Bekir ile birlikte Medine'ye hicret etti ve İslâm tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu (Özcan, 2001, s. 27).

İslâmiyet için ibadet, ilkin Kur'an-ı Kerim'in buyruğudur. İbadetlerin usul ve gerekleri ise, Hz. Muhammed'in uygulamalarıyla öğrenilmiştir. Kur'an'da, sadece Allah'a ibadet edilmesi gerektiği vurgulanır; çünkü Allah tüm varlıkların yaratıcısı (el-En'âm 6/102), yerin ve göğün sahibi, mâliki ve rabbi (el-Bakara 2/107; Âl-i İmrân

3/189; Meryem 19/65), insanların asıl hükümdarıdır (en-Nâs 114/2). İbadet edilmek Allah'a yaraşırken, O'na ibadet etmek ise insanlara yaraşır (el-Fâtiha 1/5; el-Enbiyâ 21/67; ez-Zâriyât 51/56); Allah'tan başkasına ibadet etmek cahilliktir (ez-Zümer 39/64) (Çağrıcı, 2001, s. 11). Çağrıcı'nın (2001) aktardığına göre, Râgıb el-İsfahânî Kur'an'da iki çeşit ibadetten söz edildiğini, akıllı ve iradeli varlıkların kendi istekleriyle, akıl ve iradeye sahip olmayan varlıkların da zorunlu olarak (yaratılış yasalarına uyarak) ibadet ettiklerini belirtir (el-Müfredât, "abd", "scd" maddeleri) (s. 11).

İslâm dini, Allah'tan başka bir varlığa ibadet etmeyi, içinde doğduğu toplumun ortadan kaldırılması gereken en ciddi kusuru olarak görmüştür. Tevhid inancını yerleştirmeyi ilk amaç olarak belirlemiştir. Bundan dolayı, Mekke döneminde putperestliğin ve asabiyetten doğan geleneklerin egemen olduğu bir ortamda inen âyetlerde, öncelikle tevhid inancının yerleştirilmesine önem verilmiştir. Ayrıca bunun için temel sayılan bir mânevî ve ahlâkî yapı da oluşturulmuştur. Allah'a iman, Peygamber'e bağlılık, dünyanın geçici, âhiretin kalıcı olduğu inancı, tevekkül, takvâ, huşû, ihlâs, sabır gibi dinî esas ve kavramlar üzerinde dikkatle ve çok önemle durulmuştur. On yıl kadar süren tebliğ sürecinden sonra hicretten evvel beş vakit namaz, hicret esnasında cuma namazı, sonraki yıllarda da zekât, oruç ve hac ibadetleriyle ilgili hükümler gelmiştir (Çağrıcı, 2001, s. 11).

İslâmiyet'in itaat ile ilişkisi üzerine *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin 23. cildinde; "Bir âyette itaat edilmesi gerekenler Allah, Allah'ın resulü ve yöneticiler olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır (en-Nisâ 4/59). Buna, diğer âyetlerde "ihsan" ve "birr" kelimeleriyle ifade edilen anaya babaya itaati de eklemek mümkündür (el-İsrâ 17/23; Meryem 19/14, 32)." diyerek Kur'an'daki hâlini aktaran Alper (2001), "Şüphe yok ki Allah'a itaat kavramın esasını oluşturur. Kur'an'a göre bütün olarak fizikî dünya mutlak bilgi ve kudretle onu yaratana itaat etmektedir (Fussilet 41/11; er-Rahmân 55/6)." şeklinde kavramın özüne de değinmiştir (s. 444).

İbn Fadlan'ın meşhur *Seyahatnâme (El-Rihle)*'sinden öğrendiğimize göre Türkler arasında ilk kez 10. yüzyılda İdil Bulgarları tarafından devlet dini olarak kabul edilen İslâmiyet, kısa bir zaman sonra da ilk kez bir Orta Asya Türk devletinde, Karahanlılarda, Satuk Buğra Han zamanında devlet dini olarak benimsenmiştir. Bu benimseyiş sonraki yüzyıllarda giderek genişleyen bir coğrafyada, siyasî ve askerî olarak Müslüman Türklerin üstünlüğünün ortaya çıktığı, Mısır'da kurulan Müslüman Türk devletlerinin yanı sıra Selçuklular ve Osmanlılar egemenliğinde geçecek olan uzun bir devrin de ilk adımı olmuştur.

İslâmiyet, Türkleri yalnızca inanç dünyası bakımından etkilemekle kalmamış, bunun yanında kültür, edebiyat, gelenek ve düşünce tarzı bakımından da derin, güçlü ve günümüzde de devam eden bir etki yaratmıştır. Türkçenin, Arapça ve Farsça ile olan sıkı ilişkisinin temelinde de elbette İslâmiyet'in Türkler üzerindeki çok yönlü güçlü ve derin etkisi vardır.

## 1.6. Kuramsal Açıklamalar

### 1.6.1. Kavram

Kavram (İng. *concept, notion,* Alm. *begriff,* Ar. *mefhum*), dilcilerin ve farklı alanlardan düşünürlerin tanımlamak ve açıklamak için üzerinde fazlaca durdukları bir sorundur. Kavramın, sözlüklerde geçen anlamları şunlardır: "*a* 1. Bir nesnenin, bir duygunun ya da düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, nosyon. 2. *fel.* Nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, mefhum, nosyon" (Dil Derneği, 2005, s. 1085b). "*a* 1. Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon. 2. *fel.* Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, konsept, mefhum, nosyon" (*Güncel Türkçe Sözlük*, 2016).

Kavram sorunu, başta da söylediğimiz gibi yalnızca dilcilerin üzerinde kafa yorduğu bir mesele değildir. Kavramın bir de felsefî yönü vardır. Bu yüzden, kavramın, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (1975)'ndeki anlamlarına da bir göz atmalıyız: "*İng.* conception, notion 1. Nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kaplayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım; tek bir nesnenin (bireysel kavram) ya da bir nesneler sınıfının (genel kavram) özünü belirleyen, birbirleriyle bağlantılı niteliklerin ya da özel belirtilerin (özelliklerin) bir sözcükte düşünülmüş olan birleşimi. 2. (Klasik mantıkta) Yargı ile çıkarımın sonradan üzerinde kurulacağı en yalın, en temel öğe." Bu iki anlamı verdikten sonra klasik mantıktaki anlamıyla *kavram*ın açıklamasına şöyle devam eder: " (Gerçekte ise kavram düşüncenin bir başlangıç noktası olmayıp, düşüncenin kendisini topladığı, yoğunlaştığı bir noktadır; düşüncenin bir bütüne, bir bireşime, bir birliğe dönüşmüş biçimidir.) // Klasik mantık için kavramlar çoğunlukla nesne kavramlarıdır ama bunun yanında ilişki ve görev kavramlarından da söz edilebilir (de, üzerine, eğer, ancak vb.)." Hançerlioğlu ise, *Felsefe Sözlüğü* (1993, gel.y.bs.)'nde kavramı, "nesnel gerçekliğin, sözcüklere anlam katan yansısı… Kavram, duyularla gelen nesnel

izlenimleri düşüncenin soyutlama işleminden geçirerek kavradığı bir *genel nesne*'dir" (s. 177) diyerek tanımlamıştır.

Dil ve düşünce konusunun kesiştiği bir noktada yer alan *kavram* sorunu, metafizik ve felsefe açısından da düşünülmesi zorunlu bir konudur. Dil ile düşüncenin sınırının bilinemediği, düşüncenin dil olmaksızın gerçekleşip gerçekleşemeyeceği sorusunun herkesin benimsediği bir yanıtının olmadığı bir durumda, kavramı dilden bağımsız olarak düşünmek ve tanımlamak pek tatmin edici değildir. Bunlara karşın, birbirinden ayrılan tanımlar olsa da, konunun metafizik ve felsefe bağlamında incelenmesine girmeden dilbilimin olanakları ve anlambilimin sınırları içinde *kavram* konusu açıklanabilir.

Tanımlara baktığımız zaman, genellikle kavramın, bir nesnenin zihnimizde oluşturduğu *tasarım* olarak ifade edildiğiyle karşılaşırız. Örneğin *çiçek* dediğimizde Türkçe konuşan bir bireyin zihninde hemen bir tasarım belirir. Bu tasarım dilden ayrı da düşünülebilir ancak *kötülük, insafsızlık, sevimli* gibi soyut kavramları dilden ayırarak düşünüp açıklayamayız. Bu soyut kavramlar başka dillerde başka sesler ve başka biçimlerle söylenir ve o dili konuşanın zihninde farklı düşünceler uyandırır. *Çiçek, kedi, yılan* ya da *su* genellikle belli bir tasarımı uyandırır. Ama soyut kavramlar için aynısını söyleyemeyiz. Bunların dışında kavramlar açısından esas fark, çeşitli dillerin birbirleriyle arasında olandır. Bir kavrama verilen değer ya da bir kavrama yüklenen anlamlar birçok dilde çeşitli yönlerden farklılıklar taşır.

Eşanlamlı kelimelerin de aynı kavramı işaret etmelerinden yola çıkan H. Seiffert, "öyleyse kavram, sözcükler değişse de aynı kalan şeydir" (1969, s. 36-40) der. Fakat kelimelerin, eşanlamlı olmalarına rağmen birbirleriyle anlamsal olarak tam örtüşmediği görülür. Türkçede ak ve beyaz eşanlamlı olsa de *ak akçe, alnı ak, anamın ak sütü gibi* vb. bağlamlarda birbirlerinin yerine geçemezler.

"Kavram, bir başka açıdan 'ortak nitelikleri olan nesnelere verilen ad' olarak da tanımlanabilir. Dünya üzerinde *kanarya, ağaçkakan, kırlangıç, güvercin…* gibi ayrı ayrı adlarla adlandırılmış yaratıklara biz ortak bir ad veriyoruz: Kuş… Kavram, bir başka açıdan, dildeki bir genelleme, bir soyutlama sayılabilir" (Aksan, 2015, 3.C., s. 151).

Hançerlioğlu, ayrıntılı bir şekilde açıkladığı *kavram* maddesinde bu konunun başka bir boyutuna dikkati çeker ve şöyle der: "Kavramlar, nesnel gerçekliğin insan zihnindeki yansısı olmakla, tıpkı nesnel gerçeklik gibi değişir ve sürekli olarak gelişirler. Bu yüzdendir ki, hiçbir zaman saltık, her zaman ve her yerde geçerli

kavramlar olamaz. Kavramlara saltık anlamlar vermek, onları değişmez ve gelişmez saymak metafizik düşüncenin büyük yanılgısıdır" (1993, s. 178).

Aynı dili konuşan insanlar için kavramlar, yaşadıkları çevre, kültür, eğitim ve deneyimlerine göre az çok değişse bile zihinlerinde aşağı yukarı aynı tasarımları uyandırır. Ancak bunun her kavram için aynı olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin *çivi* sözcüğü için durum aşağı yukarı aynı tasarımla sonuçlanırken *nişan* için farklı olabilir. Çünkü sadece köyde yaşayan biri için ya da İç Anadolu'da yaşayan biri için zihinde canlanan ile sadece şehir merkezinde yaşayan ya da Trakya'da yaşayan biri için zihinde canlanan büyük farklılıklar gösterir. Bu durumun içine, bir de kişisel deneyimlere bağlı olarak gelişmiş değer ve duygular girmektedir. Tüm bu sebeplerden dolayı, kavramların zihinde uyandırdığı tasarımların, *genel* ve *özel* olmak üzere iki gruba ayrıldığını düşünebiliriz.

Tüm bu tanımlar ve açıklamalarda da görüldüğü üzere, *kavram* sorununun birçok boyutu vardır. Sonuç olarak, "Kavram nedir?" sorusu, hâlen tek bir disiplinin tam ve doğru şekilde yanıtlayabileceği ya da sözlük maddelerinde kesin bir tanımla açıklanabilecek bir soru gibi görünmemektedir.

### 1.6.2. Sözlüksel Alan (Kavram Alanı) Teorisi

Kavram alanı ya da sözlüksel alan terimi, anlam bakımından birbirini çağrıştıran ve bir bütünü oluşturacak şekilde, bir kavramın anlam alanını, farklı yönlerden tamamlayan sözcüklerin oluşturduğu alan olarak tanımlanabilir. Kıran (2010), bu terimi şu şekilde tanımlar: "Aynı izlek ya da aynı kavram etrafında öbeklenebilen sözcükler bütününün oluşturduğu yapısal düzene *sözlüksel alan* denir. Başka bir deyişle, aynı kavramı sunmak ya da geliştirmek, gerçekliğin aynı alanını betimlemek, aynı düşünceyi ifade etmek için kullanılan sözcüklerin tümünün oluşturduğu yapısal düzene verilen addır" (s. 255).

Bu teorinin çıkışında 20. yüzyılda fizik alanında yaygınlaşan *alan teorisi* etkili olmuştur. "Ancak teorinin kaynağı 19. yüzyılın ortalarına ve genel olarak Humboldt ve Herder'in düşüncelerine kadar götürülebilir" (Lyons, 1996, s. 250-259). Dil alanındaki bu etkileşimden *dilsel alan* kavramının ortaya çıktığı, dilbilimcilerden G. Ipsen, A. Jolles, W. Porzig ve J. Trier tarafından da teorinin geliştirildiği görülür. Özellikle Trier'in *Über Wort- und Begriffsfelder* (1931) adlı çalışmasıyla sözlüksel alan teorisini detaylı bir şekilde ortaya koyduğu görülür (Çetin, 2009, s. 826; Özbent, 2013, s. 56).

Fikirsel temelleri daha eskilere dayanan sözlüksel alan teorisi, bilimsel çevrelerce daha çok Alman dilbilimci Jost Trier ile beraber anılmaktadır. Trier, kendinden önceki önemli dilbilimcilerden Humboldt ve Saussure'ün görüşlerinden yola çıkarak meydana getirdiği ve 1931 yılında yayımlanan *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes-Die Geschichte eines sprachlichen Feldes* adlı çalışmasıyla, dilin bilişsel süreçleri, sözcüklerin anlamlarındaki değişikliklerin diğer sözcüklere etkileri ve sözlüksel alanın niteliği gibi önemli konular ile ilgili yeni bakış açıları sunmuştur. Trier, Humboldt ve Saussure'ün dil konusundaki düşüncelerinden etkilenerek ortaya koyduğu sözlüksel alan teorisiyle, bir dili her yönüyle oluşturan dilsel malzemeye ve dil sistematiğine bakışı etkilemiştir.

Trier'in görüşlerinin temelini oluşturan dilbilimcilerden Wilhelm von Humboldt, dili bir ürün (*ergon*) olarak görmez. Ona göre dil, iletişim ve düşünme aracı olan bir etkinliktir (*energia*). Dilin kendine ait bir iç sistemi vardır. Söz varlığı veya kelime hazinesi de bu sistemin bir parçasıdır. Humboldt'un bakış açısına göre, bütün dillerin ana karakteristik özelliği, onların sınıflandırma sistemleridir. Trier de her dilin mevcut olan gerçekliği kendi sistemine göre sınıflandırdığını düşünür. Böylelikle her dil kendine özgü bir bakış açısı ve anlam dünyası oluşturur (Trier, 1973, s. 6). Modern dilbilimin kurucusu olarak kabul edilen ve yapısalcılığı (structuralism) formülleştiren kişi olarak tanınan İsviçreli Ferdinand de Saussure (1857-1913), dilin zıtlıklar temelinde oluşturulan bir sistem olduğuna inanır. Saussure denince akla gelen ve onunla birlikte anılan meşhur ikililerinden *langue-parole* ve *eşzaman-artzaman* kavramları oldukça öne çıkar ve birbirini tamamlar. Diğer ikililer ise *gösteren-gösterilen* ve *yatay diziliş-dikey diziliş* kavramlarıdır. Saussure, dili sosyal bir yapının ürünü olarak görür. Ona göre, tüm toplumlar kendi dilini oluşturur. Gramatik ve gramer dışı bütün kavramlar dilin varlığıdır, yığın halinde bulunur ve toplum içerisinde ortaya çıkar. Saussure, dilin tüm yönleriyle her şeyi ve her bireyi içine alan kuşatıcı tarafına *langue* adını verir. Kişinin langue denilen dil havuzundan bireysel tercihleri sonucunda seçerek oluşturduğu dile ise *parole* adını verir. Her birey kendi karakterine, zevkine ve tercihlerine göre kendi parolünü oluşturur. Parole, seslendirilen ya da kullanılan kısımdır. *Eşzaman (senkron)* ve *artzaman (diyakron)* ise dil araştırmalarının zaman boyutuyla ilgilidir. Etimoloji ve tarihsel dilbilim alanlarında metod olarak da kullanılan artzamanlı inceleme, bir dilin ilk çıktığı andan en son anına kadar geçirdiği tüm evreleriyle ve değişiklikleriyle birlikte incelenmesidir. Eşzamanlı inceleme ise dili mevcut durumuyla incelemektir. Bir dilde, tarihsel olarak hangi dilden gelirse gelsin, geçerli bir kullanıma sahip kelimeler ve

birtakım özellikler artık o dilin bir parçasıdır. Eşzamanlı bir bakış açısıyla bu unsurlar yabancı olmaktan çıkarlar. Saussure de artzamanlı incelemenin önemi üzerinde durmasına karşın eşzamanlı yaklaşımı tercih etmektedir (Demirci, 2014, s. 52-60). Saussure'ün ikililerinden *langue-parole* yani *dil-konuşma/söz* ile *dil yetisi (langage)* farklılığı, dilbilime *artzamanlı* ve *eşzamanlı* yaklaşımı getirmiştir. Trier de çalışmalarında, tıpkı Saussure gibi eşzamanlı inceleme yöntemini tercih etmektedir. Bununla birlikte, Trier'in maruz kaldığı eleştirilerin önemli bir kısmını da sözcüklerin etimolojisini göz ardı ettiği iddiası oluşturmaktadır.

Trier (1973), gösterge olarak sözcüklerin, *gösterilen* (düşünce) ve *gösteren* (ses veya yazı) ilişkisinden daha fazlası olduğunu düşünür ve "yalnızca bir sözcük bana hiçbir şey ifade etmez, onun ait olduğu sözlüksel alanın yapısı önemlidir" der (s. 4-7). "Bir alandaki sözcükler birbirleri ile bağlantılıdır" (Trier, 1931, s. 2) diyerek sözcüklerin dil sistemi içinde birbirleriyle belli bağları olduğuna işaret eder. Herhangi bir sözcük, ait olduğu sözlüksel alandaki diğer sözcüklerle karşılaştırıldığında, o sistemdeki konumu meydana çıkar. Saussure'ün *valeur* kavramıyla ifade ettiği gibi sözcüklerin anlamları ve değerleri birbirine bağlıdır. Sözcükler, bu sistemin içerisinde birbirlerinden etkilenirler ve böylece birbirlerinin anlam sınırlarını belirlerler. Sisteme yeni bir sözcük geldiğinde, diğer sözcüklerin değerleri ve anlamları da etkilenir. Örneğin; bir kelime görünüm olarak birbirine benziyor olsa da farklı dillerde farklı kavramlardır. Hatta eşanlamlı kelimeler bile anlamsal olarak birebir örtüşmezler. Farklı bağlamlarda birbirleri yerine kullanılamazlar. Her biri sistemin atılamaz bir parçasıdır. Tüm bu durumlardan dolayı sözlüksel alan yalnızca mevcut olduğu dil içerisinde geçerlidir. Yani sözlüksel alan evrensel olamaz. Trier'e (1973, s. 5) göre bir sözcüğün anlaşılabilmesi için, sözlüksel alanın tümünün bilinmesi gerekmektedir. Eğer biz, sözlüksel alana hâkim isek o sözcüğü doğru bir şekilde anlayabiliriz. Anlam, yalnızca sözlüksel alan sayesinde vardır. Sözlüksel alan olmazsa anlam da olmaz. Anlatılmak istenen düşünceye ya da olguya ait bir sözcüğün belli bir dilde bulunmaması, bu düşüncenin ya da olgunun o dilde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Yaşam ile ilgili genel bilgilerimize ve deneyimlerimize bağlı olarak bu yeni kavramı anlayabiliriz (Özbent, 2013, s. 55-57).

Sözlüksel alan (kavram alanı) üzerine yapılan çalışmalar, ele alınan kavramın, ait olduğu veya kullanıldığı kültür içindeki yerini ve önemini gösterirken, aynı zamanda o dilin söz varlığını da gözler önüne serer. Konu edilen dili konuşanların düşünce yapısına, yaşam tarzına ve bazen de bu dilin konuşulduğu toplumun psikolojik ve

duygusal durumuna dair fikirler edinmemize ve bazı çıkarımlar yapmamıza olanak verir. "Örneğin, Divanü Lugati't-Türk'te geçen *ok* kavram alanına giren çok sayıda sözcüğün varlığı Türkler için *ok*un önemini göstermektedir: *ok* 'arrow', *yay* 'bow', *keş* 'quiver', *başak* 'arrow head', *büri* 'ridge on arrow head', *kurman* 'bow case', *çıgılvar* 'short arrow', *kalwa* 'headless arrow', *kurugluk* 'bow case', *kesme* 'broad iron arrow head', *temürgen* 'arrow head'…" (Çetin, 2009, s. 827).

Bu çalışmaya konu olan *itaat kavramı*na, yakın zamanda yapılmış olan ve günümüzde geçerliliğini koruyan bazı kavram alanı çalışmalarında da yer verildiğini görmekteyiz. Türkçenin kavram alanlarının incelendiği Recai Cin'in *Kavramlar Dizini* (1971) adlı eserinde, *itaat kavramı* ile ilişkili sözler şöyle yer almaktadır: İtaat, mutavaat, söz dinleme, baş eğme, boyun eğme, inkıyat, tapu kılma, tebaiyet, ıttıba, icabet, riayet, rıza, imtisal, uysallık, kulluk, ubudiyet, kölelik, inhina, teslimiyet, itaatli, muti, uysal, yumuşak başlı, munkat, mazlum, mütevekkil, munis, sessiz, ağızsız, uslu, kuzu gibi, kılıbık, oyuncak, kukla, itaat etmek, tanımak, dinlemek, uymak, boyun eğmek, boyun kesmek, eğilmek, baş eğmek, inkıyat etmek, mutavaat etmek, muti olmak, tabi olmak, yola gelmek, kuzulaşmak, sakalı ele vermek, uslanmak, söz anlamak, söz dinlemek, aklı başına gelmek, imana gelmek, amana gelmek, teslim olmak, ram olmak, huyuna gitmek, suyuna gitmek, razı olmak, rıza göstermek, mum olmak, muma dönmek, susta durmak, elpençe divan durmak, ağzına bakmak, haddini bilmek, bir dediğini iki yapmamak, sustalı maymun gibi, mum gibi, mum gibi olmak (1971, s. 423-424).

Bu konuda yapılan bir diğer çalışma da Almancanın kavram alanlarının incelendiği Franz Dornseiff'in *Der Deutsche Wortschatz Nach Sachgruppen* (1970) adlı eseridir. Dornseiff, eserinin *Gesellschaft* adlı 16. bölümünün 114. maddesinde *Gehorsam* (itaat) kavramını incelemiştir. Dornseiff, bu kavram ile ilişkili olduğunu düşündüğü sözcükleri şöyle sıralamıştır: Zu Willen, zur Verfügung, auf Kommando, achten, aufwarten, bedienen, befolgen, sich beugen, sich demütigen, sich einordnen, dienen, ein willigen, sich ergeben, gehorchen, kuschen, nachgeben, parieren, unterliegen, sich unterordnen, sich unterwerten, Geheiß tun, Befehl ausführen, vollziehen, mit gutem Bleistift vorangehen (mil.), klein beigeben, die Rute küssen, den Pantoffel küssen, Speichel lecken, die Hand lecken, Appell haben, jedes Winks gewärtig sein, sich im Staube wälzen (vor.), das Knie beugen, die Segel streichen, die Fahne des Glaubens vorwärts tragen, nach der Pfeife tanzen unter dem Befehl stehen, ihm werden die Flügel beschnitten, stramm stehen den Lakai, Schranzen machen,

keinen eigenen Willen haben, kennen, jedem Wink gehorchen *von Kindern*: artig, brav, musterhaft. – aufriditig, beflissen, biegsam, demütig, diensteifrig, dienstfertig, dienstwillig, entgegenkommend, (blind) ergeben, folgsam, fügsam, gefällig, gefügig, gehorsam, geschmeidig, gutgesinnt, hörig, hündisch, lenksam, nachgiebig, pflichteifrig, treu, untertänig, unterwürfig, widerstandslos, willenlos, willfährig, willig, zuvorkommend, die Mannen, Untertan, Aufwartung, Bedienung, Beflissenheit, Dienstbarkeit, Fußfall, Kniefall, Pflichterfüllung, Botmäßigkeit, Demut, Entgegenkommen, Ergebung, Folgsamkeit, Gehorsam, Huldigung, Nachgiebigkeit, Resignation, Schmiegsamkeit, Subordination, Unterordnung, Untertanentreue, Unterwerfung, Widerstandslosigkeit, guter Wille, Willfährigkeit (1970, s.460).

Bir dilin söz varlığıyla ilgili olarak, kavram alanı ve eş anlamlılık çalışmaları birbirini destekler niteliktedir. Söz varlığı içerisinde, belli bir kavram ile ilgili tüm sözcükleri ortaya koymak bakımından benzerdirler. Eş anlamlılık üzerine, Türkiye'de son zamanlarda Şahru Pilten'in "*Türk Dilinde Izdırap Söz Bilgisi Bir Eş Anlamlılık İncelemesi*" (2013) adlı çalışması yapılmıştır. Aynı zamanda bir doktora tezi olan çalışmada, "ızdırap kavramı" çalışma evreni olarak tespit edilmiş; "emgek" kelimesi örneklem olarak seçilmiştir. Çalışmanın önemli ve dikkat çeken yanlarından birisi, "Giriş" ve "1. Bölüm"de anlam, eş anlamlılık ve eş dizimlilik üzerine oldukça geniş ve açıklayıcı bilgiler vermesidir. Pilten'in bu çalışmasının bir diğer özelliği de anlam, eş anlamlılık ve eş dizimlilik ile ilgili olarak Lyons, Palmer, Cruse, Quine, Partington, Hoey, Firth, Halliday ve Hasan gibi önemli dil bilimcilerin görüşlerine yer vermesidir.

# İKİNCİ BÖLÜM

# İNCELEME

## 2.1. İtaat Kavramı

*İtaat* kavramını anlayabilmek için, öncelikle sözlük anlamlarına bakmak gerekir. Arapça kökenli bir kelime olan *itaat*, sözlüklerde sırasıyla şu şekilde yer almaktadır: "Ar. iṭāʿat *a. (ita:at)* Söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma" (*Güncel Türkçe Sözlük,* 2016), "اطاعت (a.i. tav'dan): boyun eğme, dinleme; alınan emre göre davranma" (Devellioğlu, 2006, s. 467a), "*a. Ar. (.-.)* Söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma" (Dil Derneği, 2005, s. 982b).

Arapça sözlüklerde ise, bu kelimenin türediği kök olan *"ta.v.ʿa"* (ط. و. ا) temel harfleri verildikten sonra, mazi fiil olarak 1.bâb içerisinde olan bu kelime (طَاعَ), "boyun eğmek, bir şeyi zorlama olmaksızın isteyerek yapmak" (Râgıb el-İsfehânî, 2001, s. 311; Zemahşerî, 1965, s. 398) anlamlarında verilmektedir. Mutçalı'nın *Arapça-Türkçe Sözlük* (1995) adlı eserinde ise طوع (طَاعَ), "itaat etmek, boyun eğmek" (s. 532b) anlamlarındadır. Yine bir sonraki maddede de طَوْع kelimesi için "itaat, boyun eğme; gönüllülük, içinden gelme; [müzekker ve müennes] boyun eğen, itaat eden, rıza gösteren, kabullenen" (s. 533a) anlamları verilmiştir. Bu sözlükte "itaat, boyun eğme" anlamını طَاعة maddesinde de görürüz.

*İtaat* kelimesiyle aynı kökten türeyen تطَوُّع mastarı, "yapılması zorunlu olmayan bir şeyi görev edinmek, nafile ibadet yapmak" (Râgıb el-İsfehânî, 2001, s. 312) ve "bir şeyi gönüllü olarak yapmak, gönüllü olmak; gönüllü olarak askere kaydolmak" (Mutçalı, 1995, s. 532) anlamlarına gelmektedir. Mutçalı, طوع maddesinin devamında verdiği bu kelimeye örnek olarak تَطَوَّعَ خَيْرًا "bir hayır işini içinden gelerek/gönlünden koparak yapmak" (s. 532b-533a) sözünü verir. Kur'an-ı Kerim'deki: تطوع خيرا فهو خير له فمن "Kim isteyerek bir hayır yaparsa, o kendisi için yapılmış bir hayırdır" (Bakara 184. ayet) şeklindeki kullanım da aynı anlamdadır (Turan, 2006, s. 7).

Kur'an'da, Allah'a itaat emrinden sonra peygambere itaate yer verilmektedir. Allah'a ve O'nun Resulü'ne itaat emrinden sonra, peygambere itaat etmenin zorunluluğu da özellikle belirtilmiştir (en-Nûr 24/54). "Allah'a itaatin gerçeklik kazanması, O'nun buyruklarını insanlara açıklayan ve bunlara uymanın örneklerini kendi yaşantılarıyla gösteren peygamberler vasıtasıyla mümkün olacağından bazı

âyetlerde peygambere itaatle Allah'a itaat özdeş kılınmıştır (Âl-i İmrân 3/31; en-Nisâ 4/80) (Alper, 2001, s. 444).

Kelimenin kökünün Arapça olmasından yola çıkarak ve hem Arapça sözlüklerdeki anlamlarına hem de Kur'an-ı Kerim'deki kullanımına dayanarak *itaat*in, *boyun eğmek* ve *isteyerek/gönüllü olarak yapmak* şeklinde temelde iki anlam boyutunun karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.

Araştırmamızda ele aldığımız Manihaist Dönem Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat* kavramını birebir karşılayan bir sözcük tespit edemedik. Ancak "saygıyla eğilme, saygı gösterme; saygı, hürmet, takdir" anlamlarına gelen *yükünç* sözcüğünü, "itaat"i karşılayan sözcüklerden biri olarak *itaat kavram alanı*na alabiliriz:

**1) yükünç (1):** *Tür.* saygıyla eğilme, saygı gösterme; saygı, hürmet, takdir.

*Ekinti yme yekke t(e)ŋri tėpen yükünç yükünügme…* HU 168 (Özbay, 2014, s. 84).[2]

"İkincisi de şeytana 'Tanrı' deyip secde etmektir (itaat etmektir)."

Budist Dönem Uygur Türkçesi eserlerinde "hizmet, saygı, hürmet" anlamlarının yanı sıra "itaat" (Çetin, 2012, s. 258) anlamıyla *tapıġ*, *tapıġ uduġ* ve *uduġ* sözcükleri, *itaat* kavramını karşılamaktadır. Bu sözcüklerle birlikte Manihaist dönem eserlerinde varlığından söz ettiğimiz *yükünç* sözcüğünü de bu dönem eserlerinde görmekteyiz:

**1) tapıġ (8), tapıġ uduġ (91), uduġ (1) [100] :** *Tür*. hizmet, saygı, hürmet, itaat.[3]

*Aḍruk aḍruk tapıgın udugın yme tapınsar udunsar…* AY-VII 126-127 (Çetin, 2012, s. 115)

"Başka başka hürmet ve itaatle hizmet etse…" (Çetin, 2012, s. 178).

**2) yükünç (3):** *Tür*. saygıyla eğilme, saygı gösterme; saygı, hürmet, takdir.[4]

---

[2] Tüm metin örneklerinde açık /e/ için *e, ä* yerine *e*; kapalı e için *e, ė, é* yerine *ė*; art damak n'si için *ŋ, ng, n͡g* yerine *ŋ* kullanılmıştır. Diğer okuma ve yazım farklılıkları korunmuştur.

[3] Diğer tanıklar için bkz. AY 29/8, 33/22, 34k/14, 36/23, 110/13, 156/13, 161/11, 162/4, 176/10, 178/11, 196/5, 201/21, 249/23, 314/24, 315/9, 342/5, 350/15, 355/16, 360/15, 361/21, 413/19,413/20, 413/22, 414/1, 414/3, 420/21, 426/16, 441/2, 442/1, 443/4, 446/1, 456/10, 484/21, 496/17, 516/8, 516/14, 517/23, 520/10, 520/13, 524/18, 525/3, 526/6, 526/8, 528/8, 533/18, 535/10, 539/16, 577/8, 580/5.582/1,627/18, 627/19, 667/8, 156/5, 176/9, 249/16, 464/18, 525/16, 526/20, 572/23, 582/1, 161/12, 342/6, 350/16, 355/16, 413/19, 413/20, 496/18, 520/14, 526/9, 528/9, 535/11, 580/6, 627/19, 156/5, 176/9, 249/17, 464/19, 525/16, 526/20, 196/6.

[4] Diğer tanıklar için bkz. AY 653/2, 33/23, 440c/21.

*Bo yükünçüg sözlep…* AY-VI 0900 (Ayazlı, 2012, s. 132).

"Bu saygıyı söyleyip…"

Karahanlı Türkçesi eserlerinde ise Arapça *itaat* sözcüğünün özellikle *boyun sumaḳ* ve *boyun sümek* olarak Türkçeye çevrildiğini görmekteyiz (Ata, 2013, s. 851). Eserlerde *itaat*i karşılayan ve bu kavram alanına giren sözcükler şunlardır: *boyun sumaḳ, boyun sümek, ṭā'at* ve *tapuġ*.

**1) boyun sumaḳ (2):** *Tür*. (*Ar*. ṭāʿa[t]/teslīm, *Far*. fermān-berdārī/sipurdenī) boyun eğme, taat (Ata, 2013, s. 295).[5]

*Yana bulmaslar özleri içinde emgek andın kim sen ḥükm ḳıldıŋ boyun susalar, boyun sumaḳ.* Ku.T 26/37b3=4:65 (Ata, 2013, s. 10).

Sonra da senin verdiğin hükme karşı içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olamazlar. (Nisa Suresi, 65. ayet).

**2) boyun sümek (1):** *Tür*. (*Ar*. ṭāʿa[t], *Far*. fermān-berdārī) itaat, itaat etme (Ata, 2013, s. 295).

*Boyun sümek hem eḍgü söz kerek erdi, ḳaçan berk bolsa iş, eger rāst tursalar Taŋrı fermānıḳa bolġaytı yaḫşıraḳ olar.* Ku.T 37/17a2=47:21 (Ata, 2013, s. 135, 295).

Onların vazifesi itaat ve güzel söz söylemekti. Sonra iş kesinleşince Allah'ın emrine sadakat gösterselerdi, elbette kendileri için daha hayırlı olurdu. (Muhammed Suresi, 21. ayet).

**3) ṭā'at (22):** *Ar*. ibadet.[6]

*Ol Taŋrı örtgen az ṭā'atḳa üküş yanut bėrgen.* Ku.T 36/18a2=42:23 (Ata, 2013, s. 119, 641).

Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcıdır, şükrün karşılığını verir. (Şurâ Suresi, 23. ayet).

**4) tapuġ (228):** *Tür*. (*Ar*. 'ibāde[t], *Far*. perestīden) ibadet (Ata, 2013, s. 657).[7]

[5] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T. 26/48b3=4:81.
[6] Diğer tanıklar için bkz. KB 362, 1993, 3215, 3222, 3224, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3241, 3255, 3973, 3989, 3990, 3991, 4684, 4688, 4912, 5106, 6352.
[7] Diğer tanıklar için bkz. KB 97, 467, 484, 554, 590, 596, 600, 610, 616, 840, 843, 844, 844, 945, 1094, 1643, 1718, 1769, 2484, 2490, 2531, 2511, 3064, 3069, 3069, 3204, 3214, 3216, 1326, 3236, 3241, 3252,

*Bütünlükin anlar kim İḍiŋ üskinde uluġsıġlıḳ ḳılmazlar anıŋ tapuġıdın, tesbīḥ ayturlar aŋa, aŋar secde ḳılurlar.* Ku.T 28/63b3=7:206 (Ata, 2013, s. 33, 657).

Zira Rabbinin katında olanlar, Allah'a kulluk etmekten asla kibirlenmezler, O'nu tenzih eder, şanını ululardar ve yalnızca O'na secde ederler. (A'raf Suresi, 206. ayet).

## 2.2. Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı

### 2.2.1. Manihaist Dönem Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı

#### 2.2.1.1. İsteyerek İtaat Edilen

**1) ay t(e)ŋri (13):** *Tür*. Manihaizmde Ay tanrı. İtaat edilenler arasında yer verdiğimiz sözcük, Manihaizmdeki "dört tanrı inancı"nda önemli bir yere sahiptir. Hem Doerfer (1965)'in eserinin ikinci cildinde (*Band II)* 627. maddede (s. 169-170) hem Clauson (1972)'un eserinde hem de *DTS* (1969)'de sözcüğün günümüzde de yaygın olarak bilinen ve kullanılan anlamları bulunmaktadır. Bu anlamları bugün de, TDK'nın *Büyük Türkçe Sözlük* (t.y. 1.0 Farabi)'ünde görmekteyiz: "yer yuvarlağının uydusu olan gök cismi, kamer; yılın on iki bölümünden her biri; art arda gelen iki yeni ay arasında geçen süre; bir ayın herhangi bir gününden ertesi ayın aynı gününe kadar geçen veya yaklaşık otuz gün olarak kabul edilen süre" (s. 286). Clauson (1972), eserinde "originally 'the moon'; hence from the earliest period 'a (lunar) month'; as an Adj. crescent shaped" (s. 265) şeklinde sözcüğün yalnızca genel anlamlarından bahsetmiş ve aynı zamanda Doerfer'e atıfta bulunmuştur. *DTS* (1969)'de ise sözcüğün "*AJ* I 1. месяц, луна *(светила)* 2. луна *(планета)*. *AJ* II месяц *(мера времени)*" şeklinde genel anlamları verilmiş; ayrıca sözcüğün çalışmamıza girmesindeki temel neden olan dinî terim olarak da kullanılması örneklendirilmiştir: "aj täŋri *рел.* Божество Луна" (Ay Tanrı) (s. 24-25). *Huastuanift*'te geçen "tört yaruk tamga (dört ışık damgası)" ifadesi, Manihaizm ve Zerdüştlüğün ortak anlayışlarının en belirgin özelliklerinden biridir ve

---

3253, 3255, 3255, 1291, 3356, 3358, 3656, 3674, 3675, 3728, 1738, 3957, 3973, 3989, 3996, 3998, 3999, 4001, 4037, 4050, 4093, 4157, 4158, 4232, 4560. 4839, 4688, 4748, 4750, 4754, 5268, 5301, 56H2, 5717, 5752, 6346, 589, 611, 612, 614, 946, 1608, 2561, 3340, 3986, 4053, 4089, 4042, C28, 100, 101, 474, 481, 573, 580, 592, 1380, 1490, 1551, 2562, 2563, 2982, 3253, 3366, 3628, 3674, 3677, 3753, 3997, 4032, 4037, 4039, 4091, 4180, 5535, 5899, 6345, 6385, 6464, 1643, 3364, 841, 954, 2814, 5703, 5870, 1569, 3227, 3918, 4024, 4054, 476, 528, 532, 2906, 3223, 3251, 3696, 4161, 4806, 5116, 645, 840, 843, 948, 1279, 1592, 1635, 2837, 2912, 2965, 3149, 3339, 3696, 3699, 3751, 3919, 4689, 4693, 4745, 4746, 4747, 4751, 4754, 4755, 4775, 5693, 6171, 6371, 6541, 6541, 2954, 2989, 4699, 1586, 4684, 5712, 3221, 2484, 645.

Manihaizmdeki "dört tanrı" inancı olarak karşımıza çıkmaktadır (Özbay, 2014, s. 139). Asmussen (1965) dört tanrıyı, "dört ışık damgası"nı anlatırken "Ay Tanrı"yı ve işaretlerini şu şekilde vermiştir (s. 221):

Tablo 1

*Asmussen'in "Dört Işık Damgası"nı Anlatımı*

| | | | |
|---|---|---|---|
| **I** | Allah | Ezrua teŋri | amranmak |
| **II** | Nūruhū | Kün Ay teŋri | kėrtkünmek |
| **III** | quvvatuhū | Küçlüg teŋri=bėş teŋri | korkmak |
| **IV** | hikmatuhū | Burhanlar | bilge bilig |

Kaynak: Asmussen, 1965, s. 221; Özbay, 2014'te de belirtildiğine göre, s. 139.

Bu tabloya göre, Manihaizmde ışık ülkesinin büyük hükümdarının babası Ezrua teŋrinin en tepede yer aldığı görülmektedir. Kün ve Ay Teŋri ise "ilâhî ışık" olarak düşünülmektedir. Bu düşünceyi, sözcüğü tanıkladığımız aşağıdaki dizelerde de görmekteyiz:

*İkinti [ym]e kün ay t(e)ŋr[ike], iki y(a)ruk ordo içre olorugma t(e)ŋri[lerke, kam(a)g] burhanlarn(ı)ŋ, [arıg nomnuŋ], y(a)ruknuŋ, tözi yıltızı tėrnegüsi t(e)ŋri yeriŋerü barsar öŋü kapıgı kün ay t(e)ŋri ol.* HU 39-46 (Özbay, 2014, s. 80).

*K(a)ltı kün [ay t(e)ŋri (?)] y(a)rukın kamag yėr [suvdakı bėş tö]rlüg tınl(ı)glar [üze y(a)rutırça]*... UM 131 (Özertural, 2008, s. 59).[8]

Özbay (2014), ilk örnekteki *Huastuanift*'ten sözleri, şu şekilde anlamlandırmıştır: "İkinci olarak Güneş (ve) Ay tanrılara, iki aydınlık saray içinde oturan tanrılara; bütün peygamberlerin, temiz öğretinin, iyi amelli ruhların, (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında ilk kapısı Güneş ve Ay tanrıdır." (s. 92). Aydınlığa açılan ilk kapının ilâhî birer ışık olan "Kün ve Ay Tanrı" olduğu inancı belirgin bir şekilde anlatılmaktadır. İkinci örnekte ise *kün ay teŋri*nin "ışığı"nı bütün yerdeki ve sudaki beş çeşit canlı üzerinde yaratmasından bahsedilmektedir.

**2) beg (8):** *Tür*. bey. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) önce 818. maddede "بى (*bï* oder *beį*) 'Titel für özbekische Stammeshäupter' ← özb. *biį* oder älterem **beį* id. < atü. *bäg*, s. بيك ." (s. 377-378) diyerek Eski Türkçe *beg* kelimesinden

[8] Diğer tanıklar için bkz. HU 52, 61, 65, 152, 212, 218, 299, 245; UM 183, 431.

geldiğini söylediği '*bey*'i, "Özbek boy reisi için unvan" olarak açıklar ve bu sözcüğün tarihi gelişimi içerisinde Türk dilindeki çeşitli tanıklarını anlamlarıyla birlikte sunar. Daha sonra 828. maddede "بيك (*bēk*) 'ein Adelstitel' ~ بيگ ~ بك ~ بگ ← tü. (čag.) *bek* bzw. (seldschuk. karachanid.) *bäg* id." şeklinde *beg* sözcüğünü "bir asil/soylu unvanı" olarak anlamlandırır ve farklı örnekler vererek uzunca bir açıklama yapar (s. 389-406). *DTS* (1969)'de *beg* iki ayrı maddede açıklanmıştır: "*BEG* I 1. правитель, вождь, бек, князь; господин" (yönetici/hükümdar, reis/lider, bek, prens; beyefendi) ve "*BEG* II: beg arslan *и. собственное*" (özel isim) (s. 91). Clauson (1972) ise "the head of a clan, or tribe, a subordinate chief" şeklinde anlamlandırır ve "a subordinate chief (bir ast şef)" anlamı dışında yukarıdaki anlamlara benzer bir açıklama getirerek Doerfer (1965)'e atıfta bulunur (s. 322). Clauson (1972), ilerleyen satırlarda ise Uygur metinlerinden yola çıkarak "beġ occurs as the last component in the title of a subordinate ruler and as a title in bilġe beġ teŋri Mar Nev Manı" ve "ölüġüġ tiriġüġli beġ ay teŋri 'the Moon God, the lord who brings the dead to life" (bir ast yöneticinin unvanında son tamlayıcı/bileşen ve unvan; Ölüyü hayata döndüren lord Ay Tanrı) şeklinde açıklamıştır (s. 323).

*Kul sabı begiŋerü ötünür, kuzgun sabı teŋrigerü yalbarur. Üze Teŋri eşidti, asra kişi bilti tir. An͡ça biliŋ : Edgü ol.* IB 54 (Tekin, 2013, s. 25).

*Bilge b(e)g t(e)ŋri m(a)r nėw mani m(a)histaka ay(a)gın bo eki.* UM 463 (Özertural, 2008, s. 102).[9]

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneğimizi şu şekilde anlamlandırır: "Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir." (s. 33). *Beg,* ikinci örnekte de Clauson'un açıklamalarında yer aldığı anlamıyla geçer ve *itaat edilen*in bir "unvan"ı olarak karşımıza çıkar. Her iki örnek de *beg* sözcüğünün "itaat edilenler" arasında olduğunu gösterir niteliktedir.

**3) bėş t(e)ŋri (13):** *Tür*. Manihaizmde beş tanrı. Bu beş tanrı, Hormuzta tanrının çocuklarıdır, yani ışığın elementleridir. Manihaizmde, *Hava (tıntura) tanrı, Rüzgâr (yėl) tanrı, Işık (yaruk) tanrı, Su (suv) tanrı* ve *Ateş (ot) tanrı* beş tanrının simgelediği elementlerdir (Özbay, 2014, s. 129). Ayrıca *bėş t(e)ŋri* için aynı zamanda *küçlüg t(e)ŋri*

[9] Diğer tanıklar için bkz. IB 5, 5, 57; UM 183, 235, 543.

ifadesi de kullanılmaktadır. Asmussen (1965) dört tanrıyı, "dört ışık damgası"nı anlatırken "Küçlüg teŋri = bėş teŋri" ifadesini kullanmıştır (s. 221).

*Hormuzta t(e)ŋri bėş t(e)ŋri birle kam(a)g t(e)ŋriler sözinlüg(ü)n yekke süŋüşgeli k[el]ti.* HU 1 (Özbay, 2014, s. 78).[10]

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şu şekilde çevirmiştir: "Hormuzta tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler." (s. 92).

**4) bilge (9):** *Tür*. bilge. Doerfer (1965) bu sözcüğe, eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 836. maddede "بيلگه (*bīlgä*) 'weise' ~ بلگا ~ بلگه ← tü. (čag.) *bilgä* id." şeklinde yer verir ve "akıllı" olarak anlamlandırır (s. 418). Devamında ise "hakim, akıllı, bilgili" gibi anlamlarının yanında yüksek bir "Titel (unvan)" olarak da kullanıldığından ve bu unvanın hükümdarın niteliği olduğundan bahseder (s. 419). Sözcük, *DTS* (1969)'de iki maddede şöyle açıklanmaktadır: "*BILGÄ* I 1. мудрый 2. мудрец " (bilge) ve "*BILGÄ II*: bilgä beg *и. собственное*" (özel isim) (s. 99). Clauson (1972) ise eserinde "primarily 'a wise man', but in the early period apparently sometimes a specific title of office, 'Counsellor' or the like" (aslında 'akıllı bir adam' fakat erken dönemde belli ki bazen özel bir makam unvanı, 'danışman' ya da benzeridir) diyerek tıpkı Doerfer ve *DTS* gibi sözcüğün daha özel anlam boyutuna da değinir ve bu sözcüğün, bir "itaat edilen"in niteliği, unvanı veya onun kendisine verilen isim olduğunu belirttiği görülmektedir (s. 340).

*Ezrua t(e)ŋrike kün ay t(e)ŋrike küçlüg t(e)ŋrike burhanlarka ınantım(ı)z tayantım(ı)z n(i)goşak boltumuz tört y(a)ruk tamga köŋlümüzde tamgalad(ı)m(ı)z bir amranmak ezrua t(e)ŋri tamgası ekinti kėrtkünmek kün ay t(e)ŋri tamg(a)sı üçünç korkmak bėş t(e)ŋri tamgası törtünç bilge bilig burhanlar tamgası, t(e)ŋrim biligim(i)zni köŋülümüzni bo tört türlüg t(e)ŋrilerde agıtd(ı)m(ı)z erser...* HU 221 (Özbay, 2014, s. 86).

*Bo bilge biligig m(e)n sizlerke üküş körkün üküş yörügün tanukun sözleyü ayu bėrtim.* UM 106 (Özertural, 2008, s. 55).[11]

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine, "Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrılara, güçlü tanrıya, peygamberlere inandık; (onlardan) destek aldık, dinleyicisi (mümini) olduk. Dört aydınlık nişanı gönlümüze işaretledik. Birincisi sevgi,

[10] Diğer tanıklar için bkz. HU 8, 46, 70, 82, 86, 87, 220, 261, 264, 273, 339, 354.
[11] Diğer tanıklar için bkz. UM 116, 152, 181, 208, 373, 463, 469.

Ezrua tanrının nişanı; ikincisi inanç, Güneş ve Ay tanrılar nişanı; üçüncüsü korku, beş tanrının nişanı; dördüncüsü erdem, peygamberlerin nişanı(dır). Tanrım gönlümüzle, düşüncemizle bu dört türlü tanrıdan yüz çevirip onların karşısında (olduysak)…" (s. 93-94) şeklinde çevirmiştir. *Bilge* sözcüğünün *Huastuanift* ve *Manihaist Uygur Metinleri*'nde çoğunlukla *bilig* ile birlikte kullanıldığı ve Özbay'ın çevirisinde "erdem" olarak verildiği görülür. Buradaki *bilge bilig* niteliğinin, burhanlarda bulunduğu ve "itaat edilen" bir varlığa özgü olarak düşünüldüğü açıkça görülmektedir. Clauson (1972), *Huastuanift*'te geçen *bilge bilig* sözü için "wisdom" (akıl, akıllılık, bilgelik, hikmet) anlamını vermektedir (s. 340). İkinci örnekte ise "bu bilgeliğin (erdemin) ben sizlere birçok şeklini birçok anlamını kanıtını söyleyiverdim" anlamına gelen cümlede yine birinci örneğe paralel bir kullanım olduğu görülmektedir.

**5) burhan (18):** < *Çin. fo* + *Tür. han* peygamber, Buda. Doerfer (1965) bu sözcüğü, eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 732. maddede "برخان (*burḫān*) 'ehrende Bezeichnung für buddhistische Heilige' ← tü. *burχan* id., ursprünglich 'Buddha' ← Chin. ← Sanskrit." ('Budist aziz(ler) için yüceltici bir terim', aslında 'Buddha') şeklinde açıklamıştır (s. 282). *DTS* (1969)'de "*BURXAN I* [от кит. фо, bvyr 'будда'] 1. будда как личностъ, достигшая нирваны 2. посланник, вестник, пророк" (1. Nirvanaya erişmiş bir kişi olarak Buda 2. elçi, haberci, peygamber) ve "*BURXAN* II *u. собственное* Будда – основателъ буддийского учения (он же Шакъя-Муни) (*Hüen*$_{91}$)" (*özel isim* Buda, Budist öğretinin kurucusu-Şakya-Muni) biçiminde açıklanmaktadır (s. 127). Clauson (1972) ise "C F **burxan** compound of Chinese *fu* (Giles 3.589) and presumably **xan.** The Chinese character was the one chosen to transcribe Buddha, and was pronounced approximately *bur* in NW China in VII-VIII." (*Burxan*, Çince *fu* ve herhalde *xan*ın birleşimidir. Buda'yı tasvir etmek için seçilmiş bir Çince karakterdi ve Kuzeybatı Çin'de 7.-8. yüzyıllarda aşağı yukarı *bur* diye telaffuz edilmişti.) biçiminde açıklamaktadır (s. 360). Bu ilk cümlelerde, Giles'in *Çince-İngilizce Sözlük*[12] adlı eserini kaynak göstererek sözcüğün Çince kökenli, birleşik bir sözcük olduğunu ve ismin önüne konan bir unvan niteliği taşıdığını belirtmektedir. Clauson sözlerine şöyle devam eder: "This word corresponding properly to some phr. like *Buddharājā*, was the one chosen to represent Buddha in the earliest Turkish translations of Budhist scriptures, which must have anteceded the appearance of

[12] Clauson'un kullandığı eser için bkz. Giles, H. A. (1912). *Chinese-English dictionary.* London.

Manichaeism among the Turks, and was taken over by the Manichaean missionaries to translate words like 'prophet' applied e.g. to Mani himself." (*Buddharājā* gibi bazı ifadelerin yerini tutan bu kelime, Türkler arasında Manihaizmin varlığının yerine geçmek zorunda olan Budist kutsal kitabının en erken Türkçe çevirilerinde Buda'yı simgelemek için seçilmiş ve Manihaist misyonerler tarafından örneğin Mani'nin kendisiyle ilgili olarak "peygamber" gibi sözcüklere çevrilerek ön plana çıkmıştır.) (s. 360). Ayrıca Clauson, kelimenin İslâmî dönemde *but* gibi "idol" (put) anlamına geldiğini ve hâla bir iki kuzeydoğu dilinde yaşadığını belirtir (s.360).

*Yme kėrtü (e)ŋri yalavaçı burhan tėpen edgü kılınçl(ı)g arıg dėnḍar tėp kėrtkünmed(i)m(i)z erser…* HU 107 (Özbay, 2014, s. 82).

*Kaŋı t(e)ŋri mani burhan ınçe tėp yarl(ı)kadı.* UM 82 (Özertural, 2008, s. 53).[13]

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle çevirmektedir: "Dahası 'dürüst, tanrı habercisi peygamber, sevap sahibi, temiz rahip' olduklarına inanmadıysak..." (s. 93). İkinci örnek ise "babası tanrı (olan) Mani peygamber böyle deyip buyurdu" şeklinde günümüz Türkçesine çevrilebilir.

**6) çahşapat (6):** < *Skr. śikṣāpada* emir, buyruk, dinî talimat/emir. *DTS* (1969)'de "*ČAQŠAPAT* [< *скр.* şikṣapada 1. заповедъ 2. воздержание, обет." (1. buyruk 2. çekinme; ant) şeklinde açıklanmaktadır (s. 140). Clauson (1972) ise "čaxşa:pat" için "the Sanskrit word *śikṣāpada* became a loan word in Sogdian as *čγš'pδ*, no doubt originally in translations of the Buddhist scriptures, and from Sogdian became a loan word in Turkish, usually with the same spelling except for the last letter." (s. 412) diyerek öncelikle bu sözcüğün, Sanskritçeden Soğdcaya oradan da Türkçeye geçen ödünç bir sözcük olduğunu vurgulamaktadır. Clauson devamında, bu sözcüğün "ilâhî emir" anlamında çevrilerek diğer teknik Budist terimlerle birlikte Manihaist misyonerler tarafından benimsendiğini, ancak sözcüğün Budist terminolojide çoğunlukla da daha çok belli belirsiz şekilde "iyi davranış" anlamında kullanıldığını söylemektedir (s. 412). Ayrıca bu sözcüğün, bazı belirsiz sebeplerden dolayı Uygur takviminin on ikinci ayının adı olarak benimsendiğini belirterek Doerfer'e atıfta bulunmaktadır ve aşağıdaki örnekte geçen *on çxşapt* sözünü "on emir" anlamında çevirerek örnek olarak vermektedir (s. 412).

[13] Diğer tanıklar için bkz. HU 42, 103, 171, 186, 213, 221, 246, 315; UM 151, 170, 171, 385, 423, 457, 465, 546..

*On ç(a)hşap(a)tka yėti puşika üç t(a)mgaka n(i)goşak atın tutar biz*. HU 358 (Özbay, 2014, s. 91).[14]

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle çevirmiştir: "On emri, yedi sadakayı, üç nişanı kabul edene nigoşak (mümin) adını veririz." (s. 95).

**7) dėn/din (1):** < *Sogd*. *δγn* veya *Ar*. دين din. Doerfer (1967)'de herhangi bir bilgiye rastlamamakla birlikte *DTS* (1969)'de sözcük Arapça "inanç, din" (s. 160) anlamıyla açıklanmaktadır. Burada dikkati çeken durum "*DINTAR*" (s. 160) maddesinde sözcüğün Soğdca kökenli olarak gösterilmesidir. Bu yüzden her iki olasılık da göz önünde bulundurulmalıysa da Gharib'in *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eseri bu konuda yol gösterici olabilir. Eserin 3753. maddesinde sözcük, "***δyn*** Manichean, Buddhist δēn (dyn, δδyn, δyyn) Avesta *daēna* 'religion, belief' (din, inanç)" şeklinde açıklanmaktadır (s. 148).

*T(e)ŋri dėn murwa üçün...* HU 345 (Özbay, 2014, s. 90).

Özbay (2014)'ın, yukarıdaki örneği metin içinde günümüz Türkçesine açık bir şekilde çevirmediği görülmektedir (s. 95). Ancak "tanrı, din, kehanet için…" şeklinde bir çeviri yapılabilir.

**8) erklig (1):** < *Tür*. *erk* + *lig* hükümdar; güçlü, kudretli. Doerfer (1965) eserinin ikinci cildinde 461. maddede "erk" sözcüğünün içerisinde "erlik"ten de bahsetmiş ve *erk* sözcüğünün anlamlarını 'stark, gewaltig' (güçlü, kuvvetli) olarak vermiştir (s. 44). *DTS* (1969)'de *erklig* sözcüğü, "1. могущественый, имеющий власть" (kudretli, iktidar sahibi) ve "2. a) правитель, властелин b) владелец, хозяин" (2. a) hükümdar, hakim b) sahip;efendi, sahip) şeklinde açıklanmaktadır (s. 180). Clauson (1972) da diğerlerine benzer şekilde "güç ya da otoriteye sahip olan; güçlü, kudretli" anlamlarını vermektedir (s. 224).

*Çigil k(e)nt erkligi ulug türkdün pr(a)sda[nk]ı çigil arslan ėl tirgök...* UM 233 (Özertural, 2008, s. 72).

Sözcüğün "hükümdar" anlamıyla karşılaştığımız yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: "Çiğilkent hükümdarı ulu (ve) doğudaki koruyucusu Çigil Arslan ėl tirgök…".

[14] Diğer tanıklar için bkz. HU 230, 239, 312, 320, 368.

**9) ezrua (9):** < *Sogd. 'zrw'* Manihaizmde ilk insanın yaratıcısı; en büyük tanrının adı. *DTS* (1969)'de "бог Зерван" (Tanrı Zervan) şeklinde açıklanmaktadır (s. 76). Ayrıca Sanskritçe *brahma* anlamını karşıladığı da belirtilmektedir. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004)'de 2336. maddede ele aldığı *'zrw'* için *zrw'* kökünden geldiğini belirtmiş ve sözcüğü "Zurvan (Manihaizm), Brahma (Budizm)" olarak açıklamıştır (s. 93). 11415. maddede ise *zrw'* için "z(a)rwā (zrwn) → zrw' Zurvan (Manihaizm), Brahma (Budizm)" şeklinde aynı anlamları vermiştir (s. 465).

*Arıg y(a)ruk ezrua t(e)ŋrike neçe yazıntım(ı)z yaŋılt(ı)m(ı)z erser…* HU 22 (Özbay, 2014, s. 79).

*Ol tıntura t(e)ŋri, yėl t(e)ŋri y(a)ruk t(e)ŋri, suv t(e)ŋri, ot t(e)ŋri, bolar barça ezrua t(e)ŋri üze kedilip birle katılıp erürler.* UM 121 (Özertural, 2008, s. 59).[15]

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: "Aydınlık Ezrua tanrıya karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak…" (s. 92). İkinci örneği ise şöyle anlamlandırabiliriz: "Hava (esin) tanrı, rüzgâr tanrı, ışık tanrı, su tanrı (ve) ateş tanrı, bunlar hepsi Ezrua tanrı aracılığıyla (başka bir şekle) girerek karışarak bulunurlar."

**10) ėlig (12):** *Tür*. hükümdar. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 661. maddede bu sözcükle ilgili olarak şunları söylemektedir: "ایلگ (*ēlig*) 'höchster Rang nach dem *χaγan*' ← tü. (karachanid. uig.) *elig* id. (*el+lĕg* 'mit der Verwaltung der Konföderation beauftragt', s. ایل)" ('hakandan sonra en yüksek rütbe', 'konfedarasyonun idaresinden sorumlu) (s. 210). *DTS* (1969)'de sözcükle ilgili maddede şunlar yazmaktadır: "*ELIG* I правитель, государъ" (yönetici, hükümdar) (s. 170). Clauson (1972) ise sözcüğü, *élliġ* maddesinde ele almaktadır (s. 141). Bu sözcüğün *él* kökünden geldiğini belirterek başladığı ayrıntılı açıklamasına şöyle devam eder: "originally literally 'having a realm', it soon came to mean 'king', perhaps at first to supply a word with this meaning for translations of Buddhist and Manichaean scriptures. In Uyğur Buddhist it is often combined, or alternates, with xa:n." (orijinal olarak harfi harfine 'bir krallık/ülke sahibi olmak', çok geçmeden 'kral' anlamına geldi, belki ilkin Budist ve Manihaist metinlerin çevirileri için bu anlama gelen bir kelimeyi desteklemekteydi. Uygur Budizminde sık sık *han* ile birliktedir ya da birbirini takip eder.) (s. 141). Ayrıca

[15] Diğer tanıklar için bkz. HU 211, 217, 245; UM 91, 143, 187, 190.

Clauson, sözcüğün belirli olmayan bir zamanda, çift l'li telaffuzla kullanımdan tek l'li kullanıma geçildiğinden de bahsetmektedir (s. 141).

*Bo üç ėlig t(e)ŋriler kelmekin ėnmekin erdemin bügüsin bügülenmekin k(a)ltı kelip kedilür.* UM 100 (Özertural, 2008, s. 55).[16]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: "Bu üç hükümdar tanrı(lar) gelişiyle, aşağıya inişiyle, erdemiyle, gizemli gücüyle (ve bu gücü) kullanmasıyla gelip (farklı bir şekle) girer."

**11) han/kan (6):** *Tür*. han, hükümdar, hakan. Doerfer (1963), eserinin birinci cildinde (*Band I*) 256. maddede sözcükle ilgili olarak "قاآن (*qā'ān*) 'Großchan (in China)' ('Büyük han (Çin'de)') ~ قان ← mo. *qahan* ~ *qa'an* id. Da dieses Wort in vielfältiger Beziehung zu den Ausdrücken خان und خاقان steht, wird es mit diesen Termini zusammen behandelt, cf. خان im tü. Teil." diyerek özellikle *qahan* ve *qa'an* ile *han* ve *hakan* sözcükleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir (s. 379). Daha sonra eserinin üçüncü cildinde (*Band III,* 1967) 1161. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "خان (*ẖān*) 'Chan, König; später etwa: Graf' ← tü. (atü. mtü.) *χan* (genauer: *χān*), auch 'Herrscher (allgemein), Herr'. (256) قاآن (*qā'ān*) 'Großchan, Kaiser' ~ قان ~ خاآن ← wmmo. *qa'an* id. < mo. *qaγan* ← atü. mtü. *χaγan*." (s. 141). Doerfer'in burada da "büyük han, hükümdar, efendi" anlamlarını verdiğini görmekteyiz. *DTS* (1969)'de "*QAN II* хан, правитель; повелитель; предводитель" (s. 417) ve "*XAN* I хан, правитель" (s. 636). *DTS*'de de yine "han, hükümdar, yönetici, reis/lider" anlamlarının verildiğini görmekteyiz. Clauson (1972) ise *ka:n* maddesinde *xa:n*a bakınız der ve sözcüğü şöyle açıklar: "a title at first practically synonymous with xağan, q.v., but later used mainly for a subordinate ruler; for the etymological connection between the two see xağan." (başta uygulamada (bkz. xağan) *kağan/hakan* ile eş anlamlı bir unvandır, ancak daha sonra ağırlıklı olarak "bağımlı yönetici/hükümdar" için kullanılmıştır; ikisi arasındaki etimolojik ilişki için "xağan"a bakınız) (s. 630).

*Kan oluru͡pan ordu yapmiş. İli turmiş. Tört buluŋtakı edgüsi uyurı tirilipen meŋileyür, bedizleyür tir. An͡ça biliŋler: Edgü ol.* IB 28 (Tekin, 2013, s. 22).

*Ėlig t(e)ŋri hanı ezrua t(e)ŋriniŋ amrak kızı y(a)ltraglı yaşın t(e)ŋriçe…* UM 187 (Özertural, 2008, s. 68).[17]

[16] Diğer tanıklar için bkz. UM 91, 98, 113, 187, 190, 427, 438, 447, 554, 558, 567.
[17] Diğer tanıklar için bkz. IB 34; UM 91, 232, 466.

Yukarıdaki ilk örneği Tekin (2013) günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: "(Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)mış. Devleti ayakta kalmış. (Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 30). İkinci örneği ise günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: "Ülke sahibi tanrı hükümdarı Ezrua tanrının değerli kızı parlayan şimşek tanrıça…"

**12) hormuzta t(e)ŋri (14):** < *Sogd. ẖwrmzṭ' + t(e)ŋri Tür.* Manihaizmde bir tanrı adı; ilk erkek, Hürmüz. Zerdüştlükteki iyilik tanrısı Ahuramazda, Manihaizmde de iyilik ve ışık tanrısı olarak bulunur. Soğdca kökenli olan sözcük, Eski Uygurcaya da geçmiş ve Uygur Manihaizminde ilk insan için kullanılmıştır. Hormuzta tanrı, Manihaizmde ışığın kurtuluşu için kendini karanlığa feda eden ilk varlık olması bakımından önemlidir. Manihaistler, yedi yimki bayramlarının ilkini de Hormuzta tanrıya yani İslâm tarihinde bilinen adıyla Hürmüz tanrıya adamışlardır (Özbay, 2014, s. 129). Gharib (2004), eserinde 10754. maddede *hormuzta* sözcüğünü şöyle açıklar: "**xwrmzt' βγy** Manichean xurmazda- βaγi (xwrmzt βγ) (name of a) Manichean god, First Man" (Manihaist bir tanrı adı, ilk insan) (s. 437). *İslâm Ansiklopedisi* (1987) 5. Cilt-1. kitapta bu sözcükle ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır: "Hürmüz, Hurmuz (Ormazd, Ahura Mazda), Zerdüştîlerin en yüksek varlığa verdikleri addır. Daha sonraları Jüpiter gezegeninin adı olarak da kullanılmıştır. Ayrıca Sasani sülalesinde beş padişahın adıdır." (s. 631).

*Hormuzta t(e)ŋri bėş t(e)ŋri birle kam(a)g t(e)ŋriler sözinlüg(ü)n yekke süŋüşgeli k[el]ti.* HU 1 (Özbay, 2014, s. 78).

*[O]l, [ho]r[muz]ta t(e)ŋri y(a)rl(a)kançuçı köŋüllüg erti.* UM 50 (Özertural, 2008, s. 48).[18]

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şu şekilde çevirmiştir: "Hormuzta tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler." (s. 92). İkinci örneğimizi ise "O, Hormuzta tanrı iyi yürekli (merhametli) idi" şeklinde çevirebiliriz.

**13) hroştag (3):** < *Pa. xrwštg, xrwšṯg, xrōštag* çağrılmış; Manihaizmde Çağrı tanrısı. Durkin-Meisterernst'in *Dictionary of Manichaean Texts Project* içerisinde *Vol.*

[18] Diğer tanıklar için bkz. HU 7, 30, 71; UM 12, 15, 19, 25, 58, 59, 63, 70, 175.

*III*'de *Part 1* olarak yayımlanan eseri *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* (2004) adlı eserinde sözcüğün anlamları "called; the divinity Call" (çağrılmış; Çağrı tanrı) olarak geçmektedir (s. 364).

*Ḫroşt(a)g p(a)dwaḫt(a)g t(e)ŋri, t(e)ŋrigerü bardaçı boşuntaçı bėş t(e)ŋri y(a)rukın biz(i)ŋerü k(e)lürdi erser...* HU 263 (Özbay, 2014, s. 87).

*Ançulayuma hroştag t(e)ŋri horm(u)zta t(e)ŋrike bėş t(e)ŋrike kapagın aça bėrti.* UM 11 (Özertural, 2008, s. 43).

Yukarıdaki ilk örneği "Hroştag Padvahtag tanrı, gökyüzüne doğru ulaşacak özgür bırakılacak beş tanrı ışığıyla bize doğru geldiyse…", ikinci örneği ise "böylece Hroştag tanrı, Hormuzta tanrıya (ve) beş tanrıya kapıyı açıverdi" olarak günümüz Türkçesine aktarabiliriz. Son örnek için bkz. UM 14 (Özertural, 2008, s. 44).

**14) idi (2):** *Tür*. sahip. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 636. maddede bu sözcük için 'Herr, Herrgott' (bey, hükümdar; tanrı) anlamlarını vermektedir (s. 176). Doerfer, devamında yaptığı geniş açıklamada farklı kaynaklardan yola çıkarak bu sözcüğün "efendi, sahip" gibi anlamlara geldiğini de belirtmektedir. *DTS* (1969)'de bu sözcük için şöyle denilmektedir: "1. хозяин, владелец 2. обладатель 3. господин (о боге)" (1. efendi, sahip 2. sahip 3. Efendi/Bey (tanrı ile ilgili olarak)) (s. 203). Clauson (1972), eserinde ***iḏi*** maddesinde bu sözcükle ilgili şunları söylemektedir: "properly 'master, owner', but in Moslem texts often 'the Lord' (God)." (uygun olarak 'efendi, sahip', ama İslâmî metinlerde sıkça 'Efendi' (Tanrı)) (s. 41).

*Semiz at agzı katıg boltı. İdisi umaz tir. An͡ça biliŋler: Yablak ol.* IB 65 (Tekin, 2013, s. 26).

*Kutlug bolzun bo bi[tig] idisi...* UM 126 (Özertural, 2008, s. 59).

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: "Semiz atın ağzı sertleşti. Sahibi (onu iyileştirmek için hiçbir şey) yapamıyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (s. 34). İkinci örneği ise "kutlu olsun bu yazı(nın) sahibi…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**15) işuy(a)zd (1):** < *Pa. yyšw', yyšw, yšw' /yišō'/+yzd /yazad/* Tanrı İsa, Hazreti İsa. Bu sözcük, muhtemelen birleşik bir sözcüktür. Yani bunu iki ayrı sözcük olarak düşünmek ve anlamlandırmak mümkündür. Durkin-Meisterernst (2004), eserinde buna benzer birçok örneği verirken, bu sözcüğün bileşenlerine iki ayrı maddede yer vermektedir. İlki Partça/Orta Farsça **yyšwʿ, yyšw, yšwʿ** */yišō'/* 'Jesus' (Hazreti İsa) (s.

375), ikincisi ise Partça/Orta Farsça **yzd** /*yazad*/ ‘god, divinity’ (Tanrı) (s. 376) sözcükleridir. Sözcükle ilgisi olduğunu düşündüğümüz birçok maddeden ve onların kökenlerinden yola çıkarak bu sözcüğü Partça kökenli kabul etmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

*M(a)r işuy(a)zd m(a)histak üze, kim yme ulug amranmakın agır küsüşün bitidim.* UM 246 (Özertural, 2008, s. 73).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine “Efendi(m) Tanrı İsa öğretmen üzerine, öyle ki büyük sevgiyle (ve) çok istekle yazdım” şeklinde aktarabiliriz.

**16) kam (1):** *Tür*. kam, şaman, büyücü. Doerfer (1967), bu sözcüğü eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1409. maddede geniş bir şekilde ele almış ve Türkçe kökenli olduğunu belirttiği sözcüğün “şaman, kam, kâhin, sihirbaz, hekim” olarak yüklendiği anlamları vermiştir (s. 402-406). *DTS* (1969)’de ***QAM*** maddesinde “шаман” (şaman) anlamı yanında “врачеватель, исцелитель; прорицатель, предсказатель; заклинатель, кудесник, чародей, маг, волшебник; колдун” (hekim, iyileştiren; kâhin; büyücü, sihirbaz) anlamları da verilmektedir (s. 413). Clauson (1972) da ***ka:m*** maddesinde “sorcerer, soothsayer, magician” (büyücü, kâhin, sihirbaz) anlamları yanında ‘physician, healer, sage, wise man’ (hekim, iyileştirici, bilge, büyücü) anlamlarını vermektedir (s. 625).

*T(a)kı k(a)mag kamlar tėr(i)lep neŋ tirgürmegey ogul kız berü umagay.* UM 336 (Özertural, 2008, s. 86).

Yukarıdaki örneği Clauson (1972)’da da görüyoruz. Onun çevirisi şu şekildedir: “and all the sorcerers when they assemble will certainly not bring him back to life” (ve tüm büyücüler bir araya geldikleri (toplandıkları) zaman onu kesinlikle yaşama geri getiremeyecekler) (s. 625). Devamını da şöyle aktarabiliriz: “oğl(u) kız(ı) bile (yaşama geri getirmeyi) başaramayacak.”

**17) kaŋ (7):** *Tür*. baba, ilahi baba. *DTS* (1969)’de ***QAŊ* I** maddesinde “отец” (baba) anlamını vermektedir (s. 419). Clauson (1972) ***kaŋ*** maddesinde ‘father’ (baba) anlamını verir ve şöyle devam eder: “the oldest Turkish word in this sense; it was gradually displaced in Uyğur language by **ata** and did not survive into Xakani language although **kaŋdaş, kaŋsık** did.” (bu anlamda en eski Türkçe sözcük; Uygur dilinde **ata** sözcüğü gitgide yerine geçti ve Hakaniye dilinde **kaŋdaş, kaŋsık** sözcüklerinin aksine varlığını sürdüremedi.) (s. 630).

*Oglı öginte kaŋınta öbkelepen tezipen barmiş. Yana sakınmiş, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kaŋım sabın tıŋlayın, tip kelmiş tir. An͡ça biliŋler: Edgü ol.* IB 58 (Tekin, 2013, s. 25).

*Ög arıg yėl kaŋ(ı)m(ı)z ulug ėlig t(e)ŋri hanı z(e)rua t(e)ŋri...* UM 90 (Özertural, 2008, s. 54).[19]

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 33). İkinci örneği "anne(miz) temiz rüzgâr, babamız ulu ülke sahibi tanrı hanı [E]z(e)rua tanrı…" olarak günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**18) katun (1):** < *Sogd. xwt'yn* hatun, hükümdar eşi. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1159. maddede "Gattin eines Chans, später: (einfache) Edelfrau und sogar (schlichtweg) Frau" (bir han eşi, daha sonra: (yalnız) soylu kadın ve hatta (sıradan) kadın) şeklinde anlamlarını verdiği ve Eski Türkçe olduğunu söylediği sözcüğü ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (s. 132-141). *DTS* (1969)'de ***QATUN* I** maddesinde sözcükle ilgili olarak şöyle denilmektedir: "1. госпожа, вельможная дама, женщина знатного происхождеия; жена правителя, знатного человека" (hanımefendi, asil kadın, soylu bir kadın; hükümdar eşi, soylu biri) (s. 436). Clauson (1972) ise, ***xa:tun*** maddesinde 'lady and the like' (hanımefendi ve benzeri) diyerek sözcüğün anlamını verdikten sonra sözcüğü şu şekilde açıklamaktadır: "Although attempts have been made to connect this word etymologically with **xağan/xan** there is no reasonable doubt that it is taken from Sogdian *xwat'yn (xwatėn)*; in Sogdian *xwt'y* means 'lord, ruler' and *xwt'yn* 'the wife of the lord, ruler', which is precisely the meaning of **xa:tun** in the early period." (s. 602). Görüldüğü üzere, Clauson bu sözcüğün Soğdcadan alınmış bir sözcük olduğunu belirtmektedir.

*Kamış āra kalmiş. Teŋri unamaduk. Abın͡çu katun bolzun tir. Aŋça biliŋler: Edgü ol.* IB 38 (Tekin, 2013, s. 23).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarmaktadır: "(Bir köle kız) kamışlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) Hatun olsun!, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 31).

[19] Diğer tanıklar için bkz. IB 35; UM 82, 329, 426.

**19) k(e)nig roş(a)n (3):** < *Pa*. *qnygrwšn* Işık Bakiresi (Manihaizmde bir tanrıça). Gharib (2004), eserinin 4788. Maddesinde bu sözcüğü "***qnygrwšn*** Manichean kanig-rošn Parthian. Virgin of Light (*Manichean godess*)" (Manihaist kanig-rošn Partça. Işık Bakiresi (Manihaist tanrıça)) biçiminde açıklamıştır (s. 191). Durkin-Meisterernst (2004) de eserinde, ***qnygrwšn, knygrwšn, qnyg rwšn*** maddesinde "Pa/MP*/kanīg rōšn/n.pr. f.* 'Maiden of Light'. Sunderman 1979, 100[20] 'Twelve Maidens' and 'Maiden of Light'." (Pa./O. Far. *dişil, özel ad* 'Işık Bakiresi'. Sunderman (1979)'da 'On İki Bakire' ve 'Işık Bakiresi'.) şeklinde açıklamaktadır (s. 206).

*Özi kim k(e)ntü ol k(e)nig roş(a)n t(e)ŋri.* UM 93-94 (Özertural, 2008, s. 54).[21]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "Özü (varlığı) ki kendisi Işık Bakiresi tanrıça(dır)."

**20) kigürsüg törö (1):** < *Tür*. *kir-gür+süg törö* uyulması gereken yasa/öğreti; girilmesi gereken din. Gabain, *Alttürkische Grammatik* (1950) adlı eserinde bu sözcüğü "*kigür-, kirgür-* einführen, hereinführen- içeri sok-" şeklinde açıklamıştır (s. 314). Eraslan da *Eski Uygur Türkçesi Grameri* (2012)'nde "*kigür- (kir-gür-)*: girdirmek, sokmak" şeklinde açıklamıştır (s. 581).

*Nomka kigürsüg törö bar erti.* HU 267 (Özbay, 2014, s. 87).

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Tapınağa ulaştırmamız dinimizin gereğiydi." (s. 94).

**21) kun͡çuy (2):** < *Çin*. *kung-chu* prenses. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1585. maddede bu sözcüğü " (*qūnčūi*) 'Prinzessin' ← tü. *qunčui* id. ← chin. *guŋzu* id." ('Prenses') biçiminde açıklamaktadır (s. 561). *DTS* (1969)'de ***QUNČUJ*** **I** maddesi şöyle açıklanmaktadır: "[*kum.* 公主 гунчжу, koŋ-čy] принцесса, младшая родственнаца ханской крови; женщина знатного происхождеия" (prenses, hanın kanından daha küçük akrabaları (kuzenleri); soylu kadın) (s. 466). Clauson (1972) ise Giles'in *Çince-İngilizce Sözlük*[22] adlı eserinden yola çıkarak "the Chinese phrase ***kung chu*** 'daughter of the emperor' (Giles 6, 568 (q.v.) 2526), which reached the Türkü when actual (or more often alleged) daughters of the Chinese Emperor were sent as brides to favoured *xağan*s. It soon came to be used for

[20] Durkin-Meisterernst'in kullandığı eser için bkz. Sundermann, W. (1979). Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. *AoF 6 (1979)*, 95-133.
[21] Diğer tanıklar için bkz. UM 114, 117.
[22] Clauson'un kullandığı eser için bkz. Giles, H. A. (1912). *Chinese-English dictionary.* London.

‘consort, wife’, even when neither husband nor wife were in fact royal.” (gerçek (ya da daha sık iddia edilen) Çin imparatorunun kızları, ayrıcalıklı kağanlara gelin olarak gönderildiğinde Eski Türkçeye girmiş Çince sözcük grubu *kung chu* ‘imparatorun kızı’. Ne kocası ne de karısı gerçekte soylu olmasa bile kısa zamanda ‘eş, karı/hanım’ için kullanılmaya başlandı.) şeklinde açıklamaktadır (s. 635).

*Beg er yuntıŋaru barmiş: Āk bisi kulunlamiş. Altun tuyuglug adgırlık yaragay. Tebesiŋerü barmiş: Ürüŋ iŋeni botulamiş. Altun budl(a)lug bugralık yaragay. Ebiŋerü barmiş: Üçünc̆ kunc̆uyı urılanmiş. Beglik yaragay tir. Meŋilig beg ermiş. [Anc̆a biliŋler:] Anc̆ıg edgü ol.* IB 5 (Tekin, 2013, s. 19).

*Dintarlar, t(e)ŋriken kunçuy [te]rken tėgitler ėlçi bilgeler...* UM 468 (Özertural, 2008, s. 105).

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: “Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) ak kısrağı yavrulamış. (Bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez) develerine doğru gitmiş. (Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış. (Buna) altın burunsalıklı buğra olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez de) evine doğru gitmiş. (Bakmış ki) üçüncü prensesi (bir) oğlan doğurmuş. (Buna da) beylik yaraşır (diye düşünmüş), der. (Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş. (Öylece biliniz:) (Bu fal) çok iyidir.” (s. 27). İkinci örneği ise “rahipler (seçilmişler), hükümdar prenses, kumandan prensler, elçi bilegeler…” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**22) küçlüg t(e)ŋri (2):** *Tür*. Manihaizmde güçlü tanrı. Bu kavram için bkz. ***bėş t(e)ŋri*** s. 40.

*Ezrua t(e)ŋrike kün ay t(e)ŋrike küçlüg t(e)ŋrike burhanlarka ınantım(ı)z.* HU 212 (Özbay, 2014, s. 86).[23]

Yukarıdaki örneği “Ezrua tanrıya, Güneş (ve) Ay tanrıya, güçlü tanrıya (ve) Budalara inandık.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**23) kün t(e)ŋri (14):** *Tür*. Manihaizmde Güneş tanrı. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1688. maddede *kün* sözcüğüyle ilgili “Tag” (gün), “soleil, jour, éclairer, briller” (Güneş, gün, aydınlık, parlaklık) anlamlarını vermektedir (s. 655). Benzer anlamların yanında Doerfer’den farklı olarak buradaki *kün t(e)ŋri* örneğine de

[23] Diğer tanık için bkz. HU 246.

yer veren *DTS* (1969)'de ***KÜN*** maddesi şöyle açıklanmaktadır: "1. солнце (güneş) 2. день (gün) 3. с каждым днем, день ото дня (hergün, günden güne)" ve "бог-солнце" (Güneş tanrı) (s. 326). Clauson (1972) ise "originally 'the sun'; hence, by extension 'day'." (orijinal olarak 'güneş'; bunun yanında ek olarak 'gün'.) ve "it means day as opposed to night" (gecenin karşıtı olarak gün/gündüz demektir) anlamlarıyla birlikte "**kün t(e)ŋri** 'the sun god'" (kün teŋri 'Güneş tanrı') anlamını da vermektedir (s. 725).

*Kün ay t(e)ŋri ol.* HU 46 (Özbay, 2014, s. 80).

*Kün t(e)ŋri bo yėr suv üze tugar.* UM 531 (Özertural, 2008, s. 116).[24]

Yukarıdaki ilk örneği "Güneş (ve) Ay tanrıdır.", ikinci örneği ise "Güneş tanrı bu yer su üzerinde doğar." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**24) Mani (5):** < *Sogd. m'ny'* Mani, Manihaizmin kurucusu. *DTS* (1969)'de ***MANI*** maddesi şöyle açıklanmaktadır: "Мани, основатель манихеиства – религиозно-философского учения, возникшего на Ближнем Востоке" (Mani, Manihaizmin kurucusu – Ortadoğu'da ortaya çıkan dinî-felsefî doktrin/öğreti) (s. 336). Gharib (2004), eserinde bu sözcüğü 5210. maddede ele almakta ve "**m'ny'** Manichaen māni (ym'ny)" şeklinde göstermektedir (s. 207). Durkin-Meisterernst (2004), **m'ny, m'nyy, mny, m'n'y, m'nyw** maddesinde bu sözcüğü, "Pa/**MP** /*Mānī*/ *n.pr.* 'Mani'. Name (Semitic) of the founder of Manichaeism." (Pa./ O.Far . /*Mānī*/ *şahıs ismi* 'Mani'. Manihaizmim kurucusunun adı (Sami diline ait).) şeklinde açıklamaktadır (s. 226).

*Kaŋı t(e)ŋri mani burhan inçe tėp yarl(ı)kadı.* UM 82 (Özertural, 2008, s. 53).[25]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: "Babası tanrı (olan) Mani peygamber böylece deyip buyurdu."

**25) mar (3):** < *Pa. mry, m'ry, m'rw, m'r(.), mr* hükümdar, efendi, bey. Bu sözcükle ilgili en açıklayıcı bilgileri, Durkin-Meisterernst (2004)'in eserinde **mry, m'ry, m'rw, m'r(.), mr** maddesinde bulabiliyoruz: "Pa/MP /*mār*/ *n.* Aramaic honorofic, literally 'My Lord' > 'Lord'. Set before a name, sometimes written together with it." (Pa./O.Far. /*mār*/ *isim* Arami dilinde saygı ifadesi, tam olarak 'Benim Efendim' > 'Efendi'. Bir isimden önce koyulur, bazen onunla birlikte yazılmıştır.) (s. 231). Partçanın tarihi varlığının, Orta Farsça olarak adlandırılan dönemden daha eski

[24] Diğer tanıklar için bkz. HU 40, 52, 61, 65, 152, 211, 218, 245; UM 130, 180, 501, 538.
[25] Diğer tanıklar için bkz. UM 150-151, 170, 457, 463.

olmasından dolayı sözcüğü Partça kökenli kabul etmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

*M(a)r işuy(a)zd m(a)histak üze, kim yme ulug amranmakın agır küsüşün bitidim.* UM 246 (Özertural, 2008, s. 73).[26]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine "Efendi(m) Tanrı İsa öğretmen üzerine, öyle ki büyük sevgiyle (ve) çok istekle yazdım" şeklinde aktarabiliriz.

**26) m(ė)şiha (1):** < *Pa. mšyh', mšyh'ḫ, mšyh'', mšyḫ* Hazreti İsa. Durkin-Meisterernst (2004), **mšyh', mšyh'ḫ, mšyh'', mšyḫ** maddesinde "**Pa**/MP /*mašīhā*/, /*mšīhā*/ and /*mšīh*/ *n.pr. m.* 'Messiah'. Aramaic." (**Pa**./ O.Far. /*mašīhā*/, /*mšīhā*/ ve /*mšīh*/ *şahıs ismi eril* 'Mesih/Hazreti İsa/Kurtarıcı'. Arami diline ait.) şeklinde açıklamaktadır (s. 233).

*Edgü kılınçıg buşi küçün kılzun, yme m(ė)şiha burhan kėrtgünyük.* UM 384 (Özertural, 2008, s. 93).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, "iyi davranışı sadaka gücüyle yapsın, Mesih (Hazreti İsa) peygamber de (buna) inandı." şeklinde aktarabiliriz.

**27) možak (2):** < *Sogd. mwj'k* öğretmen, üstat. Gharib (2004), eserinin 5524. maddesinde bu sözcüğü ele almakta ve "**mwj'k** Manichean mōžāk teacher (öğretmen)" şeklinde açıklamaktadır (s. 221).

*M(a)r w(a)hm(a)nhvary(a)zd… toh[rı]d[ın]kı ulug možak.* UM 230 (Özertural, 2008, s. 72).[27]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, "Efendi(m) Wahmanhvaryazd… Tohrı'daki ulu öğretmen (üstat)." olarak aktarabiliriz.

**28) nom (39):** < *Sogd. nwm* (*Skr. dharm*) dinî öğreti/yasa. *DTS* (1969)'de ***NOM* I** maddesinde bu sözcüğün anlamları şöyle açıklanmaktadır: "[*согд.* nwm] 1. религиозное учение; религиозный закон 2. книга, писание, сутра – религиозный трактат, священная книга будизма 3. *рел.* элемент, дарма - термин буддийской философии для обозначения элементарных идеальных субстратов физических и психических признаков." (1. dinî öğreti; dinî yasa 2. kitap, yazma, sutra – dinî antlaşma, Budizmin kutsal kitabı 3. *dinî* element, dharma – fiziksel ve zihinsel

[26] Diğer tanıklar için bkz. UM 229, 463.
[27] Diğer tanık için bkz. UM 466.

özelliklerin alt tabakalarındaki elementleri idealleri belirtmek için Budist felsefesinde terim) (s. 360). Gharib de *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinde 6138. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "**nwm(h)** Manichean, Christian, Sogdian *num, nom* Gk. *nomós* law, canon 'نظام, شرع, قانون'." (Manihaist, Hristiyan, Soğdca kanun, ilke/kutsal kitap 'sistem (düzen), kural, kanun'.) (s. 246). Bunların dışında Clauson (1972)'un sözcükle ilgili açıklaması, "the Greek word *nomos* properly 'law' was a loan word in Syriac and was adopted by the Manichaeans as a technical term with a rather wider meaning 'law, doctrine', etc.; from this it passed to Sogdian as *nwm* and was used in Buddhist texts to translate Sanskrit *dharma*, which has an even wider range of meanings." ('yasa' (anlamına) uygun olarak Yunanca *nomos* sözcüğü, Süryanicede ödünç bir kelimeydi ve Manihaistler tarafından teknik bir terim olarak 'yasa, doktrin' vb. daha geniş bir anlamla benimsendi; buradan Soğdcaya *nwm* olarak geçti ve Budist metinlerde daha da geniş bir anlam alanına sahip olan Sankritçe *dharma*ya çevrilerek kullanıldı.) şeklindedir (s. 777).

*T(e)ŋri nomın sözleser.* HU 110 (Özbay, 2014, s. 82).

*Nom kutı kim k(e)ntü ol k(a)mag nom ėligi, yme sizlerke ayu bėrtim.* UM 97-98 (Özertural, 2008, s. 54).[28]

Yukarıdaki ilk örneği "Tanrı'nın öğretilerini söylese…", ikinci örneği ise "öğretinin mutluluğu ki tüm öğretinin hükümdarı odur, ve sizlere söyleyiverdim." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**29) nomçı (2):** < *Sogd. nwm+çı Tür.* vaiz, *dharma*yı açıklayan kişi, öğretmen, vaiz, din bilgini. Bu sözcük, *DTS* (1969)'de ***NOMČÏ*** maddesinde şu şekilde açıklanmaktadır: "Проповедник религиозных законов, религиозный наставник" (dinî yasaları yayan/vaiz, din öğretmeni) (s. 360). Clauson (1972) da ***nomçı*** maddesinde sözcüğü, "from no:m; 'preacher', and the like." (*nom*dan (gelir); 'vaiz' ve benzeri.) şeklinde açıklamaktadır (s. 778).

*T(e)ŋriçi mėn nomçı mėn.* HU 174 (Özbay, 2014, s. 84).[29]

Yukarıdaki örneği "Tanrı'nın hizmetçisiyim (ve) vaizim" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

[28] Diğer tanıklar için bkz. HU 42, 112, 166, 170, 186, 195, 197, 260, 267, 270, 295, 300, 323, 362, 369, 373; UM 138, 199, 220, 238, 240, 285, 390, 410, 414, 461.
[29] Diğer tanık için bkz. HU 362.

**30) ot t(e)ŋri (4):** *Tür*. Manihaizmde ateş tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından beşincisi.

*Üçünç yme bėş t(e)ŋrike horm(u)zta t(e)ŋri oglanıŋa bir tıntura t(e)ŋri, ikinti yėl t(e)ŋri, üçünç y(a)ruk t(e)ŋri, törtünç suv t(e)ŋri bėşinç ot t(e)ŋri.* HU 75 (Özbay, 2014, s. 81).[30]

Yukarıdaki örneği, "üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına- bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrı(dır)." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**31) padvahtag (2):** < *Pa. pdw'xtag, patwāxtag* Manihaizmde Cevap tanrısı; cevaplanmış. Durkin-Meisterernst (2004), sözcüğü şu şekilde açıklamaktadır: "**pdw'xtg** Pa /*padwāxtag*/ *n.* 'replied'. *pdw'xtg yzd*: 'God Answer'." ('cevapla(n)mış. 'Cevap tanrısı') (s. 271).

*Ḫroşt(a)g p(a)dwaḫt(a)g t(e)ŋri, t(e)ŋrigerü bardaçı boşuntaçı bėş t(e)ŋri y(a)rukın biz(i)ŋerü k(e)lürdi erser...* HU 263 (Özbay, 2014, s. 87).

*Yme hroştag p(a)dwahtag t(e)ŋri horm(u)zta t(e)ŋriden t(a)mudan yokaru agdukta, ol üdün wadžiwantag t(e)ŋri ög t(e)ŋri t(e)rkleyü k(e)ltiler.* UM 14 (Özertural, 2008, s. 44).

Yukarıdaki ilk örneği, "Hroştag Padvahtag tanrı, gökyüzüne doğru ulaşacak özgür bırakılacak beş tanrı ışığıyla bize doğru geldiyse…", ikinci örneği ise "ve Hroştag (ve) Padvahtag tanrı, Hormuzta tanrı(dan itibaren) cehennemden yukarı yükseldiğinde, o zaman Wadjiwantag tanrı ana tanrı acele ederek geldiler." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**32) saŋun (1):** < *Çin. s'ngwn* yüksek askeri unvan, general. Durkin-Meisterernst (2004), sözcüğü "**s'ngwn** /*sangun*/ *n. (Chin.-Turk.).* Uighur title (from Chinese)." (Çinceden [geçen] Uygurca unvan) şeklinde açıklamaktadır (s. 305).

*Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Saŋun İtaçuk üçün bitidim.* IB Hatime-67 (Tekin, 2013, s. 26).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar

[30] Diğer tanıklar için bkz. UM 71, 73, 120.

(mürit), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım." (s. 34).

**33) suv teŋri (2):** *Tür*. Manihaizmde su tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından dördüncüsü.

*Ol tıntura t(e)ŋri, yėl t(e)ŋri y(a)ruk t(e)ŋri, suv t(e)ŋri, ot t(e)ŋri, bolar barça ezrua t(e)ŋri üze kedilip birle katılıp erürler.* UM 120 (Özertural, 2008, s. 58).[31]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "O Hava (esin) tanrı, Rüzgâr tanrı, Işık tanrı, Su tanrı, Ateş tanrı(dır); bunlar tümü Ezrua tanrı yoluyla (farklı bir şekle) girmek suretiyle karışıp bulunurlar."

**34) şakim(u)n (1):** < *Skr. śākyamuni* Buddha'nın adı, śakya hükümdarı. *DTS* (1969)'de ***ŠAKIMUNI*** maddesinde sözcük şöyle açıklanmaktadır: "[*скр.* śākyamuni] *и. собственное* легендарный основатель буддизма Гаутама Шакья-Муни (*буквально* мудрец из рода Шакья)" ([Skr. śākyamuni] *özel isim* Budizmin efsanevî kurucusu Gautama Şakya-Muni (*aynen* Şakya soyundan bir bilge) (s. 520).

*Şakim(u)n bolarım (oku: bolalım), t(a)kı üküş törlüg muntag ötügler ötüngey.* UM 444 (Özertural, 2008, s. 101).

Yukarıdaki örneği, "Şakimun olalım, daha (ayrıca) çok çeşitli bunun gibi (böyle) dilekler dileyecek" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**35) tarkan (2):** *Çin. Ta [tât < *tar] + kan* Eski Türklerde yüksek bir (askerî) unvan, vekil. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 879. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "ترخان (*tarḫān*) 'anfangs: Ehrentitel (Privilegierter), später auch: Steuerfreier (allgemein)'~ طرخان ~ (mo.) درخان ← tü. *tarχan* id. ← ?" ('başlangıçta: saygı (onur) unvanı (imtiyazlı), daha sonra: yönetici erkek (genel)') (s. 460). Doerfer, bu sözcüğü oldukça ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (s. 460-474). *DTS* (1969)'de sözcük, "***TARXAN*** титул правителя" (yönetici (hükümdar) unvanı) şeklinde açıklanmaktadır (s. 539). Clauson (1972) ise ***tarxa:n (darxa:n)*** maddesinde, bu sözcüğün önemli çok eski bir unvan olduğunu, muhtemelen İlk Türkçe olduğunu ve uzun uzadıya tartışıldığını Doerfer (1965)'e atıfta bulunarak (*Band II, 879. madde)* söylemektedir (s. 539). Ayrıca Clauson, Pulleyblank'ın sözcüğü Çince bir kökene

[31] Diğer tanık için bkz. HU 74.

götürdüğü düşüncesine değinmektedir (s. 539-540). Şinasi Tekin (1962) de bu sözcüğün Çince kökenli olduğunu düşünerek, sözcüğü "Tarkan (Çin. *Ta [tât < *tar] + kan*) yalnız bir unvan olup 'vekil' anlamına gelmektedir" şeklinde açıklamaktadır (s. 8).

*Bir y(ė)girminç ay bėş otuzda, bütürmiş tarkan tüke<t>di nigoşaklarnıŋ suyın yazokın öküngü huastuan(i)ft.* HU 377 (Özbay, 2014, s. 91).

*Çigil k(e)nt erkligi ulug türkdün pr(a)sda[nk]ı çigil arslan ėl tirgök [alp] borguçan (?) alp [t(a)r]kan beg...* UM 235 (Özertural, 2008, s. 72).

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "On birinci ayın yirmi beşinde Bütürmiş Tarkan müminlerin (dinleyicilerin) günahtan arınması için tövbe duasını bitirdi." (s. 95). İkinci örneği ise "Çiğilkent hükümdarı ulu (ve) doğudaki koruyucusu Çigil Arslan ėl tirgök [Alp] Borguçan (?) Alp Tarkan Bey…" şeklinde aktarabiliriz.

**36) tensi (1):** < *Çin. t'ien-tzu* göğün oğlu (Çin imparatorunun unvanı). *DTS* (1969)'de ***TÄNSI*** maddesinde sözcük şöyle açıklanmaktadır: "[*kum.* 天子 тяньцзы, thien-tsi] титул китайского императора (*буквально* сын неба)." (Çin imparatorunun unvanı (*aynen* gökyüzünün oğlu)) (s. 544). Tekin (2013), sözcüğün kökenini "< Çince *t'ien-tzu*" şeklinde açıklamaktadır (s. 61).

*Tensi men. Yarın kiçe altun örgin üze oluru͡pan meŋileyür men. An͡ça biliŋler: Edgü ol.* IB 1 (Tekin, 2013, s. 19).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Göğün oğluyum (= Çin imparatoruyum). Sabah akşam altın taht üzerinde otururak mutlu oluyorum. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 27).

**37) teŋri (195):** *Tür.* tanrı; efendi; gökyüzü. *DTS* (1969)'de, ***TÄƉRI*** maddesinde bu sözcük için şu anlamlar verilmektedir: "1. небо 2. бог, божество 3. божественный 4. повелитель, господин" (1. gökyüzü 2. tanrı, ilâh 3. tanrısal 4. hükümdar, efendi) (s. 544). Clauson (1972) sözcüğü şu şekilde açıklar: "**teŋri:** a very old Turkish word, probably pre-Turkish, which can be traced back to the language of the Hsiung-nu, III B.C., if not earlier. It seems originally to have meant 'the physical sky', but very early acquired religious overtones and came to mean 'Heaven' as a kind of impersonal deity, the commoner meaning in the earlier texts." (çok eski bir Türkçe sözcük, İÖ 3. yüzyıla, Hsiung-nu diline kadar izlenebilir, muhtemelen İlk (Ön) Türkçe, değilse daha eskidir. Aslında 'fiziksel gökyüzü' anlamına sahip gibi görünür, ancak çok

erken zamanda dinî imalar kazandı ve daha önceki metinlerde halk arasındaki anlamı, bir çeşit kişisel olmayan tanrı olarak 'Cennet' anlamına geldi.) (s. 523).

*T(e)ŋrim söde berü [b]ilmetin t(e)ŋrike ig(i)deyü montag ulug çulvu sav sözledim(i)z erser...* HU 32-33 (Özbay, 2014, s. 80).

*Tokuz arlı sıgun kiyik men. Bed[ük] tiz üze ünüpen möŋreyür men. Üze Teŋri eşidti, asra kişi bilti. Antag küçlüg men tir. Ança biliŋler: Edgü ol.* IB 60 (Tekin, 2013, s. 25).

*Bėşinç oŋınta t(e)ŋri yėriŋerü kapagın açdı.* UM 7 (Özertural, 2008, s. 43).[32]

Yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine "Tanrım! Eskiden beri bilmeden Tanrı'ya yalan söyleyerek böyle büyük yalan söz söylediysek…" şeklinde aktarabiliriz. Tekin (2013), yukarıdaki ikinci örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkarak böğürürüm. (Beni) yukarıda tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 33). Son örneği ise "beşincisi, Tanrı sağ elinde (eliyle), yeryüzüne doğru kapıyı açtı." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**38) tėgin, tėgit (2):** *Tür*. prens, prensler (**(1)** prensler, *tėgin*in kalıplaşmış çoğulu). *DTS* (1969)'de *tėgin* sözcüğü şu şekilde açıklanmaktadır: "***TEGIN*** **I** *титул, присоединясмый к именам младших членов ханской семьи;* принц." (hanın (kağanın) ailesinin genç üyelerinin isimlerine katılan unvan; prens) (s. 547). *Tėgit* sözcüğü ise, *DTS* (1969)'de şu şekilde açıklanmaktadır: "*монг. форма множественое число от* **tegin** принцы." (**tegin**in çoğul hâlinin Moğolca biçimi, prensler) (s. 548).

*Ançulayu k(a)ltı ėlig oglı tėginig av(ı)rtalar eliginte igidürçe...* UM 555 (Özertural, 2008, s. 121).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, "böylece tıpkı hükümdarın oğlu prensi sütanneler elinde yetiştirmek gibi…" şeklinde aktarabiliriz.

*Dintarlar, t(e)ŋriken kunçuy [te]rken tėgitler ėlçi bilgeler.* UM 469 (Özertural, 2008, s. 105).

[32] Diğer tanıklar için bkz. IB 15, 17, 54; HU 1, 2, 6, 7, 8, 15, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 36, 40, 41, 45, 46, 47, 50, 52, 54, 57, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 82, 86, 87, 88, 94, 99, 102, 107, 110, 114, 123, 131, 134, 152, 159, 168, 169, 170, 178, 180, 183, 183, 189, 189, 191, 194, 198, 200, 202, 205, 207, 211, 212, 212, 217, 218, 220, 222, 224, 226, 227, 233, 241, 245, 245, 246, 253, 254, 257, 261, 263, 264, 272, 273, 278, 279, 286, 297, 300, 307, 315, 318, 328, 339, 343, 345, 346, 354, 361, 364, 366, 373; UM 2, 12, 15, 18, 18, 21, 23, 24, 37, 51, 64, 70, 82, 91, 92, 94, 96, 115, 117, 119, 120, 121, 121, 123, 128, 131, 143, 144, 150, 175, 187, 191, 198, 206, 228, 259, 345, 350, 457, 458, 463, 466, 481, 531, 545.

Yukarıdaki örneği, "rahipler (seçilmişler), hükümdar prenses, kumandan prensler, elçi bilegeler…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**39) tıntura t(e)ŋri (2):** *Tür*. Manihaizmde hava (esin) tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından birincisi. *DTS* (1969)'de bu sözcük "зефир, легкий ветерок" (hava/batı rüzgârı, hafif rüzgâr/esinti) şeklinde açıklanmaktadır (s. 568).

*Üçünç yme bėş t(e)ŋrike horm(u)zta t(e)ŋri oglanıŋa bir tıntura t(e)ŋri, ikinti yėl t(e)ŋri, üçünç y(a)ruk t(e)ŋri, törtünç suv t(e)ŋri bėşinç ot t(e)ŋri.* HU 72 (Özbay, 2014, s. 81).[33]

Yukarıdaki örneği, "üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına- bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrı(dır)." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**40) törö/törü (10):** *Tür*. yasa, öğreti. *DTS* (1969)'de sözcük için "1. порядок, правило, закон 2. обычай, обряд" (1. düzen, kural, kanun 2. görenek/âdet, ritüel) anlamları verilmektedir (s. 581).

*Onunç künke tört alkış ezrua t(e)ŋrike kün ay t(e)ŋrike küçlüg t(e)ŋrike burhanlarka, bir biligin arıg köŋülün alkansıg törö bar erti.* HU 248 (Özbay, 2014, s. 87).[34]

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Onuncu olarak günde dört defa ibadetle Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrılara, güçlü tanrıya, peygamberlere, içtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekliydi." (s. 94).

**41) tözün (2):** *Tür*. asil, soylu. *DTS* (1969)'de sözcük için "сдержанный, благородный" (sağduyulu/ağırbaşlı/kendini tutabilen, soylu/asil) anlamları verilmektedir (s. 583).

*Yme ol tözün er k(a)mag özi tonı baştan adak<k>a t(e)gi kanka irіŋ<k>e örgenip...* UM 493 (Özertural, 2008, s. 111).[35]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, "ve o asil erkek (kişi) tüm kendi elbisesi baştan ayağa kana irine bulanıp…" şeklinde aktarabiliriz.

[33] Diğer tanık için bkz. UM 119.
[34] Diğer tanıklar için bkz. HU 112, 166, 261, 267, 284, 296, 311, 323, 369.
[35] Diğer tanık için bkz. UM 501.

**42) wadžiwantag (2):** < *Pa. w'djywndg* bir tanrı adı. *DTS* (1969)'de sözcük için yalnızca "*имя собственное*" (özel isim) olarak yazmakta ve "**vadživanta** maddesiyle karşılaştırınız" denmektedir (s. 631). Durkin-Meisterernst, *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* (2004) adlı eserinde sözcüğü "Pa(rtça) w'djywndg" şeklinde verir ancak herhangi bir anlam vermemektedir (s. 335).

*Yme ög t(e)ŋri wadžiwantag t(e)ŋri olar bėş t(e)ŋrilerig horm(u)zta t(e)ŋride ar(ı)t<t>ılar.* UM 23-24 (Özertural, 2008, s. 44).[36]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "Ve Ana tanrı (ve) Wadjiwantag tanrı, onlar beş tanrıları Hormuzta tanrıda temizlediler."

**43) yalabaç/yalavaç (4):** *Tür*. elçi, mesaj taşıyan; peygamber. *DTS* (1969)'de, bu sözcüğün her iki farklı okunuşu da madde başı olarak yer almaktadır. ***JALABAČ*** maddesinde "посол" (büyükelçi) anlamı verilir ve "***jalavač*** ile karşılaştırınız", denilmektedir (s. 227). ***JALABAČ*** maddesinde ise, "1. гонец, посол" (ulak, büyükelçi) ve "2. пророк, посланник" (peygamber, elçi) anlamları verilmektedir (s. 228).

*T(e)ŋri yalavaçı burhanlarka.* HU 103 (Özbay, 2014, s. 82).

*Sarıg atlıg sabçı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tir. An͡ça biliŋ: Edgü ol.* IB 11 (Tekin, 2013, s. 20).

*Yme t(e)ŋri y(a)lavaçı burhan sumnag(a)dika (oku: sumag(a)dika) ince tėp yarl(ı)kadı.* UM 545 (Özertural, 2008, s. 118).[37]

Yukarıdaki ilk örneği, "Tanrı elçisi burhanlara (peygamberlere)…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz. İkinci örneği Tekin (2013) şöyle aktarmaktadır: "Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) çok iyidir." (s. 28). Son örneği ise "ve Tanrı elçisi peygamber Sumagadika böyle deyip buyurdu." Şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**44) y(a)rlagkançuçı/y(a)rl(a)kançuçı (ėlig t(e)ŋri) (6):** *Tür*. merhametli, bağışlayıcı, şefkatli, iyi yürekli, acıyan. Bu sözcük, *DTS* (1969)'de ***YARLÏQANČUČÏ*** maddesinde şöyle açıklanmaktadır: "милосердный, милостивый, сострадательный" (merhametli, bağışlayıcı, yufka yürekli) (s. 242).

*Amtı y(a)rlagkançuçı ėlig t(e)ŋrim y(a)rl(a)kaŋ.* UM 437 (Özertural, 2008, s. 100).[38]

[36] Diğer tanık için bkz. UM 177.
[37] Diğer tanık için bkz. HU 107.

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "Şimdi merhametli (bağışlayıcı) hükümdar Tanrım merhamet et (bizi bağışla)!"

**45) y(a)ruk t(e)ŋri (7):** *Tür*. Manihaizmde ışık tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından üçüncüsü.

*Ol tıntura t(e)ŋri, yėl t(e)ŋri y(a)ruk t(e)ŋri, suv t(e)ŋri, ot t(e)ŋri, bolar barça ezrua t(e)ŋri üze kedilip birle katılıp erürler.* UM 120 (Özertural, 2008, s. 58).[39]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "O Hava (esin) tanrı, Rüzgâr tanrı, Işık tanrı, Su tanrı, Ateş tanrı(dır); bunlar tümü Ezrua tanrı yoluyla (farklı bir şekle) girmek suretiyle karışıp bulunurlar."

**46) yėl t(e)ŋri (2):** *Tür*. Manihaizmde rüzgâr tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından ikincisi.

*Üçünç yme bėş t(e)ŋrike horm(u)zta t(e)ŋri oglanıŋa bir tıntura t(e)ŋri, ikinti yėl t(e)ŋri, üçünç y(a)ruk t(e)ŋri, törtünç suv t(e)ŋri bėşinç ot t(e)ŋri.* HU 73 (Özbay, 2014, s. 81).[40]

Yukarıdaki örneği, "üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına- bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrı(dır)." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**47) yuşo/yişo (1):** < *Pa. yyšw', yyšw, yšw' /yišō'/* Hazreti İsa. Durkin-Meisterernst (2004), eserinde bu sözcüğü "Partça/Orta Farsça **yyšwʿ, yyšw, yšwʿ** */yišō'/* 'Jesus'." (Hazreti İsa) olarak açıklamaktadır (s. 375). Bu sözcük *DTS* (1969)'de ise: "***JUŠO*** [*ср. согд*. yšw]: **jušo kanig** *имя собственное*" ([Orta Soğdca yşw] yuşo kanig *özel isim*) şeklinde açıklanmaktadır (s. 282).

*Bo ėlig t(e)ŋriler kim k(e)ntü ol yuşo k(e)nig w(a)hm(a)n roş(a)n t(e)ŋri...* UM 114 (Özertural, 2008, s. 56).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "Bu hükümdar tanrılar ki kendi(leri) (Hazreti) İsa, Kenig (Bakire) ve Wahman Işık (roşan) tanrılar(dır)."

---

[38] Diğer tanıklar için bkz. UM 51, 426, 429, 448, 462.
[39] Diğer tanıklar için bkz. HU 22, 73, 361, 373.
[40] Diğer tanık için bkz. UM 120.

### 2.2.1.2. Bağlama Göre Hem İsteyerek Hem İstemeyerek İtaat Edilen

*İtaat* kavramının anlam merkezinde "isteyerek/gönüllü olarak yapmak" bulunsa da, bağlama göre bu durum değişebilmektedir. "İtaat edilen" kategorisinde verdiğimiz kelimelerden bazıları bağlama göre *istemeyerek/zorla itaat edilen*ler anlam dairesine dâhil olabilir. Bunların hemen hemen hepsi *yönetmek* kavramı ile bağı olan kelimelerdir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: *beg, idi, kan, katun, kun͡çuy, saŋun, tarkan, tensi.*

### 2.2.1.3. İsteyerek İtaat Eden

**1) buyançı (bügtegçi arıg dėnḍarlar) (1):** < *Skr. puṇya+çı Tür.* iyilik eden, sevap işleyen. *DTS* (1969)'de bu sözcükle ilgili ve sözcüğü açıklayan şu maddeler önemlidir: "***BUJAN* I** [*скр. puṇya*] благодатный поступок, благодеяние; заслуга" (iyi/zarif davranış, hayırlı iş/iyilik; yararlık/hizmet) (s. 120) ve "***BUJANČÏ*** благодатный, благодетельный" (bereketli, hayırlı/iyi) (s. 121).

*Törtünç söki t(e)ŋri yalavaçı burhanlarka buyançı bügtegçi arıg dėnḍarlarka bilmetin neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erser...* HU 104 (Özbay, 2014, s. 82).

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Dördüncü olarak ezelden beri tanrı habercisi olan peygamberlere, sevap sahibi olan temiz rahiplere karşı bilmeden ne kadar günah işlediysek…" (s. 92).

**2) bügtėgçi (arıg dėnḍarlar) (1):** < *Pa. bwg, bwɣ /bōg/; bwxtk/βwγtk+çi Tür.* iyilik eden, sevap işleyen. Durkin-Meisterernst (2004), eserinde bu sözcükle ilgili olduğunu düşündüğümüz iki farklı madde başı vermektedir (s. 116). İlki "**bwɣ, bwg** Pa /*bōɣ*/ *n.* 'salvation'." (Pa(rtça) *isim* 'kurtuluş/(günahlardan) kurtulma), diğeri ise hemen altındaki "**bwɣ** /*βōɣ*/ *n.pr. m. (Sogd.)* Sogdian 'salvation'." (*özel isim eril (Soğdca)* Soğdca 'kurtuluş/(günahlardan) kurtulma') (s. 116). Yine aynı sayfada *bwxtk* sözcüğünü de bulmaktayız. Muhtemelen "kurtuluşa eren, kurtulmuş" anlamındaki *bwxtk* sözcüğü, Uygur Türkleri tarafından *+çi* ekiyle kullanılmış ve "sevap işleyen/iyilik eden" anlamlarına gelmiştir. Gharib (2004) de eserinde, bu olasılığı kuvvetlendiren *bügteg* sözcüğüne 2906. maddede yer vermektedir: "***βwγtk*** βuγdĉ 'saved' (kurtulmuş')" (s. 114).

*Törtünç söki t(e)ŋri yalavaçı burhanlarka buyançı bügtegçi arıg dėnḍarlarka bilmetin neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erser...* HU 104 (Özbay, 2014, s. 82).

Özbay (2014, s. 92)'ın, yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine nasıl çevirdiğini bir önceki maddede belirtmiştik; bkz. ***buyançı***.

**3) dėndar/di[n]tar (7):** < *Sogd*. *δynδ''r* Mani dinine inanan, dindar; rahip; seçilmiş, seçkin. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinin 3772. maddesinde sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***δynδ''r*** Buddhist, Manichean, Sogdian δēnδār (δynδ'r, dnd'r) 'religious, priest, monk, electus' ('dindar, rahip, keşiş, seçilmiş') (s. 149).

*Edgü kılınçl(ı)g arıg dėnḍar tėp kėrtkünmed(i)m(i)z erser...* HU 109 (Özbay, 2014, s. 82).

*Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk üçün bitidim.* IB Hatime-67 (Tekin, 2013, s. 26).

*Meŋzeti yme dintar kişike s(e)vüg köŋül y(a)raşur.* UM 158 (Özertural, 2008, s. 66).[41]

Yukarıdaki ilk örneği "iyi davranışlı temiz mümin deyip inanmadıysak…" şeklinde, ikinci örneği "Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürit), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım." (Tekin, 2013, s. 34) şeklinde, son örneği ise "benzer bir şekilde de mümin (inanan) kişiye sevgili gönül yakışır." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**4) (dintar) kişi (13):** *Tür*. kişi, insan, şahıs. Clauson (1972), bu sözcüğü eserinde şöyle açıklamaktadır: "**kişi:** 'man, person, human being', without distinction of sex, often in contrast to animals and supernatural beings." (cinsiyet ayrımı olmaksızın 'adam, kişi, insanoğlu', sıklıkla hayvanların ve doğa üstü varlıkların karşıtı olarak) (s. 752).

*Meŋzeti yme dintar kişike s(e)vüg köŋül y(a)raşur.* UM 159 (Özertural, 2008, s. 66).[42]

Yukarıdaki örneği "benzer bir şekilde de mümin (inanan) kişiye sevgili gönül yakışır." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**5) edgü kılınçlıg (arıg dėnḍar) (2):** < *Tür*. *edgü* + *kılınç+lıg* iyi amelli, iyi davranışlı; sevap sahibi.

[41] Diğer tanıklar için bkz. HU 105, 172, 283, 301, 363, 374; UM 151, 243, 403, 468.
[42] Diğer tanıklar için bkz. HU 118, 139, 141, 143, 275.

*Edgü kılınçl(ı)g arıg dėnḍar tėp kėrtkünmed(i)m(i)z erser...* HU 108 (Özbay, 2014, s. 82).[43]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "İyi davranışlı (amelli) temiz dindar (inanan) deyip inanmadıysak…"

**6) frėşti/frişti (4):** < *Sogd. fryšty* melek. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinin 3968. maddesinde sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***fryšty(y)*** Manichean, Christian frēštē 'messenger, angel, apostle' ('haberci, melek, havari')" (s. 157).

*Bėş t(e)ŋri y(a)rukın kuvrat(ı)glı friştiler.* HU 262 (Özbay, 2014, s. 87).

*K(a)ltı mani burhan amarı burhanlar frėştiler, bo e[tözke]… kelserler...* UM 171 (Özertural, 2008, s. 67).[44]

Yukarıdaki ilk örneği "beş tanrı ışığıyla toplanmış melekler" şeklinde, ikinci örneği ise "öyle ki Mani peygamber diğer peygamberler melekler, bu bedene…gelseler…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**7) kara (1):** < *O. Far. kāra* kara; avam, alt tabaka. Clauson (1972), bu sözcüğü eserinde şöyle açıklamaktadır: "**kara:** 'black', primarily in a physical sense, but with a great many metaphorical meanings, often pejorative, e.g. **kara: boḍun** 'the ordinary people' (as opposed to the aristocracy)." (temel olarak fiziksel anlamda 'siyah', ancak pek çok mecazi anlamda, sıkça aşağılayıcı/küçültücüdür, örneğin; kara bodun 'sıradan insanlar' (aristokrasiye karşıt olarak)) (s. 643).

*Kanlık süsi abka ünmiş. Sagır içre elik kiyik kirmiş. Eligin tutmiş. Kara kamag süsi ögirer tir. An͡ça biliŋler: Edgü ol.* IB 63 (Tekin, 2013, s. 26).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 33).

**8) kara bodun (1):** < *O. Far. kāra + bodun Tür.* soylu olmayan/sıradan halk, sıradan insanlar. Clauson'un (1972, s. 643) verdiği anlamı bir önceki maddede belirtmiştik, bkz. ***kara***. *Bodun* sözcüğü ise *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***BODUN*** 1. население, подданные; народ 2. народные массы, простой народ 3.

[43] Diğer tanık için bkz. HU 42.
[44] Diğer tanıklar için bkz. UM 223, 227.

народ (*как этническая общность*) 4. люди" (1. halk, uyruk; ulus 2. halk kitleleri, sıradan halk 3. ulus (etnik birliğin olduğu) 4. insanlar) (s. 108).

*Manistanlar içinte, yme [kara b]odunı k[u]tlug ötmiş...* UM 226 (Özertural, 2008, s. 72).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine "Manastırlar içinde, ve sıradan halkı, kutsal âlim…" şeklinde aktarabiliriz.

**9) nigoşak (9):** < *Sogd. nγwš'k* inanan, mümin; (Mani dininde) dinleyici. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinde 5936. maddede bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***nγwš'k*** Manichean nīγōwšāk 'Auditor' (Manihaist nīγōwšāk 'dinleyici')" (s. 238).

*Burhanlarka ınantım(ı)z tayantım(ı)z n(i)goşak boltumuz.* HU 214 (Özbay, 2014, s. 86).

*K(ė)rtgün[ç]lüg n(i)goşak k(ı)taytın k(e)lm(i)şte bo em(i)g iki kata okı(y)u t(e)g(i)ntim.* UM 267 (Özertural, 2008, s. 75).[45]

Yukarıdaki ilk örneği "Burhanlara (peygamberlere) inandık, (onlara/onlardan) dayandık/destek aldık (ve) dinleyicisi (inananı) olduk." şeklinde, ikinci örneği ise "İnançlı mümin (dinleyici/inanan) Çin'den geldiğinde bu ilacı iki kez okuyarak saygıyla yaptım." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**10) t(e)ŋriçi (1):** *Tür.* tanrıya hizmet eden; vaiz. *DTS* (1969)'de bu sözcüğün anlamı "священнослужитель" (din adamı) olarak verilmektedir (s. 544).

*Teŋriçi nomçı arıg dėnḍarlarka...* HU 362 (Özbay, 2014, s. 91).

Yukarıdaki örneği "tanrıya hizmet eden vaiz temiz müminlere (inananlara)…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**11) teŋrilig (kurtga) (1):** *Tür.* dindar. *DTS* (1969)'de bu sözcük için "1. угодный богу (*о деле, поступке*); благочестивый (*о человеке*) 2. обреченный на смерть 3. место служения богу: храм, святилище" (1. tanrının isteğine uygun (davranışlarla ilgili); dindar (insan) 2. ölüme mahkum (?) 3. tanrıya ibadet yeri: mabet, tapınak) (s. 544-545).

[45] Diğer tanıklar için bkz. HU 359, 377; UM 152, 250, 283, 411, 412.

*Teŋrilig kurtga yurtta kalmiş. Yaglıg kamıç bulupan yalgayu tirilmiş, ölümde ozmiş tir. An͡ça biliŋler.* IB 13 (Tekin, 2013, s. 20).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Dindar (bir) yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde (yalnız) kalmış. Yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış, ölümden kurtulmuş, der. Öylece biliniz:" (s. 28).

**12) yazoksuz (kişi) (1):** *Tür*. günahsız, suçsuz. Bu sözcük için *DTS* (1969)'de ***JAZUQSUZ*** maddesinde "невинный, безгрешный" (masum/suçsuz, günahsız) anlamları verilmektedir (s. 252).

*Yme yazoksuz kişig neçe kovlad(ı)m(ı)z erser.* HU 141 (Özbay, 2014, s. 83).

Yukarıdaki örneği " ve suçsuz (günahsız) kişiye ne kadar iftira ettiysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

### 2.2.1.4. İstemeyerek İtaat Eden

**1) abın͡çu (1):** *Tür*. cariye, köle kız. Bu sözcüğü yalnızca *Irk Bitig*'de görmekteyiz. Tekin (2013), bu sözcüğün geçtiği cümleyi doğru olarak anlayan ilk araştırmacının Clauson olduğunu belirtmiştir (s. 42). Clauson (1961) şöyle okuyup anlamlandırmıştır: *Abın͡çu katun bo͡lzun tir.* "(Bu) köle kız hatun olsun" (s. 223). Caferli'nin, *Azerbaycan Sözlüyü-2013* (2013) adlı eserinde bu kelimenin anlamları şöyle verilmiştir: باخ بـ: آبینْنچ: آوُونج، تَسلّي- "bekâr: abınç: avunç: teselli" (s. 55).

*Kamış āra kalmiş. Teŋri unamadu͡k. Abın͡çu katun bo͡lzun tir. Aŋça biliŋler: Edgü ol.* IB 38 (Tekin, 2013, s. 23).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "(Bir köle kız) kamışlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) Hatun olsun!, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 31).

**2) kul (1):** *Tür*. kul, köle. Bu sözcükle ilgili ayrıntılı açıklama için bkz. ***ḳul*** s. 183.

*Kul sabı begiŋerü ötünür, kuzgun sabı teŋrigerü yalbarur. Üze Teŋri eşidti, asra kişi bilti tir. Aŋça biliŋ: Edgü ol.* IB 54 (Tekin, 2013, s. 25).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir." (s. 33).

**3) tutug (1):** *Tür*. rehin. *DTS* (1969)'de bu sözcük için "закла́д, зало́г" (ipotekli, rehin) anlamları verilmektedir (s. 592).

*Oyma er oglanın kisisin tutug urupan oş iç oygalı barmiş. Oglın kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş konȳ utmiş. Oglı yutuzı kop ögirer tir. Ança bilinler: Edgü ol.* IB 29 (Tekin, 2013, s. 22).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş. (Yarışta) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 30).

### 2.2.1.5. İsteyerek İtaat Etmek

**1) buyan bügteg kıl- (1):** < *Skr*. *puṇya* + *Pa*. *bwxtk/βwγtk* + *Tür*. *kıl-* iyi amel/sevap işlemek. İsim + isim + fiil yapısındaki bu söz grubunun ögelerinden *buyan* ve *bügteg* sözcüklerini daha önceki maddelerde açıklamıştık: İlki *buyan* için (*DTS*, 1969, *BUJAN maddesi*, s. 120) bkz. ***buyançı*** s. 63; ikincisi *bügteg* için (Durkin-Meisterernst, 2004, *bwg*, *bwɣ ve bwxtk maddesi*, s. 116; Gharib, 2004, *2900.-2906. maddeler*, s. 114) bkz. ***bügtėgçi*** s. 63. Son öge olan *kıl-*, Clauson (1972)'un eserinde şöyle açıklanmaktadır: "**kıl-**'to do (something); to make (someone something)' and the like; very often used, like **ė:t-** ('(bir şey) yapmak; (birine bir şey) yapmak' ve benzeri; et- gibi çok sık kullanılmıştır)" ve "**buyan kıl-** 'do virtuous deeds' (iyi ameller/erdemli işler yapmak)" (s. 616).

*Buyan bügteg kılur biz tėp*. HU 179-180 (Özbay, 2014, s. 85).

Yukarıdaki örneği "iyi amel/sevap işleriz deyip…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**2) çahşapat tut- (2):** < *Skr*. *śikṣapada* + *tut-* *Tür*. dinî öğretiyi yerine getirmek, ibadet etmek; emri yerine getirmek. İsim + fiil yapısındaki bu söz grubunun ögelerinden *çahşapat* için bkz. ***çahşapat*** s. 43. Diğer öge olan *tut-* eylemi için Clauson (1972), "**tut-**

to hold, grasp, seize', and the like" ('tutmak, kavramak, almak' ve benzeri) anlamlarını vermektedir (s. 451).

*Bir ay ç(a)hşap(a)t tutmak k(e)rgek erti*. HU 312 (Özbay, 2014, s. 89).[46]

Yukarıdaki örneği "Bir ay (boyunca) dinî öğretiyi yerine getirmek gerekliydi." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**3) ınan- (3):** *Tür*. inanmak, güvenmek. *DTS* (1969)'de *ınan*- sözcüğü için "верить, доверять" (inanmak, güvenmek) anlamları verilmektedir (s. 218). Clauson (1972) da aynı anlamları vermekte ve sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "**ınan- (ına:n-),** Reflexive form of *ına:- 'to trust, rely on (someone *Dative*)'. Survives in all modern languages (language groups), sometimes also for 'to believe (something *Dative*)'." (*ına:- eyleminin dönüşlülük hâli, 'güvenmek, (birinden) güç almak/güvenmek'. Tüm modern dillerde (dil gruplarında) yaşamaktadır, bazen de '(bir şeye) inanmak' için kullanılır.) (s. 188).

*Burhanlarka ınantım(ı)z.* HU 213 (Özbay, 2014, s. 86).

*Arıg nomka kızganmatın akı köŋülüg ınanu sėzinmetin kizleŋ.* UM 391 (Özertural, 2008, s. 94).[47]

Yukarıdaki ilk örneği "Peygamberlere (Burhanlara) inandık." şeklinde, ikinci örneği ise "Temiz öğretiye (saf dine); cimrilik etmeden, cömert gönülle inanarak, şüphelenmeden sığın!" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**4) kėrtgün-/kėrtkün- (4):** *Tür*. inanmak, iman etmek. *DTS* (1969)'de *kėrtgün*- sözcüğü için "верить, иметь веру" (inanmak, inancı olmak) anlamları verilmektedir (s. 301). Gabain (1950), "*kirtgün-, kirtkün*- glauben an|| inan-" şeklinde göstermektedir (s. 315).

*Küçlü[g] t(e)ŋri tėpen kėrtkünmed(i)m(i)z erser*... HU 57 (Özbay, 2014, s. 81).

*Yme m(ė)şiha burhan kėrtgünyük.* UM 385 (Özertural, 2008, s. 93).[48]

Yukarıdaki ilk örneği "Güçlü tanrı deyip inanmadıysak…" şeklinde, ikinci örneği ise "ve Mesih (Hazreti İsa) peygamber inandı." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

[46] Diğer tanık için bkz. HU 230.
[47] Diğer tanık için bkz. UM 391.
[48] Diğer tanıklar için bkz. HU 109, 172.

**5) kılınç kıl- (3):** *Tür*. iş yapmak, amel işlemek. *DTS* (1969)'de ***QÏLÏNČ*** maddesinde "1. действие, дело 2. поступок, деяние 3. характер, нрав; манеры 4. причуды, прихоти (*женские*) 5. *рел.* действие, акт (= *скр.* karman); содеянное, поступки (= *скр.* saṃskāra) (*как члены формулы бытия*) 6. *рел.* бытие, жизнь (= *скр.* bhava) (*как члены формулы бытия*)" (1. eylem/davranış, iş 2. davranış/hareket, eylem 3. karakter, huy/mizaç; tarz 4. heves, keyif (*kadınlarda*) 5. *dinî* eylem/davranış, hareket (= Skr. karman); yapılan şey, hareketler (= Skr. saṃskāra) (*formüllerinin bir ögesi olarak*) 6. *dinî* varlık, yaşam (= Skr. bhava) (*formüllerinin bir ögesi olarak*) anlamları verilmektedir (s. 443). *DTS*'de, yine aynı kısımda *kılınç kıl-* ifadesinin geçtiği birçok örnek açıklanmıştır. Örneğin: "bujanïγ sẹvgil ẹdgü qïlïnč qïlγïl люби благие дела, твори добрые дела (TT $I_{111}$)" (iyi şeyleri sev, iyi işler yap) (s. 443).

*On ç(a)hşap(a)tka yėti puşika üç t(a)mgaka n(i)goşak atın tutar biz, kılınçın kılu umaz biz.* HU 360 (Özbay, 2014, s. 91).[49]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "On buyruğa (öğretiye), yedi sadaka (ve) üç nişana (bağlı olana) inanan (nigoşak) adını koyarız, (onların) yaptıklarını (amellerini/iyi işlerini) yapamayız."

**6) tapın- (2):** *Tür*. saygı göstermek, hürmet etmek; tapınmak. Clauson (1972), *tapın-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: "Reflexive form of **tap-**; (1) 'to serve, or worship (God *Dative*)'; (2) 'to serve (a human master *Dative*)'. Survives in all modern languages except north-eastern language group, but normally only in the first sense. In the early period usually in Hendiaduoin word u̯dun-." (**tap-** eyleminin dönüşlülük hâli; (1) hizmet etmek ya da (Tanrı'ya) ibadet etmek/tap(ın)mak'; (2) '(bir insan efendiye) hizmet etmek'. Kuzeydoğu dil grubu dışında tüm modern dillerde yaşamaktadır, ancak genelde sadece ilk anlamda (kullanılır). Erken dönemde genellikle udun- sözcüğü ile ikileme (oluşturur).) (s. 441).

*İgid nomka uduntumuz tap(ı)nt(ı)m(ı)z erser...* HU 187 (Özbay, 2014, s. 85).[50]

Yukarıdaki örneği "yanlış öğretiye uyup tapındıysak…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**7) tapla- (2):** *Tür*. kabul etmek, benimsemek, istemek; memnun olmak, hoşlanmak. Clauson (1972), *tapla-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: "Denominal

[49] Diğer tanıklar için bkz. HU 181; UM 383-384.
[50] Diğer tanık için bkz. HU 190.

(derived from a noun) verb from **tap**; ‘to be pleased, satisfied (with something *Accussative*)’, and the like. Noted only as below, the modern verbs of this form seem to be denominal verbs from **tap** as an onomatopoeic for a tapping or dripping sound.” (**tap**dan (türemiş) bir denominal (bir isimden türemiş) eylem(dir); ‘(bir şeyden) memnun/tatmin olmak’, ve benzeri. Yalnızca aşağıda belirtildiği üzere, bu biçimdeki modern eylemler, vurma ya da damlama sesi gibi sesleri yankılayan olarak **tap**dan (türemiş) denominal eylemler gibi görünmektedir.) (s. 440). Clauson’un belirttiği örneklerden biri şudur: “kün ay teŋri taplamaz işiġ neçe işledimiz erser ‘if we have done things which are displeasing to the sun and moon gods’ *Chuastuanift* $_{114\text{-}16}$ “ (‘Eğer Güneş ve Ay tanrıyı memnun etmeyen şeyler yaptıysak’) (s. 440).

*Antag bar edgü ögli ol, antag bar, nomug t(a)plaglı kişiler.* UM 414 (Özertural, 2008, s. 95).[51]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Böylesi var, iyi düşünceli(dir), böylesi var, öğretiyi benimseyen (öğretiden memnun olan) kişiler…”

**8) tıŋla- (1):** *Tür*. dinlemek. Clauson (1972), *tıŋla-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “**tıŋla:-** (d-) denominal verb from ***tıŋ**; it has been suggested that this is the **tıŋ** listed above, it is perhaps more likely that it is Chinese ***t’ing*** ‘to hear, listen’ (*Giles* $_{11}$ **,** $_{299}$; *Pulleyblank*, Middle Chinese *t’eng*), but the d- and back vowels make this difficult; properly ‘to listen to (something *Accussative*)’, but often used for ‘to hear’ (properly ėşid-).” (s. 522). Anlaşıldığı üzere Clauson, daha önce bahsettiği *tıŋ* sözcüğünün, büyük olasılıkla Çincede ‘duymak, dinlemek’ anlamındaki ‘*t’ing*’ olduğunu, ancak ‘*d-*‘nin ve arka ünlülerin bunu (bu olasılığı) zorlaştırdığını; anlama uygun olarak ‘(bir şeyi) dinlemek’ olduğunu, ancak sıklıkla ‘duymak (uygun şekli ėşid-)’ için kullanıldığını söylemektedir.

*Oglı öginte kaŋınta öbkelepen tezipen barmiş. Yana sakınmiş, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kaŋım sabın tıŋlayın, tip kelmiş tir. An͡ça biliŋler: Edgü ol.* IB 58 (Tekin, 2013, s. 25).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33).

[51] Diğer tanık için bkz. HU 152.

**9) tut- (4):** *Tür*. tutmak, almak; (dinî emri/buyruğu) yerine getirmek. Clauson (1972), *tut*- eylemi için "**tut-** to hold, grasp, seize', and the like" ('tutmak, kavramak, almak' ve benzeri) anlamlarını vermektedir (s. 451).

*On ç(a)hşap(a)t tutdukumuzda b(e)rü...* HU 230 (Özbay, 2014, s. 86).[52]

Yukarıdaki örneği "on buyruğu (emri) yerine getirdiğimizden beri (bu yana)…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**10) udun- (1):** *Tür*. saygı göstermek, hürmet etmek; uymak. Clauson (1972), *udun*- sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: "**uḏun-** Reflexive form of **u:ḏ-**; 'follow, obey', and the like. Always (?) used in association with **tapın-**." (u:ḏ- eyleminin dönüşlülük hâli(dir); 'takip etmek, uymak/itaat etmek' ve benzeri. Her zaman (?) **tapın-** eylemiyle birlikte kullanılmıştır.) (s. 62).

*İgid nomka uduntumuz tap(ı)nt(ı)m(ı)z erser...* HU 187 (Özbay, 2014, s. 85).

Yukarıdaki örneği "yanlış öğretiye uyup tapındıysak…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**11) yükün- (4):** *Tür*. eğilmek; saygı göstermek, hürmet etmek; secde etmek. Clauson (1972), *yükün*- sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: "**yükün-** 'to bow, do obeisance to (someone *Dative*); to worship'." ('boyun eğmek, (birine) secde etmek/saygı göstermek; ibadet etmek/tapmak'.) (s. 913).

*T(e)ŋri tėpen yükünç yükünügme...* HU 168 (Özbay, 2014, s. 84).[53]

Yukarıdaki örneği "Tanrı deyip saygı gösteren (secde eden)…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

### 2.2.1.6. İtaat Ettirmek

**1) ay- (1):** *Tür*. emretmek; buyurmak; (birini bir işle) görevlendirmek. *DTS* (1969)'de *ay*- sözcüğü için şu anlamlar verilmektedir: "1. говорить, рассказывать; разьяснять, толковать 2. называть 3. указывать, распоряжаться, руководить." (1. demek/söylemek, anlatmak; açıklamak, söz etmek/yormak/anlatmak 2. ad vermek/söylemek/demek 3. göstermek, emretmek, yönetmek/önderlik etmek) (s. 25)

*T(e)ŋri aymış ötçe biligçe yorımad(ı)m(ı)z erser.* HU 365 (Özbay, 2014, s. 91).

[52] Diğer tanıklar için bkz. HU 167, 321, 369.
[53] Diğer tanıklar için bkz. HU 177, 185, 188.

Yukarıdaki örneği "Tanrı'nın söylediği öğüt (ve) bilgiye göre yaşamadıysak…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**2) it- (1):** *Tür*. düzene sokmak. Clauson (1972) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "**é:t- (é:d-)** has a long semantic history; it originally meant 'to organize, put in order' (a meaning surviving only (?) in north-eastern language Tuvan *A. A. Pal'mbakh 576*), then 'to ornament, adorn' (cf. étig), then 'to create' (as part of an organized plan), then by a gradual process of attenuation simply 'to make', and finally 'to do'." (s. 36). Anlaşıldığı üzere Clauson da uzun bir anlamsal geçmişe sahip olduğunu söylediği sözcüğün, esasen 'düzene sokmak/organize etmek, düzenlemek/sıraya koymak' anlamına geldiğini (A. A. Pal′mbakh'a atıfla Kuzeydoğu dili Tuvacada bir anlamının yaşadığını söyler.); sonra 'donatmak, süslemek', sonra 'yaratmak', daha sonra kademeli bir azalma (anlam azalması) süreciyle basit bir şekilde 'yapmak' ve son olarak 'etmek, yapmak' anlamlarına geldiğini söylemektedir.

*Karı yol teŋri men. Sınu͡kıŋın sapar men, üzü͡kiŋin ulayur men. İlig itmiş men. Edgüsi bolzun tir. An͡ça biliŋler: [Edgü ol]*. IB 48 (Tekin, 2013, s. 24).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle çevirmektedir: "Yaşlı yol tanrısıyım. Senin kırıklarını onarırım, çıkıklarını yerine oturturum. (Nitekim) ülkeyi (de) düzene sokmuşum. Hayırlısı olsun, der. Öylece biliniz:" (s. 32).

**3) nomla- (1):** < *Sogd. nom+la- Tür.* öğüt vermek; vaaz vermek. Bu eylem, "dinî öğreti, yasa" anlamlarına gelen *nom* sözcüğüne, Türkçede işlek bir isimden fiil yapma eki olan *+la-*'nın gelmesiyle meydana çıkmıştır. Daha önce açıkladığımız *nom* sözcüğü için bkz. ***nom*** s. 54.

*Arıg dėṇḍarlar nomlasar kėrtkünmed(i)n.* HU 172 (Özbay, 2014, s. 84).

Yukarıdaki örneği "temiz rahipler (inananlar) vaaz verse(ler) (de) inanmadan (inanmayarak)…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**4) y(a)rl(ı)ka- (8):** *Tür*. buyurmak, lütfetmek, bildirmek. Clauson (1972), *y(a)rl(ı)ka-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: "**yarlıka:-** crasis of ***yarlığka:-**, denominal verb in **–ka:-** from yarlığ; basically 'to issue orders' to an inferior, especially in the phrase **yarlığ yarlıka:-**; thence, owing to some connotation of graciousness in **yarlığ** 'to be gracious, compussionate; to commiserate'; thence used as an auxiliary verb." (**yarlıka:-**, ***yarlığka:-**'nın göçüşme (olan biçimidir), 'yarlığ'dan *ka-* ile

(türemiş) denominal fiildir; esasen astlarına ‘emir vermek’, özellikle **yarlığ yarlıka:-** deyiminde; oradan **yarlığ**daki merhametin bazı yan anlamlarından dolayı, ‘nezaketli olmak, merhametli; acımak/merhamet etmek’; oradan (da) bir yardımcı fiil olarak kullanılmıştır.) (s. 968). Bunun yanı sıra Clauson (1972), bu sözcüğün Tanrı için ‘(günahları) bağışlamak’ anlamında İslâmî bir teknik terim hâline geldiğini şu sözlerle anlatmaktadır: “Became a Moslem technical term for (of God) ‘to forgive (sins)’.” (s. 968).

*T(e)ŋrim siz yarl(ı)kasar begi boluŋ yme anvam yut(u)zuŋuz bolzun.* UM 543 (Özertural, 2008, s. 117).[54]

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Tanrım! Siz buyur(ur)sanız, Efendisi (Hükümdarı) olun(uz)! Ve Anvam eşiniz (hanımınız) olsun!”

### 2.2.1.7. İtaatsiz

**1) añıg kılınçlıg (3):** *Tür*. kötü amelli, kötü davranışlı, kötülük yapan; günahkâr. Clauson (1972), bu söz grubunun ilk ögesi olan *añıg* sözcüğünü ***añığ*** maddesinde şöyle açıklamaktadır: “*Adjective*/*Adverb* meaning both ‘extreme(ly), excessive(ly)’ and ‘evil(ly)’ and the like, so practically synonymous with **yavlak**.” (Sıfat/Zarf hem ‘aşırı(bir şekilde), fazla(ca) hem de ‘kötü(bir şekilde)/fena’ anlamına, ve benzeri anlamlara gelen, bu yüzden **yavlak** ile hemen hemen eş anlamlı bir sözcüktür) (s. 182). Clauson, aynı kısımda **añı:ğ kılınçlı:ğ şımnu** ifadesini, “the evil doing demon (Ahriman)” (kötülük yapan şeytan) olarak çevirmektedir (s. 182).

*İnti, añıg kılınçl(ı)g ş(i)mnulugun bėş türlüg yeklerlügün süŋüşdi.* HU 4 (Özbay, 2014, s. 78).[55]

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “İndiler (ve) günahkâr Şimnu ile beraber beş farklı türde şeytanla (daha) savaştılar.” (s. 92).

**2) içgek (1):** *Tür*. şeytan, iblis. *DTS* (1969)’de bu sözcük için bakıldığında **ičgäk** maddesinden **ičkäk** maddesine atıfta bulunulur ve bu maddede, sözcük “*рел*. вампир, кровопийца (= *скр*. bhūta)” (*dinî* vampir, kan emici = Skr. bhūta) olarak açıklanmaktadır (s. 202).

*Yme yekke içgekke t(e)ŋri tėpen.* HU 183 (Özbay, 2014, s. 85).

[54] Diğer tanıklar için bkz. UM 83, 273, 389, 401, 410, 438, 547.
[55] Diğer tanıklar için bkz. HU 18, 274.

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “ve şeytana kan emiciye tanrı deyip…” şeklinde aktarabiliriz.

**3) irinçülüg (1):** *Tür*. günahkâr, günahlı, hatalı. *DTS* (1969)’de bu sözcük için bakıldığında **irinčülüg** maddesinden **erinčülüg** maddesine atıfta bulunulur ve bu maddede, sözcük “греховный” (günahkâr) olarak açıklanmaktadır (s. 178).

*İrinçülüg söz sözleyür biz...* HU 333 (Özbay, 2014, s. 90).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “hatalı (günah dolu) söz söylüyoruz…” şeklinde aktarabiliriz.

**4) şimnu (9):** < *Sogd*. *šmnw* Manihaizmde büyük kötülük tanrısı; şeytan. *DTS* (1969)’de bu sözcük “[*сог.* śmnw] демон, дьявол, сатана” (Sgd. śmnw şeytan, iblis, satan) şeklinde açıklanmaktadır (s. 523).

*Anıg kılınçl(ı)g şimnu.* HU 18 (Özbay, 2014, s. 79).

*İnçe kikinç bėrgil ş(i)mnu öz tilin tegşürüp kamag yeklerke inçe tėp tanuklayu sav bėrdi.* UM 54 (Özertural, 2008, s. 49).[56]

Yukarıdaki ilk örneği “kötülük yapan şeytan”, ikinci örneği ise “Böyle cevap veren iblis, kendi dilini değiştirip tüm şeytanlara böyle deyip tanık göstererek söz verdi.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**5) yagı (1):** *Tür*. düşman. *DTS* (1969)’de ***JAYÏ*** maddesinde bu sözcüğün anlamı “враг” (düşman) olarak verilmektedir (s. 224).

*Kan süke barmiş. Yagıg san͡çmiş. Köçörü konturu kelir. Özi süsi ögire sebinü ordusıŋaru kelir, tir. An͡ça biliŋler: Edgü ol.* IB 34 (Tekin, 2013, s. 22).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış. (Askerlerini) göç ettire kondura geliyor. Kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargahına doğru geliyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 30).

**6) yazoklug (3):** *Tür*. günahkâr, suçlu, kabahatli. *DTS* (1969)’de ***JAZUQLUY*** maddesinde, bu sözcük için “грешный, имеющий грехи” (günahkâr, günahları olan) anlamları verilmektedir (s. 252).

[56] Diğer tanıklar için bkz. HU 4, 31; UM 52, 63, 72, 75, 480.

*T(e)ŋrim egsüklüg yazoklug biz.* HU 346 (Özbay, 2014, s. 90).

*Ançulayu k(a)ltı yazoklug ern(e)ŋ bagı kölöki bukagusı ag(ı)rl(ı)g yeniklig bar.* UM 420 (Özertural, 2008, s. 96).[57]

Yukarıdaki ilk örneği "Tanrım! Günahkâr (ve) hatalıyız.", ikinci örneği ise "Böyle nasıl ki günahkâr erkeğin bağının, zincirinin, kösteğinin ağır (ve) hafif (olanı) var." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**7) yek (26):** < *O. Far. yakkhā, O. Hint. yakhha, Skr. yaksa* şeytan, kötü ruh. *DTS* (1969)'de ***JEK*** maddesinde, bu sözcük "[*cp.-np.* jakkhā] демон" (*O. Far.* jakkhā şeytan) şeklinde açıklanmaktadır (s. 253). Sözcüğün, hem din hem de dinî terminolojinin kökenine bağlı olarak Sanskritçeden ödünçlenmiş olma olasılığını daha yüksek görmekteyiz.

*T(e)ŋrike yazınıp yekke tapınt(ı)mız erser.* HU 190 (Özbay, 2014, s. 85).

*Bir k(a)mag yeklerke bagı bolzun.* UM 41 (Özertural, 2008, s. 46).[58]

Yukarıdaki ilk örneği "Tanrı'ya (karşı) günah işleyip şeytana tapındıysak…", ikinci örneği ise "bir; bütün şeytanlara bağı olsun." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

### 2.2.1.8. İtaatsizlik Etmek

**1) añıg kılınç kıl- (1):** *Tür.* kötü amel işlemek, kötü davranışta bulunmak. Bu söz grubunun ögelerini daha önce açıklamıştık. O yüzden tekrara düşmemek bakımından yeniden açıklamayacağız, *anıg* için bkz. ***añıg kılınçlıg*** s. 74; *kılınç kıl-* için bkz. ***kılınç kıl-*** s. 70.

*Añıg kılınç kılt(ı)m(ı)z erser...* HU 181-182 (Özbay, 2014, s. 85).

Yukarıdaki örneği "kötü amel işlediysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**2) artat- (2):** *Tür.* mahvetmek, bozmak; baştan çıkarmak, kandırmak. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ARTAT-*** *побуд. от* **arta-** 1. губить, приводить к смерти 2. приводить к гибели, разрушать, уничтожать 3. растратить (*богатство, имущество*) 4. портить, делать негодным 5. *перен.* извращать,

[57] Diğer tanık için bkz. HU 357.
[58] Diğer tanıklar için bkz. HU 3, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 17, 24, 76, 167, 182, 202, 291, 341, 349; UM 43, 55, 66, 353, 358, 365, 367, 401.

искажать 6. совращать, разлагать.” (**arta-** fiilinin ettirgen biçimi 1. mahvetmek, ölüme götürmek 2. yıkıma/batmaya/ölüme sebep olmak, bozmak/yıkmak, yok etmek 3. (servet, mal varlığı) zimmetine geçirmek 4. (ahlâkını) bozmak, işe yaramaz yapmak/bozmak 5. *mecaz anlam* çarpıtmak/tahrif etmek, olduğundan başka türlü göstermek 6. doğru yoldan ayırmak/ayartmak, ahlâkını bozmak.) (s. 56).

*Yılka tegmişig yıdıtmayın, ayka tegmişig artatmayın; edgüsi bolzun tir. An͡ça biliŋler: Edgü ol.* IB 59 (Tekin, 2013, s. 25).

*Köŋülin biligin artatd(ı)m(ı)z erser...* HU 146 (Özbay, 2014, s. 84).

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Bir yıla erişmişi kokutmayayım, bir aya erişmişi bozmayayım. Hayırlısı olsun, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33). İkinci örneği ise “gönlünü (ve) düşüncesini/aklını yanıltdıysak…” şeklinde aktarabiliriz.

**3) āz- (6):** *Tür*. sapmak, yoldan çıkmak, yolu kaybetmek. *DTS* (1969)’de **āz-** maddesinden **az-** maddesine atıf yapılmakta ve sözcük şöyle açıklanmaktadır: “1. сбиваться с пути, заблуждаться, терять дорогу 2. *перен*. заблуждаться, совращаться; ошибаться.” (1. kötü yola düşmek/azmak, günah işlemek/yanılmak, yolunu kaybetmek 2. *mecaz anlam* günah işlemek, doğru yoldan ayrılmak; yanılmak.) (s. 72).

*Üze tuman turdı, asra toz turdı. Kuş og(l)ı uça āztı, kiyik oglı yügürü āztı, kişi oglı yorıyu āztı. Yana Teŋri kutınta üçünç yılta kop esen tükel körüşmiş. Kop ögirer sebinür tir. An͡ça biliŋler: Edgü ol.* IB 15 (Tekin, 2013, s. 20).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti, insanoğlu (da) yürüyüp yolunu kaybetti. (Bunlar) yine Tanrı lutfu ile üçüncü yılda sağ salim (buluşup) görüşmüşler. Hepsi (de) mutlu olur, sevinirler, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 28).

**4) azgur- (2):** *Tür*. kandırmak, yoldan çıkarmak, baştan çıkarmak. *DTS* (1969)’de sözcük şöyle açıklanmaktadır: “***AZƳUR-*** *побуд. от* **az-** вести; совращать.” (az- filinin ettirgen biçimi yol açmak/yönetmek; doğru yoldan ayırmak/ayartmak.) (s. 72).

*Ş(i)mnu ögümüzni sakınçım(ı)znı azgurdukın arkun.* HU 19 (Özbay, 2014, s. 79).[59]

Yukarıdaki örneği "şeytan aklımızı başımızdan aldıktan sonra…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**5) buz- (1):** *Tür*. bozmak, mahvetmek, zarar vermek. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***BUZ-*** 1. ломать, разрушать, разбивать 2. побеждать, наносить поражение; губить, уничтожать 3. *перен*. расстраивать, приводить в беспорядок; проваливать, портить." (1. bozmak/yıkmak, mahvetmek/tahrip etmek, kırmak 2. yenmek/mağlup etmek, (birini) yenilgiye uğratmak; mahvetmek, yok etmek/tahrip etmek 3. *mecaz anlam* bozmak, karışıklık çıkarmak; başarısızlığa uğratmak, bozmak/ahlâkını bozmak.) (s. 130).

*Teŋri tamgası buzultı.* HU 226 (Özbay, 2014, s. 86).

Yukarıdaki örneği "Tanrı işareti (damgası) bozuldu." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**6) çahşapat sı- (1):** < *Skr*. *śikṣapada* + *sı- Tür*. (dinî) emri bozmak/yerine getirmemek. Bu söz grubunun ilk ögesi olan *çahşapat* sözcüğünü daha önce açıklamıştık, bkz. ***çahşapat*** s. 43. Diğer ögesi *sı-* ise *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***SÏ-*** 1. ломать, перелаывать; разламывать 2. разбивать, побеждать (*врага*)." (1. Bozmak/kırmak, (ikiye) kırmak; parçalamak 2. kırmak/mahvetmek, (düşmanı) yenmek.) (s. 502).

*Bo on ç(a)hşap(a)t(ı)g sıd(ı)m(ı)z erser...* HU 239-240 (Özbay, 2014, s. 86).

Yukarıdaki örneği "bu on emri yerine getirmediysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**7) igide- (4):** *Tür*. yalan söylemek, hata yapmak, günah işlemek. *DTS* (1969)'de hem ***IGDÄ-*** hem de ***IGID-*** maddelerinin olması kafa karıştırmamalıdır. Sözcüklerin anlamlarına bakıldığında anlaşılmaktadır. Bu maddelerde sözcükler şöyle açıklanmaktadır: "***IGDÄ-*** грешить, богохульничать (*Chuast* $L_{33}$)" (günah işlemek, küfretmek) ve "***IGID-*** 1. поддерживать, поднимать, возвышать 2. содержать, воспитывать, лелеять." (1. tutmak, kaldırmak, yükseltmek 2. beslemek, yetiştirmek,

[59] Diğer tanık için bkz. HU 165.

özenle bakmak.) (s. 204). Görüldüğü üzere *Huastuanift*'ten örneğin de verildiği ***IGDÄ-*** maddesi bu sözcüğün karşılığıdır.

*Neçe igid igided(i)m(i)z erser.* HU 137 (Özbay, 2014, s.83).[60]

Yukarıdaki örneği "ne kadar günah işlediysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**8) suy yazok kıl- (2):** < *Çin. zui + yazok + kıl- Tür.* suç/günah işlemek; hata yapmak. Bu söz grubunun ilk ögesi olan *suy* [~ tsuy] sözcüğü, *DTS* (1969)'de "***SUJ*** [*кит.* 罪 цзуй, dzuai] грех." (günah) şeklinde açıklanmaktadır (s. 513). Ayrıca Uygur Türkçesi metinlerinde karşılaştığımız *suy yazok* ikilemesinden de "**suj yazuq** *парн.* грехи и пороки" (*ikileme* günahlar ve kötü alışkanlıklar) şeklinde bahsedilmektedir (s. 513).

*On türlüg suy yazok kıltım(ı)z erser.* HU 136 (Özbay, 2014, s. 83).[61]

Yukarıdaki örneği "on türlü günah işlediysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**9) tevle- körle- (1):** *Tür.* aldatmak, kandırmak. *DTS* (1969)'de ***TEVLÄ-*** maddesinde karşımıza bu ikilemenin çıktığını görmekteyiz: "**tevlä- kürlä-** *парн.* обманывать, прельщать." (*ikileme* aldatmak, büyülemek/ayartmak) (s. 557).

*Neçe t(e)vled(i)m(i)z körled(i)m(i)z erser.* HU 149 (Özbay, 2014, s. 84).

Yukarıdaki örneği "ne kadar (çok) (insanları) aldattıysak…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**10) üzne- (1):** *Tür.* itiraz etmek, karşı gelmek. *DTS* (1969)'de *üzne-* sözcüğü için baktığımızda *özne-* maddesine atıfta bulunduğunu görürüz. Bu maddede sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ÖZNÄ-*** перечить, возражать" (birine zıt gitmek, itiraz etmek) (s. 395).

*T(e)ŋri nomın sözleser biligsiz(i)n utru üzned(i)m(i)z erser...* HU 111 (Özbay, 2014, s. 82).

Yukarıdaki örneği "Tanrı'nın buyruklarını (öğretilerini) söyledikleri (zaman) akılsızca (bilgisizce) karşı geldiysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

[60] Diğer tanıklar için bkz. HU 33, 138, 173.
[61] Diğer tanık için bkz. HU 372.

**11) yaŋıl- (7):** *Tür*. yanılmak, hata yapmak, aldanmak. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***JAƉÏL-*** 1. ошибаться, заблуждаться 2. совершать проступок, грешить." (1. yanılmak, hata etmek 2. suç işlemek, günah işlemek.) (s. 234).

*Yaŋ(ı)lu neçe añıg kılınç kılt(ı)m(ı)z erser...* HU 181 (Özbay, 2014, s. 85).[62]

Yukarıdaki örneği "yanılarak ne kadar kötü amel işlediysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**12) yazın- (9):** *Tür*. günah işlemek, hata yapmak. *DTS* (1969)'de, ***JAZÏN-*** *II* maddesinde aşağıdaki örneğe benzer bir cümleye de yer verilmekte ve *yazıntımız erser* ifadesi "если мы грешили (günah işlediysek)" olarak çevrilmektedir (s. 251). Ayrıca metinlerde karşımıza çıkan *yazın- yaŋıl-* ikilemesi şöyle açıklanmaktadır: "**jazïn- jaŋïl-** *парн.* совершать проступки, грешить." (*ikileme* suç işlemek, günah işlemek) (s. 251).

*Neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erser...* HU 55 (Özbay, 2014, s. 81).[63]

Yukarıdaki örneği "ne kadar (çok) günah işlediysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

**13) yazok yazın- (1):** *Tür*. günah işlemek, suç işlemek. Bu söz grubunun ilk ögesi olan *yazok* sözcüğü, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***JAZUQ* I** грех, заблуждение." (günah, yanılgı) (s. 251). Diğer öge olan *yazın-* ise bir önceki maddede açıklanmıştır, bkz. ***yazın-*** s. 80.

*Mondag bo boşunçsuz yazok yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erser...* HU 35 (Özbay, 2014, s. 80).

Yukarıdaki örneği "böyle bu affedilmez günah(lar)ı işlediysek…" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

### 2.2.2. Budist Dönem Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı

Bu kısımda, örnek cümleler sayıca fazla olduğundan, günümüz Türkçesine aktarılan kısımlar örneklerin hemen altında yer almaktadır.

#### 2.2.2.1. İsteyerek İtaat Edilen

[62] Diğer tanıklar için bkz. HU 23, 157, 176, 177, 178, 364.
[63] Diğer tanıklar için bkz. HU 23, 35, 67, 99, 106, 156, 189, 363.

**1) agati (1):** < *Skr. Āgata* (özel ad) Doğuda bulunan Şimşek Hükümdarı (Çetin, 2012, s. 218).

*Öŋdün yıŋak orunta agati atl(ı)g yaşın ėligi ol.* AY-VII 161 (Çetin, 2012, s. 118).

Doğu yönünde (bir) yerde Agati adlı Şimşek hükümdarı (var)dır.

**2) anavatapti/anupudat (5):** < *Skr*. *Anavatapta* denizde bulunan ejderha hükümdarı. *DTS* (1969)'de ***ANUPADAT*** maddesinde sözcük "[*скр*. anavatapta] *геогр.* название озера" ([*Skr*. anavatapta] *coğrafya* göl adı) şeklinde açıklanmaktadır (s. 46).[64]

*Ol üdün manasi anavatapti başlap kamag luu kanları yme olurmış orunlartın örü turup...* AY-VII 290 (Çetin, 2012, s. 126).

O zaman Manasi Anavatapti'(den) başlayarak bütün ejderha hanları da oturdukları yerlerden doğrulup…

*Ötrü anupudat yuul suvın ötgürdi.* HT-VII 105 (Röhrborn, 1991, s. 24).

Sonra Anupudat, dere suyunu geçirdi.

**3) arjı/arži (14):** < *Skr. ṛşi* kahin; ermiş, aziz; münzevi. *DTS* (1969)'de sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ARŠI*** [*скр.* ṛşi] святой; отшельник." (*Skr*. aziz; keşiş) (s. 55).[65]

*Bėş törlüg bügülüg edremke tükellig ulug küçlüg aržilar yme, aḍrok aḍrok şastirlarıg öŋi öŋi bitiglerig körkitdiler ay{y}tılar.* AY-VI 0731 (Ayazlı, 2012, s. 119).

Beş türlü hikmetli erdeme sahip, ulu (ve) güçlü kahinler de farklı farklı şastirleri, diğer kitapları gösterdiler (ve) anlattılar.

**4) ay t(e)ŋri (22):** *Tür*. Ay tanrı. Daha önce açıkladığımız *ay t(e)ŋri* için bkz. ***ay t(e)ŋri*** s. 38.[66]

*İnçe k(a)ltı kün ay t(e)ŋrilerniŋ y(a)rukları kölige belgürtmişleri teg…* AY 53/6 (Kaya, 1994, s. 89).

Ayrıca Güneş (ve) Ay tanrıların ışıkları gölge belirtmişler gibi…

---

[64] Diğer tanıklar için bkz. AY 425/11, 432/1, 471/11.
[65] Diğer tanıklar için bkz. AY 98/21, 370/18, 489/9, 491/16, 493/10, 589/4, 609/7, 97/8, 436/17, 439/4, 502/8, 682/13.
[66] Diğer tanıklar için bkz. AY 34d/45, 34ğ/l, 44/8, 53/11, 338/12, 347/15, 348/19, 358/15, 382/2, 451/7, 658/10; HT-VII 242, 1559; HT-IX 107, 381, 1493, 1745; HT-X 1170.

*Kün t(e)ŋri teg yaruyu ay t(e)ŋri teg yaltrıyu şakimuni burhan nomıŋa evrilzün.* HT-IX 423 (Aydemir, 2013, C.1 s. 93).

Güneş tanrı gibi aydınlatarak, Ay tanrı gibi parlayarak, Şakimuni Buda öğretisine dönsün.

**5) bahşı/baḫşı/baḳşı/pahşi (135):** < *Çin. bo shih* hoca, üstat, öğretmen. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***BAQŠI*** I [*kum.* боши, bag-ši] учитель, наставник" (*Çin*. bag-ši öğretmen, akıl hocası/danışman) (s. 82).[67]

*Bo tört m(a)haranç t(e)ŋrilerke dorma birgü yangın bodı d(a)rma bahşı yaratmışıg*... AY 30/4 (Kaya, 1994, s. 72).

Bu dört Muhafız tanrılara dorma verme tarzıyla aydınlanma akidesi, üstat donanmışı…

*Nomlataçı nomçı üze yolçı yėrçi ulug bahşı sakınçın turgurup*... AY-VI 0288 (Ayazlı, 2012, s. 86).

Vaaz verecek vaiz ile kılavuz yüce üstat düşüncesini durdurup…

*Burkan bahşımız bolarnı kėrtgünç köŋülin oṣzunlar.* AY-VII 643 (Çetin, 2012, s. 153).

Burkan (Buda) hocamız bunları, inançlı gönül ile kurtarsın(lar).

*Oṭġurak bilmek tiptiser bar bir baḫşı söz-l(e)r bilü tüketmiṣ*... Üİ 98b 7 (Barutçu Özönder, 1998, s. 31).

Kesin (şüphesiz) bilmek deyip derse, bir üstat (öğretmen) var, söyler. Bilerek bitirmiş…

*Ötrü ilig beg ygrmi [u]luġ nom-çı baḳşı-lar birle utru [ö]nüp ordu-ḳa kigürüp olġurtdı.* HT-V, VI, VIII, X/V9/18 (Tuguşeva, 1991, s. 34).

Sonra hükümdar bey, yirmi büyük vaiz (ve) öğretmen (üstat) ile karşı çıkarak orduya girdirip oturttu.

*Küents[o]nuŋ biligim yėrsik nagarçune b[ahşı]ta, artuk uyatur m(e)n.* HT-VI 1762 (Ölmez, 1994, s. 98).

Hsüen-Tsang'ın, bilgim Nagarçune üstattan farklıdır (eksiktir), dahası utanıyorum.

---

[67] Diğer tanıklar için bkz. AY 30/4, 32/3, 33/13, 416/19, 571/22, 595/8, 680/10, 682/14, 652/19, 678/7, 300/8, 136/4, 276/24, 78/1, 31/20, 41/11, 172/4, 357/6, 420/19, 486/1, 682/12, 683/7, 678/16, 30/19, 84/5, 187/9, 392/6, 486/11, 606b/12, 628/15,678/17, 681/23, 420/5; HT-V, VI, VIII, X: V 11/25, 15/16, 16/8, 19/13, 57/21-22, 58/7-9-10-11-12-18, 61/24, 70/20, 71/16, 75/3, VI 10/18, VIII 8/8, 10/19, 14/5, 17/3, 25/18, 27/11; HT VII 375; HT-X 726, 773, 834, 1058.

*Drmagupṭake atl(ı)g nomçı açari pahşim(ı)znı kıyıltı tėp eşidip...* HT-VII 1914 (Röhrborn, 1991, s. 163).

Darmaguptake adlı vaiz, üstat hocamız vefat etti diye duyup…

**6) başdıŋ (7):** *Tür*. öncü, lider.[68]

*Yekler kuvragınta yme ançulayu ok…kamagda başdıŋ bolmışıg yavalturgalı uyur siz.* AY 491/24 (Kaya, 1994, s. 272).

Şeytanlar topluluğunda da böyle…hepsinden üstün oluşu sakinleştirince uyursunuz.

*Mintin ezrua t(e)ŋri ordọsıŋa ṭegi kayu erklig küçlüg baş başdıŋ...* AY-VI 0472 (Ayazlı, 2012, s. 99).

Yüce Ezrua tanrı(nın) sarayına kadar hangi güçlü (kuvvetli), lider (öncü)…

**7) beg (310):** *Tür*. bey, efendi, üst düzey görevli. Daha önce açıkladığımız *beg* sözcüğü için bkz. ***beg*** s. 39.[69]

*İl kan beg iişi köni törüçe yorısar...* AY 194/9 (Kaya, 1994, s. 143).

Hükümdarın işi doğru (ve) töreye göre yürürse…

*Hatunlar tėgitler begler buyruklar ınançlar tayançlar arkası.* AY-VI 0292 (Ayazlı, 2012, s. 86).

(Hükümdar) eşleri, oğullar (prensler), beyler, kumandanlar, bakanlar, danışmanlar topluluğu…

*Ėligler begler kıy(ı)ṭı üze.* AY-VII 844 (Çetin, 2012, s.169).

Hükümdarların (ve) beylerin ölümü üzerine…

*Burhan nomın tileyü isteyü yoog şastr eşidgü üze keltim uluġ ilig beg yrlıkı kelmiş.* HT-V, VI, VIII, X/V6/23 (Tuguşeva, 1991, s. 32).

---

[68] Diğer tanıklar için bkz. AY 424/23, 493/1, 560/5, 496/7, 553/7, 683/4.

[69] Diğer tanıklar için bkz. AY 4/7, 4/8, 4/16, 5/5, 5/12, 6/3, 6/6, 7/2, 7/16, 17/10, 18/8, 19/1, 23/21, 194/9, 194/14, 346/3, 346/4, 351/20, 354/18, 547/40, 547/54, 553/11, 554/14, 564/12, 566/12, 567/10, 572/2, 574/11, 574/16, 577/7, 578/5, 580/1, 586/6, 586/15, 603/12, 622/8, 622/11, 623/4, 623/8, 624/6, 624/13, 626/9, 627/13, 633/6, 633/17, 634/6, 634/11, 634/23, 636/9, 636/14, 636/20, 637/7, 637/15, 638/7, 638/8, 639/17, 640/23, 642/19, 587/21, 4/8, 4/9, 18/7, 19/2, 192/9, 192/20, 194/19, 573/14, 625/20, 637/4, 18/9, 573/19, 587/4, 602/22, 608/11, 622/7, 623/3, 624/5, 633/2, 633/5, 636/7, 638/1, 640/2, 640/6, 637/23, 34h/23, 34ı/2, 90/4, 124/12, 142/5, 195/12, 416/23, 437/17, 439/21, 494/8, 528/5, 547/56, 552b/23, 553/1, 555/5, 568/14, 570/13, 625/19, 627/15,635/5,635/19, 639/22, 34c/14, 548/2, 554/12, 636/10, 195/8, 635/3, 6/7, 17/19, 19/5, 552/23, 567/14, 585/8, 586/3, 598/15, 629/18, 634/13, 635/9, 636/5, 638/3, 638/11, 563/11, 625/1; HT-V, VI, VIII, X: V 2/4, 4/4, 5/24, 9/12, 15/21, 16/18, 22/2, 24/5-6-19, 25/2-13-18, 30/9, 32/20, 40/23, 52/12, 65/8-9-13, 66/15-22, 76/12, 77/2, 79/6, 80/15, 83/5, 86/5-8-9-10-12-15-19, VI 1/15-21-22-24, 2/1-2-4, 9/19, 10/2, 11/13-16, 13/26, 14/5, 15/4-20, 16/21, 26/8, 29/14-17, 30/13, 37/15, 38/4-5, 39/24-25-27, 40/4, 45/12, VIII 8/14, 12/1-5-11, 14/21, 15/8-15-26, 17/4, 23/5, 24/16-26, 28/9, 29/7, 30/10-17; HT VI 1247, 1305, 1306, 1360, 1486, 1489, 1491, 1497.

Buda öğretisini dileyerek isteyerek (arayarak), Yogşastr duymak için geldim. Ulu hükümdar bey(in) buyruğu (emri) gelmiş.

*Çaŋ baglıg survuki atlıg beg ıduk kerekü başçı çüö baglıg suylo atlıg beg başın kamag ögeler yomkı turup hanka ince tėp ötüntiler.* HT-VI 1395-1397 (Ölmez, 1994, s. 62).

Zhang soyundan Sun Wu-ji adlı bey, Yazıcıbaşı Chu ailesinden Sui-liang adlı bey başta olmak üzere bütün danışmanlar topluca huzura gelip hana [görüşlerini] şöylece bildirdiler (Ölmez, 1994, s. 109).

**8) bilge (t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan) (550):** *Tür*. bilge. Daha önce açıkladığımız *bilge* sözcüğü için bkz. ***bilge*** s. 41.[70]

*Kayu üdün tükel bilge [t(e)ŋri] t(e)ŋrisi burkan...* AY 3/4 (Kaya, 1994, s. 61).

Ne (hangi) zaman gerçek bilge tanrı tanrısı Buda…

[70] Diğer tanıklar için bkz. AY 3/4, 3/17, 11/2, 16/19, 21/9, 22/1,23/5, 31/10, 34ç/13, 34j/17, 341/9, 34n/14, 37/22, 38/18, 42/17, 43/7, 45/7, 48/4, 48/20, 49/5, 49/15, 50/8, 50/15, 51/2, 51/8, 51/22, 52/22, 62/19, 62/20, 63/1, 63/5, 63/7, 66/18, 67/4, 68/19, 68/21,69/4, 69/17, 69/19, 70/9, 70/14, 76/20, 77/7, 78/15, 78/18, 79/2, 83/10, 89/8, 92/9, 97/12, 98/8. 104/5. 104/10, 112/16, 112/21, 115/22, 122/4, 123/4, 131/1, 131/8, 133/3, 137/9, 144/9, 144/10, 144/11, 144/12, 144/13, 147/14, 148/3, 151/15, 157/16, 158/12, 164/21, 168/7, 169/18, 170/19, 171/2, 171/10, 171/14, 171/21, 172/2, 172/6, 185/23, 187/5, 188/7, 189/7, 198/24, 203/1, 204/14, 204/18, 205/20, 205/24, 210/13, 210/18, 210/22, 210/23, 210/25, 211/2, 211/3,211/4,211/7, 211/10, 214/3, 214/14, 214/15, 214/16, 214/17, 215/14,216/19,218/2, 218/4,218/5,218/8, 218/10,218/12,219/2, 223/11,224/8, 224/10, 231/16, 231/20, 234/1, 245/20, 248/2, 248/12, 248/17, 248/23, 249/24, 250/5, 250/8, 250/15, 251/6, 251/10, 251/13, 251/14, 251/17, 251/19, 251/20, 252/2, 252/7, 252/9, 252/11, 252/14, 252/15, 252/20, 252/22, 253/1,253/3, 253/6, 253/13, 253/21,253/24, 254/8, 254/8, 254/10, 254/18, 254/21,255/14, 255/18, 255/21,255/22, 256/2, 256/6, 256/7, 256/9, 256/10, 256/11, 256/19, 256/22, 257/1, 257/2, 257/5, 257/10, 257/12, 257/16, 257/17, 257/20, 269/5, 271/8, 273/4, 273/7, 273/8, 273/9, 273/10, 273/12, 277/21,280/23, 282/19, 285/14, 288/19, 288/19, 288/20, 288/21, 288/24, 289/2, 289/3, 289/7, 289/11, 289/20, 289/23, 290/5, 290/10, 290/14, 290/17, 290/19, 291/5, 291/24, 292/1, 292/4, 293/4, 293/8, 293/9, 293/18, 294/5, 294/11, 295/3, 295/8, 295/11, 295/16, 295/19, 295/23, 296/11, 297/7, 297/22, 302/9, 302/17, 302/24, 303/6, 303/13, 304/11, 304/15, 304/18, 305/5, 305/10, 305/16, 305/19, 305/22, 306/1, 306/19, 306/21, 307/2, 307/9, 307/12, 307/14, 307/15, 307/17, 307/19, 308/3, 308/5, 308/6, 308/10, 309/4, 309/7, 309/10, 309/20, 310/6, 310/11, 310/17, 311/2, 316/14, 316/20, 316/21, 317/1, 317/6, 318/9, 318/14, 318/16, 318/20, 322/14, 322/25, 323/8, 324/2, 324/20, 332/11, 333/7, 336/12, 340/13, 342/9, 345/10, 353/17, 353/25, 355/8, 359/21, 360/5, 362/22, 363/14, 368/1, 369/18, 370/13, 370/15, 371/2, 373/7, 378/5, 379/8, 379/16, 383/18, 385/10, 386/20, 387/15, 388/1, 388/22, 390/14, 391/13, 391/19, 392/1, 392/18, 393/16, 396/20, 409/17,410/6,417/8, 438/22, 440a/19, 449/2, 450/13,451/15,454/13, 457/15, 457/19, 459/8, 460/2, 465/10, 472/18, 474/2, 474/18, 480/12, 482/9, 483/22, 485/13, 486/19, 489/13, 492/9, 495/13, 496/4, 497/7, 505/13, 511/23, 515/4, 517/16, 527/2, 529/21, 533/8, 537/12, 540/10, 540/12, 540/13, 540/15, 541/5, 541/22, 541/23, 545/18, 547/17, 567/17, 570/10, 572/11, 580/14, 580/21, 596/18, 597/2, 606/2, 606a/4, 611/15, 614/19, 614/23, 628/15, 628/23, 642/12, 644/5, 644/13, 644/23, 645/8, 647/19, 648/13, 653/17, 653/20, 653/22, 654/1, 657/1, 660/3, 660/21, 661/19, 662/1, 664/16, 670/23, 672/11, 672/23, 680/16, 682/7, 682/15, 682/16, n24/9, 387/23, 388/18, 388/22, 401/21,402/9, 248/6, 248/21, 248/25, 249/3, 249/15, 249/21,250/3,402/12, 616/5, 401/17, 507/13; HT-V, VI, VIII, X: V 10/25, 12/14, 16/25, 20/2, 22/19, 28/20, 57/14, 78/24, VI 8/1, 9/4, 12/6, 23/26, 26/9, 29/26, 31/13, 33/15, 38/17, 39/5-16-20, 40/4-7-13, 44/17, VIII 5/14, 6/2, 10/10, 10/12-17, 11/16, 12/14, 13/14, 13/16, 14/22, 19/14-15, 20/2-16, 22/1, 23/11, 25/5, 27/4, 27/7, X 9/7, 12/7-8, 12/10.

*Tükel bilge biligke tegip ötrü bo ıdok nom erdinig aça yada okıṭu nomladım.* AY-VI 0137 (Ayazlı, 2012, s. 74).

Gerçek bilge bilgisine nail olup (ulaşıp) sonra bu kutsal kitap (öğreti) cevherini ayrıntılı şekilde okutarak öğrettim.

*Anta ötrü tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan ayagka tegimlig...* AY-VII (Çetin, 2012, s. 105).

Ondan sonra gerçek bilge tanrı tanrısı Buda saygıya layık…

*Bilge bilig-ning adruḳ-ı öngin öngin'engeyü böler.* Üİ 108a 10 (Barutçu Özönder, 1998, s. 43).

Bilge bilgisinin farkı, başka başka bükerek böler.

*Neçe nom bilmi[ş] yörüg uḳmış bilge-ler b[ar erser]...* HT-V, VI, VIII, X/V12/14 (Tuguşeva, 1991, s. 37).

Ne kadar öğreti bilmiş, yorum anlamıi bilgeler varsa…

*Tük[el] bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan al[tun] agızın yaŋırtı nomlayu y(a)r[lıka]mış teg.* HT-VI 1434 (Ölmez, 1994, s. 66).

Gerçek (tam) bilge tanrı tanrısı Buda'nın altın ağzıyla yeniden vaaz vererek buyurduğu gibi.

**9) biliglig (130):** *Tür*. bilgili. *DTS* (1969)'de bu sözcük için şu anlamlar verilmektedir: "1. знающий, мудрый 2. знаток, ученый" (1. bilgili, bilge(ce)/akıllı(ca) 2. erbab, bilgili/bilgin) (s. 100).[71]

*Anı üçün bügü biliglig burkanlar şarırın tözin tuta sözleser...* AY 34i/3 (Kaya, 1994, s. 79).

Onun için büyü bilgili Budalar azizin hatıra eşyasını, özünü tutarak söylese…

*Biliglig t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhantın bo ıdok nomlug y(a)rlıgıg eşidü teginip...* AY-VI 1303 (Ayazlı, 2012, s. 164).

Bilgili tanrı tanrısı Buda'dan bu kutsal öğretili buyruğu duyarak erişip (hissedip)…

[7171] Diğer tanıklar için bkz. AY 22/1, 23/5, 31/10, 34İ/3, 341/6, 34p/23, 37/3,51/15, 57/20, 58/10, 70/9, 89/9, 104/5, 104/10, 111/7, 112/17, 121/1, 122/4, 123/4, 124/20, 131/2, 131/9, 132b/l 9, 137/8, 147/14, 148/3, 158/12, 159/11, 159/18, 166/15, 168/7, 170/19, 174/8, 181/14, 259/24, 277/21, 294/11,295/4, 295/8, 295/11,296/11,297/7, 306/20, 306/21, 307/3, 316/15, 318/20, 323/8, 333/7, 342/10, 345/10, 353/17, 353/25, 354/2, 354/10, 359/21, 360/23, 362/22, 386/20, 387/16, 411/20, 440a/20, 450/13, 457/16, 474/18, 482/9, 496/4, 497/7, 533/8, 537/12, 540/10, 540/12, 540/13, 540/15, 541/22, 541/23, 547/17, 567/17, 570/10, 580/21, 606/2, 611/15, 614/20, 644/5, 644/23, 647/19, 662/1, 672/11, 672/23, 679/23, 682/15, n24/9, n392/2; HT-V, VI, VIII, X: VIII 6/22, 16/18, X 9/12; HT-VI 1549, 1703.

*Küsüşüm ol bilge biliglig sav erkligi t(e)ŋriye sogançıg tatıglıg savıŋızını buşı bėriŋ kamagka tėp tėdi.* AY-VII 554 (Çetin, 2012, s. 147).

İsteğim odur (ki) hikmet sahibi, sözün hükümdarı tanrıya tatlı sözünüzü sadaka (olarak) verin, herkese deyip dedi.

*Bodistvlar öz yorıġ-ların bütürgü üçün buyan-lı bilge biliglig [tö]z-in unıtma[z]*. HT-V, VI, VIII, X/V29/26 (Tuguşeva, 1991, s. 50).

Buda adayları kendi yürüyüşlerini bitirmek için sevaplı (ve) hikmet sahibi (olma) prensibini unutmaz.

*Anın örü [bak]s[ar] kök t(e)ŋrig kudı baksar yagız yėrig sıg biliglig biligsizler yme alkugun bilirler.* HT-VI 1505 (Ölmez, 1994, 73).

Sığ bilgili cahiller bile yukarı baksa mavi göğü, aşağı baksa yağız yeri tümüyle bilirler.

**10) bodis(a)t(a)v (410):** < *Skr. Bodhisattva* Buddha olmak üzere seçilmiş kişi, Buddha adayı. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***BODISTV*** [*скр.* bodhisattva] *рел.* бодисатва" (*Skr*. bodhisattva *dinî* Bodisatva) (s. 107).[72]

[72] Diğer tanıklar için bkz. AY 3/14, 25/12, 30/18, 34d/3, 34d/4, 34d/5, 34d/7, 34d/8, 34d/9, 34d/10, 34d/l 1, 34d/12, 34d/13, 34d/14, 34d/15, 34d/16, 34d/17, 34d/18, 34d/19, 34d/20, 34d/21, 34d/22, 34d/23, 34d/24, 34d/25, 34d/30, 34d/31, 34d/33, 34d/34, 34d/35, 34d/36, 34d/38, 34d/39, 34d/40, 34d/41, 34d/42, 34d/43, 34d/45, 34d/46, 34d/47, 34d/48, 34d/49, 34j/16, 36/13, 36/14, 88/13, 92/8, 93/18, 201/13, 204/23, 280/2, 332/14, 343/4, 359/9, 359/11, 359/12, 359/13, 359/14, 359/16, 359/17, 359/18, 359/20, 359/21, 381/21, 382/18, 383/12, 389/16, 390/5, 390/24, 391/22, 392/11, 467/9, 468/4, 474/20, 522/9, 522/11,522/11, 522/12, 522/13, 522/15, 584a/9, 584a/10, 584a/ll, 584a/12, 599/5, 612/19, 616/13, 616/16, 616/18, 618/14, 624/21, 630/9, 632/7, 632/12, 635/9, 635/17, 637/7, 638/17, 638/22, 642/15, 649/12, 649/17, 669/4, 673/18, 686/15, e 1/7, 125/19, 390/13, 125/21, 355/10, 463/23, 341/10, 203/3, 360/7, 361/7, 361/7, 361/8, 361/9, 361/9, 381/14, 382/15, 389/12, 393/15, 652/23, 24/8, 34c/13, 341/19, 37/14, 37/18,39/6, 42/13, 44/10, 47/14, 52/4, 64/18, 103/5, 121/4, 122/5, 139/7. 139/21, 147/13, 148/10, 160/20, 163/16, 171/8, 171/8, 171/12, 190/16, 204/1,205/11, 206/1, 206/10, 207/2, 207/24, 208/20, 209/19, 210/18,211/20, 212/18, 213/14,214/8,214/21, 215/1, 215/6, 215/15, 215/19, 216/9, 217/5, 217/19,218/11,219/6, 219/17, 220/6, 220/24, 221/13, 221/17, 222/1, 223/7, 224/22, 225/5, 225/19, 226/5, 227/5, 227/14, 228/19, 230/1, 231/18, 232/9, 232/22, 233/7, 234/7, 235/4, 236/6, 238/1, 238/13, 239/5, 239/23, 240/24, 242/24, 244/14, 247/9, 248/1, 248/19, 249/8, 249/19, 249/20, 250/19, 252/18, 255/10, 257/9, 257/22, 258/17, 261/17, 263/4, 267/24, 268/11, 269/9, 277/12, 278/8, 279/7, 279/21, 280/3, 281/1, 283/13, 286/1, 287/20, 289/8, 290/9, 290/19, 291/13, 293/11, 294/7, 295/3, 296/10, 298/7, 300/18, 300a/17, 301/18, 302/7, 302/21, 304/3, 305/11, 306/11, 307/1, 307/24, 308/25, 315/19, 316/4, 316/11, 316/21, 317/4, 317/13, 317/20, 318/4, 318/11, 318/19, 321/24, 323/1, 324/7, 340/4, 340/7, 340/12, 356/20, 357/3, 359/22, 361/22, 363/1, 372/15, 373/2, 373/10, 393/1, 393/9, 395/5, 421/5, 459/14, 462/5, 462/18, 463/21,484/10, 521/9, 522/16, 532/23, 643/8, 643/10, 644/20, 645/4, 648/14, 656/15, 662/3, 663/2, 682/23, n297/4, 46/4, 46/6, 46/23, 64/18, 158/6, 319/2, 325/16, 326/12, 327/5, 327/23, 328/14, 329/5, 329/20, 330/9, 330/23, 331/19, 462/19, 40/23, 42/18, 248/5, 248/20, 248/24, 249/2, 250/2, 301/10, 301/13, 301/16, 312/9, 312/15, 312/22, 313/4, 313/11, 313/18, 314/6, 314/14, 314/21, 315/4, 361/10, 399/12, 459/13, 461/9, 462/22, 667/4, 680/8, 21/22, 44/13, 45/19, 59/22, 71/10, 83/14, 138/17, 152/14, 153/1, 153/7, 153/11, 153/13, 154/10, 166/14, 184/23, 191/9, 267/17, 308/20, 312/1, 336/25, 376/15, 381/11, 393/12, 465/1,501/11,671/1, n 139/21, 204/23, 314/8, 345/15, 390/17, 391/10, 539/12, 617/14, 618/10, 625/7, 625/9, 627/16, 628/1, 642/1, 642/5; HT-V, VI, VIII, X: V 29/24, 7/17, 87/14, VI 6/12,

*Somakıtu bodıs(a)t(a)v başın sekiz bölük tirin kuvragka nom nomlayur*. AY 25/12 (Kaya, 1994, s. 70).

Buda adayı Somakıtu başta olmak üzere sekiz kısım topluluğa vaaz verir.

*Bo ok tıltagıntın sansız üküş bodis(a)t(a)vlar birle ogaḍmadın şaşmadın tuşgay m(e)n.* AY-VI 0387 (Ayazlı, 2012, s. 93).

Bu sebepten sayısız Buda adaylarıyla yanılmadan şaşmadan karşılaşacağım.

*Ol üdün aryaavalokitaişvari bodis(a)t(a)v ol kamag kuvrag arasınta erür erti.* AY-VII 190 (Çetin, 2012, s. 120).

O zaman Buda adayı Aryaavalokitaişvari, tüm cemaat(in) arasındaydı.

*Bodistv bu ḳamaġ tınlġ-lar-nı[ŋ] emgek-lig taluy-ta çomup batıp umuġsuz ınaġsız emge[k]lerin körüp irinçkeyü yrlıḳa[yu]*. HT-V, VI, VIII, X/V74/17 (Tuguşeva, 1991, s. 86).

Buda adayı, tüm bu canlıların acı denizinde yüzerek yok olup (gitmelerini ve) umutsuz acılarını görüp merhamet ederek buyurdu.

*Şastrıg ayagka tegimlig [töz]ün maitri bodis(a)t(a)v nomlayu [y(a)rlı]kamış erür.* HT-VI 1324 (Ölmez, 1994, 54).

Şastırı, saygıya layık asil Buda adayı Maitri vaaz ederek buyurmuştur.

**11) boşgut (25):** *Tür*. öğreti, öğüt. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***BOŠYUT* I** наставление, поучение, совет" (talimat, dini öğüt/vaaz/öğüt, öğüt/kurul) ve "***BOŠYUT* II** ученик у ремесленника, подмастерье" (esnaf/zanaatçi çırağı, kalfa) (s. 114).[73]

*Üç törlüg boşgut tözlüg nomlarıg yumgı okıtdaçısın tutmak üze sudur agılık ol tip bilmek erür.* AY 274/8 (Kaya, 1994, s. 176).

Üç türlü öğüt esaslı öğretilerin hep okutulacağını kabul etmek hakkında sutra (kitap) hazinedir deyip bilmektir.

*Burkanlarnıŋ ç(a)hşap(u)t törüsi burkanlarnıŋ köni boşgutı burkanlarnıŋ kiẓlençü y(a)rlıgı...* AY-VII 57 (Çetin, 2012, s. 109).

Budaların emir (ve) yasası, Budaların doğru öğüdü, Budaların gizli buyruğu…

*Boşġ[ut] üz-e yruḳ yaşuḳ ötmiş.* HT-V, VI, VIII, X/VIII4/15 (Tuguşeva, 1991, s. 138).

---

7/15, 21/13-22, VIII 12/24, X 20/2-3; HT-VI 1346, 1814; HT-VII 2, 420, 566, 572, 891, 955, 957, 1411, 1414, 1417, 1520, 1556, 1565, 1932, 1935, 2179;HT X 625, 626, 644, 764.

[73] Diğer tanıklar için bkz. AY 249/10, 274/24, 461/17, 277/3; HT-V, VI, VIII, X: V 10/24, 79/4, VI 20/22, 26/24, VIII 7/18, 8/2, 10/4, 23/20, 28/9-19; HT VII 59, 256, 655, 1042, 1264, 1687, 1972, 1990, 2127.

Öğüt üzerinden ışık (ve) parıltı geçmiş.

**12) boşgutçı (6):** *Tür*. öğretici. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***BOŠYUTČÏ*** наставник, учитель" (öğütçü/akıl hocası, öğretmen) (s. 114).[74]

*Boşġutçı-lar utru boşġuru bo…* HT-V, VI, VIII, X/VIII2/14 (Tuguşeva, 1991, s. 136).

Öğreticiler karşılıklı öğreterek bu…

*Munı kenki boş<g>utçı[lar]ka, anın uçurdı köŋülin [enet]kek yėriŋe bardı.* HT-VI 1622 (Ölmez, 1994, s. 84).

Bunu birçok öğreticiye, onunla uçurdu (ve) gönüllü (bir şekilde) Hindistan'daki yerine vardı.

**13) braman (29):** < *Skr. brahmāna* Hindistan'da en üst sınıfa mensup kimse, brahman. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***BRAMAN*** [*скр.* brahman] брахман (*из высшей сословно-религиозной касты брахманов*) (sınıfsal-dinî kastların en üstündekiler, brahmanlar) (s. 119).[75]

*Bayagut bolgalı toyın braman bolgalı...* AY 259/22 (Kaya, 1994, s. 171).

Zengin olunca, rahip brahman olunca…

*Ol üḍün kondini braman bo şlöküg eşidip ögirip sevinip muŋadıp.* AY-VII 709 (Çetin, 2012, s. 158).

O zaman Kondini brahman bu beyti duyduğunda sevinip şaşırmış.

*Ol braman-a yir suv tilgen-inge tayaḳ-lıġ-ın turur tip...* Üİ 103b 16 (Barutçu Özönder, 1998, s. 37).

O brahmana, yeryüzü tekerleğine dayalıdır deyip…

*Ap toyın ap tırtı braman [ḳamaġ]un barça kanyakubçi balıḳ-[ta] yıġılz-un-lar.* HT-V, VI, VIII, X/V12/15 (Tuguşeva, 1991, s. 37).

Hem rahip hem Tırtı brahman tamamı, hep Kanyakubçi şehrinde toplansınlar.

**14) bud/but (6):** < *Skr. Buddha* Buda. *DTS* (1969)'de ***BUD I*** maddesinde *namo*ya atıf yapılmakta ve orada da aşağıdaki örnek verilmektedir. ***NAMO*** maddesinde örnek şöyle açıklanmaktadır: "[*скр.* namo buddhāya namo dharmāya namo saṃghāya]

[74] Diğer tanıklar için bkz. HT-VI 1651; HT-VII 1348, 1708, 2135.
[75] Diğer tanıklar için bkz. AY 34h/18, 93/10, 94/22, 96/13, 481/13, 488/18, 494/22, 483/20, 497/10, 511/10, 483/19, 497/9, 85/6, 142/4, 124/12, 482/14, 511/8; HT-V, VI, VIII, X: V 13/3, 16/16, 29/14, 34/9.

*рел.* почитание Будде! Почитание учению! Почитание общине!" (*Skr.* Buda'ya saygı! Öğretiye saygı! Cemaate saygı!) (s. 355).[76]

*Namo bud namo d(a)rm namo sang.* AY-VII 1 (Çetin, 2012, s. 105).

Buda'ya , öğretiye (ve) cemaate saygı.

*[Namo] but namo drm namosaŋ.* HT-V, VI, VIII, X/V87/19 (Tuguşeva, 1991, s. 96).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-VI 1819 (Ölmez, 1994, s. 103).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-VII 1 (Röhrborn, 1991, s. 16).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-IX 1 (Aydemir, 2013, C.1 s. 54).

**15) burhan/burḳan (895):** < *Çin. fo + han Tür*. peygamber, Buda. Daha önce açıkladığımız *burhan/burḳan* sözcüğü için bkz. ***burhan*** s. 42.[77]

---

[76] Diğer tanık için bkz. AY 130a/1.

[77] Diğer tanıklar için bkz. AY 3/5, 11/3, 16/20,21/10, 21/21, 22/2, 24/11, 25/23, 26/4, 27/10, 27/10, 29/9, 29/20, 32/3, 33/12, 33/17, 34e/2, 34e/4, 34g/2, 34g/9, 34g/15, 34g/21, 34ğ/4, 34ğ/10, 34ğ/15, 34ğ/21, 34h/5, 34h/l 1, 34h/17, 34i/13, 34i/23, 34j/18, 341/10, 34r/10, 34r/11, 36/18, 37/4, 37/14, 37/22, 38/17,41/11,41/14, 44/12, 45/14, 46/1,46/3, 46/22, 46/22, 48/20, 64/15, 72/10, 79/6, 79/14, 81/17, 83/7, 84/6, 84/11, 85/4, 86/4, 88/1, 88/12, 88/22, 89/9, 90/22, 91/11, 92/9, 94/10, 94/16, 97/21, 102/23, 104/6, 114/23, 124/1, 125/18, 131/11, 131/13, 132/8, 132/17, 134/2, 136/7, 138/17, 139/8, 139/21, 141/18, 147/20, 149/15, 150/11, 151/23, 152/16, 153/23, 158/13, 158/20, 159/8, 160/17, 160/23, 161/5, 163/19, 167/2, 167/20, 167/23, 168/5, 168/8, 168/11, 171/1, 171/5, 171/9, 171/14, 171/21, 172/2, 172/7, 172/23, 173/10, 173/12, 173/13, 173/14, 173/15, 173/16, 173/17, 173/18, 173/19, 173/20, 173/21, 173/22, 173/22, 173/23, 174/1, 174/2, 174/3, 174/4, 174/5, 174/13, 180/16, 180/20, 181/5, 183/4, 183/8, 183/15, 184/15, 185/12, 186/19, 186/22, 186/22, 187/10, 187/12, 187/14, 188/4, 188/8, 189/3, 189/5, 189/7, 189/10, 189/12, 189/13, 189/15, 189/17, 190/7, 190/8, 190/17, 192/14, 192/23, 194/1, 195/1, 197/23, 199/1, 203/2, 204/24, 211/22, 212/22, 215/20, 218/6, 234/4, 237/4, 237/18, 240/23, 241/7, 249/20, 261/1, 271/9, 276/21, 276/22, 285/18, 285/19, 294/1, 300/6, 300a/48, 304/8, 308/21, 332/11, 332/22, 335/19, 336/13, 336/21, 340/7, 340/14, 341/1, 342/10, 345/11, 352/4, 353/1, 353/22, 354/26, 355/9, 357/6, 357/8, 357/11,357/13, 357/15, 357/17, 357/19, 357/21, 357/23, 358/1, 358/3, 358/5, 358/6, 358/8, 358/10, 358/11, 358/13, 358/16, 358/19, 358/21, 358/23, 359/2, 359/4, 359/6, 359/8, 360/5, 360/20, 362/23, 369/17, 371/16, 373/8, 376/19, 377/17, 378/6, 378/11, 379/9, 379/17, 383/10, 390/20, 391/14, 391/20, 391/23, 392/6, 392/10, 392/16, 392/18, 392/23, 393/3, 393/11, 393/16, 393/17, 393/23, 395/6, 397/23, 399/7, 409/18, 409/22, 410/5, 417/9, 426/3, 428/23, 429/14, 438/14, 440/10, 449/3, 449/20, 451/16, 456/9, 458/5, 459/9, 460/3, 460/11,462/14, 465/11, 466/4, 472/19, 473/18, 479/15,480/13, 481/9, 484/19, 485/1,485/11, 486/1, 497/8, 507/15, 507/21, 510/13, 512/1, 513/1, 514/16, 514/23, 515/4,517/16,519/19, 520/4, 521/16, 521/17, 521/19, 521/20, 521/22, 521/23, 522/2, 522/3, 522/5, 522/6, 522/8, 526/21, 527/3, 533/9, 535/8, 537/8, 537/13, 545/19, 546/15, 547/18, 567/18, 570/11,578/13, 578/23, 580/13, 580/22, 581/19, 584a/8, 596/12, 598/11, 606a/4, 607/7, 615/22, 616/4, 618/7, 629/1, 639/5, 642/13, 642/17, 643/9, 644/6, 644/11, 644/14, 645/1, 645/8, 648/10, 648/13, 652/22, 657/2, 657/12, 660/21, 662/2, 662/14, 663/14, 666/14, 667/6, 671/1, 671/13, 672/12, 672/24, 678/12, 680/10, 682/12, 682/16, 683/7, n 168/11, n343/15, 25/7, 116/3, 124/15, 162/6, 190/20, 191/1, 191/2, 351/1, 352/19, 510/1, 583/19, 644/21, 645/13,649/13, 653/11, 653/15, 657/21, 658/3, 661/20, 34c/8, 34k/4, 37/1, 89/1, 132/3, 149/20, 157/19, 167/18, 182/13, 183/23, 188/19, 197/9, 201/18, 202/1, 335/20, 341/3, 372/7, 390/14, 392/13, 397/2, 399/5, 406/15, 430/15, 440a/13, 455/19, 467/13, 468/7, 469/7, 470/1, 470/20, 471/14, 484/9, 487/15, 516/8, 518/14, 527/20, 534/6, 538/17, 542/15, 546/18, 606a/12, 606b/8, 650/2, 666/6, 666/22, 667/15, 668/10, 670/10, 680/4, 24/3, 25/9, 26/4, 34ç/22, 34ı/18, 34ı/21, 34İ/4, 34j/5, 34k/7, 34k/16, 34m/10, 34m/16, 34m/22, 34n/10, 34n/16, 34n/22, 34o/11, 34ö/12, 34p/23, 34s/7, 34ş/12, 38/5, 39/3, 41/2, 43/4, 45/13, 46/2, 46/9, 48/21, 49/2, 49/8, 49/21, 50/9, 50/16, 51/3, 51/15, 54/11, 54/21, 56/20, 57/20, 58/10, 59/5, 59/10, 59/12, 59/14, 64/2, 64/15, 64/21, 68/3, 68/4, 69/6, 70/11, 70/12, 75/6, 76/9, 86/6, 92/23, 105/12, 106/14, 137/8, 137/21, 153/20, 153/21, 159/12, 159/13, 159/18, 174/8, 178/5, 180/14, 180/19,

*T(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan bo yirtinçü yir suvda toga b(e)lgüre…* AY 3/5 (Kaya, 1994, s. 61).

Tanrı tanrısı Buda bu yeryüzü (ülkesi)nde doğarak belirerek…

*Yene ol nomçı üze burhan sakınçıg sakınmış k(e)rgek.* AY-VI 0375 (Ayazlı, 2012, s. 92).

Yine o vaiz hakkında Buda düşüncesini tasarlamış (olsa) gerek.

*Anta ötrü tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan anant toyınug okıyu y(a)rlıkap ince tėp y(a)rlıkadı.* AY-VII 144 (Çetin, 2012, s. 117).

Ondan sonra gerçek bilge tanrı tanrısı Buda, rahip Anant'ın çağrılmasını emredip böyle deyip buyurdu.

*Yindem burḳan nomın-ta oḳ bar erür.* Üİ 101b 6 (Barutçu Özönder, 1998, s. 35).

Daima Buda öğretisinde vardır.

*M(e)n huintso ıraḳ yi[r]din burhan nomın tileyü isteyü yoog şastr eşidgü ü[ze] keltim.* HT-V, VI, VIII, X/V6/21 (Tuguşeva, 1991, s. 32).

Ben Hsüen-Tsang, uzak yerden Buda öğretisini arayarak Yogşastr duymak için geldim.

*M(e)n körür m(e)n burhan nomın ince k(a)ltı kök t(e)ŋrig körmiş teg.* HT-VI 1361 (Ölmez, 1994, s. 58).

Görüyorum, Buda öğretisi öyle ki mavi göğü körmüş gibi(dir).

**16) buryuk/buyruk (24):** *Tür*. kumandan, vekil, amir. *DTS* (1969)'de hem *buyruk* hem de *buryuk* için aynı anlam verilmektedir: "***BUJRUQ*** приказный (*титул и должность*)" (s. 121) ve "***BURJUQ*** приказный (*титул и должность*)"

---

189/21, 207/2, 213/15, 248/8, 249/7, 250/6, 250/10, 250/12, 251/4, 251/8, 258/14, 269/20, 269/23, 270/1, 279/5, 279/15, 285/4, 297/4, 302/19, 308/9, 308/12, 308/14, 308/24, 309/2, 309/6, 315/7, 321/19, 325/15, 326/11,327/4, 327/22, 328/13, 329/5, 329/19, 330/9, 330/23, 331/18, 336/5, 338/23, 339/8, 339/9, 345/17, 350/7, 350/9, 350/13, 352/5, 352/14, 353/12, 355/22, 356/20, 357/2, 360/18, 361/22, 392/19, 427/14, 427/15,427/18, 430/10, 446/11,454/15, 465/1, 465/18, 474/10, 509/5, 513/23,521/9, 521/14, 522/16, 532/22, 541/13, 573/23, 581/5, 582/3, 615/1, 649/6, 666/1, 667/1, 683/8, 685/22, n667/6, 105/20, 24/20, 25/24, 96/12, 101/1, 108/17, 122/9, 126/16, 131/3, 149/9, 158/9, 164/3, 166/19, 167/9, 178/2, 181/14, 337/23, 346/6, 351/21, 355/15, 356/9, 360/16, 438/10, n532/9, 98/15, 99/2, 103/21, 116/9, 121/2, 121/14, 125/3, 132b/l, 132b/20, 149/4, 159/6, 162/3, 163/17, 178/4, 248/5, 248/20, 248/24, 249/2, 250/2, 336/9, 337/8, 346/12, 352/17, 360/15, 369/4, 399/12,413/23, 414/2,419/2, 421/7, 431/4, 463/1,464/15, 514/13, 524/17, 532/9, 532/10, 571/10, 580/5, 581/4, 581/22, 5/18, 22/21, 23/11, 34ı/7, 34ı/12, 34i/13, 34ş/8, 37/3, 38/16, 43/15, 43/22, 44/18, 49/5, 59/8, 59/15, 61/4, 61/18, 65/7, 65/15, 67/14, 68/11, 68/13, 71/9, 77/18, 126/20, 136/21, 154/14, 154/20, 155/1, 155/3, 166/15, 311/1, 351/5, 351/15, 355/21, 360/8, 376/14, 405/7, 461/14, 461/15,461/16, 461/17, 461/18, 464/11, 501/2, 501/8, 506/12, 507/8, 515/7, 576/14, 655/7, 655/9, 682/17, 354/1, 125/6, 462/20, 509/4, 34ı/5, 3/17, 22/16, 32/18, 33/4, 34f/9, 34i/20, 34j/22, 85/14,86/13,131/9, 169/19, 190/12, 204/24, 378/13, 391/4, 396/20, 398/14, 406/9, 414/17, 423/9, 481/8, 481/13, 486/5, 539/11, 568/5, 578/9, 606/12, 606b/l, 662/23, 672/19, n546/15, 24/19, 174/6, 455/16, 88/16, 157/17, 186/15, 371/2,457/16.

(kâtip/yazıcı/müdür (unvan ve görev)) (s. 125). Ayrıca *burjuq* maddesinde, ***BİRUQ*** maddesine de atıfta bulunulmaktadır ve burada da sözcük için "распорядитель" (amir) anlamı verilmektedir (s. 105).[78]

*Anıŋ arasınta bo sav takı keçmezken bir buryuk t(e)rkin tavratı kelip ilig begke yakın tegip...* AY 623/2 (Kaya, 1994, s. 327).

Onun arasında bu söz de geçmezken bir buyruk (kumandan) hemen gelip hükümdar beye yaklaşıp…

*Buyruklar ınançlar bir ikintiske ayaşdaçı amraşdaçı bolgaylar.* AY 195/13 (Kaya, 1994, s. 143).

Kumandanlar, bakanlar bir diğerine (karşılıklı) saygı gösterecek, birbirlerini sevecekler.

*Buryuklar ınançlar tayançlar arkası...* AY-VI 0293 (Ayazlı, 2012, s. 86).

Kumandanlar, bakanlar, danışmanlar topluluğu…

*İlig [e]rtiŋü öp-kelep tapıġçı [b]uyruḳ-larıŋa yrlıḳadı.* HT-V, VI, VIII, X/V3/6 (Tuguşeva, 1991, s. 29).

Hükümdar çok öfkelenip hizmetçi kumandanlarına buyurdu.

**17) bügülüg (3):** *Tür*. bilgi sahibi, hikmetli. *DTS* (1969)'de bu sözcük ***BÖGÜLÜG*** maddesinde ele alınmakta ve sözcük için "мудрый, обладающий знанием" (bilge(ce), bilgi sahibi olan) anlamları verilmektedir (s. 116).[79]

*Bügülüg edremke tükellig arjılarnıŋ körkitmiş şastırlar...* AY 436/17 (Kaya, 1994, s. 247).

Hikmetli erdeme eksiksiz (sahip) kahinlerinin gösterdiği şastırlar…

*Bügülüg edremke tükellig ulug küçlüg aržilar yme, aḍrok aḍrok şastirlarıg öŋi öŋi bitiglerig körkitdiler.* AY-VI 0730 (Ayazlı, 2012, s. 119).

Hikmetli erdeme eksiksiz (sahip) ulu, güçlü kahinler de başka başka şastırları renk renk yazıları gösterdiler.

**18) çahşapud (45):** < *Skr. śikṣāpada* emir. Daha önce açıkladığımız *çahşapud* sözcüğü için bkz. ***çahşapat*** s. 43. Ayrıca Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde

[78] Diğer tanıklar için bkz. AY 624/21,638/9, 640/5, 624/6, 624/15, 624/4, 624/8, 637/21, 638/1, 90/4, 417/1, 555/5, 625/18, 143/1, 622/21, 508/9, 635/3, 195/13, 555/19, 195/8.
[79] Diğer tanık için bkz. AY 439/3.

(*Volume II: Dictionary*) bu sözcüğü, ***śikṣāpada*** maddesinde "*moral commandment*" (ahlâkî emir) şeklinde açıklamaktadır (s. 527).[80]

*Burkan biş çahşap(u)d on karmap(a)tlar içinte bo özlüglerig ölürmekke çahşap(u)dıg başda uru y(a)rlıkadı.* AY 21/10 (Kaya, 1994, s. 68).

Buda, beş emir on iş yolu içinde bu canlıları öldürmeyle (ilgili) emri en başta koyarak buyurdu.

*Burkanlarnıŋ eḍremi burkanlarnıŋ ç(a)hşap(u)t törüsi burkanlarnıŋ köni boşgutı...* AY-VII 55 (Çetin, 2012, s. 109).

Budaların erdemi, Budaların emri (ve) yasası, Budaların doğru öğretisi…

**19) çakıravart/çak(i)ravart/çakravart (15):** < *Skr. cakravartin* dünya hükümdarı. *DTS* (1969)'de sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ČAKRAVART*** [*скр.* cakravartin] *будд.* чакравартин – эпитет великого царя, колесница которого беспрепятственно катится повсюду; *перен.* великий царь, правитель – одна из самых высоких ступеней на лестнице спасения." (*Budizm* çakravartin – büyük kralın sıfatı/lakabı, her yerde serbestçe giden araba; *mecaz anlam* kurtuluş merdiveninde en üst düzeyde (olan) biri) (s. 136).[81]

*Yiti erdinike tükellig çakıravart ilig kan bolayın tip küseser yme ök ökünmek yalvarmaklıg kşantı kılmaklıg arıg süzük sav üze ayıg kılınçlıg kkirin tapçasın arıtı yumış arıtmış k(e)rgek.* AY 142/6 (Kaya, 1994, s. 123).

Yedi cevhere gerçek Çakravart (dünya hükümdarı) ilig han olayım deyip dilerse de pişmanlık, yalvarış (dolu) günah çıkarma duasıyla saf (ve) temiz söz aracılığıyla günahını, kirini (ve) pisliğini tümüyle temizlemiş (olması) gerek(ir).

*Anta basa sekiz tümen tört miŋ kata çakravart kan bolup erdini y(a)rukın yaltırtaçı atl(ı)g burkan boltı.* AY 86/2 (Kaya, 1994, s. 101).

Ondan sonra seksen dört bin kata dünya hükümdarı han olup cevher ışığını parıldatacak adlı (ismindeki) Buda oldu.

*Altun tilgenlig çakiravart ėlig han bolguluk ulug buyan edgü kılınçıg kılmış kaẓganmış bolur.* AY-VI 0345-0346 (Ayazlı, 2012, s. 90).

---

[80] Diğer tanıklar için bkz. AY 21/10, 34d/22, 151/15, 178/18, 178/20, 205/16, 206/22, 207/3, 207/13, 207/15,219/8,219/19, 220/9, 220/12, 220/15, 221/5, 221/8, 222/11, 222/14, 222/16, 223/24, 224/3, 225/2, 225/4, 237/7, 277/14, 316/4, 322/5, 356/13, 369/5, 461/15, 21/12, 207/6, 207/8, 207/10, 221/2, 223/22, 224/24, 524/12, 187/5, 392/2, 207/10,319/16, 34c/17, 34a/23.

[81] Diğer tanıklar için bkz. AY 86/2, 188/1, 213/11, 214/7, 259/18, 314/22, 395/13, 395/16, 421/12, 571/4, 579/19.

Altın tekerlekli (? arayan) dünya hükümdarı ülke sahibi han olacak (olan) sevap işlemiş (iyi amel işlemiş) olur.

*Ç(a)krav(a)rt ėlig hanlarnıŋ töpösinteki erdini monçukka yöleştürser bo tėmin taŋlaguluk tėtir.* HT-IX 475 (Aydemir, 2013, C.1 s. 98).

Çakravart (dünya hükümdarı) ülke sahibi hanların tepesindeki cevher boncuğa benzetse, bu hemen hayret edecek (diye) söyletir.

**20) darm/darma (15):** < *Skr. dharma* öğreti. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***DARMA*** [*скр*. dharmā] *рел*. дарма; основа, элемент; закон, учение." (*dinî* darma; esas/temel/çekirdek, element/unsur; yasa, öğreti) (s. 158).[82]

*Atın atap yükünüp yi darma sözlep bo nomug okıgu ol.* AY 34/1 (Kaya, 1994, s. 73).

Adını verip saygıyla eğilip daha iyi öğreti (akide) söyleyip bu öğretiyi okuyacak(tır).

*Namo bud namo d(a)rm namo sang.* AY-VII 1 (Çetin, 2012, s. 105).

Buda'ya, öğretiye (ve) cemaate saygı.

*[Namo] but namo drm namosaŋ.* HT-V, VI, VIII, X/V87/19 (Tuguşeva, 1991, s. 96).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-VI 1819 (Ölmez, 1994, s. 103).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-VII 1 (Röhrborn, 1991, s. 16).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-IX 1 (Aydemir, 2013, C.1 s. 54).

**21) dartıraştırı/dartiraştiri (2):** < *Skr. dhṛtarāṣṭra* (özel ad) Doğunun koruyucusu ve *gandharva*ların efendisi. *DTS* (1969)'de sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***DARTIRAŠTRI*** [*скр*. dhṛtarāṣṭra] *и. собственное* у буддистов повелитель Востока и владыка одного из четырех." (*özel ad* Doğudaki Budistlerin hükümdarı ve efendisi, dört (efendiden) biri) (s. 159).

*Ol üdün vayşıravanı m(a)haranç dartıraşt(ı)rı m(a)haranç vırudakı m(a)haranç vırupakşı m(a)haranç… bo tört m(a)haranç t(e)ŋriler.* AY 398/23-24 (Kaya, 1994, s. 232).

O zaman Vayşiravani maharanç, Dartiraştiri maharanç, Virudaki maharanç (ve) Virupakşi maharanç…Bu dördü maharanç/muhafız tanrılar(dır).

[82] Diğer tanıklar için bkz. AY 30/4, 130a/1, 459/1, n343/15; HT-V, VI, VIII, X: VI 1/1; HT-VI 1614; HT-VII 2183; HT-IX 2203; HT-X 814.

*Ol üḍün vayşiravani m(a)haraaç dartiraştiri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşi m(a)haraaç bolar yme yumgı olurmış.* AY-VII 270 (Çetin, 2012, s. 125).

O zaman Vayşiravani mahara(n)ç, Dartiraştiri mahara(n)ç, Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakşi mahara(n)ç, bunlar da hepsi oturmuş.

**22) edgün barmış (12):** *Tür*. iyilikle gitmiş, Buddha'nın on unvanından beşincisi (Skr. *sugata*).[83]

*Edgü edremlig erdiniler üze itiglig yaratıglıg… edgün barmışnıŋ çaytılarıŋa yükünür m(e)n.* AY 30/23-24 (Kaya, 1994, s. 72).

İyi (ve) erdemli cevherler ile donanmış (süslenmiş)…İyilikle gitmişin/ulaşmışın (Buda'nın) kutsal yerine saygı gösteririm.

*Küsüşüm teginür edgün barmış t(e)ŋrim ol d(a)r(a)nı nomug maŋa nomlayu y(a)rlıkazun.* AY-VII 64-65 (Çetin, 2012, s. 110).

İsteğim ulaşır, iyilikle gitmiş tanrım! O büyü formülünü (büyülü öğretiyi) bana öğreterek buyursun.

**23) erksinmeklig (3):** *Tür*. hakimiyetli, yetkili, iktidarlı. *DTS* (1969)'de ***ERKSINMÄKLIK*** maddesinde bu sözcük için "обладание властью, господство" (iktidara/egemenliğe sahip olan, egemenlik/üstünlük) anlamları verilmektedir (s. 180).

*Erksinmeklig küçiŋe tarkargalı yme uyurlar.* AY 551/8 (Kaya, 1994, s. 296).

İktidarlı gücünden uzaklaştırınca da uyurlar.

*Ötrü ol ėligler hanlar ulug kutlug ülüglüg ulug buyan edgü kılınçlıg ulug ėlenmeklig erksinmeklig ulug çoglug yalınlıg bolgaylar.* AY-VI 0427 (Ayazlı, 2012, s. 96).

Sonra o ülke sahibi hanlar ulu, kutlu, mutlu büyük sevap sahibi, yüce iktidarlı (ve) başarılı olacaklar.

*[Ki]ler-niŋ erksinmek-lig işin [kö]dügin töz-ün bursaŋ-lar [n]omuġ açmaḳı erser...* HT-V, VI, VIII, X/VIII25/14 (Tuguşeva, 1991, s. 155).

Kimlerin muktedir işi yoluyla, asil rahipler cemaati öğretiyi açıklarsa…

**24) ezrua (83):** < *Sogd. 'zrw'* Tanrı Zervan, Brahmā. Daha önce açıkladığımız *ezrua* sözcüğü için bkz. ***ezrua*** s. 45.[84]

[83] Diğer tanıklar için bkz. AY 81/16, 110/14, 187/6, 193/6, 392/2, 435/12, 462/2, 654/7, 679/1, 683/20, 683/23.

*Azrua hormuztanıŋ tokırları üze adakınta tapınturulmış.* AY 31/22 (Kaya, 1994, s. 73).

Ezrua/Tanrı Zervan (ve) Hormuzta'nın dokunmaları üzerine, (onların) huzurunda hizmet ettirilmiş.

*Üküş ažunlarta çak(i)ravart ėlig han bolguluk ezrua hormuzta teŋriler oronınta tugguluk buyan edgü kılur m(e)n kaẓganur m(e)n.* AY-VI 0395 (Ayazlı, 2012, s. 94).

Birçok alemde, Çakravart (ve) ülke sahibi han olacak, Ezrua (ve) Hormuzta tanrılar yerinde doğacak (olan) sevap(lar) işlerim (ve) kazanırım.

*Ol üḍün savloketadu yėrtinçü yėr suv iyesi m(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ŋri ötrü olurmış.* AY-VII 234-235 (Çetin, 2012, s. 123).

O zaman Savloketadu, yeryüzünün sahibi Mahabrahmi, ulu Ezrua tanrıdan sonra (tahta) oturmuş.

*Ol nomlar<ıg> ugrayu ezrua etinligdin eşidip ögrünç sevinç üze t[a]lpurguluk eşidmiş.* HT-VI 1777 (Ölmez, 1994, s. 99).

O öğretileri düşünerek, Ezrua sesinden (duyup) neşe (ve) sevinçle ayini duymuş.

**25) ėl (71):** *Tür*. hükümdar, han, hakan. *DTS* (1969)'de bu sözcük için *il* maddesinde, *el* maddesine atıfta bulunulduğunu görüyoruz (s. 207). *El* maddesinde ise sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***EL* I** 1. племенной союз, племенная организация 2. народ 3. государство, административная единица" (1. boy birliği, kabile örgütü 2. halk 3. devlet, idari birim) (s. 168-169). Sözcüğün bizim de örneklendirmiş olduğumuz "hükümdar, han, hakan" anlamını, ***EL* VI** maddesindeki "***el almïš saŋun*** *u. собственное и титул*" (*özel ad ve unvan*) ifadesinde bulmaktayız (s. 169).[85]

*Ol ėller hanı m(e)n y(a)rlıkamışça agır ayag tükel kılıp...* AY 418/20 (Kaya, 1994, s. 241); AY-VI 0334 (Ayazlı, 2012, s. 89).

O hanlar hanı benim, buyurduğu gibi büyük saygı gösterip…

---

[84] Diğer tanıklar için bkz. AY 31/22, 88/13, 97/20, 142/22, 143/1, 143/2, 163/22, 182/3, 192/10, 193/1, 197/5, 315/8, 335/13, 336/11, 336/13, 346/21, 378/21, 379/6, 381/10, 381/13, 381/21, 382/13, 383/1, 383/10, 389/8, 389/21, 390/12, 390/21, 391/5, 391/5, 391/20, 394/2, 396/16, 396/16, 397/23, 398/13, 421/13, 424/22, 425/3, 431/14, 436/6, 436/15, 438/21,469/4, 469/18, 484/12, 491/13, 502/8, 502/21,508/8, 508/10, 547/36, 548/10, 549/14, 549/17, 580/4, 665/3, 665/14, 668/8, 668/19, 684/15, 685/6, 680/1, 379/7, 382/19, 386/17, 548/10, 336/15, 336/23, 337/6, 381/22, 383/13, 384/4, 388/21, 389/İ7, 390/6, 390/22, 391/22, 394/4, 394/23, 395/11, 396/12.

[85] Diğer tanıklar için bkz. AY 89/20, 191/23, 432/15, 434/8, 552a/l, 554/11, 561/8, 681/13, n564/13, 3/20, 90/8, 90/15, 90/15, 194/8, 194/13, 251/3, 401/12, 401/22, 409/13, 411/3, 415/7, 420/4, 433/20, 434/6, 434/8, 452/22, 453/4, 546/21, 547/8, 547/14, 547/49, 550/1, 552/13, 552/15, 552a/3, 552a/4, 552a/16, 552b/5, 552b/20, 553/14, 553/19, 554/1, 554/10, 555/4, 555/18, 558/20, 559/20, 560/17, 561/16, 562/11, 562/16, 563/3, 563/9, 563/10, 564/13, 564/16, 565/19, 629/16, 629/17, 684/22, 685/8, 685/12, 685/13, 685/16, n402/l 1, n561/7, n565/5, n565/14.

*Èli hanı èl ornın ıçgıngay, bodunı karası yavgan yavız köŋüllüg bolgay.* AY-VI 0682 (Ayazlı, 2012, s. 115).

Hükümdarı, ülkesini yerini kaybedecek, halkı yavan (ve) kötü gönüllü olacak.

*Neçükin èl han [ya]lŋuzın èl tutgalı ugay.* HT-VI 1301 (Ölmez, 1994, s. 52).

Nasıl (bir) hükümdar tek başına yer tutabilecek?

*Taştın sıŋar èl han törösi birleki ilişig tartışıg kèterelim.* HT-IX 2092 (Aydemir, 2013, C.1 s. 238).

Dışarıda hükümdar yasası ile birlikte çıkarıp getirelim.

**26) èlenmeklig (1):** *Tür*. hâkimiyetli, iktidar sahibi. *DTS* (1969)'de *èlenmeklig* sözcüğü yer almamaktadır, ancak *èlenmek* maddesinde verilen şu anlamlardan yola çıkabiliriz: "управление, господство" (yönetim/idare, hâkimiyet/egemenlik) (s. 207). Sözcük, isimden sıfat yapan *+lig* ekini aldığından dolayı *èlenmeklig* sözcüğüne "hâkimiyetli, iktidar sahibi" anlamlarını vermek uygun olacaktır.

*Èlenmeklig erksinmeklig ulug çoglug yalınlıg bolgaylar.* AY-VI 0427 (Ayazlı, 2012, s. 96).

İktidar sahibi ulu (ve) başarılı olacaklar.

**27) èlig/ilig, èllig (471):** *Tür*. han, hükümdar. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***ELIG* I** правитель, государь" (yönetici, hükümdar) (s. 170). Daha önce açıkladığımız *èlig* sözcüğü için bkz. ***èlig*** s. 45. Clauson'un ***èllig*** sözcüğündeki l'lerden birinin zamanla düştüğünü belirtmesinden dolayı, ***èlig*** sözcüğüyle aynı anlamda olan ***èllig* (3)** [hükümdar] sözcüğünü de bu maddede ele almayı uygun buluyoruz. Bu sözcük *DTS* (1969)'de ***ELLIG*** maddesinde açıklanmakta ve sözcük için "имющий племенную организацию, племенной союз" (bir boy örgütüne sahip olan, boy/kabile birliği) anlamları verilmektedir (s. 171). Ayazlı (2012) bu sözcüğe, eserinin *dizin* kısmında *èlig*den ayrı bir maddede ***èllig*** biçimiyle yer vermektedir (s. 310).[86]

[86] Diğer tanıklar için bkz. AY 33/2, 142/7, 213/11, 214/7, 259/19, 280/2, 314/5, 402/11,402/21,403/5, 403/7, 403/11,408/1, 408/22, 409/10, 410/18, 414/9, 415/21,416/12, 417/21,419/9, 421/12, 423/2, 424/6, 424/9, 432/14, 433/17, 433/21, 437/17, 440/17, 547/26, 547/26, 547/28, 547/32, 547/40, 547/54, 549/9, 552b/22, 553/1,553/10, 554/7, 560/5, 561/6, 561/7, 562/5, 565/1, 567/19, 570/7, 572/8, 572/16, 573/19, 574/4, 574/10, 574/16, 576/21, 576/23, 578/19, 580/1, 585/3, 585/8, 586/3, 586/6, 587/21, 598/15, 602/22, 603/12, 607/9, 607/10, 607/21, 608/6, 608/11, 622/7, 622/7, 622/11, 623/3, 623/4, 623/8, 624/5, 624/5, 624/13, 625/1, 625/20, 626/9, 627/13, 629/16, 633/2, 633/5, 633/6, 633/16, 634/6, 634/11, 634/13, 634/23, 635/9, 635/22, 636/4, 636/7, 636/9, 636/14, 636/19, 637/4, 637/7, 637/15, 638/1, 638/3, 638/7, 638/8, 638/11,639/17, 640/2, 640/6, 640/22, 682/11, 375/15, 34d/32, 45/13, 75/22, 87/5, 122/11, 168/10, 260/16, 308/23, 337/2, 358/15,358/23, 429/11, 440/9, 447/15, 450/21, 454/11, 466/6, 466/8, 466/9, 466/11,469/18, 479/21, 533/12, 574/3, 576/2, 582/19, 595/21, 599/4, 626/10, 666/9, 669/11,670/19,

*Tükellig çakıravart ilig kan bolayın tip küseser yme ök ökünmek yalvarmaklıg kşantı kılmaklıg arıg süzük sav üze ayıg kılınçlıg kkirin tapçasın arıtı yumış arıtmış k(e)rgek.* AY 142/7 (Kaya, 1994, s. 123).

Gerçek (eksiksiz) Çakravart (dünya hükümdarı) han olayım deyip dilerse de pişmanlık, yalvarış (dolu) günah çıkarma duasıyla saf (ve) temiz söz aracılığıyla günahını, kirini (ve) pisliğini tümüyle temizlemiş (olması) gerek(ir).

*Ananta birök kim kayu tözünler oglı tözünler kızı bo tört türlüg yaşın ėliglerinin̆ aṭların turgu orunların eşitserler bilserler...* AY-VII 170 (Çetin, 2012, s. 118).

Ey Anant! Şayet ki hangi asiller oğlu (ve) kızı bu dört türlü Şimsek hükümdarının adlarını, durduğu yerleri duysa (ve) bilse…

*Ötrü kntü öz-i… beg-leri birle şila aditi ilig begke köz-üngeli bardı.* HT-V, VI, VIII, X/V4/5 (Tuguşeva, 1991, s. 30).

Sonra kendisi… beyleri ile Şiladiti (adlı) hükümdar beye görünmeye vardı.

*Bolar barça t(e)ŋri ėlig [ku]tınıŋ kutı buyanı [erür].* HT-VI 1288 (Ölmez, 1994, s. 51).

Bunlar hep tanrı hükümdar kutunun mutluluğu (ve) güzelliği(dir).

*A[ta]sı t(e)ŋri t(a)vgaç [ėligi]niŋ yaratmış süösin...* HT-VII 18 (Röhrborn, 1991, s. 17).

Babası tanrı (olan) Çin hükümdarının donanmış askerini…

*Aşnukı ėligim(i)z kutıntın kezigsiz edgüke tegdim.* HT-IX 1910 (Aydemir, 2013, C.1 s. 222).

Şimdiki hükümdarımız(ın) saadetinden sırasız (sayısız) iyiliğe ulaştım.

*Ol yagılagalı ugradaçı ėllig yagınıŋ ėliŋe uluşıŋa bargalı ugrasar...* AY-VI 0114-0115 (Ayazlı, 2012, s. 72-73).

O savaşmayı planlayan hükümdar, düşmanın ülkesine varmaya niyetlenirse…

---

674/10, 675/4, 678/9, 682/5, 683/7, 199/18, 446/7, 544/6, 7/22, 579/2, 33/19,91/19, 98/21, 378/12, 546/16, 574/5, 577/1, 637/19, 654/14, 658/2, 666/20, 667/14, 668/9, 670/9, 670/16, 683/14, 683/24, 684/9, 450/19, 490/20, 496/8, 87/21, 347/1, 370/18, 27/17, 27/17, 93/10, 96/13, 418/10, 426/13, 440c/7, 577/10, 158/15, 175/8, 186/11, 346/17, 379/7, 382/19, 386/18, nl68/10, 170/14, 375/8, 680/2, n401/18, 87/9, 259/21, 395/13, 400/21,401/12, 401/18, 402/6, 403/12, 404a/21, 407/3, 407/17, 408/14, 409/3,410/9,411/1, 414/9,414/21,415/15, 417/18,422/6, 422/18, 422/20, 423/12, 431/2, 431/6, 432/5,432/11, 432/19, 435/13, 435/17, 437/3, 439/21, 494/8, 528/4, 546/9, 546/21, 546/23, 547/7, 547/10, 552b/4, 559/11,560/16, 561/20, 563/11, 568/1, n553/l, n553/10, 12/17, 651/13, 404a/23, 407/12, 548/4, 619/19, 626/1, 632/11, 640/4, 640/18, 466/14, 117/5,403/13, 439/14, 453/17, 547/36, 408/10, 408/16, 410/12,416/14, 466/21, n546/16, n668/9, 409/5, 453/8, 555/1; HT-V, VI, VIII, X: V 2/2-14-21, 3/4-7-16, 4/7-8-14-15-18-19, 5/25, 7/21, 9/14, 14/19, 15/2, 19/7-21, 21/22-26, 28/14, 30/21, 31/5-25, 32/23, 36/9, 37/6-13, 38/15, 40/2-6-12, 41/3, 44/9, 48/1, 51/16, 65/11, 76/25, 84/9, 3/22, 4/5-20, 6/23, 8/14, 9/15-17-24, 10/20, 11/10-12-13, 23/18-19-20-21, 27/21, 28/1-3-4-5-25, 30/6-7, 32/13-17, 34/21-22, 36/7-11-15-16-22, 39/21, 40/20-22, 41/2-11, 46/3-4-22, 47/3-15, 48/5-9-10-11, 60/12-13-21-27, 61/11, 62/18, 67/18, 68/11, 71/17, VI 9/19, 10/26, 13/10, 13/25, 16/21, 26/4, 27/19, 30/12, 38/14-22-27, 39/18, 43/11.

**28) han/kan (509):** *Tür.* han, hakan, hükümdar. Daha önce açıkladığımız *han/kan* için bkz. ***han/kan*** s. 46.[87]

*Ol ėlig han k(e)ntü özi sever taplayur.* AY-VI 0269 (Ayazlı, 2012, s. 85).

O hükümdar han kendi kendisini sever (ve) doğru bulur.

*Erklig kannıŋ ekesi ürüg uẓaṭı keḍer siz kök öŋlüg bındatu ton körklüg körksüz körküŋüz alku tükel bar erür.* AY-VII 736 (Çetin, 2012, s. 160).

İktidardaki hanın ablası, (siz) sürekli mavi renkli sayısız elbise giyersiniz, güzel çirkin dış görünüşünüz hep eksiksiz vardır.

*Kumari ilig han [öt]rü öz ḳudusıŋa [barı]b samtso açа[ri] [ḳa] söz-ledi.* HT-V, VI, VIII, X/V5/3 (Tuguşeva, 1991, s. 31).

Kumari (adlı) hükümdar, daha sonra kendi huzuruna varıp tripiṭaka üstadına söyledi.

*Munça y(a)rlıkap han yene samtso açarika ince tėp ayıtdı.* HT-VI 1309 (Ölmez, 1994, s. 53).

Bu şekilde buyurup han yine tripiṭaka üstadına öylece deyip sordu (söyledi).

**29) hatun/katun (59):** *Sogd.* kraliçe, tanrıça, ilahe. Daha önce açıkladığımız *hatun/katun* için bkz. ***katun*** s. 50.[88]

---

[87] Diğer tanıklar için bkz. AY 3/13, 10/17, 12/15, 13/16, 13/22, 14/10, 15/7, 86/3, 90/16, 142/7, 188/2, 194/9, 194/13,259/19, 314/5, 314/22, 358/20, 402/11, 403/5, 415/22, 416/12, 417/21,419/9, 420/4, 421/12, 424/9, 542/10, 547/26, 547/28, 547/32, 549/9, 552/15, 552a/3, 560/6, 561/6, 562/6, 562/16, 564/16, 565/1, 567/19, 571/4, 572/3, 572/8, 572/17, 574/4, 576/23, 578/12, 579/19, 585/3, 607/9, 607/10, 608/6, 629/8, 629/9, 629/16, 635/22, 642/19, 682/11, 682/18, 131/5, 131/18, 132/17, 149/19, 157/15, 167/16, 182/4, 183/23, 188/18, 191/23, 206/8, 207/22, 314/16, 337/3, 348/21, 418/20, 420/12, 423/19, 424/4, 426/11, 432/1, 434/8, 437/17, 439/21, 492/17, 496/7, 550/7, 550/9, 554/12, 566/12, 574/3, 646/3, 654/6, 666/19, 682/13, n668/20, 192/9, 192/19, 193/13, 194/19, 402/21,403/7, 403/11, 408/1, 432/15, 433/17,433/21,440/18, 561/16, 563/9, 565/20, 172/17,418/16, 432/9, 683/14, 90/7, 451/5, 563/18, 71/5, 89/20, 425/12, 502/17, 195/15, 34/13, 675/4, 679/8, 13/2, 14/9, 401/23, 576/21, 578/19, 679/17, 680/1, 680/6, 259/21, 395/13, 400/21,401/12, 403/12, 404a/21,407/4, 407/18, 408/14, 409/3, 410/9, 411/1, 411/2, 411/6, 412/19,413/5,413/16, 413/18, 414/21, 415/15, 417/19, 422/7, 422/18, 422/21,423/12, 431/2, 432/5, 432/11, 435/13, 435/17, 437/3, 546/23, 547/10, 552b/4, 559/11, 568/1, 28/10, 471/12, 405/1, 407/12, 410/18, 414/9, 431/7, 684/19, 117/5, 401/18, 403/13, 439/14, 547/7, 87/9, 213/11, 402/6, 408/11,408/16, 410/12, 416/15, 423/2, 432/20, 546/9, 546/21, 553/13, 9/19,9/22, 13/11, 409/10,414/10, 424/6, 489/20, 547/27, 561/8, 565/14, 570/7, 607/21, 680/23,685/11; HT-V, VI, VIII, X: V 1/16, 5/6-16, 6/6-7, 7/1-5-9-24, 8/1, 12/23, 15/17-20, 16/7, 18/25, 21/22, 24/13-15-22-24, 29/3, 30/21, 32/12, 36/9, 37/14, 43/4, 44/14, 46/15-26, 54/14, 57/14-19, 58/20, 64/16-23, 65/25, 66/7-9-21, 68/5, 69/22-25, 71/3-7-13-20, 72/2-7-8-23, 73/7-17-26, 74/16, 75/21, 76/11-20, 77/2-19, 78/8-12-14-20, 80/21, 82/11, 83/11-13, VI 1/16-20, 2/6, 8/2-6-8-11-24, 10/16, 11/9-12-14, 12/19, 13/6, 14/3-9-10-17-24-26, 15/11, 16/13, 17/1-6, 22/8, 26/2-3-6, 27/18, 29/7-11, 30/3-21, 33/23, 35/25, 36/20-22, 37/27, 38/9-10-11-15-23, 39/18, 41/25, 43/12-20-22-23, 44/17, 45/22, 46/18-21, VIII 5/15, 19/16, 20/7-10, X 9/6, 11/13.

[88] Diğer tanıklar için bkz. AY 620/16, 622/4, 623/16, 632/13, 632/17, 636/2, 131/7, 182/5, 431/17, 444/18, 512/22, 518/9, 518/13,527/14, 527/16, 534/5, 546/12, 584b/4, 624/13, 626/9, 634/13, 636/5, 636/20, 639/17, 641/1, 642/20, 517/17, 533/9, 580/23, 622/16, 636/9, 636/15, 425/6, 527/3, 537/13, 547/19, 607/22, 527/6, 537/16, 547/21, 581/1, 621/23, 640/2, 90/3,416/23, 414/10, 414/22, 625/1, 634/18, 502/11, 621/17, 681/3, 625/20, 636/15.

*Ne monı eşidü birle ök ürkip belinŋlep ötrü orduka kirip katunka ınçe tip ötünti.* AY 621/23 (Kaya, 1994, s. 326).

Bunu işitmesiyle birlikte korkup sonra saraya girip eşine (hatununa) böyle deyip ricada bulundu.

*Ėligler hanlarıg ol ėlig hannıŋ hatunların kırkınların ınançların ulatı bodunın karasın alpınta emgekinte adasınta tudasınta isig özlüg korkınçınta küyü küzetü tutuŋlar tėp y(a)rlıkadı.* AY-VI 0233 (Ayazlı, 2012, s. 82).

Ülke sahibi hanlarını, o hükümdar hanın eşlerini, genç kızlarını, bakanlarını ayrıca halkını acı(lar)dan, tehlike(ler)den, yaşamın korkunçluğundan gözeterek koruyarak (onlara) bağlansınlar deyip buyurdu.

*Tay ḳyu hatun üçün kidinki [ulu]ġ balıḳ tigli çuu-nan balıḳ...* HT-V, VI, VIII, X/V17/10 (Tuguşeva, 1991, s. 111).

Tay-kyu hatun (hükümdar eşi) için batıdaki büyük şehir denilen Çuu-nan şehri…

*T(e)rk(e)n tėgin hatunı birle pilaŋ (oku: pulaŋ) tegzinü yorıtılar.* HT-VII 1232 (Röhrborn, 1991, s. 110).

Komutan prens (ile) eşi birlikte Pulang'ı dolaşarak yürüdüler.

*K(a)ltı gauṭami hatun egirmiş altun kerže tėp öŋreki tözünler sözleyür.* HT-IX 1279 (Aydemir, 2013, C.1 s. 173).

Öyle ki Gautami hatun(un) eğirmiş (olduğu) altın haddelenmiş deyip önceki asiller söyler.

**30) hormuzta t(e)ŋri (35):** < *Sogd. ẖwrmzṭ' + t(e)ŋri Tür. (Skr. Indra, Śakra)* bir tanrı adı. Daha önce açıkladığımız *hormuzta t(e)ŋri* için bkz. ***hormuzta t(e)ŋri*** s. 47.

*Anta ötrü t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan t(e)ŋri kanı hormuzta t(e)ŋrike ınçe tėp y(a)rlıkadı.* AY 132/18 (Kaya, 1994, s.118).[89]

Ondan sonra tanrı tanrısı Buda tanrı, kanı Hormuzta tanrıya böyle deyip buyurdu.

*Anta ötrü hormuzta t(e)ŋri olurmış orunıntın örü turup ayasın kavşurup agır ayamakın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkanka ınçe tėp ötündi.* AY-VII 252-253 (Çetin, 2012, s. 124).

[89] Diğer tanıklar için bkz. AY 31/22, 83/9, 88/14, 131/5, 131/19, 149/19, 157/15, 158/13, 167/16, 168/8, 177/2, 182/4, 188/19, 192/10, 193/2, 197/6, 396/17, 421/13, 425/4, 431/15, 436/10, 436/16, 438/23, 469/22, 484/12, 492/17, 496/16, 502/22, 580/3, 665/3, 666/20, 679/14, 684/15, 685/6.

Ondan sonra Hormuzta tanrı oturmuş (olduğu) yerinden doğrulup ellerini birleştirip büyük saygıyla tanrı tanrısı Buda'ya böyle deyip ricada bulundu.

**31) ınanç (12):** *Tür*. bir unvan, bakan, danışman. *DTS* (1969)'de bu sözcük şu şekilde açıklanmaktadır: "***ÏNANČ* I** 1. вера, доверие 2. 'доверенный' чин, должность" (1. inanç, güven 2. güvenilir rütbe/memur, görev) ve "***ïnanč beg*** чин, титул" (rütbe/memur, unvan) (s. 218).[90]

*Üçünç buryuk ınançı yakın tegip içkerü ilig begke ötünti.* AY 640/5 (Kaya, 1994, s. 333).

Üçüncü komutan bakanı, yaklaşıp boyun eğerek hükümdar beye ricada bulundu.

*Buryuklar ınançlar tayançlar arkası bir ikinṭike öçsüz keksiz övkesiz kakıgsız eymençsiz köŋülin erṭiŋü ögrünçlüg sevinçlig bolmış.* AY-VI 0293 (Ayazlı, 2012, s. 86).

Komutanlar, bakanlar, danışmanlar topluluğu birbirine (karşı) intikamsız, öfkesiz gönül(leri) sayesinde fevkalade neşeli (ve) sevinçli olmuş.

*Bilge ermez-mn birök ınanç beg ḳılġalı saḳınçı bar erser...* HT-V, VI, VIII, X/VI40/4 (Tuguşeva, 1991, s. 129).

Bilge değilim fakat (beni) bakan bey yapma düşüncesi var ise…

*Inançları tapıgçıları birle ünüp eski çıgta tünedi.* HT-VII 1200 (Röhrborn, 1991, s. 108).

Bakanları (ve) hizmetçileri ile çıkıp eski küçük bir yerde geceledi.

**32) iye (11):** *Tür*. sahip. *DTS* (1969)'de bu sözcük için iki ayrı madde başı bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan ***IJÄ*** maddesinde "хозяин, господин (*о боге*)" (sahip/efendi, bey/efendi (*tanrısal/tanrıyla ilgili*) anlamları verilir ve ***igä*** maddesine atıfta bulunulur (s. 205). İkincisi olan ***IGÄ*** maddesinde de yine çoğunlukla benzer anlamlar verilmektedir: "1. хозяин 2. 'хозяин', дух, божество" (1. sahip/efendi 2. 'Efendi', ruh, tanrı) (s. 204).[91]

*Törtünç ol il uluş iyesi il kan üç üdler içinte turkaru tört ulugları tüz yorıgay.* AY 90/15 (Kaya, 1994, s. 102).

Dördüncüsü, devlet sahibi hükümdar üç zaman içinde daima dört büyükleri tam dolaşır.

[90] Diğer tanıklar için bkz. AY 195/9, 195/13,417/1, 555/21, 625/19, 17/11, 622/21, 414/11,414/24.
[91] Diğer tanıklar için bkz. AY 34p/22, 378/20, 469/4, 492/4, 510/2, 577/7, 629/17, 668/7, 508/14.

*Taşkaru ünmiş savıŋız yėrtinçünüŋ iyesi teg erkliglerniŋ arasınta linhua çeçek teg erür siz.* AY-VII 793 (Çetin, 2012, s. 165).

Dışarıya çıkmış sözünüz, yeryüzünün sahibine kadar iktidardakilerin arasında nilüfer çiçeği gibi bulunursunuz.

**33) kaŋ (34):** *Tür*. baba. Daha önce açıkladığımız *kaŋ* sözcüğü için bkz. ***kaŋ*** s. 49.[92]

*İnçip altı yok içinteki ög kaŋka kadaş bolmış tınl(ı)glarıg örletdim emgetdim isig özlerintin öŋi adırtım erser...* AY 135/16 (Kaya, 1994, s. 120).

Yani (bundan dolayı) aşağısı yok, içindeki ana babaya kardeş olmuş canlıları kızdırdım (ve) (onlara) acı çektirdim, yaşamlarından ayırdıysam…

*Ögi kaŋı k(e)ntü oglın kızın ogşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tükeṭi bėrserler.* AY-VI 0084 (Ayazlı, 2012, s. 70).

Anası babası kendi oğlunu kızını severmişçesine ne gerekiyorsa eksiksiz tamamen verirseler…

**34) kondini (10):** < *Skr. kaundinya* (özel ad) bir brahman adı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Kauṇḍinya,*** (**1**) original name of Ājñāta-kº. He was the first who *knew* or *understood* the Buddha's Law, hence his name Ājñāta-kº. (**2**) name of a brahman…" (1. Ājñāta-kº'nın esas adıdır. Buda'nın Kanunu'nu ilk bilen veya anlayan kişidir, bundan dolayı onun adı Ājñāta-kº. 2. bir brahman adı) (s. 196).[93]

*Ol üdün ol kondını braman bo montag teriŋ yörüglüg altı y(i)g(i)rmi törlüg bolmaguluk yöleşürüglüg bütmegülük savlarıg okıtdaçı şlök takşutug eşidip.* AY 34h/18 (Kaya, 1994, s. 78).

O zaman o Kondini brahman bu şekilde derin yorumlanmış on altı türlü benzeri olmayan, tamamlanmayan sözleri okutacak, beyti (şiiri) duyup…

*Ol kuvrag arasınta erigme kondini atl(ı)g braman t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkannıŋ küü kelig edremlig küçi üze yėtitmekiŋe ol sarasvaṭi atl(ı)g t(e)ŋri kızın öge şlök takşutın inçe tėp tėḍi.* AY-VII 534 (Çetin, 2012, s. 146).

---

[92] Diğer tanıklar için bkz. AY 682/14, 163/21, 407/21, 585/5, 641/20, n547/31, 300/8, 173/4, 441/12, 441/21, 442/6, 547/38, 587/21, 684/4, 134/15, 97/9, 172/4, 357/6, 619/23, 620/4, 680/10, 684/5, 684/11, 652/21, 137/17, 199/17, 685/20, 108/5, 678/21, 679/1, 554/13, 26/11, 561/2.

[93] Diğer tanıklar için bkz. AY 481/12, 482/14, 483/19, 488/18, 494/22, 497/8, 511/8, 679/13, 679/13.

O cemaat arasında bulunan Kondini adlı brahman, tanrı tanrısı Buda'nın şöhretli, erdemli gücüyle ilgili olarak o Sarasvati adlı tanrıçayı öven bir şiiri şöyle deyip söyledi.

**35) kün t(e)ŋri (51):** *Tür*. Güneş tanrı. Daha önce açıkladığımız *kün t(e)ŋri* için bkz. ***kün t(e)ŋri*** s. 52.[94]

*Kayu küsüşi erser anı köŋülinte sakınu kün t(e)ŋri togmazkan ol ok ev içinte olurup kara öŋlüg aşlarıg aşansun.* AY 362/5 (Kaya, 1994, s. 215).

Ne dileği varsa, onu gönlünde düşünerek Güneş tanrı doğmadan bizzat o, evin içinde oturup kara renkli yemekleri yesin (yapsın).

*Kün t(e)ŋri teg yaruyu ay t(e)ŋri teg yaltrıyu şakimuni burhan nomıŋa evrilzün.* HT-IX 422 (Aydemir, 2013, C. 1 s. 93).

Güneş tanrı gibi aydınlatarak, Ay tanrı gibi parlayarak, Şakimuni Buda öğretisine dönsün.

**36) m(a)habrahmi (9):** < *Skr. mahābrahmā* yüce brahma. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Mahābrahma(n)*** (**1**). m. sg., *great Brahmā* (the god), guards the Boddhisattva upon his conception and praises him…" (eril, tekil, *yüce Brahma* (tanrı), onun anlayışına bağlı olarak Boddhisattva'yı korur ve över.) (s. 424).[95]

*Azrua buryukları ergülük t(e)ŋri yirinte m(a)habrahmı atl(ı)g ulug azrua ergüsi t(e)ŋri yirinte...* AY 143/2 (Kaya, 1994, s. 124).

Ezrua'nın buyrukları bulunan tanrı yerinde Mahabrahmi adlı ulu Ezrua varlığı tanrı yerinde…

*M(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ŋri yėrtinçüke asıglıgın ürüg uẓatı yėrtinçülüg şastirlarıg ayıtı sözleḍi.* AY-VI 0725 (Ayazlı, 2012, s. 119).

Mahabrahmi ulu Ezrua tanrı yeryüzüne faydasıyla daima dünyaya ait şastırları söyledi.

*Ol üḍün savloketadu yėrtinçü yėr suv iyesi m(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ŋri ötrü olurmış.* AY-VII 234 (Çetin, 2012, s. 123).

---

[94] Diğer tanıklar için bkz. AY 34d/44, 53/6, 53/11, 53/16, 92/18, 96/2, 111/22, 210/15, 323/16, 338/10, 348/23, 349/8, 434/18, 450/5, 451/7, 554/22, 572/14, 617/5, 618/19, 621/6, 645/23, 650/13, 650/21, 652/5, 654/11, 655/12, 658/18, 678/12, 681/24; HT-V, VI, VIII, X: V 10/9, 33/20-24, VIII 20/16, 25/11, X 9/12.

[95] Diğer tanıklar için bkz. AY 378/21, 389/8, 390/11,436/6, 469/4, 547/35, 668/7, 680/1.

O zaman Savloketadu yeryüzünün sahibi Mahabrahmi ulu Ezrua tanrıdan sonra (tahta) oturmuş.

**37) m(a)haraaç/m(a)haranç/m(a)haraaça/m(a)harança (77):** < *Skr. mahārāja* büyük hükümdar; dört yönü koruyan muhafızlardan her biri. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***mahārāja(n)*** (1). *one of the four guardians of the cardinal directions, corresponding to Skt. lokapāla…*" (ana yönlerin dört muhafızından biri, Sanskritçe *lokapāla*) (s. 425).[96]

*Ol üdün vayşıravanı m(a)haranç dartıraşt(ı)rı m(a)haranç vırudakı m(a)haranç vırupakşı m(a)haranç… bo tört m(a)haranç t(e)ŋriler.* AY 398/23-24 (Kaya, 1994, s. 232).

O zaman Vayşiravani maharanç, Dartiraştiri maharanç, Virudaki maharanç (ve) Virupakşi maharanç…Bu dördü maharanç tanrılar(dır).

*Hormuzta tört m(a)harança t(e)ŋrilerte ulatı kamag t(e)ŋriler...* AY 88/14 (Kaya, 1994, s. 102).

Hormuzta (ve) dört muhafız tanrılardan başka bütün tanrılar…

*Ne üçün kaŋım vaişiravane m(a)haraaçıg okıyur ötünür s(e)n tėp ayıtgay.* AY-VI 0937 (Ayazlı, 2012, s. 136).

Ne için babam Vayşiravani mahara(n)çı çağırıyorsun deyip soracak.

*Tört m(a)haraaça t(e)ŋriler yėrtinçüg küzetmek atl(ı)g iki y(ė)g(i)rminç bölök.* AY-VI 0007 (Ayazlı, 2012, s. 63).

Dört muhafız tanrılar yeryüzünü gözetmek adlı on ikinci bölüm.

*Ol üḍün vayşiravani m(a)haraaç dartiraştiri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşi m(a)haraaç bolar yme yumgı olurmış.* AY-VII 269 (Çetin, 2012, s. 125).

O zaman Vayşiravani mahara(n)ç, Dartiraştiri mahara(n)ç, Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakşi mahara(n)ç, bunlar da hepsi (tahta) oturmuş.

*Vayşirvani mharaç-dın törüp yir emigin emmiş-ke anın [ança] timiş ol.* HT-V, VI, VIII, X/V64/24 (Tuguşeva, 1991, s. 78).

Vayşiravani mahara(n)çtan büyüyen yer memesini emene, [öyle] demiştir.

[96] Diğer tanıklar için bkz. AY 26/19, 27/5, 27/12, 28/9, 29/22, 30/3, 182/6, 192/10, 193/2, 197/7, 280/2, 396/18, 398/21, 399/1, 399/1,403/18, 406/8, 409/8, 409/18, 414/16, 423/8, 470/15, 470/16, 470/17, 470/17, 484/14, 502/22, 548/8, 549/18, 666/5, n449/15, 441/13, 449/3, 440ç/2, 400/4, 400/13, 401/3, 407/12, 408/6, 410/20, 456/13, 509/9, n405/18, 29/7, 405/18, 412/17, 679/18, 28/12,518/17, 88/14, 404a/7, 417/9, 426/4, 430/14, 440/11, 440a/11, 441/18, 448/22, 449/15,451/12, 451/17, 455/15, 457/13, 458/11, 684/16, 440/13, 418/19, 420/8, 422/5, 426/6.

**38) maheşvare (2):** < *Skr. maheśvara* bir ilah adı. Bu sözcük için *DTS* (1969)'de ***MAXIŠVARI*** maddesine bakıldığında ***magišvari*** maddesine atıfta bulunulduğu görülür (s. 338). O maddede ise sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***MAGIŠVARI*** [*скр*. maheśvara] один из разрядов божество." (*Skr*. tanrı sınıflarından/kategorilerinden biri) (s. 335). Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Maheśvara*** (**1**) a devaputra, evidently a leader of the **śuddhāvāsakāyika** gods, with whom he comes to salute the Infant Bodhisattva and predict his future Buddhahood. (**2**) name of a yakṣa (**3**) name of one or two Bodhisattva(s)." (1. bir devaputra, belli bir şekilde Bebek Bodhisattva'yı saygıyla selamlamaya gelen ve onun gelecekteki Buda'lığını tahmin eden **śuddhāvāsakāyika** tanrılarının lideri 2. bir yakṣa adı 3. Bodhisattvaların bir ya da ikisinin adı) (s. 427).[97]

*Ulug erklig maheşvare t(e)ŋri, v(a)çirapani toŋa, manibadire uruŋut karininiŋ anası bėş yüz kuvragları birle...* AY-VI 0627 (Ayazlı, 2012, s. 111).

Ulu kudretli Maheşvare tanrı, Vaçirapani Tonga, Manibadare savaşçı, Karini'nin anası beş yüz topluluğuyla birlikte…

**39) manasi (2):** < *Skr. manasvin* (özel ad) bir ejderha hanı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Manasvin*** (**1**) name of a nāga king" (bir Nāga kralın adı) (s. 418).[98]

*Ol üdün manasi anavatapti başlap kamag luu kanları yme olurmış orunlarıntın örü turup ayaların kavşurup agır ayamakın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkanka ince tėp ötündiler.* AY-VII 290 (Çetin, 2012, s. 126).

O zaman Manasi Anavatapti'den başlayarak tüm ejderha hanları da oturdukları yerden doğrulup ellerini birleştirip büyük saygıyla tanrı tanrısı Buda'ya böyle deyip ricada bulundular.

**40) narayan (2):** < *Skr. nārāyaṇa* (özel ad) Tanrı kızı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Nārāyaṇa*** (**1**) (also **Mahā-n°**, q.v.; presumably the name of the Hindu god, but used in Buddhist Hybrid Sanskrit as a proverbially powerful personage… (2) name of a Buddha (3) name of a yakṣa (4) name of a nāga king" (1. Ayrıca **Mahā-n°**, *karş*.; muhtemelen Hindu

[97] Diğer tanık için bkz. AY 425/9.
[98] Diğer tanık için bkz. AY 502/16.

tanrının adı, ancak Budist Hibrit Sanskritte meşhur hâle gelmiş güçlü bir şahsiyet olarak kullanılmıştır… 2. bir Buda adı 3. bir yakşa adı 4.bir Nāga kralın adı) (s. 293).[99]

*Narayan t(e)ŋri kızıŋa yėrtinçü yėr suv içinte ulug erksimekke tegmişke amtı m(e)n öge küleyü teginür m(e)n.* AY-VII 720 (Çetin, 2012, s. 159).

Tanrı kızı Narayan'a, yeryüzü içinde ulu güce ulaşmış (olana), şimdi överek saygıyla anıyorum.

**41) nom (1683):** < *Gr. nomos, Sogd. nom*; *Skr. dharm* öğreti, Buda dini, kanun. Daha önce açıkladığımız *nom* sözcüğü için bkz. ***nom*** s. 54.[100]

---

[99] Diğer tanık için bkz. AY 208/17.

[100] Diğer tanıklar için bkz. AY 2/16, 2/23, 3/22, 4/1, 4/3, 11/6, 11/17, 11/19, 12/3, 12/4, 14/17, 15/14, 15/15, 16/23, 17/4, 17/14, 18/19, 18/21, 19/2,21/2, 21/19, 22/14, 22/17, 23/9, 23/15, 24/5, 24/15, 24/22, 25/13, 26/11, 34ç/20, 34d/l, 34d/2, 34d/36, 34m/17, 34o/12, 34p/20, 34ş/16, 36/6, 40/8, 42/7, 42/7, 43/23, 49/4, 49/12, 50/7, 50/13, 51/1, 51/7, 51/21, 52/20, 55/16, 61/5, 62/7, 62/21, 62/22, 62/23, 65/1,65/20, 66/1,66/16, 77/12, 78/17, 80/5, 82/13, 82/23, 83/5, 83/13, 85/12, 86/7, 87/5, 87/20, 88/1, 88/17, 89/3, 89/10, 90/2, 91/4, 91/5, 91/19, 91/20, 92/6, 92/10, 92/12, 93/4, 96/11,98/1,98/4, 98/23, 102/11, 102/23, 104/23, 116/5, 121/4, 122/15, 130a/3, 130a/5, 132b/4, 132b/16, 134/3, 136/15, 137/1, 137/2, 137/2, 137/19, 141/19, 146/5, 146/12, 146/14, 146/20, 147/11, 149/10, 152/20, 154/2, 154/3, 154/8, 158/7, 158/10, 159/9, 159/20, 160/2, 161/7, 161/13, 161/19, 162/6, 162/10, 162/11, 162/14, 162/18, 162/22, 163/3, 163/7, 163/18, 163/22, 166/19, 167/6, 167/10, 172/14, 172/21, 175/12, 177/8, 178/2, 178/7, 181/10, 181/15, 181/21, 182/18, 182/20, 182/22, 183/5, 183/7, 184/10, 184/19, 185/18, 186/3, 186/7, 186/13, 186/17, 188/15, 190/4, 191/7, 191/18, 192/7, 192/18, 193/9, 194/10, 195/4, 196/8, 196/13, 197/2, 197/12, 197/18, 198/4, 198/7, 198/12, 199/8, 199/10, 199/13, 201/6, 201/10, 207/7, 208/5, 214/13, 215/21, 216/19, 218/21, 222/22, 222/24, 223/10, 225/18, 230/14, 230/17, 230/18, 230/20, 230/21, 230/24, 231/5, 231/8, 231/9, 231/13, 231/19, 232/3, 237/5, 238/24, 243/14, 243/17, 244/9, 245/2, 245/14, 246/6, 247/5, 247/5, 249/10, 249/11, 249/12, 249/13, 250/14, 251/5, 254/8, 264/3,264/11, 264/13, 264/23, 265/3, 265/10, 265/12, 266/8, 266/23, 267/1, 272/14, 272/22, 273/11, 276/24, 277/17, 277/19, 282/3, 283/11, 283/19, 284/1, 285/15, 287/14, 293/2, 294/21, 298/1, 298/8, 300/6, 300a/28, 300a/48, 301/5, 301/10, 301/14, 301/16, 301/20, 301/23, 305/17, 310/14, 310/20, 311/14, 315/11, 315/12, 318/17, 318/22, 319/11, 325/9, 326/6, 326/25, 327/17, 328/8, 328/22, 329/13, 330/4, 330/17, 331/7, 331/14, 333/3, 334/24, 335/4, 336/1, 336/7, 336/16, 336/24, 337/4, 337/13, 337/17, 337/19, 338/7, 338/9, 338/11, 338/13, 338/16, 338/17, 338/19, 338/21, 338/24, 338/25, 339/1, 339/11,339/23, 340/5, 341/8, 341/20, 342/2, 342/17, 342/22, 343/15, 343/18, 345/6, 353/13, 353/23, 355/3, 355/6, 355/20, 356/15, 360/8, 362/19, 368/7, 371/4, 371/19, 372/9, 373/11, 373/16, 373/21, 373/22, 374/2, 374/9, 374/10, 374/12, 376/3, 376/5, 376/6, 376/7, 376/8, 377/13, 378/3, 379/18, 381/16, 381/23, 382/22, 383/4, 389/20, 390/7, 390/10, 390/13, 390/17, 391/1, 391/16, 393/1, 394/6, 394/7, 394/23, 394/24, 395/10, 395/20, 395/23, 396/3, 397/6, 397/10, 397/15, 397/20, 398/4, 398/6, 398/20, 399/11,400/2,400/6, 400/7, 400/15, 401/16, 402/2, 402/7, 402/9, 402/13, 402/16, 402/20, 403/4, 403/8, 403/17, 403/23, 404a/6, 404a/14, 404a/21, 405/5, 405/13, 405/22, 406/20, 407/4, 407/7, 407/18, 408/7, 408/9, 408/14, 408/20, 409/2, 410/7, 410/9, 412/19, 412/22, 413/6, 413/8, 413/16, 414/8, 415/2, 415/18, 415/20, 416/21, 417/5, 417/13, 417/19, 420/13, 420/23, 422/7, 422/10, 423/6, 423/15, 423/16, 424/4, 424/10, 426/15, 428/2, 428/7, 428/11,428/21, 429/16, 430/20, 431/3, 431/13, 432/5, 432/6, 432/12, 432/21,432/23, 433/4, 433/6, 435/18, 436/21,437/1,437/13, 437/19, 439/12, 439/22, 440/5, 440/8, 440/9, 440/15, 440/22, 440a/9, 440a/22, 440b/3, 447/15, 447/15, 447/20, 448/5, 448/8, 449/8, 449/13, 451/20, 452/3, 452/17, 453/10, 453/16, 453/22, 454/7, 454/11,454/21, 455/9, 456/1,456/16, 456/18, 456/22, 457/5, 457/8, 458/10, 459/4, 459/16, 460/22, 460/22, 461/20, 461/21, 464/9, 465/7, 465/16, 465/20, 468/22, 473/12, 474/1, 474/9, 475/1, 475/15, 478/18,479/21, 479/21, 481/3, 481/4, 484/9, 485/4, 485/16, 497/19, 511/16, 512/4, 512/9, 512/18, 513/6, 513/18, 516/2, 516/15,516/20, 518/2,518/7, 519/20, 526/19, 527/8, 527/12, 528/1, 528/10, 528/14, 528/16, 530/11, 530/12, 530/14, 530/18, 531/14, 531/21, 531/22, 531/23, 532/6, 532/18, 533/2, 533/12, 533/12, 533/17, 537/8, 537/17, 538/4, 538/22, 539/4, 539/9, 539/12, 541/1, 541/17, 541/20, 546/3, 546/8, 556/17, 568/13, 570/6, 570/19, 572/15, 574/9, 574/12, 575/14, 575/22, 577/3, 577/9, 580/18, 581/7,581/11,581/13, 581/15,582/11,582/12, 582/19, 583/12, 583/12, 583/15, 583/22, 584/17,

*Bo yme altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atl(ı)g nom erdinig boşguntaçı tutdaçı okıdaçı tıŋladaçı bitideçi bititdeçi...* AY 2/8 (Kaya, 1994, s. 61).

Bunu yani altın renkli ışık saçan tümüyle yüceltilmiş öğreti hükümdarı adlı öğreti cevherini öğrenecek, benimseyecek, okutacak, dinleyecek, yazacak ve yazdıracak…

*Darmaç(a)kir nom tilgenin evirip, üẓeliksiz nomlug küvrügüg yaŋkurtu tokıp...* AY-VI 0578 (Ayazlı, 2012, s. 108).

Öğreti tekerleğini çevirip en yüce öğreti davulunu çalıp…

*Yaşın tüşmekin tıḍḍaçı çintamani atl(ı)g dar(a)nı nom bar erür.* AY-VII 149 (Çetin, 2012, s. 117).

Şimşek düşmesini durduracak Çintamani adlı büyü formülü vardır.

*Ḳaltı birök ḳayu nom tört basuṭçıl(a)r-ḳa aẓu-ça yme tegimlig erser...* Üİ 118a 3 (Barutçu Özönder, 1998, s. 55).

Şöyle ki hangi öğreti dört yardımcı sebebe aşağı yukarı layık ise…

---

584a/4, 584b/l, 584b/9, 598/8, 606/8, 615/3, 644/19, 645/1, 647/2, 649/11,651/19, 653/9, 653/19, 654/13, 654/23, 657/15,657/16, 657/20, 659/17, 661/8, 661/14, 661/14, 662/18, 663/18, 664/7, 664/13, 664/19, 665/2, 665/8, 665/14, 665/16, 665/19, 666/9, 666/13, 667/9, 667/19, 668/5, 668/15, 668/17, 668/20, 668/23, 669/10, 670/2, 670/19, 671/2, 671/8, 671/14, 671/22, 672/14, 673/8, 673/10, 674/10, 678/9, 682/13, 683/2, 683/16, 683/17, 683/24, 684/1, 684/6, 684/18, 685/18, e1/16, e2/10, n343/15, n343/15, 22/10, 34k/11, 34ö/14, 136/9, 170/21, 245/12, 278/9, 278/10, 287/12, 288/10, 288/14, 340/10, 363/10, 365/12, 372/15, 373/12, 373/18, 460/13, 461/7, 461/8, 462/5, 606/9, 639/8, 664/3, 150/2, 150/4, 150/13, 150/15, 158/22, 251/6, 653/21, 34j/6, 48/21, 49/6, 49/21, 67/3, 70/12, 96/17, 270/1, 366/21, 585/1, 585/1, 50/10, 50/11, 50/12, 258/15, 269/20, 269/23, 279/6, 279/15, 468/15, 578/9, 43/4, 50/16, 51/3, 5/18, 16/20, 541/14, 146/4, 583/10, 34j/23, 341/21, 34m/12, 34o/16, 34o/19, 47/20, 52/10, 54/17, 66/14, 70/1, 70/2, 93/15, 96/16, 126/22, 144/20, 145/5, 145/8, 145/14, 145/20, 146/3, 147/18, 165/6, 197/16, 197/20, 197/20, 198/5, 198/8, 203/20, 203/22, 204/16, 205/4, 214/9, 223/5, 223/18, 224/5, 224/7, 224/8, 224/9, 224/11, 224/13, 224/14, 224/15, 224/17, 224/18, 224/20, 239/10, 239/19, 239/21, 242/16, 250/13, 263/8, 270/2, 272/24, 274/14, 274/25, 281/13, 282/4, 282/13, 283/5, 283/7, 284/22, 285/4, 285/15, 294/15, 297/12, 297/15, 297/17, 298/2, 298/14, 303/2, 303/4, 303/5, 303/6, 303/6, 303/8, 303/8, 303/9, 303/10, 303/11, 303/12, 303/13, 303/16, 304/22, 305/2, 310/17, 317/14, 320/4, 339/3, 340/15, 374/24, 382/20, 382/22, 383/3, 383/16, 384/2, 384/7, 389/13, 574/2, 661/4, 683/14, 684/9, 34ı/20, 389/20, 390/1, 390/3, 34n/17, 34ş/20, 39/14, 41/19, 44/7, 86/23, 95/13, 116/12, 125/5, 125/13, 164/12, 167/3, 201/8, 208/24, 210/21, 211/1, 218/7, 219/16, 224/2, 224/4, 224/22, 225/1, 233/11, 233/12, 234/11,234/13, 238/16, 239/5, 239/8, 240/4, 240/12, 240/14, 240/16, 240/18, 248/9, 249/13, 250/7, 250/10, 250/22, 251/9, 256/17, 258/8, 262/7, 262/11, 262/13, 262/21, 262/23, 263/6, 263/10, 263/14, 270/5, 271/22, 272/2, 272/5, 272/6, 272/8, 272/9, 272/13, 274/9, 274/24, 275/18, 276/7, 279/8, 282/18, 288/23, 302/14, 303/22, 304/4, 304/10, 304/17, 304/20, 305/21, 311/3,316/13,316/24, 338/2, 338/4, 339/11, 339/18, 342/24, 363/10, 363/13, 386/12, 387/4, 387/24, 540/8, 540/16, 540/17, 647/1, 670/14, 673/17, e1/6, 340/18, 147/4, 169/20, 215/2,215/7,219/5, 219/7, 225/4, 225/6, 232/6, 232/9, 238/11, 238/13, 240/22, 247/23, 248/2, 254/7, 254/11, 257/19, 257/23, 263/1, 279/19, 280/4, 294/7, 294/8, 300a/29, 302/5, 302/8, 303/15, 309/9, 339/5, 34p/10, 69/15, 74/6, 78/14, 202/21, 218/17,218/22, 239/24, 242/19, 245/8, 245/16, 250/16, 250/20, 280/7, 280/11,281/2, 281/8, 283/15, 283/23, 284/4, 284/10, 284/15, 286/2, 286/8, 292/6, 302/12, 302/22, 302/25, 303/23, 304/1, 304/13, 321/3, 321/14, 334/21, 337/2, 338/25, 339/25, 363/17, 376/21, 383/23, 386/6, 386/8, 386/21, 387/8, 387/16, 388/4, 388/5, 388/11, 577/1, 655/4, 678/11, 683/18, 34n/24, 70/22, 78/7, 145/17, 146/19, 148/2, 148/12, 165/8, 168/1, 168/12, 207/7,214/11, 222/21,223/9, 235/13, 237/23, 264/21, 298/5, 305/7, 309/23, 324/23, 329/12, 339/21, 363/8, 389/2, 302/13, 304/16, 304/19, 305/14.

*Neçe nom bilmi[ş] yörüg uḳmış bilge-ler b[ar erser]...* HT-V, VI, VIII, X/V12/13 (Tuguşeva, 1991, s. 37).

Ne kadar öğreti bilmiş, yorum anlamış bilgeler var ise…

*Nom kėrtgünmekiŋe (oku: kėŋürtmekiŋe) basutçı bol[ur] m(e)n tėp tėdi.* HT-VI 1258 (Ölmez, 1994, s. 48).

Öğreti yorumlamana yardımcı olurum deyip söyledi.

*Yme külelmiş kötrülmiş köni nomug bilge ermegince neŋ kėŋürtgeli bolmaz.* HT-VII 24 (Röhrborn, 1991, s. 18).

Ve övülmüş, yüceltilmiş doğru öğretiyi bilge erişmeyince hiç yorumlayan olmaz.

*Teriŋ nom kapıgın edgüti aça y(a)rlıkap.* HT-IX 70 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Derin öğreti kapısını iyice açarak buyurdu.

**42) nomçı (64):** < *Sogd. nom+çı Tür*. vaiz, *dharma*yı açıklayan kişi, öğretmen. Daha önce açıkladığımız *nomçı* sözcüğü için bkz. ***nomçı*** s. 55.[101]

*Nomladaçı nomçı açarıg tıŋ[ladaçı] eşidteçi tözünler kuvragın ul[ug] asıgka tusuka inçke meŋike tegürüp et'özlerin igsiz adasız köŋüllerin ögrünçlüg sevinçlig bay meŋilig kılgay biz.* AY 341/12 (Kaya, 1994, s. 206).

Öğretecek (vaaz verecek) vaiz üstadı dinleyecek, duyacak asiller topluluğunu büyük faydaya, ince saadete eriştirip vücutlarını tehlikesiz neşeli, sevinçli ve zengin kılacağız.

*Yene ol nomçı üze burhan sakınçıg sakınmış k(e)rgek.* AY-VI 0375 (Ayazlı, 2012, s. 92).

Yine o vaiz hakkında Buda düşüncesini tasarlamış (olsa) gerek.

*Aṭı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ŋrim birök kim kayu nomçılar bo altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş...* AY-VII 350 (Çetin, 2012, s. 131).

Adı yüceltilmiş, büyük saygıya layık tanrım şayet kim (ve) hangi vaizler bu altın renkli ışık saçan hep yüceltilmiş…

[101] Diğer tanıklar için bkz. AY 397/11, 401/17, 401/21, 402/8, 402/12, 402/14,416/18, 420/16, 423/21,456/17, 528/13, 537/18, 572/12, 573/3, 573/8, 575/11, 575/15, 575/18,576/10, 578/18, n565/13, 428/3, 456/19, 539/5, 417/14, 418/14, 420/13, 422/8, 424/11, 426/15, 530/13, 530/15, 473/22, 541/1, 475/1, 457/1, 528/11, 606b/12; HT-V, VI, VIII, X: V 9/18, 15/16, 16/8, 17/16, 22/19, 87/10, VI 23/13, VIII 2/25, 3/25, 4/13, 6/9-10, 20/23.

*Mhaçinadiş ul[uş]dın kelmiş nomçı bakşı sam[tso] açari-nıŋ yaratmış şastr-ı[ġ] körz-ün-ler tip munçulayu yrl[ġ] ıtdı.* HT-V, VI, VIII, X/V12/18 (Tuguşeva, 1991, s. 37).

Mahaçinadiş ülkesinden gelmiş vaiz üstat tripiṭaka hocasının donanmış (süslü) şastırını görsünler deyip bu şekilde emir gönderdi.

*Küentso atl(ı)g nomçı açari, nomnuŋ şazinnıŋ yėveki yakası erdi…* HT-VI 1592 (Ölmez, 1994, s. 81).

Hsüen-Tsang adlı vaiz üstat, öğretinin disiplinin süsüydü (donanımıydı)…

*Küentso atl(ı)g nomçı açari erser...* HT-VII 134 (Röhrborn, 1991, s. 26).

Hsüen-Tsang adlı vaiz üstat ise…

*Kenki güidi atl(ı)g han tuşıntakı bodaruçi (oku: bodiruçi) atl(ı)g nomçı açari nom agtarmış ol.* HT-IX 2047 (Aydemir, 2013, C.1 s. 234).

Kenki Güidi adlı hanın düşündeki (? karşısındaki) Bodiruçi adlı vaiz üstat öğreti aktarmıştır.

**43) pratyapati (1):** < *Skr. prajāpati* bir Buddha adı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Prajāpati,*** m. (**1**) name of one of the 16 devaputra who guard the bodhimaṇḍa (**2**) name of a brahman, father of the Buddha Viraja (**3**) name of a yakṣa" (eril 1. *bodhimaṇḍa*yı koruyan 16 devaputradan birinin adı 2. Buda Viraja'nın babası, bir brahman adı 3. bir yakṣa adı) (s. 358).

*Pratyapati t(e)ŋri teg kopdın körser yėrtinçüte aḍurmakka tegmişlerig 'eŋ mıntın altı kat...* AY-VII 829 (Çetin, 2012, s. 168).

Pratyapati tanrı gibi hepten görse, yeryüzünde ayırmaya nail olmuşları hatta altı kat…

**44) pratyikabut (27):** < *Skr. pratyeka-buddha* aydınlanma konusunda başkalarına yardımcı olmayan, yalnız kendisini kurtaran Buddha. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***pratyeka-buddha,*** m. *a Buddha for himself alone,* who has won enlightenment but lives in solitude and does not reveal his knowledge to the world…" (eril, *yalnızca*

*kendisi için* aydınlanmayı kazanmış *bir Buda* ancak yalnız yaşar ve bilgisini dünyaya açıklamaz) (s. 379).[102]

*Olar barça tü[kel]lig kişi et'özin bulup… kişi et'özin bulup yene pratyıkabud kutın bulsarlar.* AY 80/15 (Kaya, 1994, s. 99).

Onlar hep gerçek (eksiksiz) insan vücudunu bulup… insan vücudunu bulup yine Pratyikabut saadetini bulursalar…

*Burkanka nom erdini kuṭıŋa bodis(a)t(a)vlar ulatı pratyikabutlar arhantlarka anta basa yükünsün.* AY-VII 604-605 (Çetin, 2012, s. 150).

Buda'ya, öğreti mücevherinin saadetine, Buda adaylarına ayrıca Pratyikabutlara (ve) ondan sonra azizlere saygı göstersin.

*Pratikabutlar ornı [o]run, bodis(a)t(a)vlar ornı orun...* HT-VI 1345 (Ölmez, 1994, s. 57).

Pratyikabutların tahtı (olan) yer, Buda adaylarının tahtı (olan) yer…

**45) sançanaçavı/sançanaçaye (10):** < *Skr. saṃjñāya* general (28 Yakṣa topluluğunun ilahı, büyük generali). Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Saṃjñāya*** (mss. mostly Saṃjaya, but Tib. yań dag śes, supporting to Nobel's reading), name of a yakṣa prince or commander (senāpati)." (yazmalarda çoğunlukla Saṃjaya, ancak Nobel'in okumasını destekleyen şekilde Tibetçe yań dag śes) bir yakṣa prens ya da komutan adı (senāpati)) (s. 552).[103]

*Nom bitigde sançanaçavı atl(ı)g t(e)ŋriler uruŋutı ötüg ötünmek atl(ı)g tokuz yigirminç bölük.* AY 538/4 (Kaya, 1994, s. 290).

Öğreti kitabında Sançanaçaye adlı tanrılar generali, dilekte bulunmak (soru sormak) adlı on dokuzuncu bölüm.

*Sançanaçaye uruŋutnuŋ kamag sekiz otuz bag t(e)ŋrilerniŋ maheşvare t(e)ŋriniŋ v(a)çirapani toŋa...* AY-VI 0479 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Sançanaçaye generalin hepsi yirmi sekiz bey tanrılarının, Maheşvare tanrının, Vaçirapani Tonga…

**46) sarasvatı/sarasvati (24):** < *Skr. sarasvatī* güzel söz ustalığıyla öne çıkan Tanrıça; konuşma ve öğrenme Tanrıçası. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde

[102] Diğer tanıklar için bkz. AY 81/2, 136/7, 144/7, 176/4, 176/7, 204/22, 260/23, 50/11, 103/5, 121/5, 176/14,219/14, 222/15, 222/17, 222/19, 223/23, 357/5, 484/10, 656/13, 176/11, 399/14, 154/10, 166/11, 501/13, 204/22.
[103] Diğer tanıklar için bkz. AY 425/7, 431/18, 538/4, 538/8, 539/20, 540/22, 542/14, 545/19, 679/23.

(*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Sarasvatī,*** name of a yakṣiṇī" (bir yakṣiṇī adı) (s. 583). En son örnekte olduğu gibi bir şehir ve nehir adı olan *Sarāvatī* vardır. Röhrborn, sözcüğü *sarasvaṭi* olarak okumuştur ancak doğrusu "nehir" anlamına gelen *Sarāvatī* olmalıdır. Belki metnin aslında yanlış yazılmış ya da Röhrborn hatalı okumuş olabilir. Bu sözcüğü Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) şöyle açıklamaktadır: "***Sarāvatī,*** name of a city and river" (bir şehir ve nehir adı) (s. 583).[104]

*İnçe k(a)ltı azrua t(e)ŋriniŋ hormuzta t(e)ŋriniŋ sarasvatı t(e)ŋri kızınıŋ şırıkını kut t(e)ŋriniŋ vasundarı yir katunınıŋ sançanaçavı uruŋutnuŋ...* AY 425/4 (Kaya, 1994, s. 243).

Öyle ki Ezrua tanrının, Hormuzta tanrının, Sarasvati tanrıçanın, Şirikini saadet tanrısının, Vasundari yer hatunun, Sançanaçaye generalin…

*Biẓiŋçileyü ök ezrua t(e)ŋri hormuzta t(e)ŋri sarasvaṭė t(e)ŋri şirikėnė kut t(e)ŋrisi vasundarė yėr uruŋutı sekiz otuz bag t(e)ŋriler kuvragı...* AY-VI 0622 (Ayazlı, 2012, s. 111).

Bizim gibi Ezrua tanrı, Hormuzta tanrı, Sarasvati tanrı(ça), Şirikini saadet tanrısı, Vasundari yer savaşçısı, yirmi sekiz bey tanrılar topluluğu…

*Nom bitigde sarasvati atl(ı)g t(e)ŋri kızı ötüg ötünmek atl(ı)g bėş y(ė)g(i)rminç bölük.* AY-VII 340 (Çetin, 2012, s. 130).

Öğreti kitabında Sarasvati adlı tanrıça, dilekte bulunmak (soru sormak) adlı on beşinci bölüm.

*Nairançan üg[üz]li sarasvaṭi ügüz suvınl[ı] yakın boltı.* HT-VII 485 (Röhrborn, 1991, s. 53).

Nairançan nehri, Sarasvati nehri suyuyla yakındı.

**47) sodamari (1):** *Skr*. (özel ad) kuzeyde bulunan şimşek tanrısı (Çetin, 2012, s. 255). Esasen bu sözcüğün anlamı metinde açıkça belirtilmiştir. Bununla ilgili Çetin'in *Altun Yaruk Yedinci Kitap* (2012) adlı eserinin "Uygurca Dizin" kısmında bilgi verilmektedir (s. 255).

*Tagdın yıŋak orunta sodamari atl(ı)g yaşın ėligi ol.* AY-VII 166 (Çetin, 2012, s. 118).

Kuzey tarafta (bulunan) Sodamari adlı Şimşek hükümdarıdır.

[104] Diğer tanıklar için bkz. AY 431/15, 473/12, 473/15,479/12, 480/13, 481/7, 481/15, 481/18, 482/13, 483/17, 486/9, 487/19, 488/24, 495/1, 497/1,497/19, 505/4, 512/1, 657/20, 657/23, 660/22, 679/21.

**48) sudur (86):** < *Skr. sūtra* Buddha'nın öğreti kitabı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***sūtra,*** nt. (also **sūtrānta**, q.v.), (**1**) (= Pali sutta) *discourse,* as a type of Buddhist sacred text (**pravacana**), one of twelve or nine (2) also = **sūtrā-piṭaka**, q.v. (= Pali sutta-piṭaka), *the (collection of) discourses,* one of the three grand divisions of the Buddhist canon" (nötr (Ayrıca **sūtrānta**, *karş.*), 1. (= Palice sutta) *söylev/nutuk*, bir çeşit Budist kutsal metin (**pravacana**), on ikide bir ya da dokuz 2. ayrıca = **sūtrā-piţaka**, *karş.* (= Palice sutta-piţaka), *söylevler*(*in koleksiyonu*), Budist Kanunu'nun üç büyük bölümünden biri) (s. 604). *DTS* (1969)'de *sudur* sözcüğüne bakıldığında *sutur* maddesine atıf yapıldığı görülür (s. 513). Bu maddede ise sözcük, "***SUTUR*** [*скр*. sūtra] сутра" (Skr. sutra) şeklinde açıklanmaktadır (s. 515).[105]

*Bo sudur nom erdinig alıp teginip tutsarlar okısarlar adınlarka yme [okıtsarlar] nomlasarlar...* AY 80/5 (Kaya, 1994, s. 99).

Bu sutra öğreti mücevherini alıp saygıyla yapıp benimseler, okusalar, başkalarına da okutsalar, öğretseler…

*Ançulayu yme bo suḍur, kopṭa kötrülmiş ıdok nom.* AY-VI 1218 (Ayazlı, 2012, s. 157).

Öyle ki bu sutra, tümüyle yüceltilmiş kutsal öğretidir.

*Ol baḫşı sudur abipiray-ın-ta ḳılmış ol munṭaġ uḳmaḳ-ıġ.* Üİ 113a 13 (Barutçu Özönder, 1998, s. 49).

O üstat, sutra açıklamasında bunun gibi bir anlayışı çıkarmıştır.

*Sudur-ta yrlıḳa[mış] ol.* HT-V, VI, VIII, X/V38/4 (Tuguşeva, 1991, s. 57).

Sutrada buyurmuştur.

*Agt[aru] teginmişçe sudurlarda şast[rlar]ta uçınta bütinte şaşmışı tegi[l]mişi üküş erdi.* HT-VI 1768 (Ölmez, 1994, 98).

Aktararak erişince (vakıf olunca), sutralarda şastırlarda baştan sona şaşırdığı rastladığı birçok (şey) (var) idi.

*T(e)ŋri hanım(ı)z yaratmış kamag sudurlar şastrlarnıŋ süö başlagın, yarumış ol öŋrekilerniŋde.* HT-VII 197 (Röhrborn, 1991, s. 30).

[105] Diğer tanıklar için bkz. AY 34k/l 1, 81/19, 82/23, 87/5, 104/23, 270/21, 274/3, 274/4, 274/7, 274/10, 274/15, 274/16, 274/18, 275/1, 275/6, 278/24, 453/22, 454/6, 670/19, 670/21, 674/11, 684/14, 454/11, 34/12, 675/3, 86/21, 669/11, 685/10, 363/11, 276/15, 277/8, 26/9, 26/17, 582/8, 582/20, 666/9, 670/1, n668/20, 669/5; HT-V, VI, VIII, X: V 38/4, VI 3/17, 4/2-4-6-9-11-12-14-16, 12/10, 19/2, 21/15-18-20, 22/6, 23/21, 24/10-24, 30/8, VIII 1/19, 27/17, X 4/10.

Tanrı hanımız, bütün sutraların (ve) şastırların eski başlangıcını süslemiş(tir)/donatmış(tır), öncekilerde aydınlanmıştır.

*Agtarguluk sudurlarda şast(a)rlarda munta yokın aşnu agtarzun.* HT-IX 1640 (Aydemir, 2013, C.1 s. 198).

Aktarılan (çevrilen) sutralarda (ve) şastırlarda bunda olmayanı önce aktarsın.

**49) şakımunı/şakimuni (23):** < *Skr. śākyamuni* Buddha adı, śakya hükümdarı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Śākyamuni*** (= Pali Sakº; see also **Śākyasiṃha**), (**1**) epithet of the historic Buddha, passim; as 7th of the 'seven Buddhas', beginning with Vipaśyin; he is one of two Buddhas in the northeast…" (= Palice Sakº; ayrıca bkz. **Śākyasiṃha**), 1. birçok yerde, tarihe geçmiş olan Buda'nın sıfatı/lakabı; Vipaśyin ile başlayan 'Yedi Buda'nın yedincisi olarak; Kuzeydoğudaki iki Buda'dan biri, O'dur…) (s. 525). Edgerton (1993), ***Śākyasiṃha*** maddesinde ise sırasıyla 'lion of the Śākyas' (Śākyaların aslanı), 'epithet of the historic **Śākyamuni**' (tarihe geçmiş olan Śākyamuni'nin sıfatı/lakabı) anlamlarını vermektedir (s. 525). *DTS* (1969)'de ise, ***ŠAKIMUNI*** maddesinde sözcük şöyle açıklanmaktadır: "[*скр.* śākyamuni] *и. собственное* легендарный основатель буддизма Гаутама Шакья-Муни (*буквально* мудрец из рода Шакья)" ([Skr. śākyamuni] *özel isim* Budizmin efsanevî kurucusu Gautama Şakya-Muni (*aynen* Şakya soyundan bir bilge) (s. 520).[106]

*Anta kin şakımunı burkanıg gr(a)tırakut tagda...* AY 25/7 (Kaya, 1994, s. 70).

Ondan sonra Şakimuni Buda'yı, Gratırakut dağında…

*Bökünki kün üze bahşımız şakimuni t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan k(e)ntü özi meniŋ tapıgımın ayagımın algalı.* AY-VI 0378 (Ayazlı, 2012, s. 92).

Bugünkü gün hakkında üstadımız Şakimuni tanrı tanrısı Buda bizzat kendisi benim himzetimi saygımı alan…

*Şakimuni tŋri burhan nom[ı] alkınsar bu çintan tŋri b[urhan] sagari pryan-ḳa kirür tip munılayu söz-leyür.* HT-V, VI, VIII, X/V84/16 (Tuguşeva, 1991, s. 94).

Şakimuni tanrı Buda'nın öğretisi yok olursa, bu Çintan tanrı Buda Sagari Pryan'a girer.

*Şakimuni t(e)ŋri burhannıŋ ulug törlügin, anın bo işig tapladı.* HT-VII 1621 (Röhrborn, 1991, s. 140).

---

[106] Diğer tanıklar için bkz. AY 25/23, 26/3, 32/18, 34j/22, 41/11, 116/2, 187/11, 352/19, 357/6, 420/19, 578/13, 583/19, 642/16, 658/5, 678/20, 682/16, 684/11; HT-V, VI, VIII, X: V 62/3, VIII 18/22, 19/15.

Şakimuni tanrı, Buda'nın yüce farkıyla, onun bu işini beğendi.

*Kün t(e)ŋri teg yaruyu ay t(e)ŋri teg yaltrıyu şakimuni burhan nomıŋa evrilzün.* HT-IX 424 (Aydemir, 2013, C.1 s. 93).

Güneş tanrı gibi aydınlatarak, Ay tanrı gibi parlayarak, Şakimuni Buda öğretisine dönsün.

**50) şasın/şaẓın/şazin (22):** < *Toh. śasam* < *Skr. śāsana* öğreti, disiplin, akide. *DTS* (1969)'de bu sözcük için üç madde başı vardır. Bunlar sözlükteki sırasıyla: ***ŠASANI***, ***ŠASIN*** ve ***ŠAZÏN***. Bu maddelerdeki açıklamalar sırasıyla şöyledir: "***ŠASANI*** [*скр*. śāsana] *рел*. наставление; вероучение" (*Skr*. talimat/eğitim, akide/iman/inanç) (s. 520); ***ŠASIN*** см. **šazïn** (bkz. **šazïn**) (s. 520); ***ŠAZÏN*** [*скр*. śāsana] поучение, наставление, указание" (akıl öğretme/öğüt, talimat/eğitim, yönerge/direktif) (s. 521).[107]

*Tört m(a)haranç̌lara kuvragıŋızlar birle bo yagışlıg tapıgımızını teginip burkan şasınıg küzetip...* AY 29/9 (Kaya, 1994, s. 72).

Dört muhafızlara, cemaatleriniz ile birlikte bu kurban yeri hizmetimizi saygıyla yapıp Buda disiplinini koruyup…

*Ötrü üç üḍki burhanlarnıŋ edgü tetyük köni nomlug şaẓınıg küyü küẓetü tutmış bolgay sizler.* AY-VI 0027 (Ayazlı, 2012, s. 65).

Sonra üç zamanki Budaların iyi dediği gerçek öğreti disiplinini gözeterek korumuş olacaksınız.

*Ol öŋreki burkanlar şazın<ın>ta edgü kılınç kılmış tözün kutlug tınl(ı)glar erserler...* AY-VII 361 (Çetin, 2012, s. 132).

O önceki Budaların öğretisinde iyi amel işlemiş, asil (ve) mutlu canlılar iseler…

*Küentso atl(ı)g nomçı açari, nomnuŋ şazinnıŋ yėveki yakası erdi.* HT-VI 1593 (Ölmez, 1994, s. 81).

Hsüen-Tsang adlı vaiz üstat, öğretinin (ve) disiplinin süsüydü/donanımıydı.

*M(e)n samtso açari birle kėç tuşmışka burhan nomın şazının kėŋürtü umadım tėp keŋrenti.* HT-VII 1296 (Röhrborn, 1991, s. 116).

Ben, tripiṭaka üstadı ile geç karşılaşınca Buda öğretisini (ve) disiplinini yorumlayamadım deyip acı bir sesle seslendi.

---

[107] Diğer tanıklar için bkz. AY 405/8, 684/18, 92/1, 164/15, 662/20, 342/16, n405/8-9, 663/19, 513/23, 514/23, 541/14, 683/17, 337/9, 474/10; HT-V, VI, VIII, X: V 18/25, 24/7, 37/2, 42/18, 73/7, 82/5-6, VI 6/17, 12/3-4, 13/14, VIII 14/4, 20/11, 26/15.

*Köni nom şazınıg munçulayu seve amrayu y(a)rlıkap*... HT-IX 1074 (Aydemir, 2013, C.1 s. 154).

Gerçek öğreti disiplinini böylece severek buyurup…

**51) t(e)ŋri (1310):** *Tür*. Tanrı; efendi; gök, gökyüzü. Daha önce açıkladığımız *teŋri* sözcüğü için bkz. ***teŋri*** s. 58.[108]

[108] Diğer tanıklar için bkz. AY 3/4, 3/17, 11/3, 12/5, 16/19, 21/9, 22/2, 22/16, 33/17, 34c/8, 34d/44, 34d/45, 34e/4, 34e/5, 34g/2, 34g/8, 34g/14, 34g/18, 34g/20, 34ğ/3, 34ğ/9, 34ğ/15, 34ğ/21, 34h/4, 34h/10, 34h/16, 34İ/18, 34İ/20, 34j/17, 34j/21, 34j/21, 34k/4, 341/9, 36/18, 36/23, 37/22, 41/11, 41/13, 44/21, 46/22, 46/22, 81/17, 85/3, 85/14, 88/11, 88/15, 88/22, 89/1,91/10, 92/9, 92/18, 94/10, 94/16, 96/2, 111/22, 112/5, 116/3, 124/15, 125/18, 131/5, 131/5, 131/9, 131/11, 131/12, 131/18, 131/19, 131/19, 132/3, 132/16, 132/17, 134/9, 136/2, 142/12, 142/13, 142/14, 142/14, 142/15, 142/16, 142/23, 143/1, 143/3, 143/4, 143/6, 143/7, 143/9, 143/10, 143/11, 143/12, 143/13, 143/15, 143/16, 143/17, 143/18, 143/20, 143/21, 147/20, 149/18, 149/19, 149/19, 150/10, 157/15, 157/15, 157/16, 157/18, 158/13, 163/22, 167/16, 167/17, 167/17, 168/8, 169/18, 172/6, 173/12, 173/13, 173/14, 173/15, 173/16, 173/17, 173/18, 173/19, 173/20, 173/20, 173/21, 173/22, 173/23, 174/1, 174/2, 174/3, 174/4, 174/5, 174/5, 177/3, 182/4, 182/5, 182/12, 183/13, 183/14, 183/23, 184/15, 185/12, 186/14, 186/21, 187/17, 187/18, 188/7, 188/10, 188/14, 188/18, 188/19, 188/19, 188/23, 189/1, 189/5, 189/7, 189/10, 189/15, 189/16, 190/6, 190/7, 190/11, 190/20, 190/23, 191/2, 192/14, 192/22, 194/1, 195/1, 197/6, 197/9, 197/23, 198/24, 201/17, 202/1,203/1, 210/15, 212/16, 221/12, 259/11,260/7, 260/8, 260/10, 260/12, 271/9, 299/9, 299/18, 300/3, 308/17, 323/16, 332/11, 332/21, 335/13, 335/18, 335/20, 336/12, 338/10, 338/12, 340/13, 341/1, 341/3, 342/10, 345/10, 345/13, 347/15, 348/19, 348/23, 349/8, 351/7, 355/9, 357/6, 357/8, 357/10, 357/12, 357/14, 357/16, 357/19, 357/20, 357/22, 358/1, 358/2, 358/4, 358/6, 358/8, 358/9, 358/11, 358/13, 358/15, 358/16, 358/18, 358/21, 358/23, 359/2, 359/4, 359/6, 359/7, 360/5, 362/5, 362/22, 371/2, 371/15, 372/1, 372/1, 372/6, 372/19, 372/20, 372/24, 373/7, 373/9, 373/10, 374/11, 375/6, 377/14, 378/5, 378/7, 378/10, 378/12, 378/21, 378/22, 378/23, 379/5, 379/8, 379/16, 380/23, 381/9, 381/11, 381/13, 382/2, 382/13, 383/1, 389/9, 389/22, 390/12, 390/14, 390/20, 391/3, 391/5, 391/13, 391/20, 392/9, 392/12, 392/18, 393/16, 396/16, 396/17, 396/20, 397/2, 397/23, 398/1, 398/13, 398/14, 398/21, 399/5, 399/6, 403/18, 406/9, 406/15, 409/17,412/15, 414/16,417/9,419/18, 420/20, 423/9, 424/22, 425/5, 426/3, 430/15, 431/15,431/15, 431/16, 431/20, 433/10, 434/18, 436/6, 436/10, 440/10, 440a/l 3, 441/21, 442/5, 444/17, 449/2, 449/20, 450/1,450/5,451/13, 451/15,455/11,455/16, 455/19, 456/8, 457/16, 459/9, 460/2, 460/11, 462/14, 465/10, 466/2, 466/3, 467/13, 468/6, 469/5, 469/7, 469/23, 470/1,470/20, 471/14, 472/18,473/12, 473/15, 473/18, 479/12, 479/14, 480/12, 480/13, 480/16, 480/21,481/7, 481/7, 481/9, 481/13,481/15, 481/18, 482/13, 483/17, 485/1,485/10, 486/5, 489/1,489/5,490/10, 491/9, 491/19, 492/17, 493/13,493/15, 493/18, 493/19, 495/1,497/8, 497/12, 497/19, 502/11, 502/14, 503/9, 506/1, 506/4, 507/15, 507/21, 509/2, 509/5, 509/7, 509/23, 510/12, 511/8, 511/23, 512/1, 512/3, 512/19, 512/22, 512/23, 514/6, 514/22, 515/4, 516/7, 517/16, 517/17, 518/9, 518/13, 518/13, 519/19, 520/4, 527/2, 527/3, 527/6, 527/20, 532/13, 533/8, 533/16, 533/21, 534/1, 534/5, 535/7, 537/12, 538/17, 542/4, 542/14, 545/18, 546/14, 546/17, 547/17, 547/36, 549/1, 549/4, 549/10, 549/17, 550/6, 550/7, 550/20, 550/23, 551/2, 551/15, 554/22, 560/12, 564/19, 565/10, 567/17, 568/4, 570/11, 572/14, 576/3, 579/2, 580/4, 580/21, 580/22, 581/1, 581/19, 584/4, 584a/9, 596/12, 596/14, 598/11,598/13,606/11, 606/14, 506a/4, 606a/ll, 606b/1,606b/8, 607/6, 617/6, 618/19, 628/23, 642/12, 644/5, 644/8, 644/14, 644/20, 644/23, 645/8, 645/12, 645/23, 648/13, 649/12, 650/2, 650/13, 650/21, 652/5, 652/22, 653/10, 653/14, 657/1, 657/6, 657/20, 657/21, 657/23, 658/2, 658/19, 660/21, 660/22, 660/23, 661/17, 661/19, 662/1, 662/23, 666/6, 666/19, 666/20, 666/21, 667/12, 667/13, 667/15, 667/22, 668/2, 668/8, 668/10, 668/21, 669/13, 670/9, 670/23, 671/8, 672/12, 672/17, 672/19, 672/23, 678/12, 679/21, 681/24, 682/16, n405/10, n565/17, n666/5, 348/13, 654/11, 44/8, 497/2, 655/12, 132/18, 158/13, 168/9, 336/13, 379/6, 381/21, 390/21,391/20, 394/3, 420/1,467/16, 468/10, 469/9, 470/6, 471/16, 486/10, 505/5, 534/9, 548/10, 549/15, 658/10, 679/14, 685/6, 31/21, 31/24, 34j/14, 83/8, 83/20, 84/8, 84/23, 85/8, 88/15, 90/18, 131/6, 158/15, 168/10, 175/7, 182/4, 182/6, 182/16, 183/2, 186/10, 192/11, 192/11, 192/16, 193/2, 193/3, 193/13, 194/3, 194/22, 197/7, 197/7, 315/8, 341/10, 380/24, 393/5, 396/18, 398/14, 398/21, 399/1, 399/15, 400/17, 403/18, 404a/7, 405/10, 406/8, 409/8, 412/16,414/16, 421/13, 423/8, 425/21, 430/14, 431/19, 432/3, 432/9, 434/3, 435/7, 435/22, 437/21,440/14, 449/16, 451/7, 451/13, 454/9, 455/4, 455/15, 457/14, 458/11, 482/6, 484/20, 492/14, 496/17, 509/3, 509/7, 509/21, 517/6, 538/5, 538/8, 538/9, 540/21, 542/13, 545/22, 547/65, 548/6, 548/8,

*T(e)ŋri tavgaç kan üdinte gıtsosamatso atl(ı)g bodis(a)t(a)v açarı küntin yıŋak suv yolınta kitip enetkek yiriŋe barıp...* AY 3/13 (Kaya, 1994, s. 61).

Tanrı Çin hanı zamanında Gıtsosamatso adlı Buda adayı üstat, güney tarafta su yolunda gidip Hindistan ülkesine varıp…

*Altun öŋlüg y(a)rukın y(a)rutu yaşutu turgaylar t(e)ŋrim tėp ötündiler.* AY-VI 0496 (Ayazlı, 2012, s. 101).

Altın renkli ışığıyla açık (bir) şekilde devam edecekler, ey Tanrım! deyip ricada bulundular.

---

549/10, 549/14, 549/16, 550/11, 550/16, 550/21, 550/23, 551/5, 552/3, 552/10, 552a/8, 553/5, 553/7, 553/15, 553/17, 554/6, 554/8, 560/3, 560/21, 561/14, 562/6, 565/10, 565/17, 566/8, 574/15, 575/5, 575/9, 575/13, 576/2, 579/13, 580/18,617/13, 663/3, 665/3, 666/5, 192/17, 194/5, 195/3, 198/2, 398/4, 28/9, 29/22, 34k/13, 508/5, 508/11, 508/16, 510/4, 26/19, 27/5, 27/12, 30/3, 399/13, 409/19, 426/4, 440/11, 451/17, 484/6, 484/12, 484/14, 520/13, 549/19, 669/1, 679/24, 53/6, 53/11, 53/17, 84/4, 187/8, 194/2, 392/5, 398/1,413/2,417/10, 425/1, 425/8, 426/20, 502/22, 509/11, 509/18, 549/12, 563/14, 564/18, 684/15, n549/16, n560/23, 88/14, 187/19, n380/24, 34ç/21,41/17, 79/10, 79/18, 85/22, 99/7, 99/21, 363/2, 438/19, 481/19, 485/17, 647/20, 662/4, 669/15, 671/2, 656/2, 118/20, 125/1, 34k/6, 34k/21, 341/2, 37/3, 89/3, 91/4, 94/19, 95/15, 110/21, 113/5, 113/13, 114/4, 114/8, 114/14, 114/16, 114/19, 124/2, 125/10, 132/6, 132/15, 149/22, 150/5, 157/21, 158/2, 158/1 i, 167/19, 174/20, 177/4, 182/15, 183/10, 184/2, 184/14, 188/21, 189/6, 193/23, 194/23, 197/11, 197/22, 202/3, 202/20, 202/23, 333/5, 333/10, 334/2, 334/4, 334/12, 335/3, 335/10, 335/22, 336/10, 341/5, 342/8, 346/16, 346/22, 349/13, 349/22, 372/8, 373/2, 378/16, 378/19, 390/16, 390/19, 392/15, 397/4, 397/7, 397/10, 397/22, 399/9, 399/24, 400/1, 401/3, 401/11,402/5, 403/3, 403/7, 403/15, 406/17, 407/17, 408/5, 409/16,414/20, 423/12, 423/13, 426/2, 430/18, 432/19,432/19, 433/15, 433/19, 435/6, 435/12, 436/5, 436/20, 437/16, 438/19, 439/19, 440a/l 5, 440a/22, 440b/9, 440b/19, 444/8, 444/15, 445/22, 447/7,447/15,448/1, 448/21,450/4, 455/21, 456/12, 457/12, 460/6, 462/3, 462/13,467/15, 467/15,468/9, 468/9, 468/21,469/8, 469/18, 469/21,470/3, 470/3, 470/22, 470/23, 471/16, 471/24,472/10, 472/17, 473/21,474/24, 479/18, 480/10, 507/3,513/5, 514/20, 515/22, 518/16, 523/13,523/21,527/1, 527/22, 530/18, 531/10, 534/9, 535/18, 536/7, 536/20, 538/19, 539/18, 540/1,542/17, 545/16, 546/20, 547/12, 548/13, 548/16, 549/6, 606a/12, 606b/11, 607/4, 645/14, 647/11, 648/4, 652/3, 652/7, 653/16, 653/18, 653/21, 653/23, 654/2, 655/22, 656/3, 656/9, 658/7, 659/7, 660/4, 660/10, 660/19, 663/6, 663/17, 663/21, 664/1, 669/13,670/12, n652/13, 333/7, 334/6, 656/17, 668/1, 34ğ/l, 336/11, 383/11,392/7, 420/4, 425/3, 425/4, 425/9, 436/15, 436/16, 438/22, 438/23, 502/19, 503/2, 503/4, 503/7, 503/12, 503/14, 503/17, 503/19, 503/21,621/6, 628/14, 3/5, 3/17, 7/12, 11/3, 16/19,21/9, 22/2, 22/16, 34g/2, 34g/8, 34g/14, 34g/20, 34ğ/4, 34ğ/9, 34ğ/15, 34ğ/21, 34h/4, 34h/10, 34h/17, 34İ/20, 34j/18, 34j/21, 34k/4, 341/10, 36/18,36/23, 37/22,41/11,41/13, 81/17, 85/4, 85/14, 88/12, 88/16, 88/22, 89/1, 91/11, 92/9, 94/10, 94/16, 125/18, 131/9, 131/12, 131/19, 132/3, 132/17, 134/9, 136/2, 147/20, 149/19, 150/10, 157/16, 157/18, 158/13, 167/17, 168/8, 169/19, 172/6, 182/13, 183/14, 184/15, 186/22, 188/8, 188/19, 188/23, 189/7, 189/10, 189/15, 189/16, 190/7, 190/12, 190/20, 191/1, 191/2, 192/14, 192/22, 194/1, 195/1, 197/9, 197/23, 198/24, 201/18, 202/1, 203/2, 271/9, 332/11, 332/22, 335/19, 335/20, 336/13, 340/14, 341/1, 341/3, 342/10, 345/11, 355/9, 357/6, 357/8, 357/10, 357/12, 357/14, 357/16, 357/19, 357/21, 357/22, 358/1, 358/3, 358/4, 358/6, 358/8, 358/9, 358/11, 358/13, 358/16, 358/19, 358/21, 358/23, 359/2, 359/4, 359/6, 359/8, 360/5, 362/22, 371/2, 371/16, 372/6, 373/8, 378/5, 378/10, 378/12, 379/9, 379/16, 390/14, 390/20, 391/4, 391/13, 391/20, 392/9, 392/12, 392/18, 393/16, 396/20, 397/2, 397/23, 398/14, 399/5, 399/7, 406/9, 406/15, 409/17,414/17, 417/9, 420/20, 423/9, 426/3, 430/15, 431/16, 440/10, 440a/13, 449/3, 449/20, 450/1,451/13, 451/15, 455/16, 455/19, 456/9, 457/16, 459/9, 460/3, 460/11,462/14, 465/11,466/2, 466/3, 467/13, 468/6, 469/7, 470/1, 470/20, 471/14, 472/19, 473/18, 479/15, 480/13, 481/8, 481/9, 481/13,485/1,497/8, 509/13,510/12,511/23, 512/23, 514/23, 515/4, 516/7, 517/16, 518/13, 519/19, 527/2, 527/20, 533/8, 534/6, 537/12, 538/17, 542/14, 545/19, 546/14, 546/17, 547/18, 567/17, 568/4, 570/11, 580/21, 581/19, 596/12, 598/11, 600/12, 601/4, 606/1 l,606a/4, 606a/ll, 606b/1, 606b/8, 607/6, 628/23, 642/12, 644/5, 644/14, 644/21, 644/23, 645/8, 645/12, 648/13, 649/12, 650/2, 652/22, 653/10, 653/11, 653/13, 653/14, 657/2, 657/21, 658/2, 660/21, 661/19, 662/1, 662/23, 666/6, 666/21,667/15, 668/10, 670/9, 670/23, 672/12, 672/19, 672/24, 682/16.

*Anta ötrü tükel bilge t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan ayagka tegimlig şariputri arhantıg okıyu y(a)rlıkap ince tėp y(a)rlı[ka]dı.* AY-VII 8 (Çetin, 2012, s. 105).

Ondan sonra gerçek bilge tanrı tanrısı Buda saygıya layık Şariputri azizi çağırıp böyle deyip buyurdu.

*Bu burhan-ıġ tükel bilge tŋri tŋrisi-i burhan esen yrlıḳar-r erken...* HT-V, VI, VIII, X/V84/5-6 (Tuguşeva, 1991, s. 94).

Bu Buda'yı, gerçek bilge tanrı tanrısı Buda mükemmel buyururken…

*T(e)ŋri hanım(ı)z kutı özüm[t]e bo m(e)niŋ kraja tonumın [alu] y(a)rlıkamagay erdi tėp tėdi.* HT-VI 1238 (Ölmez, 1994, s. 45).

Tanrı hükümdarımızın asilliği, benden bu benim rahip elbisemi almayı buyurmayacaktı deyip dedi.

*T(e)ŋri t(e)ŋrisi burhannıŋ edgü ögli köŋüli tegmiş işi küdöki üze yok.* HT-VII 50 (Röhrborn, 1991, s. 19).

Tanrı tanrısı Buda'nın iyi düşünceli gönlünün değdiği iş üzerine yoktur.

*Toyın küentso kuŋ-lo-si seŋremte t(e)ŋri hanım(ı)z y(a)rlıgıŋa tegip bulu tegindim(i)z.* HT-IX 59 (Aydemir, 2013, C.1 s. 59).

Rahip Hsüen-Tsang, Kung-lo-si manastırında tanrı hanımızın emrine ulaşıp eriştik.

**52) t(e)ŋri kızı (19):** *Tür.* Tanrıça.[109]

*Anın s(e)n tözün t(e)ŋri kızıya kayu köni kėrtü süẓük kėrtgünç köŋülüŋ üze kamag tınl(ı)glarka eḍgülügin bo ötügüg ötündüŋ erser.* AY-VII 518-519 (Çetin, 2012, s. 144).

"Ey asil *Tanrıça*, nasıl doğru, saf (bir) gönülle (ve) canlılara iyilik olsun diye bu sözleri söylediysen…" (Çetin, 2012, s. 183).

**53) tėgin/tigin, tėgit (83):** *Tür.* prens, prensler (**(11)** *tėgin*in kalıplaşmış çoğulu). Daha önce açıkladığımız *tėgin/tigin***,** *tėgit* sözcükleri için bkz. ***tėgin, tėgit*** s. 59.[110]

[109] Diğer tanıklar için bkz. AY-VII 340, 343, 486, 513, 529, 537, 540, 558, 587, 717, 721, 750, 784, 827, 833, 861, 918, 925.

[110] Diğer tanıklar için bkz. AY 608/16, 608/22, 609/5, 610/1, 610/12, 610/20,611/6,611/11, 612/14, 615/6, 615/16, 616/9, 623/6, 624/21, 629/9, 632/7, 632/12, 633/1,635/10, 635/17, 638/3, 642/15, 642/21, 621/20, 622/2, 634/9, 634/22, 636/12, 637/5, 637/7, 639/15, 640/8, 620/13, 610/10, 609/12, 31/13, 618/14, 619/11, 620/13, 629/20, 635/11, 90/4,416/23, 547/30, 608/10, 619/6, 620/9, 623/5, 629/21, 631/21, 638/13, 414/23; HT-V, VI, VIII, X: V 46/26, 65/10, 66/2-7.

*Bo savıg eşidip m(a)has(a)tvı tigin ötrü içisi tiginke bo bars negü yiyür uzatıkı aşı negü ol tip ayıtdı.* AY 610/10 (Kaya, 1994, s. 322).

Mahasatvı prens bu sözü işitip sonra ağabeyi prense "Bu kaplan ne yiyor ? Sürekli yemeği nedir?" deyip sordu.

*Aşoki-i ilig ḳan oğlı kunali tigin dkşaş il balıḳ-ta balıḳ begi erken [an]taḳı begleri ez-ük yrlġıġ [ki]rtgünüp...* HT-V, VI, VIII, X/V65/7 (Tuguşeva, 1991, s. 78).

Aşoki hükümdarın oğlu Kunali prens, Dkşaş şehrinde şehir beyi (yöneticisi) iken oradaki beyleri yalan buyruğa inanıp…

*Han ogl[ı] hanlıg tėgin yaratmış süö tükedi...* HT-VII 213 (Röhrborn, 1991, s. 32).

Han oğlu hükümdar prensin donattığı asker tamamen…

*Waŋ tėgink(i)ya miŋke bütüp tümenke kutadmakı bolzun.* HT-IX 1463 (Aydemir, 2013, C.1 s. 187).

Wang prenscik! Bine tamamlayıp on bin (kere) mutlu olsun.

*Hatunlar tėgitler begler buryuklar ınançlar tayançlar arkası bir ikinṭike öçsüz keksiz övkesiz kakıgsız eymençsiz köŋülin erṭiŋü ögrünçlüg sevinçlig bolmış.* AY-VI 0292 (Ayazlı, 2012, s. 86).

Hatunlar, prensler, beyler, kumandanlar, bakanlar (ve) danışmanlar topluluğu birbirine (karşı) intikamsız, öfkesiz gönül(leri) sayesinde fevkalade neşeli (ve) sevinçli olmuş.

**54) toyın (151):** < *Çin. dao-rén* rahip. Bu sözcük için *DTS* (1969)'de iki farklı maddede birinden diğerine atıf yapılır. Bu maddeler sözlükteki sırasıyla şunlardır: "***TOJÏN* I** [*kum.* 道人 даожэнь, dau-żin] буддийский монах" ([*Çin.* dau-żin] Budist keşiş/rahip) (s. 572) ve "***TOJUN*** буддийский монах" (Budist keşiş/rahip) (s. 572).[111]

*Tözünler oglı tözünler kızı toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvraglarnıŋ köŋülüŋüzlerte antag sakınçıŋızlar tursar...* AY 2/12 (Kaya, 1994, s. 61).

[111] Diğer tanıklar için bkz. AY 23/13, 34b/22, 112/19, 137/17, 173/5, 191/15,259/22, 343/19, 403/3, 403/24, 404/1, 404/1, 404/2, 404/4, 405/20, 422/10, 440/20, 446/6, 458/21, 465/23, 479/19,513/5, 573/13, 606/7, 671/20, 680/6, 682/8, 684/1, 686/2, 686/2, 686/3, 629/4, 606a/7, 87/1, 90/9, 340/9, 393/9, 606b/2, 393/19, 643/5, 643/17, 196/1, 393/17, 458/22, 684/4, 465/11; HT-V, VI, VIII, X: V 2/23, 3/7, 4/14, 12/3-15, 13/3-7, 16/12-15-20, 24/2, 25/24, 26/2-3-12-19-21, 27/1-6-10-12-17, 29/14, 32/15, 34/2, 43/12-19, 47/5, 49/23, 51/14, 60/8-21-23, 61/2-14-21-22, 64/14, 73/25, 78/22, 82/11-23-25, VI 5/10, 10/10, 12/6, 15/24, 16/8-12, 17/3, 19/9-11-12-14-15-17-19-20-23-25, 20/5-7-9-11-13-15-16-18-20-25, 21/3, 22/10, 24/17, 25/24, 32/9, 34/3, 37/22, VIII 12/5, 20/13, 27/4, 29/3-20, 30/16.

Dört türlü cemaatlerin asiller oğlu, asiller kızı, rahip, rahibe, inanan erkek ve kadın(ları), gönlünüzde öyle düşünceleriniz durursa…

*Aẓu toyın dėntar körkin kılıp ėligimte çinṭamani erdini altun kapçuk birle tuta...* AY-VI 1044 (Ayazlı, 2012, s. 144).

Yahut din adamı kılığına girip elimde Çintamani mücevheri altın (bir) küçük kap ile tutarak…

*Bo y(a)rlıgıg eşidip anant toyın ol kamag tėrin kuvrag öŋin öŋin t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkanıg tėtrü körü olurtılar.* AY-VII 156 (Çetin, 2012, s. 117).

Rahip Anant bu buyruğu işitince tüm cemaat öne doğru (gelerek) tanrı tanrısı Buda'yı dikkatlice izleyerek oturdular.

*[Ö]trü toyın-ıġ yal(a)vaç-ḳa [tut]uz-u birgil kelürgil tip munılayu [ḳat]ıġ sav ıtdı.* HT-V, VI, VIII, X/V3/13 (Tuguşeva, 1991, s. 30).

Sonra "rahibi elçiye teslim et (ve) geri gel" deyip böyle sıkı sıkı tembihledi.

*M(e)n toyın küentso sıg yuka biligim...* HT-VI 1229 (Ölmez, 1994, s. 45).

Ben rahip Hsüen-Tsang, yeterli olmayan bilgim…

*Han tapladı taplamışta kėn vrharlıg toyın hoizin (oku: hoižin?) atl(ı)g açarida ulatı aça[ri]lar, yene yıgılıp oŋd[ınkı] süü uruŋutı waŋ-ki begke bitiṭip; pi t[aş] yaratdılar.* HT-VII 311 (Röhrborn, 1991, s. 39).

Han beğenir beğenmez hemen Vrharlı rahip Hoijin adlı üstattan başka üstatlar yine toplanıp oradaki ordu generali Wang-ki Bey'e bildirip ovanın dışını süslediler.

*Öz kuvragın lahki balıkdakı kamag toyın ş(a)mnançıg uduzup...* HT-IX 563 (Aydemir, 2013, C.1 s. 106).

Lahki şehrindeki kendi cemaatini, tüm rahip ve rahibeleri götürüp…

**55) törö/törü (201):** *Tür*. kural, yasa, öğreti, (dinî) tören. Daha önce açıkladığımız *törö/törü* için bkz. ***törö/törü*** s. 60.[112]

[112] Diğer tanıklar için bkz. AY 34r/23, 34r/24, 133/15, 292/7, 300a/28, 302/19, 308/8, 308/12, 308/14, 309/2, 309/6, 547/38, 547/42, 547/46, 547/48, 547/50, 552b/3, 553/2, 556/17, 559/15, 562/15, 564/3, 565/7, 362/14, 386/10, 386/11, 394/18, 400/22, 413/10, 417/21, 423/13, 437/3, 449/11, 487/4, 5/8, 16/17, 20/3, 556/2, 195/18, 364/14, 365/2, 439/16, 446/15, 478/19, 486/12, 486/18, 547/8, 547/48, 552/2, 552/2, 552b/22, 553/1, 553/11, 553/21, 559/12, 564/11, 566/13, 685/16, 152/21, 155/19, 190/17, 366/2, 566/18, 638/17, 106/12, 434/14, 435/11, 552/22, 554/1, 587/16, 101/4, 418/14, 423/14, 433/15, 551/10, 561/18, 566/23, 22/11, 136/18, 181/2, 222/8, 223/19, 222/6, 374/8, 659/13, 19/3, 218/17, 361/12, 627/18, 39/16, 207/3, 10/1, 48/7, 448/7, 449/1, 461/16, 479/13, 546/2, 546/22, 547/57, 552a/12, 563/12, 356/17, 366/20, 372/10, 475/14, 483/24, 546/10, 550/1, 565/6, 565/15, 567/22, 568/15, 570/14, 596/23, 627/20, 667/2, 392/19, 533/14, 547/30, 561/11,613/11, 667/7, n561/4-5; HT-V, VI, VIII, X: V 19/2-4-8, 20/17, 22/9-14, 42/19, 54/7, 64/4-6, 66/9, 74/9, 75/20, 80/5, 81/10, VI 8/27, 13/18, 26/14, 29/16, 34/14, 39/13, 41/13-24-26, 42/13-24-25, 44/27, VIII 4/14, 28/7-12, X 7/6, 9/4, 12/13, 13/7.

*Kutlug ülüglüg inç meŋilig bolup köni nom törü ükligey asılgay.* AY 90/2 (Kaya, 1994, s. 102).

Mutlu, nasipli (ve) huzurlu olunca gerçek öğreti (ve) töre çoğalacak (ve) asılacak (yükselecek).

*Asıglıg nomug törög biltürü ukduru y(a)rlıkamakıŋızınıŋ ok edgüsi teṭir.* AY-VI 0803 (Ayazlı, 2012, s. 125).

Faydalı öğretiyi (ve) töreyi anlatarak buyruklarınızın iyisi şüphesiz (diye) adlandırılır (denilir).

*Ötrü bo nom erdinig okıtıp bo yunguluk törüg kılıp yunsun arıtınsun.* AY-VII 468 (Çetin, 2012, s. 140).

Sonra bu öğretiyi okutup bu temiz töreyi yerine getirip temizlensin.

*Ançulayu oḳ adın yol-l(a)rnıŋ adın nom-ta ulatı-l(a)r-ta ḳılġuluḳ törü-si yme antaġ oḳ.* Üİ 124b 14 (Barutçu Özönder, 1998, s. 63).

Öylece şüphesiz diğer yolların, diğer öğretide (ve) diğerlerinde yerine getirilecek töresi de muhakkak öyledir.

*Samtso açari söz-ledi [nom]daḳı törü neteg erser antaġ [ḳı]lġay-men tip...* HT-V, VI, VIII, X/V5/14 (Tuguşeva, 1991, s. 31).

Tripiṭaka üstadı söyledi: "Öğretideki töre (yasa) ne şekildeyse öyle yapacağım." deyip…

*Törü üzeki teginür erki.* HT-VI 1293 (Ölmez, 1994, s. 51).

Yasa(ya) göre ulaşılır herhalde.

*Muntag ulug törön burhan nom tsi-ınsi vrhar kapıgka tegdükde han y(a)rlıgı üze…* HT-VII 1177 (Röhrborn, 1991, s. 106).

Böyle yüce (bir) yasayla Buda öğretisi Tsi-insi, Vrhar kapısına ulaştığında hanın buyruğu üzerine…

*Idok burhan nomı erser törösi arıg nomı tatıglıg tėtir.* HT-IX 1032 (Aydemir, 2013, C.1 s. 150).

Kutsal Buda öğretisi ise, yasası temiz öğretisi tatlı (diye) anılır.

**56) tözün (281):** *Tür*. soylu, asil. Daha önce açıkladığımız *tözün* sözcüğü için bkz. ***tözün*** s. 60.[113]

[113] Diğer tanıklar için bkz. AY 34d/7, 169/2, 192/17, 194/5, 195/3, 198/2, 215/22, 271/6, 275/22, 345/13, 359/13, 359/15, 359/21, 372/19, 373/10, 374/11, 375/6, 377/14, 387/14, 387/23, 388/18, 388/22, 398/4, 434/2, 435/8, 437/22, 441/11, 441/23, 474/11, 480/16, 480/21, 504/3, 505/22, 509/21, 512/3, 524/12,

*Burkan kutın bulmakları üçün tözün ulug bahşı nagarçunı üze yaratılmış sekiz ulug orunlartakı çaytılarnıŋ ögdisin m(e)n...* AY 33/13 (Kaya, 1994, s. 73).

Buda'nın saadetini bulmaları için asil (ve) yüce üstat Nagarçuni için süslenmiş (donatılmış) sekiz büyük yerdeki tapınakların övgüsünü ben…

*Antag balıkdakı antag antag atl(ı)g bir tözün kişi üç erdinike tapıg udug agır ayag kılguluk süzök kėrtgünç köŋül öritmiş.* AY-VI 0947 (Ayazlı, 2012, s. 137).

Öylece şehirdeki falan filan adlı bir asil kişi, üç mücevhere saygı gösterecek (bir) saf (ve) inançlı gönül büyütmüş.

*Edgü kılınç kılmış tözün kutlug tınl(ı)glar erserler...* AY-VII 362 (Çetin, 2012, s. 132).

İyi amel işlemiş asil(ler), mutlu canlılar iseler…

*Birök niz-vani-l(a)rnıŋ tarıḳmak-ı bolsar ol üküş az töz-ün er-en-l(e)r-niŋ öṭrü bolur.* Üİ 112b 6 (Barutçu Özönder, 1998, s. 48).

Şayet Nizvanilerin uzağı olursa, o az çok asil erkeklerin ricası olur.

*Uluġ ilig beg ert[iŋü] nomuġ amranmaḳ-lıġ töz-ün-le[rig] sevmeklig yrlıḳar.* HT-V, VI, VIII, X/V4/21 (Tuguşeva, 1991, s. 30).

Yüce hükümdar bey, öğretiyi çok seven asilleri sevmeyi buyurur.

*Şastrıg ayagka tegimlig [töz]ün maitri bodis(a)t(a)v nomlayu [y(a)rlı]kamış erür.* HT-VI 1323-1324 (Ölmez, 1994, 54).

Şastırı saygıya layık asil Maitri Bodisatva (Buda adayı) vaaz ederek buyurmuştur.

*T(e)rk(e)n tėgin t(e)ŋrim kutın tözün tapıgsak y(a)rlıkar.* HT-VII 1049 (Röhrborn, 1991, s. 96).

Komutan prens, Tanrımın hikmetini asil(ce) (ve) saygıyla buyurur.

---

556/6, 556/10, 584a/12, 596/14, 598/13, 607/3, 657/6, 660/23, n462/12, n544/22, 428/5, 428/19, 2/11, 2/11, 341/13, 341/18, 38/2, 38/8, 39/8, 48/8, 49/7, 50/1, 51/6, 53/8, 54/10, 54/20. 57/1, 57/22, 59/8, 60/10, 62/18, 63/10, 65/19, 67/17, 71/11, 71/21, 71/22, 71/22, 72/13, 72/13, 76/13, 77/20, 77/21, 79/5, 80/4, 80/4, 80/16, 80/17, 81/11, 81/12, 81/18, 81/18, 82/6, 82/7, 82/8, 86/19, 87/18, 87/19, 91/13, 126/1, 132/8, 132/9, 146/10, 146/10, 150/1, 150/7, 150/7, 150/17, 150/17, 151/4, 151/5, 151/8, 151/8, 155/9, 155/10, 155/21, 155/21, 158/17, 158/18, 167/21, 167/22, 175/8, 175/9, 175/18, 175/19, 177/20, 177/21, 190/9, 190/9, 190/14, 190/14, 193/11, 195/6, 198/10, 203/5, 203/24, 205/3, 205/8, 214/20, 219/4, 225/3, 232/5, 237/6, 238/10, 247/22, 257/18, 279/18, 301/2, 301/4, 301/7, 301/9, 303/18, 309/12, 309/15,311/21, 312/7, 315/13, 318/23, 321/23, 325/6, 337/16, 337/17, 339/4, 339/6, 341/13, 355/12, 356/4, 360/9, 360/10, 360/19, 360/19, 376/21, 377/15, 377/15, 379/13, 394/14, 394/14, 398/6, 429/2, 429/8, 446/14, 447/18, 447/18, 448/10, 448/13, 466/12, 466/13, 466/16, 466/16, 475/15, 480/4, 480/5, 525/11, 526/2, 539/5, 539/6, 551/7, 570/16, 581/2, 581/3, 581/9, 581/10, 600/14, 648/19, 671/7, 672/6, 672/7, n168/11, n 168/11, 78/9, 667/10, 24/18, 34/21, 686/19, 223/21, 234/5, 291/3, 291/10, 377/5, 377/22, 478/15, 501/20, 502/1, 507/17, 34ı/9, 544/22, n382/15, 382/15, 383/1, 389/12,622/17; HT-V, VI, VIII, X: V 1/9, 7/15, 13/8, VI 6/11, 7/15, 9/23, 32/18, 39/1-19, 41/21, VIII 20/14, 23/9-10, 25/15.

*[A]şuru y(a)rlıkamış ol tört [u]lug uluşlarda tözünin yavaşın kötürü yetürmiş.* HT-IX 119 (Aydemir, 2013, C.1 s. 64).

Fazlaca sözünün geçtiği o dört büyük ülkede, asilini mülayimini götürüp kaybetmiş.

**57) uruŋut (21):** *Tür*. komutan, general, savaşçı. Bu sözcük, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***URUƉUT*** предводитель" (reis/lider) (s. 616).[114]

*Manıbadırı uruŋut karınınıŋ anası biş yüz kuvragları birle…* AY 431/21 (Kaya, 1994, s. 246).

Savaşçı Manibadiri, şeytanın annesi (ve) beş yüz cemaatiyle birlikte…

*Sançanaçaye uruŋutnuŋ kamag sekiz otuz bag t(e)ŋrilerniŋ maheşvare t(e)ŋriniŋ v(a)çirapani toŋa...* AY-VI 0479 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Savaşçı Sançanaçaye'nin, tüm yirmi sekiz bey tanrılarının, Maheşvare tanrının, Vaçirapani Tonga…

*Munı söz-leyür ḳorḳınçıġ urunġuṭ tip ḳavırıp kiṭerip sari ujikin tek söz-leser.* Üİ 109a 7 (Barutçu Özönder, 1998, s. 44).

Bunu korkunç savaşçı diye anlatır, kısaltıp giderip sadece sari sözünü söylese…

*Ol ödün [kaş]mir hanı yme uruŋutlar[ın] talulap süü-sin arıġlap.* HT-V, VI, VIII, X/V71/13 (Tuguşeva, 1991, s. 83).

O zaman Kaşmir hükümdarı da savaşçılarını seçip askerini arttırıp…

*Han tapladı taplamışta kėn vrharlıg toyın hoizin (oku: hoižin?) atl(ı)g açarida ulatı aça[ri]lar, yene yıgılıp oŋd[ınkı] süü uruŋutı waŋ-ki begke bitiṭip; pi t[aş] yaratdılar.* HT-VII 314 (Röhrborn, 1991, s. 40).

Han beğenir beğenmez hemen Vrharlı rahip Hoijin adlı üstattan başka üstatlar yine toplanıp oradaki ordu generali Wang-ki Bey'e bildirip ovanın dışını süslediler.

*Ol tokuz ulug [ç]eülerde nom tutdaçılarnıŋ mıŋlıg uruŋutı ol.* HT-IX 122 (Aydemir, 2013, C.1 s. 65).

O, dokuz büyük Çeülerde öğreti koruyacakların bin (kişilik savaşçılarının) komutanıdır.

**58) vaişiravane/vayşıravanı/vayşiravani (16):** < *Toh. vaiśravane* < *Skr. vaiśravaṇa* dört dünya muhafızından birinin adı, kuzeyin muhafızı ve *yaksa*ların

[114] Diğer tanıklar için bkz. AY 538/24, 431/18, 538/5, 538/9, 540/21, 542/14, n540/21, 545/22, 425/7, 425/10, 545/20; HT-V, VI, VIII, X: V 71/13, VI 1/23, 14/4, 45/19.

efendisi; zenginlik ve bereketin koruyucusu olan Tanrı. Bu sözcük, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***VAJŠÏRAVANÏ*** [*скр*. vaiśravaṇa] *имя собственное* демон-покровитель северных стран" (*özel ad* kuzeyin şeytan-koruyucusu) (s. 632).[115]

*Ol üdün vayşıravanı m(a)haranç dartıraşt(ı)rı m(a)haranç vırudakı m(a)haranç vırupakşı m(a)haranç… bo tört m(a)haranç t(e)ŋriler.* AY 398/23 (Kaya, 1994, s. 232).

O zaman Vayşiravani maharanç, Dartiraştiri maharanç, Virudaki maharanç (ve) Virupakşi maharanç…Bu dördü maharanç/muhafız tanrılar(dır).

*Edgü edgüsi vaişiravaneya, bir erser kamag yalaŋuklarnıŋ çıgay emgeklig tuṭ tulvı açıg emgeklerin tarkarguluk...* AY-VI 1111 (Ayazlı, 2012, s. 149).

Ey iyiler iyisi Vayşiravani, birincisi bütün insanların yokluk acısını, değersizlik ıstıraplarını uzaklaştıracak…

*Ol üḍün vayşiravani m(a)haraaç dartiraştiri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşi m(a)haraaç bolar yme yumgı olurmış.* AY-VII 269 (Çetin, 2012, s. 125).

O zaman Vayşiravani mahara(n)ç, Dartiraştiri mahara(n)ç, Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakşi mahara(n)ç, bunlar da hepsi oturmuş.

*Yaş-lıġ ḳarı-l[ıġ]nıŋ ödlemek-iŋe ötrü bişamin tıŋri tıŋrilik-iŋe vayşirvani mharaç-ḳa barıp ötünti-ler yalvardı-lar.* HT-V, VI, VIII, X/V68/21 (Tuguşeva, 1991, s. 81).

Gencin yaşlının huzuruna sonra da Bişamin tanrı tanrısına (ve) Muhafız Vayşiravani'ye varıp ricada bulundular (ve) yalvardılar.

**59) vasu (1):** < *Skr. vasu* Büyük Tanrıça.

*Vasu atl(ı)g kız körkin süŋüşdeçilerig körser siz...* AY-VII 767 (Çetin, 2012, s. 163).

Vasu adlı kız gibi savaşacakları görürseniz…

**60) vasundarı/vasundarė (8):** < *Skr. vasuṃdhara* yeryüzü Tanrısı ya da **Tanrıça**sı. Bu sözcük ile ilgili şüphe olsa da özellikle ikinci örnekteki anlamdan yola çıkarak "tanrıça" karşılığının ağır bastığını söyleyebiliriz. Birbirine çok yakın olan iki sözcüğü, Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sırasıyla şöyle açıklamaktadır: "***Vasuṃdhara,*** (**1**) name of a śreṣṭin, previous incarnation of the Bodhisattva (**2**) name of a former Buddha" (1. bir śreṣṭin adı, Bodhisattva'nın önceki

[115] Diğer tanıklar için bkz. AY 28/12, 440a/11, 440ç/2, 441/12, 441/18, 448/22, 449/3, 470/15, 518/17, 679/19, 449/5; HT-V, VI, VIII, X: V 64/24, 65/3, 68/25, 69/11.

vücut bulması 2. eski bir Buda'nın adı) ve "***Vasuṃdharā,*** (**1**) name of a goddess (not the same as **Vasudhārā**, apparently) (**2**) name of a rākṣasī" (1. bir tanrıçanın adı (anlaşılan **Vasudhārā** ile aynı şey değildir) 2. Bir rākṣasī adı) (s. 475).[116]

*Vasundarıya birök kim kayu tınl(ı)glar bo nom iligi atl(ı)g nom erdini içinteki bir şlök bir padak nomug işidip törüsinçe köni oŋaru uksarlar...* AY 533/11 (Kaya, 1994, s. 288).

Ey Vasundari! Şayet ki hangi canlılar bu öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevheri içindeki bir beyti (veya) bir şiir (şeklinde) öğretiyi işitip uygun (ve) doğru bir şekilde düzelterek okursalar…

*Vasundarė yėr hatunınıŋ sançanaçaye uruŋutnuŋ kamag sekiz otuz bag t(e)ŋrilerniŋ maheşvare t(e)ŋriniŋ v(a)çirapani toŋa.* AY-VI 0478 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Vasundari yer kraliçesinin, Sançanaçaye savaşçının, tüm yirmi sekiz bey tanrılarının, Maheşvare tanrının, Vaçirapani Tonga…

**61) vırudakı/virudaki (2):** < *Skr. virūḍhaka* dört dünya muhafızından birinin adı, güneyin muhafızı ve *kumbhānda*ların efendisi. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***Virūḍhaka,*** (**1**) (= Pali Virūlhaka) name of one of the four 'world-guardians'; guardian of the south, and chief of kumbhāṇḍas (**2**) name of a former Buddha (3) name of a cakravartin king (4) name of a general (senāpati) of King Prasenajit (5) name of a nāga-king" (1. (= Palice Virūlhaka) dört 'dünya muhafızı'ndan birinin adı, güneyin muhafızı ve *kumbhānda*ların şefi 2. eski bir Buda'nın adı 3. bir cakravartin kralının adı 4. Kral Prasenajit'in bir generalinin adı 5. bir Nāga kralın adı) (s. 498).

*Ol üdün vayşıravanı m(a)haranç dartıraşt(ı)rı m(a)haranç vırudakı m(a)haranç vırupakşı m(a)haranç… bo tört m(a)haranç t(e)ŋriler.* AY 398/24 (Kaya, 1994, s. 232).

O zaman Vayşiravani maharanç, Dartiraştiri maharanç, Virudaki maharanç (ve) Virupakşi maharanç…Bu dördü maharanç/muhafız tanrılar(dır).

*Ol üḍün vayşiravani m(a)haraaç dartiraştiri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşi m(a)haraaç bolar yme yumgı olurmış.* AY-VII 270 (Çetin, 2012, s. 125).

O zaman Vayşiravani mahara(n)ç, Dartiraştiri mahara(n)ç, Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakşi mahara(n)ç, bunlar da hepsi oturmuş.

[116] Diğer tanıklar için bkz. AY 425/6, 431/17, 527/13, 527/16, 546/12, 547/18, 679/22.

**62) vırupakşı/virupakşi (2):** < *Skr. virūpāksa* dört dünya muhafızından birinin adı, batının muhafızı ve *nāga*ların efendisi. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sırasıyla şöyle açıklamaktadır: "***Virūpākṣa*** (= Pali Virūpakkha), (**1**) name of one of the four 'world-guardians'; guardian of the west, and lord of nāgas" (dört 'dünya muhafızı'ndan birinin adı, batının muhafızı, ve *nāga*ların efendisi) (s. 498).

*Vırudakı m(a)haranç vırupakşı m(a)haranç… bo tört m(a)haranç t(e)ŋriler.* AY 398/24 (Kaya, 1994, s. 232).

Virudaki maharanç (ve) Virupakşi maharanç…Bu dördü maharanç/muhafız tanrılar(dır).

*Virudaki m(a)haraaç virupakşi m(a)haraaç bolar yme yumgı olurmış.* AY-VII 271 (Çetin, 2012, s. 125).

Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakşi mahara(n)ç, bunlar da hepsi oturmuş.

**63) y(a)rlıg (160):** *Tür*. buyruk, ferman. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmıştır: "***JARLĬɣ*** I 1. повеление, предписание, приказ 2. свод религиозных предписаний, сутра" (1. buyruk/emir, yazılı emir, emirnâme 2. dinî talimatlar kitabı, sutra) (s. 242).[117]

*Ne y(a)rlıg y(a)rlıkasar siz t(e)ŋrim inçip y(a)rlıkamış y(a)rlıgıŋız neŋ yoksuz kurug tözsüz bolmaz.* AY 660/4 (Kaya, 1994, s. 342).

Ey Tanrım! Siz ne buyurursanız, yani buyurmuş olduğunuz buyruk asla boş, kuru (ve) esassız olmaz.

*T(e)ŋri t(e)ŋrisi burhannıŋ bo y(a)rlıgın eşidip ötrü t(e)rkin tavratı olormış.* AY-VI 0050 (Ayazlı, 2012, s. 67).

Tanrı tanrısı Buda'nın bu buyruğunu işittikten sonra hemen oturmuş.

*Törüsi burkanlarnıŋ köni boşgutı burkanlarnıŋ kiẓlençü y(a)rlıgı burkanlarnıŋ togguluk...* AY-VII 58 (Çetin, 2012, s. 110).

Budaların yasası, doğru öğüdü (ve) gizli buyruğu yükselecek (ortaya çıkacak)…

[117] Diğer tanıklar için bkz. AY 169/9, 180/7, 180/12, 299/8, 354/25, 382/17, 392/10, 448/2, 480/19, 499/1, 500/17, 600/16, 603/15, 612/7, 628/7, 664/8, 3/11, 48/21, 207/3, 251/4, 420/1,461/18, 507/9, 92/10, 157/17, 197/5, 276/16, 277/8, 332/16, 372/2, 372/24, 378/6, 455/17, 456/2, 457/17, 461/22, 465/23, 624/8, 341/16, 341/17, 13/11, 47/5, 88/17, 98/23, 116/5, 199/1, 371/16, 391/4, 391/16, 396/21, 398/15, 406/9, 414/17, 423/9, 481/8, 561/2, 568/5, 606b/l, 663/1, 672/20, 672/24, 136/3, 683/20, 660/5, 397/8, 547/12, 665/12, 22/22, 16/13, 37/17; HT-VI 1481, 1761; HT-VII 104, 299, 611, 613, 810, 973, 1006, 1009, 1015, 1022, 1030, 1084, 1093, 1103, 1179, 1224, 1271, 1279, 1627, 1638, 1692, 1737, 1742, 2001; HT-IX 59, 155, 408, 412, 568, 586, 587, 590, 618, 941, 980, 992, 996, 1018, 1027, 1030, 1031, 1048, 1049, 1057, 1057, 1092, 1103, 1143, 1181, 1200, 1638, 1694, 1721, 2175, 2179.

*[Yala]vaç ıdıp öpke yrlġ [ıt]dı.* HT-V, VI, VIII, X/V3/10 (Tuguşeva, 1991, s. 29).

Elçi gönderip öfke(yle) buyruk yolladı.

*Bo tıltagın y(a)rl(ı)g ündi.* HT-VI 1385 (Ölmez, 1994, s. 61).

Bu sebeple buyruk çıktı.

*Idok y(a)rl(ı)g üze huŋfu[g]tsi atl(ı)g seŋrem[de] agtardı evirdi.* HT-VII 171 (Röhrborn, 1991, s. 29).

Kutsal buyruk üzerine Hungfugtsi adlı manastırda aktarıp çevirdi.

*İki hanlarnıŋ ıdok ögdi[lig] y(a)rlıgıŋa etig yaratıgların yada y(a)rlıkap...* HT-IX 521 (Aydemir, 2013, C.1 s. 102).

İki hanların kutsal övgü dolu buyruğuna süsleri yayarak buyurup…

**64) y(a)rlıkançuçı (köŋül) (106):** *Tür*. merhametli, bağışlayıcı. Daha önce açıkladığımız *y(a)rlıkançuçı* sözcüğü için bkz. ***y(a)rlagkançuçı/y(a)rl(a)kançuçı*** s. 61.[118]

*İlig kan…y(a)rlıkançuçı köŋüllüg yalaŋuz burkan bahşımız.* AY 682/11 (Kaya, 1994, s. 351).

Hükümdar han…merhametli gönlü olan yalnız Buda üstadımız.

*Edgü sakınçlıg y(a)rlıkançuçı biliglig asra köŋüllüg buyan edgü kılınçka eyin bolurlar.* AY-VI 0173 (Ayazlı, 2012, s. 78).

İyi düşünceli, merhametli, bilgili, mütevazi (ve) iyi davranışa (amele) göre olurlar.

*Alku tınl(ı)g oglanı imerigme kamagka turgurzunlar edgü ögli y(a)rlıkançuçı köŋül.* AY-VII 618 (Çetin, 2012, s. 151).

Bütün insanoğlu, hepsi birbirine iyi düşünceli, merhametli (bağışlayıcı) gönül beslesinler.

*Tŋridem yrl[ıḳan]çuçı köŋülin irinçkeyü yrl[ıḳaz]un.* HT-V, VI, VIII, X/VI16/10-11 (Tuguşeva, 1991, s. 110).

Tanrısal (ve) bağışlayıcı gönlüyle merhamet ederek buyursun.

[118] Diğer tanıklar için bkz. AY 21/22, 23/5, 69/13, 90/19, 95/15, 100/13, 106/1, 106/14, 107/1, 110/18, 111/5, 145/17, 159/19, 164/10, 172/5, 215/11, 216/3, 216/5, 216/6, 216/11,216/21,225/16, 229/8, 229/11, 229/14, 230/5, 230/12, 232/18, 235/17, 235/20, 235/22, 236/8, 236/13, 258/11, 263/17, 263/18, 263/21, 264/24, 265/3, 265/4, 265/6, 265/7, 265/11, 265/17, 267/11,268/12, 268/18, 290/12, 291/11, 293/4, 306/13, 306/14, 307/2, 314/12, 363/19, 411/20, 439/8, 443/8, 472/1, 478/12, 484/24, 494/16, 508/18,510/15, 515/5, 547/6, 551/23, 576/15, 576/19, 586/10, 587/20, 596/6, 599/5, 600/10, 600/15, 601/7, 611/17, 612/11, 615/7, 616/1, 616/11, 617/19, 638/22, 639/1, 647/16, 651/16, 656/11, 656/19, 661/23, 664/7, 664/11, 679/2, 679/4, 681/19; HT-VII 1053, 1068, 1556; HT-IX 742, 885, 1228.

*Bo barça ugrayu [sa]mtso açarınıŋ ulug y(a)lıkan[çuç]ı köŋül birle katılmış kut [ko]lunmaklıg küsüşnüŋ küçi erür.* HT-VI 1460-1461 (Ölmez, 1994, s. 68).

Bu hep tripiṭaka üstadının yüce bağışlayıcı gönlüyle karışmış mutlu olma isteğinin gücüdür.

*Bilgelerniŋ y(a)rlıkançuçı biligi amranmaklıg erip amru işletdeçi tėtir.* HT-VII 360 (Röhrborn, 1991, s. 43).

Bilgelerin merhametli bilinci sevgiye ulaşıp daima yaptıracak (olan) denilir.

*[Ed]g[ü] ögli y(a)rlıkançuçı köŋül üze weküi atl(ı)g yıldın berü yenele tuşdum iki ėliglerniŋ süö yaratu y(a)rlıkamaklarıŋa üküş tegi tegindim.* HT-IX 514 (Aydemir, 2013, C.1 s. 102).

İyi düşünceli, merhametli gönül üzerine Weküi adlı bir yıldan beri tekrar karşılaştım. İki hükümdarın asker donatarak emir vermelerine çok kez denk geldim.

### 2.2.2.2. İsteyerek İtaat Eden

**1) bodun (72):** *Tür*. halk. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***BODUN*** 1. население, подданные; народ 2. народные массы, простой народ 3. народ (*как этническая общность*) 4. люди" (1. halk, uyruk; ulus 2. halk kitleleri, sıradan halk 3. ulus (etnik birliğin olduğu) 4. insanlar) (s. 108).[119]

*Törtünç bodun kara bay meŋilig köni törüçe evrilteçi bolgay.* AY 192/5 (Kaya, 1994, s. 142).

Dördüncüsü, halkı mutlu, doğru yasaya göre döndürülecek (olan) olacak.

*Ötrü imerigme kamag bodun kara ėnç meŋilig örü ulug kuḍı kiçig tüz baz k(ı)ltı.* AY-VI 0167 (Ayazlı, 2012, s. 77).

Sonra bütün halk mutlulukla doğrularak büyük (ile) küçüğ(ü) barıştırdı.

*Bodun buḳun iş(i)tirök ıraḳ-daḳı yaḳın-daḳı kişiler töz-ü yığıltı-lar.* HT-V, VI, VIII, X/V60/15 (Tuguşeva, 1991, s. 74).

Halk (bugün) işiterek uzaktaki yakındaki kişilerin hepsi toplandılar.

*İmerigme bodunı karası yomkı nom işin (oku: aşın) aşagalı boltılar.* HT-VI 1450 (Ölmez, 1994, s. 67).

Bütün halkı tüm öğreti yemeğini yiyecek oldular.

---

[119] Diğer tanıklar için bkz. AY 194/14, 196/17, 411/14,412/1,435/3, 530/6, 530/14, 547/15, 586/12, 637/3, 194/11,402/21,407/13, 432/15, 434/9, 567/15, 586/5, 421/22, 90/20, 414/11, 435/15, 437/6, 547/2, 552a/5, 552a/16, 560/17, 562/2, 563/19, 564/2, 565/4, 567/11,598/16, 607/18, 196/14, 551/12, 586/9, 192/9, 192/20, 194/20, 433/17, 433/21, 553/2, 566/17, 567/7, 585/5, 567/1, 567/4, n566/17, 603/7; HT-V, VI, VIII, X: V 9/3, 69/1, 73/8, 77/3-25, VI 15/2, 37/6-11-16; HT-VI 1829, 1829; HT-VII 279, 777.

*Sekiz yıŋaklarıg edgüs[in] edremin yėtürü y(a)rlıkamak[ı] üze bodun bokunka, yakaların yıgınturup… üntürür ançolatur.* HT-VII 94 (Röhrborn, 1991, s. 23).

Sekiz tarafı, iyiliğiyle erdemiyle yeterek vaaz vermesi üzerine halk, yakalarını birleştirip…çıkartır (ve) hareket ettirir.

**2) çerig (8):** *Tür*. asker, ordu. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ČERIG*** I [*скр*. kṣatrika] войско" (ordu); "II время, пора, подходящий момент для чего-л." (zaman, vakit, herhangi bir şey için uygun an); "III противолежащая сторона чего-л." (bir şeye karşı taraf) (s. 144).[120]

*Birökçi bo şatu üze agtınıp asurılar çerigin sıgalı bozgalı uguluk...* AY 34g/23 (Kaya, 1994, s. 77).

Eğer ki bu Şatu üzerine çıkıp inerler(se) askeri bozguna uğratabilecek…

*Ol ėl uluş içinte ikileyü takı süü çerig adası üẓeki korkınç ayınç bultukmagay.* AY-VI 0123 (Ayazlı, 2012, s. 73).

O ülke içinde bir daha yeniden ordu ile ilgili tehlike korku yaratmayacak.

*Ulug çerig içinte ürüg uẓatı utmakın yavalmakın asılmış yavaş serimlig köŋüllüg siz.* AY-VII 732 (Çetin, 2012, s. 160).

Büyük ordu içinde daima üstün gelmeyi sükûnet bulmayı istemiş (olanlar) (ve) yumuşak huylu (olanlar) sizlersiniz.

**3) dıntar/dintar/dėntar (14):** < *Sogd. δynδ''r* dindar, din adamı. Daha önce açıkladığımız *dıntar/dintar/dėntar* için bkz. ***dėndar/di[n]tar*** s. 64.[121]

*Üçünç il uluş[nuŋ içinte] toyınlar dıntarlar…atl(ı)g [yalaŋuk]lar…köni nomça törüçe...* AY 90/9 (Kaya, 1994, s. 102).

Üçüncüsü, ülke içinde rahipler, dindarlar… adlı insanlar… doğru öğretiye (ve) yasaya göre…

*Aẓu toyın dėntar körkin kılıp ėligimte çinṭamani erdini altın kapçuk birle tuta.* AY-VI 1044 (Ayazlı, 2012, s. 144).

Yahut din adamı kılığına girip elimde Çintamani mücevheri, altın (bir) küçük kap ile tutarak…

[120] Diğer tanıklar için bkz. AY 409/14, 418/6, 489/16, 494/1, 679/6, 409/11, 395/7.
[121] Diğer tanıklar için bkz. AY 446/6, 134/14, 397/11, 176/8, 196/2, 217/3; HT-V, VI, VIII, X: V 4/23, VI 8/26; HT-IX 471, 1097, 1289.

*[Arıg] dintar bolmaḳ tınlġ-larḳa [asıġ] tusu ḳılmaḳ oz-uġçı-lıġ…* HT-V, VI, VIII, X/V1/10 (Tuguşeva, 1991, s. 28).

Temiz dindar olmak, canlılara fayda sağlamak, kurtarıcılık…

*Nomlug dėntarlarnıŋ ėtigin yaratıgın asa üsteyü y(a)rlıkap kurın kezigin öŋi kılu y(a)rlıkamış.* HT-IX 72 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Öğreti (sahibi) dindarların süsünü asarak isteği yerine getirip, çehresini eşsiz kılarak buyurmuş.

**4) ėlçi/ilçi (2):** *Tür*. elçi. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ELČI*** I 1. посол, вестник 2. важное должностное лицо, правитель" (1. elçi, haberci 2. Önemli resmî kişi, vali); "II *имя собственное*" (özel ad) (s. 169-170).

*Keçiglerte alp yėrte ėlçi ogrı üze aḍakmışlarıg olarnıŋ barça uyur siz.* AY-VII 841 (Çetin, 2012, s. 169).

Geçitlerde zor yerde, elçi haydut ile ayaklanmaları, onların hepsini yaparsınız.

*Huiz-vaŋ hu-a-vaŋ at[lġ] han-lardın berü ilçi bilgeler ertiŋü üküş erdi.* HT-V, VI, VIII, X/VI44/17 (Tuguşeva, 1991, s. 133).

Huiz-vang (ve) Hu-a-vang adlı hanlardan beri elçi bilgeler fevkalade çok idi.

**5) kara (46):** < *O. Far. kāra* halk, avam tabakası. Daha önce açıkladığımız *kara* sözcüğü için bkz. ***kara*** s. 65. Ayrıca *DTS* (1969)'de, bu sözcüğün renkle ilgili "siyah, kara, karanlık, koyu" vb. anlamları verildikten sonra sözcük şöyle açıklanmaktadır: "5. *перен.* обыкновенный, для повседневных нужд, непарадный, простой; низкосортный, грубый 6. грязь 7. чернила, тушь" (5. *mecaz anlam* sıradan/olağan, günlük ihtiyaçlar için, gündelik elbise, basit; kalitesiz, kaba 6. kir/çamur 7. mürekkep) (s. 422-423).[122]

*Törtünç bodun kara bay meŋilig köni törüçe evrilteçi bolgay.* AY 192/5 (Kaya, 1994, s. 142).

Dördüncüsü, halkı mutlu, doğru yasaya göre döndürülecek (olan) olacak.

*Ötrü imerigme kamag bodun kara ėnç meŋilig örü ulug kuḍı kiçig tüz baz k(ı)ltı.* AY-VI 0167 (Ayazlı, 2012, s. 77).

Sonra bütün halk mutlulukla doğrularak büyük (ile) küçüğ(ü) barıştırdı.

[122] Diğer tanıklar için bkz. AY 194/14, 196/17, 411/14, 412/1, 435/3, 530/6, 530/14, 547/15, 564/1, 565/4, 585/4, 586/12, 637/3, 192/9, 192/20, 194/20, 433/17, 433/21, 553/3, 196/14, 421/22, 567/2, 567/5, 603/2, 586/9, 194/12, 402/21, 407/13, 432/15, 434/9, 586/5, 90/21, 414/12, 435/15, 437/6, 547/2, 598/16, 607/18.

*İyin tapıġçı turul[mış] yavalmış beg-leri birle imerigme [bo]dunı ḳarası kim bolġay.* HT-V, VI, VIII, X/VI37/16 (Tuguşeva, 1991, s. 127).

Dolayısıyla sükûnet bulmuş beyleri ile tüm halkı, itaatkâr olacak.

*İmerigme bodunı karası yomkı nom işin (oku: aşın) aşagalı boltılar.* HT-VI 1450 (Ölmez, 1994, s. 67).

Bütün halkı tüm öğreti yemeğini yiyecek oldular.

*Yene köŋül[ü]müzni bodun k(a)ra üze kılıp ulatı öŋdün [s]üülep egirip...* HT-VII 777 (Röhrborn, 1991, s. 75).

Yine gönlümüzü halk üzerinde kılıp başka ordu gönderip kuşatıp…

*İmerigme k(a)rasın ,, çın kėrtü erür.* HT-IX 1173 (Aydemir, 2013, C.1 s. 163).

Tüm halkını, doğrudur.

**6) kėrtgünç/kirtgünç (köŋül) (82):** *Tür.* inanan, inançlı. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***KERTGÜNČ*** 1. вера 2. истинный, исполненный веры" (1. inanç/din 2. gerçek, inançla dolu) (s. 301).[123]

*Kayu üdün b(e)k katıg süzük kirtgünç köŋülin nom iligi atl(ı)g nom erdinig bititip bir üdünte tapıgçısı bolguka küsüş öritdiŋ.* AY 15/14 (Kaya, 1994, s. 66).

Ne (hangi) zaman pek sağlam, saf inanan gönülle öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini yazdırıp bir zamanda hizmetçisi olmayı gönülden istedin.

*Ulug kėrtgünç köŋül turgurup mėni okıyu ötünü bo d(a)rnig sözlezün d(a)rnisi bo erür.* AY-VI 1019 (Ayazlı, 2012, s. 142).

Yüce inanan gönül beni durdurup dua ederek bu büyüyü söylesin, büyüsü budur.

*Burkan bahşımız bolarnı kėrtgünç köŋülin oşzunlar.* AY-VII 643 (Çetin, 2012, s. 153).

Üstadımız Buda: "Bunların inançlı gönülleri kurtulsunlar." (dedi).

*Kirtgünç iyin yorıdaçı er-en-l(e)r-niŋ töz-ün yol-ı...* Üİ 124b 3 (Barutçu Özönder, 1998, s. 63).

İnançlı şekilde yürüyen erenlerin asil yolu…

[123] Diğer tanıklar için bkz. AY 3/2, 11/14, 16/22, 24/23, 34ç/18, 99/9, 132a/l 1, 132b/23, 137/16, 146/14, 150/22, 153/4, 154/7, 154/16, 159/2, 168/16, 175/10, 175/19, 177/22, 178/13, 190/13, 190/15, 190/21, 198/15, 215/10,215/15,215/16, 215/17,215/19,216/1, 237/8, 300a/5, 336/18, 337/13, 337/16, 346/14, 355/13, 394/8, 396/13, 397/11, 407/4, 408/15, 413/16. 415/17. 416/17, 426/12, 442/2, 445/4, 468/23, 473/5, 480/23, 481/2, 486/1, 497/4, 500/21,501/7,511/15, 515/22, 519/4, 521/10, 534/16, 537/4, 606b/3, 678/22, 679/3, 679/16, 684/3, 403/22, 236/25, 237/3, 72/23, 683/21; HT-V, VI, VIII, X: V 38/1; HT-VI 1638; HT-VII 1689.

*Uluġ ilig siz tk kirtgünç köŋül-in ḳut ḳoluŋ burhan...* HT-V, VI, VIII, X/V76/25 (Tuguşeva, 1991, s. 88).

Yüce hükümdarsınız, yalnızca inançlı gönülle kutsal ant için! Buda…

*Biz üç ėrtinilerte süzük kėrtgünç köŋüllüg satva vaŋ oz.* HT-VI 1825 (Ölmez, 1994, s. 104).

Biz, üç inciye saf (ve) inanan (bir) gönülle Satva Vang oz…

*Ėligim(i)z [han]ınıŋ köŋüli muntag bolu [tü]k[e]ṭmişdinberü kėrtgünç köŋül[i] küniŋe üsteldi.* HT-VII 619 (Röhrborn, 1991, s. 63).

Hükümdarımız hanın gönlü, böyle olarak sona erdiğinden bu yana (? öldükten sonra) inanan gönlü güneşe yükseldi.

**7) kırkın (2):** *Tür*. genç kız, cariye. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***QÏRQÏN*** I невольница; наложница" (köle kız/cariye; cariye) (s. 446).

*Ėligler hanlarıg ol ėlig hannıŋ hatunların kırkınların ınançların ulatı bodunın karasın alpınta emgekinte adasınta tudasınta isig özlüg korkınçınta küyü küzetü tuṭuŋlar tėp y(a)rlıkadı.* AY-VI 0233-0234 (Ayazlı, 2012, s. 82).

Hükümdarları, o ülke sahibi hanların eşlerini, genç kızlarını, bakanlarını ve ayrıca halkını zorluklardan, acılardan, tehlikeden, yaşamdaki korkunçluklardan koruyunuz, deyip buyurdu.

*Balıklıg körünççi eren kırkın yüz artok tümen kişi erdi.* HT-IX 604 (Aydemir, 2013, C.1 s. 110).

Şehirde görüldüğü kadarıyla erkek (ve) genç kız yüz on bin kişi vardı.

**8) ḳul (1):** *Tür*. kul, köle. Daha ileride açıklayacağımız *ḳul* sözcüğü için bkz. ***ḳul*** s. 183.

*Daz-i baḫşı munı söz-leyür töz-ün-l(e)r ḳulı tip*. Üİ 104b 1 (Barutçu Özönder, 1998, s. 38).

Üstat Dazi, bunu "asiller kölesi" diye söyler (adlandırır).

**9) kuvrag (290):** *Tür*. topluluk, cemaat, dini topluluk. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***QUVRAҒ*** 1. собрание, сонм 2. *рел*. монашеская община (=

*cкр*. saṅgha)" (1. toplantı/meclis, kalabalık 2. *dinî* rahip/rahibe cemaati (= *Skr*. saṅgha)) (s. 475).[124]

*Nomladaçı nomçı açarıg tıŋ[ladaçı] eşidteçi tözünler kuvragın ul[ug] asıgka tusuka inçke meŋike tegürüp et'özlerin igsiz adasız köŋüllerin ögrünçlüg sevinçlig bay meŋilig kılgay biz.* AY 341/13 (Kaya, 1994, s. 206).

Vaaz verecek vaiz üstadı dinleyecek, işitecek asiller topluluğunu büyük faydaya, böylesine mutluluğa ulaştırıp vücutlarını tehlikesiz, gönüllerini neşeli, sevinçli (ve) zengin kılacağız.

*Ulug erklig maheşvare t(e)ŋri, v(a)çirapani toŋa, manibadire uruŋut karininiŋ anası bėş yüz kuvragları birle...* AY-VI 0629-0630 (Ayazlı, 2012, s. 111).

Yüce hükümdar Maheşvare tanrı, Vaçirapani Tonga, Savaşçı Manibadiri, Karininin anası (kraliçe), beş yüz toplulukları ile…

*Ol kuvrag arasınta erigme kondini atl(ı)g braman t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkannıŋ küü kelig edremlig küçi üze yėtitmekiŋe ol sarasvaṭi atl(ı)g t(e)ŋri kızın öge şlök takşutın inçe tėp tėḍi.* AY-VII 534 (Çetin, 2012, s. 146).

Cemaat arasında bulunan Kondini adlı (bir) brahman, tanrı tanrısı Buda'nın büyülü gücü üzerine yetiştirmesine, o Sarasvati adlı tanrıçayı öven bir şiiri böyle deyip okudu.

*Ḳayu barınça mahabuṭ-l(a)r ulatı bolmış öŋlüg ḳuvraġ alḳu barça umaz üçün tüẓü ürṭgeli tıdġalı...* Üİ 104a 16 (Barutçu Özönder, 1998, s. 38).

Ne (hangisi) varolunca büyük elementler veya (onlardan) oluşmuş renkli topluluğun hepsi tam olarak örtmeyi ayırmayı bilemediği için…

*Burhan olurġu [ḳuvra]mış tirin ḳuvraġ olurġu [or]un tip...* HT-V, VI, VIII, X/V14/7 (Tuguşeva, 1991, s. 38).

---

[124] Diğer tanıklar için bkz. AY 23/15, 34ı/2, 34i/17, 36/12, 88/2, 94/5, 102/23, 134/4, 188/11, 188/17, 191/16, 192/16, 197/8, 198/24, 215/22, 237/6, 300/7, 340/24, 342/14, 354/24, 355/9, 363/22, 371/1, 371/22, 440/22, 457/15, 466/1, 467/9, 473/16, 479/20, 481/12, 488/22, 527/17, 534/14, 537/9, 538/11, 568/2, 606a/3, 644/7, 661/17, 662/2, 662/7, 663/1, 671/21, 672/19, 686/17, 82/15, 567/23, 573/2, 28/12, 29/23, 34c/14, 84/13, 84/17, 84/19, 131/6, 131/8, 142/22, 172/19, 182/6, 182/16, 183/3, 193/4, 193/14, 196/21,201/14, 249/9, 314/17, 314/23, 315/8, 341/11,385/4, 385/17, 396/17, 396/19, 412/16, 431/19, 432/4, 432/9, 433/9, 436/1, 440/14, 455/1,455/4, 455/12, 475/13, 482/6, 490/9, 492/14, 502/8, 508/10, 509/12, 509/18,517/6, 548/6, 551/17, 552a/9, 553/15, 558/22, 559/19, 560/21, 563/15, 564/19, 565/10, 565/17, 565/21, 566/8, 574/15, 575/8, 588/4, 596/4, 599/22, 602/7, 634/18, 642/6, 645/4, 665/5, 665/11, 32/2, 34ç/21, 342/11, 407/8, 409/4, 412/24, 422/12, 423/17, 433/2, 510/10, 662/5, 664/20, 448/13, 480/2, n671/21, 421/21, 444/19, 400/5, 408/6, 431/10, 433/4, 436/2, 456/14, 456/18, 666/9, 530/19, 29/3, 72/4, 211/18, 213/13, 341/13, 385/22, 398/7, 398/21, 403/19, 407/19, 418/7, 437/5, 507/22, 508/15, 510/5, 510/7, 547/63, 561/15, 599/15, 632/15, 662/3, 665/18, 566/20, 121/6, 155/23, 185/18, 186/2, 186/7, 192/17, 194/3, 249/21, 363/1,405/10, 439/15, 490/19, 29/7, 194/17, 405/5, 454/9, 422/16, 413/2, 193/21, 493/6, 648/14, n516/21, 491/23, 579/14, 648/20, 25/13, 341/11, 186/13, 363/3, 390/23, 488/20, 570/12, 575/21, 578/10, 669/15, 683/1, 26/6, 96/11,391/5,431/22, 93/3, 134/13, 409/9, n93/3, 334/10, 425/11, 135/21, 156/7, 2/13, 572/22, 169/3, 79/9, 79/18, 405/21, 438/20, 472/19, 481/19, 507/16, 516/21, 671/2.

Buda'nın oturduğu, toplanmış cemaatin oturduğu yer deyip…

*Adınçıg ulug [ordu]lar üküş ıgaçlar kuvragıntın [tė]min büter.* HT-VI 1300 (Ölmez, 1994, s. 52).

Fevkalade büyük saraylar, birçok ağacın bir araya gelmesiyle tam olarak biter.

*Kör[t]eçi tapındaçı tėrini kuvragı yokaḍḍı.* HT-VII 348 (Röhrborn, 1991, s. 42).

(Ona) bağlanacak tapınacak cemaati yok oldu.

*Samtso açari öz kuvragı birle han eviŋe barıp pi taş seŋremke tegmiş.* HT-IX 612 (Aydemir, 2013, C.1 s. 110).

Tripiṭaka üstadı, kendi cemaatiyle hükümdarın evine varıp ova dışındaki manastıra ulaşmış.

**10) nomçı (64):** Daha önce açıkladığımız *nomçı* sözcüğü için bkz. ***nomçı*** s. 55 ve 107.

**11) nomluġ (213):** < *Sogd. nom+luġ Tür.* öğretili, öğretiyle ilgili, dini; *Dharma'*ya, dine mensup. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***NOMLUY*** 1. относящийся к закону, законный; относящийся к религии, вере; учению 2. придерживающийся какого-либо учения" (1. yasayla ilgili, yasal; dinle ilgili, iman/inanç; öğreti 2. herhangi bir öğretiye bağlı olma) (s. 361).[125]

*Nırvanka kirü y(a)rlıkamışda kin nomlug y(a)rlıgı öŋdün tavgaç ilinte kiŋürü yadıltukda...* AY 3/11 (Kaya, 1994, s. 61).

Nirvāṇa yoluna girerek buyurduktan sonra öğreti buyruğu Doğu Çin ülkesinde geniş bir şekilde yayıldığında…

*Ötrü üç üḍki burhanlarnıŋ edgü tetyük köni nomlug şaẓınıg küyü küẓetü tutmış bolgay sizler.* AY-VI 0027 (Ayazlı, 2012, s. 65).

[125] Diğer tanıklar için bkz. AY 18/16, 22/22, 29/11, 31/7, 32/22, 33/4, 34/6, 34ç/16, 34d/19, 34ı/15, 34İ/11, 34ö/21, 34ö/22, 37/17, 38/14, 47/5, 47/13, 48/5,48/5,48/13, 48/16, 53/20, 53/22, 54/8, 54/14, 56/11, 56/18, 59/4, 59/13, 60/4, 60/14, 60/15, 62/6, 63/5, 65/15, 65/19, 66/3, 66/15, 67/11,67/18, 68/2, 68/5, 68/15, 68/18, 68/20, 69/1, 70/14, 75/3, 75/14, 76/14, 76/21, 77/2, 77/7, 79/11,79/19, 82/11,92/1, 115/7, 125/20, 132b/5, 132b/6, 132b/7, 132b/8, 132b/10, 132b/11, 132b/12, 136/2, 154/3, 154/4, 154/4, 154/5, 157/17, 159/21, 160/1, 162/23, 164/14, 164/18, 165/1, 165/5, 165/8, 166/17, 166/20, 167/10, 174/15, 177/23, 248/11, 251/11,251/15, 251/18, 251/19, 252/1, 252/19, 252/24, 310/9, 318/19, 332/16, 333/10, 334/10, 337/3, 337/9, 338/19, 340/10, 342/16, 368/10, 368/11,368/13, 368/14, 368/17, 369/7, 372/2, 378/6, 393/8, 395/21, 396/1, 396/12, 405/8, 429/18, 429/19, 429/21, 430/1,430/2, 431/12, 432/12, 433/5, 436/2, 437/18, 438/3, 455/17, 457/17, 500/18, 528/16, 531/1, 531/21, 564/15, 571/13, 580/13, 584b/2, 584b/12, 606/2, 615/2, 644/13, 646/18, 657/10, 662/20, 663/19, 674/16, 678/3, 684/21, 685/16, 574/11, 311/9, 34ç/17.

Sonra üç zamanki Budaların iyi dediği doğru öğretisini gözeterek yerine getirmiş olacaksınız.

*İçdin sıŋar-ḳı burḳan nom-ındaḳı-l(a)r-ḳa taşdın sıŋar t(e)rs aẓag nomluġ-l(a)r-ḳa yomḳı-ḳa bilgülük üçün anın kergek ermez.* Üİ 101b 5 (Barutçu Özönder, 1998, s. 34).

İç taraftaki Buda öğretisindekilere, dış tarafta yanlış öğretilere (inananlara), hepsine bildikleri için onları (bilme) ihtiyacı yoktur.

*Adın il uluş-daḳı hinayan bahşı-lar tas az-aġ nomluġ tırtı-lar taḳı uḳ-ar.* HT-V, VI, VIII, X/V11/26 (Tuguşeva, 1991, s. 36).

Başka ülkedeki Hinayan üstatlar, kaba yanlış öğretiye (inananlar) da anlar.

*Nomlug y(a)rlıgı takı neŋ tegmezken inçip büte yavalu tükemişler erdi.* HT-VI 1560 (Ölmez, 1994, s. 78).

Öğreti buyruğu bile hiç ulaşmazken bu şekilde bitirerek, sükûnet bularak son bulmuşlardı.

*Bilge biliglig kün t(e)ŋrili nomlug akınlı evrilti, koş tilgenler sıgunlar berkinte tizilti.* HT-VII 78 (Röhrborn, 1991, s. 22).

Bilge hikmetli Güneş tanrı öğreti akıntısı (deresi) çevrildi (tercüme edildi), çift tekerlekler erkek geyiklerin boynuzunda dizildi.

*Hanmi atlġ han nomluġ yrlġ-ḳa çın kirt-ü idisi boltı.* HT-V, VI, VIII, X/VIII20/7 (Tuguşeva, 1991, s. 151).

Hanmi adlı hükümdar, öğreti buyruğunun gerçek sahibi oldu.

*Nomlug dėntarlarnıŋ ėtigin yaratıgın asa üsteyü y(a)rlıkap kurın kezigin öŋi kılu y(a)rlıkamış.* HT-IX 71 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Öğretiye inanan dindarların vücudunun süsünü arttırarak buyurup sırasını öne alıp buyurmuş.

*Noml[uġ] orun-uġ iter-ler.* HT-V, VI, VIII, X/X1/3 (Tuguşeva, 1991, s. 160).

Öğreti yerini düzenlerler.

**12) sansarlıg (12):** < *Skr. saṃsāra+lıġ Tür*. dünyaya ait, ölümlülerin yaşadığı acı çekilen dünya *sansara*ya mensup olanlar. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***SANSARLЇГ*** *рел*. относящийся к сансаре, к круговращению перерождений" (*dinî, sansara* ile ilgili, sürekli dönüşle yeniden doğabilen) (s. 484).

*[Apam birök kimke] sansarlıg...* AY 22/3 (Kaya, 1994, s. 69).[126]

Eğer şimdi kime dünya…

*T(e)ŋri yėri kişi ažunı ėsilgey kooragay, sansarlıg taloy ügüz içinde tegẓingeyler.* AY-VI 0663 (Ayazlı, 2012, s. 114).

Tanrı yeri, insan alemi zarar görecek, acı çekilen dünya denizi içinde dolaşacaklar.

**13) saŋ (14):** < *Çin*. *səŋ, Skr. sanghāya/saṃghā* rahipler topluluğu, cemaat. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***SAƆ*** III [*кит*. 僧 сэн, səŋ] община монахов" (*Çin*. səŋ rahipler cemaati) (s. 485).[127]

*Namo bud namo d(a)rm namo sang.* AY-VII 1 (Çetin, 2012, s. 105).

Buda'ya, öğetiye (ve) cemaate saygı.

*[Namo] but namo drm namosaŋ.* HT-V, VI, VIII, X/V87/19 (Tuguşeva, 1991, s. 96).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-VI 1819 (Ölmez, 1994, s. 103).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-VII 1 (Röhrborn, 1991, s. 16).

*Namo but, namo d(a)rm, namo sang.* HT-IX 1 (Aydemir, 2013, C.1 s. 54).

**14) suksız (1):** *Tür*. hırsı olmayan, açgözlü olmayan. *DTS* (1969)'de bu sözcük ***AČSЇZ*** maddesinde şöyle açıklanmaktadır: "***ačsïz soqsïz*** *парн.* нежадный и независтливый, без жадности и зависти" (*ikileme*, açgözlü ve kıskanç olmayan, açgözlülük ve kıskançlık olmadan) (s. 6).

*Yalaŋuklar köŋüli açsız suksız buşika akı buyan edgü kılınça tavranıglı on buyan edgü kılınç yolınta yorıgalı udaçı bolurlar.* AY-VI 0187 (Ayazlı, 2012, s. 79).

İnsanlar, gönlü açgözlü olmadan, sadakada cömert, iyi davranışa (amele) eğilimli, on iyilik (erdem) yolunda yürümeyi başaracaklar.

**15) süü (38):** *Tür*. asker; ordu. *DTS* (1969)'de bu sözcük, ***SÜ*** ve ***SŪ*** II maddelerinde şöyle açıklanmaktadır: "***SÜ*** 1. войско 2. военный отряд" (1. ordu 2. askerî müfreze/takım; asker) ve "***SŪ*** II войско" (ordu) (s. 516).[128]

[126] Diğer tanıklar için bkz. AY 71/6, 97/9, 99/17, 211/21, 300/23, 307/4, 340/16, 430/9, 433/11, 613/20, 647/6.

[127] Diğer tanıklar için bkz. AY 519/2, 38/4, 126/23, 158/16, 372/23, 544/22, 547/23, 547/52, 596/9.

*Tört bölük süü b(e)lgürtser altun kümüş vaydurı sıparır ulatı yiti erdinilerin adruk adruk öŋi öŋi esriŋü ed tavarların tolu ulug ulug agılıglar körkitser.* AY 384/16 (Kaya, 1994, s. 226).

Dört bölük asker çıkartsa altın, gümüş, elmas ve yedi mücevherleri çeşit çeşit, eşsiz alaca malı mülkleri, dolu büyük büyük hazineleri gösterse…

*Ol ėl uluş içinte ikileyü takı süü çerig adası üẓeki korkınç ayınç bultukmagay.* AY-VI 0123 (Ayazlı, 2012, s. 73).

O ülke içinde bir daha yeniden ordu ile ilgili tehlike (ve) korku yaratmayacak.

*Ötrü [i]ki tümen yaŋa-lıġ süü itip...* HT-V, VI, VIII, X/V3/18 (Tuguşeva, 1991, s. 30).

Sonra yirmi bin fil ordusu düzenleyip…

*Yene yıgılıp oŋd[ınkı] süü uruŋutı waŋ-ki begke bitiṭip pi t[aş] yaratdılar.* HT-VII 314 (Röhrborn, 1991, s. 40).

Yine toplanıp sağdaki ordunun komutanı Wang-Ki Bey'e yazdırıp (bildirip) ova dışını donattılar.

**16) şabı (9):** < *Çin. shā mi* < *Skr. śrāmaṇera* Buda dinine mensup, öğrenci. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ŠABI*** [*кит*. 沙彌 шами, ša-mbi < *скр*. śrāmaṇera]" (s. 519). Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "***śrāmaṇera*** (= Pali sām°) *novice* in the Buddhist order." (Budist düzende *acemi/papaz/rahibe adayı*) (s. 535).[129]

*Kutlug tavışgan yıl guuyıhua vıharka tayaklıg bilgetaluy şabı...* AY 34/19 (Kaya, 1994, s. 74).

Kutlu tavşan yılı, Guyıhua Vıhar'a dayanarak öğrenci Bilge Taluy…

*Biz bilgetaluy şabı ratna v(a)çir şabınıŋ ötügiŋe altınç aynıŋ y(ė)g(i)rmi törti küni bitiyü tolu boltı.* AY-VII 930-931 (Çetin, 2012, s. 176).

Biz öğrenci Bilge Taluy, Ratna Vaçir adlı öğrencinin isteği üzerine, altıncı ayın yirmi dördüncü günü yazarak tamamladık.

*Anı kiŋ bilge biliglig tip taḳı ne ayıtmış krgek şabı atlġ bilgeg kim ol bilge körme[yük?] sav-larıġ ne körser...* HT-V, VI, VIII, X/VIII10/11 (Tuguşeva, 1991, s. 143).

---

[128] Diğer tanıklar için bkz. AY 409/14, 418/6, 34ç/17, 115/6, 429/14, 409/11; HT-V, VI, VIII, X: V 33/1, 66/19, 71/14, 72/7-11, VI 1/23-25, 14/5-7, 15/1-19, 16/3, 43/23, 45/2-7-11-15-19; HT-VI 1271, 1471, 1477, 1491, 1497, 1711, 1714, 1775, 1792; HT-VII 773.

[129] Diğer tanıklar için bkz. AY 199/16, 498/1, 498/2, 686/3, 686/6, 686/10.

Büyük hikmetli bilge onu deyip hatta ne dediği gereklidir, öğrenci adlı bilge ki ne o bilgeyi ne de sözlerini görmedi, görse…

**17) şamnanç/şmnanç (21):** < *Sogd. şmn'nç* < *Skr. śramaṇīk(ka)* rahibe. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ŠIMNANČ*** [*coгəд*. šmn'nch] монахиня" (*Sogd*. rahibe) (s. 523) ve "***ŠMNANČ*** [*coгəд*. šmn'nch] монахиня" (s. 524). Gharib (2004), bu sözcüğü eserinde 9289. maddede şöyle açıklamaktadır: "***šmn'nch*** Buddhist (بودایی) راهبه šamanānč Skt. *śramaṇīk(ka)* f. nun" (Budist rahibe) (s. 375).[130]

*Tözünler oglı tözünler kızı toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvraglarnıŋ köŋülüŋüzlerte antag sakınçıŋızlar tursar.* AY 2/12 (Kaya, 1994, s. 61).

Dört türlü cemaatlerin asiller oğlu, asiller kızı, rahip, rahibe, inanan erkek ve kadın(ları), gönlünüzde öyle düşünceleriniz durursa…

*Birök çambudivip yėrtinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg tėrin kuvragnıŋ bo nom erdinig boşgunmışların.* AY-VI 0039 (Ayazlı, 2012, s. 66).

Şayet bu dünyadaki rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın, dört türlü topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenenlerin…

*Birök kim kayu toyın şamnanç upasi upasanç tört türlüg tėrin kuvrag bo kopta kötrülmiş nom ėligi...* AY-VII 493 (Çetin, 2012, s. 142).

Şayet rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın dört türlü topluluktan kim (ve) hangisi, bu tümüyle yüceltilmiş öğreti hükümdarı…

*Darmaḍini şmnanç söz-ledi öçmek oḳşaṭı-sız ol anṭaġ yme bir ermez.* Üİ 113a 11 (Barutçu Özönder, 1998, s. 49).

Rahibe Darmatini söyledi: "Sönme benzersizdir. Öyle ki tek (de) değildir."

*Toyın ş(a)mnanç üzülgeli ugramış erdi.* HT-VII 848 (Röhrborn, 1991, s. 81).

Rahip (ve) rahibe mola vermeye niyetlenmiş idi.

*Vayşali balıḳ-ta drmatini şmnanç idiz edrem-ig biltürgeli trkin trkin ḳuvratdı.* HT-V, VI, VIII, X/VIII16/11 (Tuguşeva, 1991, s. 148).

Vayşali şehrinde Rahibe Darmatini yüce erdemi açıklamak için çabucak (herkesi) bir araya getirdi.

*Lahki balıkdakı kamag toyın ş(a)mnançıg uduzup…* HT-IX 563 (Aydemir, 2013, C.1 s. 106).

Lahki şehrinde(ki) bütün rahip (ve) rahibeleri götürüp…

[130] Diğer tanıklar için bkz. AY 23/13, 191/15, 403/3, 405/20, 422/11, 440/20, 479/19, 513/5, 671/20, 87/2, 340/10; HT-V, VI, VIII, X: V 5/10, VIII 16/15; HT-IX 1043, 1054, 1614.

**18) tapıgçı (41):** *Tür*. hizmetçi, itaatkâr. *DTS* (1969)'de ***TAPAYČÏ***, ***TAPÏYČÏ*** ve ***TAPUYČÏ*** maddelerinin hepsinde bu sözcük "слуга, служанка" (hizmetli, uşak) şeklinde açıklanmaktadır (s. 534-535).[131]

*Sansız sakışsız burkanlarka yakın tapıgçı [bolayın]*. AY 116/9 (Kaya, 1994, s. 112).

Sayısız Budalara yakın hizmetçi (inanan) olayım.

*Kayu üdün b(e)k katıg süzük kirtgünç köŋülin nom iligi atl(ı)g nom erdinig bititip bir üdünte tapıgçısı bolguka küsüş öritdiŋ.* AY 15/16 (Kaya, 1994, s. 66).

Ne (hangi) zaman pek sağlam, saf inanan gönülle öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini yazdırıp bir zamanda hizmetçisi olmayı gönülden istedin.

*Samtso açariġ uz-adı kelz-ün küç kölük tapıġçı uduġçı eksük krgek bolmaz-un.* HT-V, VI, VIII, X/V83/4 (Tuguşeva, 1991, s. 93).

Tripiṭaka üstadı daima gelsin, iş hayvanı (ve) hizmetçi eksik olmasın.

*Taŋlayu muŋadu tapıgçı begleriŋe ınçe tėp tėdi.* HT-VI 1360 (Ölmez, 1994, s. 58).

Şaşırarak itaatkâr beylerine böyle deyip dedi.

*Inançları tapıgçıları birle ünüp eski çıgta tünedi.* HT-VII 1200 (Röhrborn, 1991, s. 108).

Bakanları (yöneticileri) (ve) hizmetçileri ile birlikte çıkıp eski yerde geceledi.

*Bo ötüg bitigig iç tapıgçı beglerke ,, ėligim(i)z kutıŋa ötgürzünler.* HT-IX 545 (Aydemir, 2013, C.1 s. 104).

Bu izahı yazıyı iç(erdeki) itaatkâr beylere, hükümdarımız huzuruna geçirsinler.

*Muntaġ tüşeyü yatur erken ançaġınça üskinteki tapıġçısı öd[ül]ti.* HT-V, VI, VIII, X/X17/12 (Tuguşeva, 1991, s. 168).

Böyle düş görerek uyurken bu esnada üstündeki hizmetçisi nasihat etti.

**19) tėrin/tirin (kuvrag) (75):** *Tür*. topluluk, cemaat. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***TERIN*: terin quvraγ** *парн.* 1. община 2. сборище, толпа" (*ikileme* 1. topluluk/cemaat 2. buluşma/toplama, kalabalık) (s. 554).[132]

---

[131] Diğer tanıklar için bkz. AY 605/6, 621/18, 639/22, 369/11, 620/13, 623/20, 631/5, 632/7, 12/5, 99/3, 103/20, 121/14, 534/2; HT-III 554, 612, 789, 986; HT-V, VI, VIII, X: V 3/5, 9/12, 13/14, VI 11/12-13-27, 21/5-6, 37/14, X 17/12; HT-VI 1400, 1439, 1452, 1486; HT-IX 704, 867, 881, 931.

[132] Diğer tanıklar için bkz. AY 2/13, 23/14, 26/6, 341/11, 36/11, 93/3, 94/5, 96/10, 131/8, 188/11, 188/17, 191/16, 197/8, 198/23, 334/10, 340/24, 363/3, 371/1, 405/21, 407/8, 407/19, 412/24, 418/7, 422/12, 423/17, 433/2, 438/20, 440/22, 457/15, 466/1, 472/19, 479/20, 488/20, 488/21, 530/19, 534/14, 538/11, 568/2, 570/12, 644/7, 661/17, 662/7, 663/1, 666/9, 671/2, 672/18, 683/1, 28/12, 29/23, 314/23, 480/2,

*Somakıtu bodıs(a)t(a)v başın sekiz bölük tirin kuvragka nom nomlayur*. AY 25/13 (Kaya, 1994, s. 70).

Somakıtu Bodisatva başta olmak üzere sekiz bölük cemaate öğretiyi anlatır.

*Çambudivip yėrtinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg tėrin kuvragnıŋ bo nom erdinig boşgunmışların.* AY-VI 0040 (Ayazlı, 2012, s. 66).

Bu dünyadaki rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın, dört türlü topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenenlerin…

*Bo y(a)rlıgıg eşidip anant toyın ol kamag tėrin kuvrag öŋin öŋin t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkanıg tėtrü körü olurtılar.* AY-VII 157 (Çetin, 2012, s. 117).

Rahip Anant bu buyruğu işitince tüm cemaat öne doğru (gelerek) tanrı tanrısı Buda'yı dikkatlice izleyerek oturdular.

*Ḳaltı alḳu ḳoşuġ-l(a)r ulatı tirin-niŋ ḳuvraġ-nıŋ pirapṭi-sı erür.* Üİ 124a 5 (Barutçu Özönder, 1998, s. 62).

Şöyle ki tüm şiirler de cemaatin kazanma gücüdür.

*Burhan olurġu [ḳuvra]mış tirin ḳuvraġ olurġu [or]un tip...* HT-V, VI, VIII, X/V14/7 (Tuguşeva, 1991, s. 38).

Buda'nın oturduğu, toplanmış cemaatin oturduğu yer deyip…

*Kör[t]eçi tapındaçı tėrini kuvragı yokaḍḍı.* HT-VII 348 (Röhrborn, 1991, s. 42).

Bağlanacak tapınacak cemaati yok oldu.

*Yėti kişi toyın kirmişçe tėginniŋ tėrini kuvragı yėvilmeki bolzun.* HT-IX 1579 (Aydemir, 2013, C.1 s. 192).

Yedi kişi, rahip girmiş gibi prensin cemaatini büyülemesi olsun.

**20) tıtsı (12):** < *Çin. dì zǐ* öğrenci, ustayı takip eden. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***TETSÄ*** [*kum.* 弟子 дицзы, diei-tsi] ученик" (*Çin*. diei-tsi, öğrenci/çırak) (s. 556).[133]

*Birök körser m(e)n tapınmışın sarasvati t(e)ŋrike azu körser m(e)n tıtsılarıg bahşısı ėyin boşgunmışıg bėrgey m(e)n.* AY-VII 653 (Çetin, 2012, s. 154).

Şayet tapındığını görsem Sarasvati tanrı(ça)ya yahut öğrencilerini, üstadı sebebiyle öğrendiklerini görsem, vereceğim.

---

421/21, 400/5, 436/1, 437/5, 508/15, 566/20, 194/17; HT-V, VI, VIII, X: V 14/9, 32/9, 77/20, VI 5/21, 6/19, 7/21, VIII 16/13, 30/3.

[133] Diğer tanıklar için bkz. AY 669/20, 334/9, 655/2, 507/15, 486/10, 396/13, 271/6, 275/23, 277/1, 384/10, 507/21.

**21) upasanç (15):** < *Sogd. ’wp’s’nç* (*Skr. upāsikā*) ruhban sınıfından olmayan Budist inanan kadın, Budist mümine. *DTS* (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “***UPASANČ*** [*cogə.* ’wp’s’nch] послушница” (rahibe (manastırda yaşayan)/saliha [dinin emrettiği şeyleri yerine getiren kadın]) (s. 613). Gharib (2004), eserinde 1916. maddede bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “***’wp’s’nch*** *Buddhist* nun” (*Budist* rahibe) (s. 75).[134]

*Tözünler oglı tözünler kızı toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvraglarnıŋ köŋülüŋüzlerte antag sakınçıŋızlar tursar.* AY 2/12 (Kaya, 1994, s. 61).

Dört türlü cemaatlerin asiller oğlu, asiller kızı, rahip, rahibe, inanan erkek ve kadın(ları), gönlünüzde öyle düşünceleriniz durursa…

*Birök çambudivip yėrtinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg tėrin kuvragnıŋ bo nom erdinig boşgunmışların.* AY-VI 0039 (Ayazlı, 2012, s. 66).

Şayet bu dünyadaki rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın, dört türlü topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenenlerin…

*Birök kim kayu toyın şamnanç upasi upasanç tört türlüg tėrin kuvrag bo kopta kötrülmiş nom ėligi...* AY-VII 493 (Çetin, 2012, s. 142).

Şayet rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın dört türlü topluluktan kim (ve) hangisi, bu tümüyle yüceltilmiş öğreti hükümdarı…

*Bu ıdiḳ nom erdini bititdeçi upasi küç oġul-nuŋ upasanç il öklitmiş-niŋ oġlum…* HT-V, VI, VIII, X/V87/21 (Tuguşeva, 1991, s. 97).

Bu kutsal öğreti mücevherini yazdıracak Budist erkek kudret oğlunun, Budist kadın ülke çoğaltmışın(dır), oğlum…

*Bo ıdok nom erdini bititdeçi upasė küç ogulnuŋ ,, upasanç ėl üklitmişniŋ ,, oglum kutadmış.* HT-IX 2205 (Aydemir, 2013, C.1 s. 248).

Bu kutsal öğreti mücevherini yazdıracak Budist erkek kudret oğlunun, Budist kadın ülke çoğaltmışın(dır), oğlum mutlu olmuş.

**22) upase/upası/upasi (24):** < *Sogd. ’wp’s’y (Skr. upāsakā)* ruhban sınıfından olmayan Budist inanan erkek, Budist mümin. *DTS* (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “***UPASI*** [*cogə.* wp’sy] послушник” (rahip (manastırda yaşayan)/salih [dinin emrettiği şeyleri yerine getiren erkek]) (s. 613). Gharib (2004), eserinde 1917. maddedeki ***’wp’s’y***den 1915. maddedeki ***’wp’s’k***e atıfta bulunmakta ve bu maddeyi

[134] Diğer tanıklar için bkz. AY 23/14, 191/16, 405/20, 422/11, 440/21, 479/19, 513/6, 671/20, 87/3, 403/4, 397/12; HT-IX 42.

şöyle açıklamaktadır: "***'wp's'k*** Buddhist *upāsē* monk, layman" (Budist *upāsē* rahip, rahip olmayan kimse) (s. 75). Gharib'in, sözcük için hem rahip anlamını hem de "rahip olmayan, meslekten olmayan, kilisenin düzenli üyesi olmayan" anlamlarındaki *layman* sözcüğünü vermesi dikkat çekmektedir.[135]

*Tözünler oglı tözünler kızı toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvraglarnıŋ köŋülüŋüzlerte antag sakınçıŋızlar tursar.* AY 2/12 (Kaya, 1994, s. 61).

Dört türlü cemaatlerin asiller oğlu, asiller kızı, rahip, rahibe, inanan erkek ve kadın(ları), gönlünüzde öyle düşünceleriniz durursa…

*Birök çambudivip yėrtinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg tėrin kuvragnıŋ bo nom erdinig boşgunmışların.* AY-VI 0039 (Ayazlı, 2012, s. 66).

Şayet bu dünyadaki rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın, dört türlü topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenenlerin…

*Birök kim kayu toyın şamnanç upasi upasanç tört türlüg tėrin kuvrag bo kopta kötrülmiş nom ėligi.* AY-VII 493 (Çetin, 2012, s. 142).

Şayet rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın dört türlü topluluktan kim (ve) hangisi, bu tümüyle yüceltilmiş öğreti hükümdarı…

*Upasınıŋ ötügin yėter [erdi]*. HT-VII 1438 (Röhrborn, 1991, s. 126).

Budist erkeğin dileği ulaşırdı (gerçekleşirdi).

*Ötrü toyın-lar barça bilip upasi-lar yme bilgeli uḳḳalı uġay mu tip saḳınçın anın yinçke ötüg ötünü tegindim.* HT-V, VI, VIII, X/VIII29/21 (Tuguşeva, 1991, s. 159).

"Sonra rahipler hep bilip Budist erkekler de bilgili (bir şekilde) anlayabilecek mi?" deyip onun düşüncesini titiz (bir şekilde) istekte bulunarak yerine getirdim.

*Eşidteçi upasė upasançlar yme erinöksüz süzök köŋülin eşidiŋler.* HT-IX 41 (Aydemir, 2013, C.1 s. 57).

Dinleyecek (olan) Budist erkek (ve) kadınlar da şüphesiz temiz gönülle dinleyiniz.

### 2.2.2.3. İsteyerek İtaat Etmek

[135] Diğer tanıklar için bkz. AY 23/14, 191/15, 397/12, 403/4, 405/20, 422/11, 440/21, 479/19, 513/6, 671/20, 87/2; HT-V, VI, VIII, X: V 43/26, 87/21, VIII 5/4, 6/4, X 24/9;HT-VII 1480, 1499, 1865; HT-IX 2204.

**1) agır ayag kıl- (20):** *Tür*. saygı göstermek, hizmet etmek. *DTS* (1969)'de *agır ayag kıl-* söz grubu şöyle açıklanmaktadır: "***ayïr ajay qïl-*** оказывать почтительное уважение" (saygıyla hizmet etmek/derin saygı göstermek) (s. 19).[136]

*Bahşılarıg uluglarıg et'özin agır ayag kılmayuk tıltagınta eŋrey bedey aksak çolak közsüz teglük bolmışların.* AY 300/9 (Kaya, 1994, s. 187).

*Ne üçün ol yalaŋuklar hanın monçulayu yaŋlıg agır ayag kılmakıg y(a)rlıkayur erki tėp tėser...* AY-VI 0331 (Ayazlı, 2012, s. 89).

Niçin o insanlar hanını, bu şekilde (bir) saygı değer yapmayı buyurur acaba deyip denirse…

*Bu açari-lar b[asa] ḳamaġ şaz-in ḳuvraġ kelip to[ḳu] törüsinçe aġır ayaġ ḳıltılar.* HT-V, VI, VIII, X/V42/19 (Tuguşeva, 1991, s. 60).

Bu tripiṭaka üstatlarından sonra tüm öğreti cemaati gelip ortaya çıkarak töresine (kuralına) göre saygı gösterdiler (hizmet ettiler).

**2) agır ayag tapıg udug kıl- (12):** *Tür*. saygı göstermek, hizmet etmek. Bir önceki maddede yer alan *agır ayag kıl-* ile aynı anlamlara gelen bu söz grubunda, önceden açıklamadığımız ve esasen *agır ayag* gibi çoğu kez ikileme olarak karşımıza çıkan *tapıg udug*, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***tapïγ uduγ*** *парн.* служение, поклонение, почитание" (hizmet, tapma/derin saygı/hayranlık, saygı) (s. 534).[137]

*Kavşıkıya birök kim kayu kişi bo üç miŋ ulug miŋ yirtinçüde tolu yiti erdini urup kirtüdin kelmişke agır ayag tapıg udug kılsar...* AY 161/11-12 (Kaya, 1994, s. 131).

Kavşiki şayet ki (kim) hangi kişi, bu üç bin, yüce bin, yeryüzünde tam yedi mücevher koyup doğrudan gelene saygıyla hizmet ederse…

*Ötrü mandarik m(a)hamandarik atl(ı)g t(e)ŋridem hua çeçeklerig t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan üze agır ayag tapıg uḍug kılıp...* AY-VI 1273-1274 (Ayazlı, 2012, s. 161).

Sonra Mandarik Mahamandarik adlı kutsal çiçekleri, tanrı tanrısı Buda üzerine büyük bir saygı ve hürmet gösterip…

**3) agırla- (45):** *Tür*. saygı göstermek, hürmet etmek; ağırlamak; değer vermek. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***AYÏRLA-*** 1. ценить (*по заслугам,*

[136] Diğer tanıklar için bkz. AY 426/17, 496/23; AY-VI 0335, 0339, 0413, 1048, 1228;HT-V, VI, VIII, X: V 21/17, 23/14, 28/6-7, 44/18, 60/18-19, 77/26, VI 8/9, VIII 17/6, X 2/4, 8/5-6.
[137] Diğer tanıklar için bkz. AY 34k/14, 36/22-23, 162/3-4, 176/9-10, 178/11, 443/3-4, 456/9-10, 528/8-9, 539/15-16, 627/18-19.

*качествам*) 2. вознаграждать, оказывать (~ проявлять) милость 3. возвышать, привлекать внимание к чему-л., создавать вес, авторитет 4. почитать, чтить, уважать" (1. değer vermek/ kıymetini bilmek (layığını, niteliğini) 2. ödüllendirmek, lütufta bulunmak/inayet göstermek (ortaya koymak) 3. yüceltmek, ilgi göstermek, nüfuz kurmak/itibar, saygınlık ortaya koymak 4. saymak, derin saygısı olmak, saygı duymak/göstermek) (s. 20).[138]

*Anın bo nom erdinig çın kirtü süzük kirtgünç köŋül üze ay<a>mış agırlamış k(e)rgek.* AY 24/24 (Kaya, 1994, s. 70).

Onun bu öğreti mücevherini gerçek, temiz (ve) inançlı gönül ile demesi (ve) saygı göstermesi gerekir.

*Bo nom erdinig bar erip kėrtgünmeser edgermeser eşidmeser tıŋlamasar ayamasar agırlamasar.* AY-VI 0652 (Ayazlı, 2012, s. 113).

Bu öğreti mücevherini var (kabul) edip inanmazsa, işitmezse, dinlemezse, söylemezse, saygı göstermezse…

*Bėrgey m(e)n kiẓlençü törüg boşgungalı kılgalı ayayu agırlayur köŋül ėyin.* AY-VII 655 (Çetin, 2012, s. 154).

Gizli yasayı vereceğim, gönlüyle öğrenmek (ve) yerine getirmek için saygı gösteriyor.

*Köni ḳamaġ soġdaḳ bu [t]örü-sinte öŋisig iki bitigi ıraḳ-ta enetkek už-ikin aġırlayur-lar.* HT-V, VI, VIII, X/V64/8 (Tuguşeva, 1991, s. 77).

Soğdak'ın bu yasasındaki diğer iki yazısı tamamen gerçek(tir), uzakta (ise) Hindistan harfine saygı gösteriyorlar (değer veriyorlar).

*Kimhoki sudurta töziŋ[e] agırlayur neŋ etigig yar[atıg]ıg k(e)rgeklemez.* HT-VII 923 (Röhrborn, 1991, s. 86).

Kimḳoki sutrada aslına saygı gösterir, hiç süsü donanımı gerektirmez.

**4) aya- (102):** *Tür*. saygı göstermek, hürmet etmek. Çoğu kez bir önceki maddede açıkladığımız *agırla-* eylemi ile birlikte kullanıldığını ve ikileme oluşturduğunu gördüğümüz *aya-* eylemi, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***AJA-*** 1. беречь, содержать в порядке 2. жалеть, щадить" (1. korumak/iyi bakmak, düzen kurmak 2. acımak, kıyamamak) (s. 25). Sözlükte ayrıca bu maddenin hemen altında

[138] Diğer tanıklar için bkz. AY 460/17, 90/7, 654/23, 103/1, 181/4, 432/23, 642/7, 402/14, 176/21, 403/11, 412/21, 671/23, 407/6, 410/10, 435/20, 440/1, 526/12, 530/12, 34k/3, 72/5, 80/22, 88/22, 192/8, 369/4, 397/21, 403/7, 407/20, 500/22, 513/11, 665/12, 666/17, 666/21, 667/14, 192/18, 397/16, 397/20, 486/13, 531/16; HT-V, VI, VIII, X: V 31/4, VI 11/17, 26/6-7.

*aya- agırla-* ikilemesi de açıklanmaktadır: "***aja ayïrla-*** *парн.* почитать, относиться с глубоким почтением, благоговеть" (*ikileme* saymak, derin saygıyla karşılamak/davranmak, (birine, bir şeye) pek derin saygısı olmak) (s. 26).[139]

*Ol kuvrag arasınta erigme t(e)ŋriler kuvragıŋa ya tözün t(e)ŋrilere bo nom erdinig ayayur agırlayur.* AY 192/18 (Kaya, 1994, s. 142).

O cemaat arasında bulunan tanrılar, cemaatine veya asil tanrılara, bu öğreti mücevheriyle hizmet ediyor.

*Yene yme bo nom erdinig boşgundaçı tutdaçı tört törlüg tėrin kuvragıg açınsar ayasar.* AY-VI 0072 (Ayazlı, 2012, s. 69).

Yine de bu öğreti mücevherini öğrenecek, yerine getirecek dört türlü topluluğu açarsa (ve) saygı gösterirse…

*Agır ayamakın yükünür m(e)n.* AY-VII 720 (Çetin, 2012, s. 159).

Büyük saygıyla eğilirim (secde ederim).

*Yintem burhan nomın ayayur-[lar]*. HT-V, VI, VIII, X/V64/13 (Tuguşeva, 1991, s. 78).

Daima Buda'nın öğretisiyle hizmet ediyorlar.

*Ötrü kiçig yinçge edler ilişgeli umaz, ayagulukı arıg üçün inçip kir suvlar [ölit]geli umaz.* HT-VI 1695 (Ölmez, 1994, s. 91).

Sonra küçük ince nesneler (varlıklar) ilişemez, saygısı arı (olduğu) için böyle kirli sular ıslatamaz.

*Bo n[o]m erdinig severler ayayurlar.* HT-VII 880 (Röhrborn, 1991, s. 83).

Bu öğreti mücevherini severler sayarlar.

*Açınu ayayu y(a)rlıkamakı teriŋ ulug tag kısılı teg erür.* HT-IX 529 (Aydemir, 2013, C.1 s. 103).

İtiraf ederek saygı göstererek buyurması, derin (ve) yüce (bir) dağ vadisi gibidir.

**5) buyan edgü kılınç kıl- (10):** *Skr.* + *Tür.* iyi amel işlemek, iyi iş yapmak. *DTS* (1969)'de bu söz grubunu açıklayan maddeler sırasıyla şunlardır: "***BUJAN*** I [*скр. puṇya*] благодатный поступок, благодеяние; заслуга" (iyi davranış, hayırlı iş/iyilik;

[139] Diğer tanıklar için bkz. AY 36/18, 94/16, 153/4, 182/11, 332/20, 332/24, 335/17, 372/6, 391/9, 406/14, 450/1,467/13, 468/6, 469/6, 469/24, 470/20, 471/14, 489/4, 513/3, 520/7, 527/19, 538/16, 546/17, 668/9, 669/5, 669/18, 510/1, 404a/22, 566/15, 34/9, 90/7, 101/2, 125/2, 195/21, 399/13, 419/15, 655/1, 681/3, 101/2, 103/1, 181/4, 566/14, 674/23, 432/23, 433/3, 24/23, 402/14, 422/12, 440/16, 556/9, 642/6, 176/21, 403/10, 407/6, 407/9,412/21,423/18, 671/23, 410/10, 413/1, 435/19, 440/1, 526/12, 530/11, 34k/3, 72/5, 80/22, 88/22, 192/8, 369/4, 397/21,403/6, 403/7, 407/20, 486/13, 500/21, 510/14, 513/10, 550/22, 576/1, 606b/4, 613/8, 665/12, 666/17, 666/21, 667/14, 397/16, 397/20, 531/15; HT-V, VI, VIII, X: V 31/3, 38/17, 58/21, 72/25, VI 11/17, 26/4, 32/13, VIII 19/13, 20/11.

yararlık/hizmet) (s. 120); "***bujan edgü qïlïnč*** *парн.* благочестивый, благодатный поступок (dindar, iyi davranış) (s. 121); "***QÏL-*** 1. делать, изготовлять, создавать, сооружать…" (1. yapmak/etmek/kılmak, yapmak/çıkarmak, sağlamak/ortaya çıkarmak/yapmak/hazırlamak, kurmak/hazırlamak…) (s. 442).[140]

*T(e)ŋriler iligi kavşıkıya kim kayu burkan kutı küsüşin üç törlüg kölüŋülük nomlarta bışrunu katıglanu buyan edgü kılınç kılsarlar.* AY 168/13-14 (Kaya, 1994, s. 133).

Tanrılar hükümdarı Kavşiki (der) ki: "Kimler Buda saadeti dileğiyle üç türlü *yāna*lı öğretilerde olgunlaşarak iyi amel işlerseler…"

*Anasıŋa utlı sevinç bilme[k] küsüşin ulug buyan edgü kılınç kılgalı, kı-luu künke iş yumuş bütürdeçi begler arasınta, ulug er oŋdınkı oglan küzedçi tapıgçı kau baglıg küifu atl(ı)g begke ince tėp y(a)rlıkadı.* HT-VII 322-323 (Röhrborn, 1991, s. 40).

Annesine minnettarlık, sevgi hissetme isteğiyle büyük iyi (bir) amel işleyen, Kı-luu gününe iş bitirecek beyler arasında, büyük erkek (olan) sağdaki oğlan nöbetçi, hizmetçi Kau'ya bağlı Küifu adlı beye böyle deyip buyurdu.

*Kşanti ,, buyan edgü kılınç kılturmakta tözüg tüpüg beḍütdi.* HT-IX 730-731 (Aydemir, 2013, C.1 s. 122).

Günah çıkarma duası, iyi amel işletmeyi mükemmel tamamladı.

**6) çökit- (23):** *Tür*. diz çökmek, dize getirmek. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ČÖKIT-*** *побуд. от* **čök-** 1. преклонять колена, становиться на колени 2. пригибать, сгибать книзу" (çök- *eyleminin ettirgen biçimi* 1. diz çökmek 2. eğmek, aşağı bükmek) (s. 155).[141]

*Oŋdınkı tizin çökitip ayasın kavşurup agır ayamakın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp…* AY 36/17 (Kaya, 1994, s. 83).

Sağ dizlerini çöküp ayalarını (ellerini) birleştirip büyük (bir) saygıyla tanrı tanrısı Buda'nın ayağına eğilip başıyla secde edip…

*Oŋ tizlerin çökitip ayaların kavşurup agır ayamakın t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhanka ince tėp ötündiler.* AY-VI 0054-0055 (Ayazlı, 2012, s. 67).

Sağ dizlerini çöküp ayalarını (ellerini) birleştirip büyük (bir) saygıyla tanrı tanrısı Buda'ya böyle deyip ricada bulundular.

---

[140] Diğer tanıklar için bkz. AY 20/7, 421/14-15, 514/1, 541/15, 598/19-20; HT-VII 621-622, 1926-1927.
[141] Diğer tanıklar için bkz. AY 82/20, 88/21, 132/2, 132a/l 5, 150/21, 182/10, 201/17, 332/19, 335/16, 362/2, 372/5, 391/8, 397/1, 399/5, 406/13, 449/22, 538/15.

*Udun han ḳamaġ uluġ beg-l[eri] bodunı buḳunı birle çökidü olu[r]up öŋin öŋin tütsük hu-a çeçek tuta bir uçluġ köŋül-in ḳut ḳoltı-lar.* HT-V, VI, VIII, X/V77/3 (Tuguşeva, 1991, s. 88).

Udun Han, tüm büyük beyleri (ve) halkı ile (dizlerini) çökerek oturup ayrı ayrı tütsü, nilüfer çiçeği tutarak tek taraflı (olarak) gönülden niyazda bulundular.

*Kalın yėrde çökiṭü eŋiṭip köŋül eymengülük...* HT-IX 75 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Kalabalık yerde çökerek merak edip (şaşırıp) gönül sıkılganlığı…

*[Eş]idteçi kördeçi kişi-ler ḳamaġ barça tiz-lerin çökidip ayal[arın] ḳavşurup samtso açari-ḳa yü[künü] iyin [ögirmek] ḳılıp sevinç ötün[ti]-ler.* HT-V, VI, VIII, X/X19/11 (Tuguşeva, 1991, s. 169).

İşitecek görecek kişiler, hepsi tüm dizlerini çöküp ayalarını birleştirip tripiṭaka üstadına secde ederek mutluluk dilediler.

**7) edgü kılınç kıl- (3):** *Tür*. iyi amel işlemek, iyi iş yapmak. Bu söz grubunun ilk ögesi olan *edgü* sözcüğü *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***EDGÜ*** I 1. хороший, добрый 2. хорошо 3. *в знач. сущ.* добро, благо" (1. iyi/güzel, iyi 2. iyi/güzel/iyi(dir) 3. *ad anlamında* iyilik/yarar, hayır) (s. 163). Daha önce açıkladığımız *kılınç kıl-* için bkz. ***kılınç kıl-*** s. 70.

*Neçe edgü kılınç kıltaçı[lar bar] erserler...* AY 108/10 (Kaya, 1994, s. 109).

Ne kadar iyi amel işleyecek (olanlar) var iseler…

*Ol öŋreki burkanlar şazın<ın>ta edgü kılınç kılmış tözün kutlug tınl(ı)glar erserler.* AY-VII 362 (Çetin, 2012, s. 132).

O önceki Budaların öğretisinde iyi amel işlemiş, asil (ve) mutlu canlılar iseler…

*Buyan almak edgü kılınç kılmak üze yuyu arıtu y(a)rlıkadı.* HT-IX 1171 (Aydemir, 2013, C.1 s. 163).

Sevap almak, iyi amel işlemek için temizlenerek vaaz etti.

**8) eşid-/ėşid- [eşit-] (328):** *Tür*. işitmek, duymak. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***EŠID/ EŠIT-*** II слышать" (duymak/işitmek) (s. 185). Yine aynı sayfada bu maddenin hemen altında, aşağıdaki örneklerden ikincisinde geçen *eşid-*

*tıŋla-* ikilemesine de yer verilmekte ve şöyle açıklanmaktadır: "***ešit- tïŋla-*** *парн.* слушать" (*ikileme* dinlemek) (s. 185).[142]

*Anta ötrü uluş ulugı tükel bilge biliglig t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan azrua t(e)ŋrike ınçe tip y(a)rlıkadı eşidgil amtı s(e)n.* AY 391/21 (Kaya, 1994, s. 229).

Ondan sonra ülkesi hikmetli bilge tanrı tanrısı Buda Ezrua tanrıya böyle deyip buyurdu: "Şimdi sen dinle."

*Ötrü ol ėligler hanlar ürüg uẓaṭı bo nom erdinig eşidzünler tıŋlaẓunlar.* AY-VI 0206-0207 (Ayazlı, 2012, s. 80).

Sonra o hükümdarlar daima bu öğreti mücevherini (işitsinler) dinlesinler.

*Ol üḍün kondini braman bo şlöküg eşidip ögirip sevinip muŋadıp ötrü ol kamag ulug tėrin kuvragka ınçe tėp tėḍi sizler kamag tėrin kuvrag eşidiŋler.* AY-VII 710-713 (Çetin, 2012, s. 158).

O zaman Kondini brahman, bu beyti işittiğinde sevinip şaşırıp sonra o büyük cemaate böyle deyip dedi: "Sizler, bütün cemaat duyunuz."

*Tapıġ uduġ ḳılu tükedmiş-te kin ötrü ilig beg ınçe tip tidi : eşidtim samtso açariġ.* HT-V, VI, VIII, X/V9/25 (Tuguşeva, 1991, s. 34).

Hizmet ederek tamamladıktan sonra hükümdar bey böyle deyip söyledi: "Tripiṭaka üstadını duydum."

*İnçip yene bo savka sapıl[u] teginip körür eşidür.* HT-VI 1442 (Ölmez, 1994, s. 66).

Böylece yine bu söze sapılarak erişilip görür (ve) işitir.

---

[142] Diğer tanıklar için bkz. AY 116/6, 352/1, 352/9, 12/22, 72/15, 98/21, 100/2, 118/10, 125/5, 125/9, 126/6, 250/18, 250/23, 251/5, 337/14, 337/17, 391/16, 398/5, 415/18,415/20,417/13, 431/3, 431/13, 433/4, 456/2, 532/6, 584/8, 584/16,584/20, 606/12, 455/6, 86/13, 99/19, 20/20, 382/1, 3/3, 5/19, 488/22, 570/17, 8/16, 10/5, 13/11, 16/17, 18/8,21/4, 34h/22, 34i/21, 34k/l, 34ş/20, 47/6, 85/15, 88/17, 92/10, 95/6, 125/13, 186/17, 197/5, 316/11, 354/25, 372/22, 372/24, 382/14, 383/11, 389/11,391/4, 396/21, 400/6, 406/10, 414/18, 423/10, 432/12, 441/6, 453/3, 455/9, 463/4, 465/23,481/8, 488/19, 511/9, 523/17, 527/4, 528/16, 576/23, 580/8, 589/1, 589/8, 596/23, 597/12, 601/2, 601/6, 609/4, 610/9, 610/19, 611/6, 618/22, 622/4, 622/12, 623/8, 623/17, 624/8, 625/1, 634/23, 635/19, 663/1, 669/11, 455/22, 441/6, 72/18, 385/2, 413/8, 547/11, 575/14, 432/22, 119/20, 99/1, 337/5, 386/12, 396/5, 402/13, 416/21, 583/11, 680/6, 492/22, 440/16, 337/20, 407/5, 421/1, 441/20, 336/19, 385/15, 386/10, 387/5, 387/24, 394/9, 410/11, 412/20, 415/2, 423/15, 428/21, 466/15, 516/16, 413/6, 435/19, 531/23, 196/13, 341/13, 397/12,413/17, 414/8, 474/16, 475/2, 506/20, 541/20, 428/12, 97/19, 572/10, 621/21, 618/23, 622/8, 634/7, 670/12, 670/17, 581/15, 670/14, 11/10, 13/4, 23/16, 91/12, 95/17, 125/20, 157/18, 182/19, 194/2, 332/16, 336/11, 371/4, 372/2, 373/6, 398/2, 417/10, 442/8, 455/18, 457/17, 461/22, 472/21, 480/14, 528/15, 532/1, 537/14, 545/20, 547/20, 606b/2, 608/23, 621/21, 639/18, 640/22, 648/16, 657/3, 672/20, n523/17, 338/2, 364/10, 408/15, 490/19, 531/15, 98/12, 386/11, n382/1, 533/14; HT-V, VI, VIII, X: V 1/5, 2/15, 3/16, 6/22, 10/7-8, 11/3-16, 24/8-16, 25/25, 27/23, 30/8, 37/20, 45/20, 46/15, 60/2, 62/2-11, 70/12, 72/24-26, 78/23, 81/3-4-4, 82/18, 86/25, VI 1/19, 9/14, 11/6, 13/5-17, 14/10, 16/14, 22/19-20, 28/17, 29/8-21, 31/25, 34/15, 38/13, 39/4, VIII 3/16-23, 5/13, 7/5, 10/8, 12/8, 14/19, 17/5, 23/9-23, 24/16-18, 25/1, 29/9, 30/2, X 2/8, 8/9, 19/10.

*Ançata tınl(ı)glar nomug kördiler eşidtiler erser yme, ança teŋlig erdiler.* HT-VII 530 (Röhrborn, 1991, s. 56).

Öylece canlılar öğretiyi gördüyseler (ve) duyduysalar bile, biraz eşit oldular.

*Y(a)rl(ı)g kelti ince tėp ötünmiş ötügin eşidtim(i)z.* HT-IX 1019 (Aydemir, 2013, C.1 s. 148).

"Emir geldi." Böyle deyip dilemiş (olduğu) dileğini duyduk.

**9) ınan- (15):** *Tür*. inanmak. Daha önce açıkladığımız *ınan-* için bkz. ***ınan-*** s. 69.[143]

*İsig özümüzdin berü ınanur biz ontın sıŋarkı kamag burkanlarka.* AY 159/5 (Kaya, 1994, s. 130).

On taraftaki Budalara yaşamımızdan (doğduğumuzdan) beri inanırız

*Bo d(a)r(a)nıg bışıg kılıp üjikin yaŋılmadın sözlezün anta basa ınanzun.* AY-VII 600 (Çetin, 2012, s. 150).

Bu büyüyü olgunlaştırıp (tek) harfini (bile) yanılmadan söylesin. Ondan sonra inansın.

*Barça ınantılar edgüsiŋe, sakınu teginser m(e)n...* HT-VI 1727 (Ölmez, 1994, s. 94).

Hep iyi (olanına) inandılar, düşünerek erişirsem…

*Inanur biz kapıgınta kün t(e)ŋri ornanmışka yükünür biz.* HT-VII 1237 (Röhrborn, 1991, s. 111).

İnanırız, kapısında Güneş tanrının yerleştiğine secde ederiz.

**10) kėrtgün-/kirtgün- (9):** *Tür*. inanmak. Daha önce açıkladığımız *kėrtgün-/kėrtkün-* için bkz. ***kėrtgün-/kėrtkün-*** s. 69.[144]

*Kirtgünmedim erser alku burkanlarıg…* AY 101/1 (Kaya, 1994, s. 107).

Bütün Budalara inanmasaydım…

*Bo nom erdini bar erip kėrtgünmeser edgermeser eşidmeser tıŋlamasar ayamasar agırlamasar.* AY-VI 0650 (Ayazlı, 2012, s. 113).

Bu öğreti mücevherini var (kabul) edip inanmazsa, işitmezse, dinlemezse, söylemezse, saygı göstermezse…

[143] Diğer tanıklar için bkz. AY 98/15, 492/10, 511/14, 490/2, 484/6, 613/3, 494/21; HT-V, VI, VIII, X: VI 32/25, 38/24, 39/2, VIII 7/11, 18/4.
[144] Diğer tanıklar için bkz. AY 78/2, 432/21, 463/6; HT-V, VI, VIII, X: V 65/10, VIII 11/19, 25/20.

*Bo d(a)r(a)nı nomug eşidip boşgunsarlar tutsarlar okısarlar sözleserler kėrtgünserler uksarlar...* AY-VII 91 (Çetin, 2012, s. 113).

Bu büyü öğretisini işitip öğrenirseler, okursalar, söylerseler, inanırsalar, anlarsalar…

*M(e)n titsi-si başın bu ḳamaġ [n]omçı açari-lar barça kirtgünür biz.* HT-V, VI, VIII, X/V11/23 (Tuguşeva, 1991, s. 36).

Ben, (yani) öğrencisi başta olmak üzere tüm bu vaiz tripiṭaka üstatları tümüyle inanırız.

*Han eşidip teriŋ kėertgü[n]ti süzülti.* HT-VII 1290 (Röhrborn, 1991, s. 115).

Han işitip derin (bir şekilde) inandı (ve) arındı.

**11) tap- (17):** *Tür*. hizmet etmek, tapmak. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadıır: "***TAP-*** II 1. служить, прислуживать 2. поклоняться" (1. hizmet etmek, uşaklık etmek 2. tapmak/derin saygısı olmak) (s. 533).[145]

*Kayu erür köni kirtü bütürgülük tıltag üze artukrak arıg yorıgıg bulurlar taparlar.* AY 72/9 (Kaya, 1994, s. 96).

Doğru ifa etmenin sebebiyle ilgili (olan) nedir (denilirse) daha fazla saf değişimi bulurlar (ve ona) taparlar.

*Ulug bilge biliglig t(e)rk üdün ünüş yolug tapdaçı bodis(a)t(a)v yorıklıg közünür.* AY-VII 370 (Çetin, 2012, s. 132).

Yüce bilgili bilge, kısa zamanda yükselme yolunu bulacak, Bodisatva yolu gözükür.

*Tilep istep tapdı-lar : il[ig] beg-ke köritge[li] iltdi-ler.* HT-V, VI, VIII, X/V28/3 (Tuguşeva, 1991, s. 49).

Dua edip dileyip taptılar. Hükümdar beye göstermek için götürdüler.

**12) tapıg udug agır ayag kıl- (11):** *Tür*. saygı göstermek, hizmet etmek. Daha önce açıkladığımız *tapıg udug agır ayag kıl-* için bkz. ***agır ayag tapıg udug kıl-*** s. 141.[146]

*Tüü törlüg adruk adruk yıd yıpar hua çeçekler erdinilig toglar pralar kuşatrılar üze tapıg udug agır ayag kılıp...* AY 201/21-22 (Kaya, 1994, s. 146).

---

[145] Diğer tanıklar için bkz. AY 85/21, 118/14, 387/14, 388/17, 474/19, 618/8, 534/20, 612/5, 631/11; HT-III 738, 1095;HT-V, VI, VIII, X: V 42/5, 85/4, VI 39/24; HT-IX 338.

[146] Diğer tanıklar için bkz. AY 342/5-6, 355/16, 360/15-16, 413/20-21, 413/22, 414/1, 414/13, 442/1-2, 446/1-2, 526/6-7.

Birçok türde, başka başka güzel kokulu nilüfer çiçekleri mücevheri Toglar, Pralar (ve) Kuşatrılar ile hizmet edip…

**13) tapın- (61):** *Tür*. hizmet etmek, itaat etmek, tapınmak, saygı göstermek, hürmet etmek. Daha önce açıkladığımız *tapın*- için bkz. ***tapın-*** s. 70.[147]

*Altun küvrügin tapınayın.* AY 352/16 (Kaya, 1994, s. 211).

Altın davuluna saygı göstereyim.

*Üç üḍki burhanlarka tapınmış udunmış bolgay m(e)n.* AY-VI 0389 (Ayazlı, 2012, s. 93).

Üç zamanki Budalara tapınmış (ve) uymuş olacağım.

*Tapınzunlar burkanka antaḍa basa maŋa yme mẹni körgeli küseser...* AY-VII 681-682 (Çetin, 2012, s. 156).

Buda'ya tapsınlar, ondan sonra bana da (tapsınlar). Beni görmeyi isterse(ler)…

*Tütsüg küyürdi-ler [hu-a] saçtı-lar yükünti-ler [tapın]tı-lar.* HT-V, VI, VIII, X/V23/12 (Tuguşeva, 1991, s. 45).

Tütsü yaktılar, nilüfer saçtılar, secde ettiler (ve) tapındılar.

*Kör[t]eçi tapındaçı tẹrini kuvragı yokaḍdı.* HT-VII 348 (Röhrborn, 1991, s. 42).

Görecek (bağlanacak) tapınacak cemaati yok oldu.

**14) tapla- (82):** *Tür*. hoşnut olmak, sevmek, arzulamak; onaylamak, kabul etmek. Daha önce açıkladığımız *tapla*- için bkz. ***tapla-*** s. 70.[148]

*Ol ilig beg ötüginge... bir nomlugın tapladı.* AY 574/12 (Kaya, 1994, s. 307).

O hükümdar, isteğine… bir öğretiyi (sevip) kabul etti.

*Y(a)rlıgı tıdıgsız t(e)ŋrike yalaŋukka taplaguluk.* AY-VI 0361 (Ayazlı, 2012, s. 91).

Buyruğu engelsiz(ce) tanrıya insanlara hoş gelmeyi…

---

[147] Diğer tanıklar için bkz. AY 80/18, 337/8, 462/22, 656/21, 94/5, 399/13, 441/16, 491/1, 581/5, 34k/19, 72/5, 80/22, 120/22, 156/7, 532/11, 249/1, 249/4, 249/18, 248/7, 248/22, 250/4, 402/15, 421/7, 463/1, 486/9, 81/1, 156/5, 176/22, 407/6, 412/22, 464/19, 488/3, 578/8, 671/23, 472/13, 444/23, 487/11, 520/8, 526/8, 440/2, 487/14, 575/11, 575/17, 369/4, 369/14, 613/5, 25/18, 34c/9, 513/11, 655/18, 666/17, 490/10; HT-V, VI, VIII, X: V 27/20, 76/3, 38/18, VI 6/14, X 1/2.

[148] Diğer tanıklar için bkz. AY 230/2, 259/10, 259/11, 259/12, 259/15, 259/16, 259/19, 259/21,260/1, 260/4, 260/6, 260/9, 260/11,260/13, 260/16, 260/18, 260/22, 260/23, 261/2, 260/19, 261/3, 259/8, 259/13, 259/17, 260/2, 260/7, 260/14, 260/20, n672/21, 372/17, 420/2, 529/11,616/5, 250/18, 259/6, 269/8, 233/2, 233/4, 232/14, 232/24, 233/16, 233/9, 102/8, 509/22, 119/4, 398/12, 415/22; HT-V, VI, VIII, X: V 27/25, 44/20, 76/15, VI 14/20, 17/5, 34/11, 35/26, VIII 8/11, 19/6, X 8/1, 11/14; HT-VII 309, 310, 919; HT-IX 31, 34, 336, 345, 395, 396, 399,401, 1657, 2071, 2099, 2117.

*Birök kirip aḳıġ-sız yol-ḳa ḳaṭṅayu taplasar.* Üİ 110a 4 (Barutçu Özönder, 1998, s. 45).

Şayet akıcı olmayan yola girip (yeniden) bulmayı arzularsa…

*Yene han taplayu y(a)rlıkamış erdi.* HT-VI 1469 (Ölmez, 1994, s. 69).

Yine han onaylayıp buyurmuştu.

*T(e)ŋri burhannıŋ ulug törlügin, anın bo işig tapladı.* HT-VII 1624 (Röhrborn, 1991, s. 141).

Tanrı Buda'nın büyük yasasıyla, onun bu işini kabul etti.

*Neçükin taplagay biz samtso açari ötügin.* HT-IX 2143 (Aydemir, 2013, C.1 s. 242).

Tripiṭaka üstadının dileğini nasıl (ne şekilde) kabul edeceğiz.

**15) tıŋla- (51):** *Tür*. dinlemek. Daha önce açıkladığımız *tıŋla*- için bkz. ***tıŋla-*** s. 71.[149]

*T(e)rk bolmışımnıŋ tıltagın nomlayu bireyin kop süzük köŋülin titrü tıŋlaŋlar tip y(a)rlıkadı.* AY 607/3 (Kaya, 1994, s. 320).

"Ayrılışımın sebebini vaaz ederek anlatayım. Tam (bir) temiz gönülle dikkatlice dinleyiniz." deyip buyurdu.

*Ol yėr orontakı ėligler hanlar bo nom erdinig süzök kėrtgünç köŋülin eşidser tıŋlasar ögser küleser, tapınsar udunsar ayasar agırlasarlar...* AY-VI 0068 (Ayazlı, 2012, s. 69).

O yerdeki hükümdarlar bu öğreti mücevherini, saf (ve) inanan gönülle işitirse, dinlerse, överse, tapınırsa, saygı gösterirse…

*Kim kayu tözünler bo nom erdinig nomlagalı tıŋlagalı ugrasarlar...* AY-VII 392 (Çetin, 2012, s. 134).

Kim (hangi) asiller bu öğreti mücevherini öğrenmeye, dinlemeye niyetlenirseler…

*Udun han başın toyın igil umuġ ınaġ tutup küniŋe miŋer san kişi tıŋladı-lar tutdı-lar.* HT-V, VI, VIII, X/V82/13 (Tuguşeva, 1991, s. 92).

[149] Diğer tanıklar için bkz. AY 2/10, 341/12, 408/10, 539/5, 413/17, 414/8, 475/2, 337/18, 415/18, 415/20, 475/16, 668/20, 38/3, 132a/6, 158/16, 547/22, n668/20, 669/5, 547/51, 432/22, 337/6, 396/5, 402/13, 416/21, 579/1, 34ı/10, 341/18, 345/21,550/4, 570/17, 336/19, 337/20, 394/17, 407/5, 410/11, 412/21, 415/3, 454/20, 413/7, 435/19, 548/4, 581/18, 116/6, 23/16, 528/15, 408/15; HT-V, VI, VIII, X: VIII 6/23, 24/19, 29/9.

Udun Han başta olmak üzere Rahip İgil'i umut (ve) sığınak kabul edip günde bin kişi dinlediler, (dinî emri) yerine getirdiler.

**16) tut- (442):** *Tür*. tutmak; (dini) emri yerine getirmek. Daha önce açıkladığımız *tut-* için bkz. ***tut-*** s. 72.[150]

*Kimler birök bo d(a)r(a)nı nomug tutayın tip sakınsarlar.* AY 356/19 (Kaya, 1994, s. 212).

Kimler eğer "bu büyü öğretisini yerine getireyim" deyip düşünürse(ler)…

*Bo d(a)rnig tuṭup aşnu miŋ sekiz kata sözlezün.* AY-VI 0921 (Ayazlı, 2012, s. 134).

Bu büyüyü önce yerine getirip bin sekiz defa söylesin.

*Üdki bodis(a)t(a)vlar boşgunmış tutmış...* AY-VII 14 (Çetin, 2012, s. 106).

Geçmişteki Bodisatvalar öğrenmiş (ve) yerine getirmiş…

*Kim bu şastr-da [siz]ler tutmış savda taplağıŋız.* HT-V, VI, VIII, X/V10/14 (Tuguşeva, 1991, s. 35).

Ki bu disiplinde sizler, yerine getirilmiş sözde kabul ettiğiniz…

*Kuŋwen kuan atl(ı)g uj[ik] keŋürtdeçi begig hanka bi[…] tutmış yaŋ üze tu[t]up yaratmış.* HT-VI 1490 (Ölmez, 1994, s. 71).

Kungwen Kuan adlı söz yorumlayacak beyi, hana… tuttuğu metot ile yerine getirip donatmış.

---

[150] Diğer tanıklar için bkz. AY 7/16, 29/5, 32/11, 34i/4, 78/20, 85/15, 94/3, 116/7, 125/15, 168/17, 199/2, 270/13, 271/17, 275/15,287/1, 287/4, 300a/20, 300a/25, 300a/32, 315/1, 371/17, 397/21, 398/15, 440c/8, 446/9, 539/7, 539/17, 544/7, 568/7, 592/16, 600/22, 602/4, 653/6, 673/1, 387/15, 4/19, 27/18, 28/15, 28/16, 28/18, 28/19, 28/21, 28/22, 28/24, 29/3, 34d/36, 194/21, 207/1, 490/22, 531/15, 192/12, 207/12, 220/10, 221/3, 222/12, 223/23, 224/24, 356/13, 387/7, 550/12, 561/15, 562/7, n223/22-23, 356/19, 544/3, 667/9, 2/9, 34ç/9, 51/9, 52/11, 62/19, 91/6, 195/18, 196/13, 316/12, 332/3, 356/5, 361/5, 398/6, 401/17, 403/4, 403/9, 407/8, 407/19, 408/10, 409/3,412/23, 422/10, 423/16, 433/1, 441/4, 442/15, 444/1, 444/9, 446/12, 447/16, 448/9, 564/12, 578/9, 653/23, 666/14, 667/10, 667/19, 670/3, 678/15, 454/18, 492/23, 447/20, 132b/6, 132b/13, 17/14, 553/13, 361/12, 186/20, 395/10, 24/15, 34c/19, 182/20, 325/16, 326/13, 327/6, 327/24, 328/15, 329/6, 329/21, 330/10, 331/20, 356/12, 369/19, 395/1, 398/7, 408/9, 440b/10, 512/6, 524/10, 537/19, 547/4, 573/22, 330/24, 448/6, 193/16, 403/8, 448/12, 664/6, 664/13, 664/19, 665/1, 665/7, 665/13, 665/19, 666/18, 668/22, 670/1, n668/20, 669/5, 455/8, n665/7, 452/1, 497/14, 671/3, 671/9, 685/16, 356/17, 361/11, 399/14, 433/18, 459/14, 483/24, 547/7, 547/37, 71/3, 34a/14, 103/6, 227/3, 378/2, 445/3, 552b/23, 496/8, 486/20, 487/5, 198/16, 342/19, 414/14, 355/19, 440/1, 534/17, 145/18, 148/1, 175/15, 177/10, 275/22, 278/23, 336/17, 403/6, 405/6, 464/21,494/12, 543/17, 613/17, 5/23, 6/1, 6/2, 169/1, 243/21, 337/5, 361/12, 362/16, 396/4, 405/9, 405/14, 459/15, 486/17, 490/20, 509/6, 509/8, 643/17, 205/16, 206/22, 207/16, 271/24, 272/3, 272/6, 272/10, 272/13, 272/17, 272/20, 272/23, 273/13, 273/16, 274/10, 275/19, 276/16, 277/8, 278/3, 278/14, 304/20, 305/6, 343/22, 403/25, 404/3, 80/6, 81/19, 325/18, 326/14, 327/8, 328/2, 328/17, 329/8, 329/22, 330/12, 331/2, 331/22, 336/7, 360/11, 394/9, 410/10, 440/23, 463/5, 463/22, 473/6,516/19; HT-V, VI, VIII, X: V 7/18, 15/5, 18/8, 19/17-21, 41/15, 51/12-15, 53/20, 63/18, 64/10, 65/21, 66/4, 67/20, 75/17, 77/5, 82/13, VI 2/10, 4/27, 13/3, 21/11, 24/2, 25/3, 26/14, 28/4, 35/8, 38/5, 40/18, 41/26, VIII 3/8-17, 14/4, 15/4-11, X 9/9.

*Tugmaksız nomug tanuklayu y(a)rlıkadı, bodis(a)t(a)vlar teginser tutsarlar...* HT-VII 574 (Röhrborn, 1991, s. 60).

Eşsiz öğretiyi kanıtlayarak buyurdu, Bodisatvalar saygıyla yapar (ve emri) yerine getirirse…

*Amtı pi taşdakı savıg tutsar...* HT-IX 104 (Aydemir, 2013, C.1 s. 63).

Şimdi ova dışındaki sözü yerine getirirse…

**17) ud- (4):** *Tür*. takip etmek, uymak. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***UD-*** 1. следовать, присоединяться 2. предаваться чему-л" (1. izlemek/uymak, katılmak 2. bir şeye kendini vermek/kapılmak) (s. 605).

*Busuş kadgu emgek tolgak... iy(i)n udu törüyür.* AY 367/16 (Kaya, 1994, s. 218).

Sıkıntı, kaydı, acı, üzüntü… sebebiyle takip ederek büyür.

*Kimler yana ol bodis(a)t(a)vlarka tapıngalı udungalı bolsarlar...* AY-VII 84 (Çetin, 2012, s. 112).

Kimler yine o Bodisatvalara tapınan (ve) takip eden (kişiler) olursalar…

*Teŋlegeli bolmaz, samtso açari udu…* HT-VI 1365 (Ölmez, 1994, s. 59).

Denklemek (karşılaştırmak) olmaz, tripiṭaka üstadı(na) uyarak…

*Avant [tı]ltagka udu barmakdın [oz]makım(ı)z turup...* HT-VII 1491 (Röhrborn, 1991, s. 130).

Sebebe uyarak varmaktan kurtuluşumuz durup…

**18) udun- (24):** *Tür*. saygı göstermek, hürmet etmek. Daha önce açıkladığımız *udun-* için bkz. ***udun-*** s. 72.[151]

*Kaçan bütügde ötrü hua çeçekin yula tütsügin tünle küntüz üzüksüz tapınsun udunsun.* AY 444/23 (Kaya, 1994, s. 252).

İyileştikten (? inandıktan) sonra nilüfer çiçeğiyle (ve) meşale tütsüyle gece gündüz devamlı tapınsın (ve) saygı göstersin.

*Üç üḍki burhanlarka tapınmış udunmış bolgay m(e)n.* AY-VI 0389 (Ayazlı, 2012, s. 93).

Üç zamanki Budalara tapınmış, uymuş olacağım.

[151] Diğer tanıklar için bkz. AY 402/15, 421/8, 462/22, 94/6, 581/5, 249/18, 156/5, 176/22, 407/6, 412/22, 464/19, 671/24, 526/8, 81/2, 25/18, 34c/9, 513/11, 655/18, 34k/19, 80/22, 440/3; HT-V, VI, VIII, X: X 1/2.

*Kimler yana ol bodis(a)t(a)vlarka tapıngalı udungalı.* AY-VII 84 (Çetin, 2012, s. 112).

Kimler yine o Bodisatvalara tapınan (ve) takip eden (kişiler) olursalar…

*Hu-a çeçeg[in yıd] yıpar-ın ḳop türlügin [tapıntı ?] uduntı.* HT-V, VI, VIII, X/V2/11 (Tuguşeva, 1991, s. 29).

Nilüfer çiçeğinin güzel kokusuna, (onun) tüm çeşidine tapındı (ve) saygı gösterdi.

**19) ugra- (19):** *Tür*. uymak, niyetlenmek, tasarlamak. *DTS* (1969)'de bu sözcük *oγra-* maddesinde ele alınmakta ve şöyle açıklanmaktadır: "***OΥRA-*** 1. идти, направляться 2. собираться, намереваться" (1. gitmek/ gelmek/ girmek/ geçmek/ yürümek, (-e doğru) gitmek/doğrulmak 2. toplanmak/niyet etmek, niyetlenmek) (s. 363).[152]

*Süülegeli ugramış ilig yagınıŋ ilinte uluşınta erüş üküş yavız irü belgüler b(e)lgürtüp ig kegen adası üküş bolmagay.* AY 408/22 (Kaya, 1994, s. 238).

Ordu sevketmeyi planlayan hükümdar, düşmanın ülkesinde pek çok kötü işaretler belirip acı sızı tehlikesi çok olmayacak.

*Birök kayu ėligler hanlar bo nom erdinig nomlatgalı ugrasarlar...* AY-VI 0312 (Ayazlı, 2012, s. 88).

Şayet hangi hükümdarlar bu öğreti mücevherini öğretmeye (vaaz etmeye) niyetlenseler…

*Kim kayu tözünler bo nom erdinig nomlagalı tıŋlagalı ugrasarlar.* AY-VII 392 (Çetin, 2012, s. 134).

Kim (hangi) asiller bu öğreti mücevherini öğrenmeye, dinlemeye niyetlenirseler…

*Bo meniŋ ugrayu küsüş[üm] teginir.* HT-VI 1236 (Ölmez, 1994, s. 45).

Benim bu niyetlendiğim dileğim ulaşır.

*Ugradukta, anta olurd[açı] toyınlar egsükiŋe hank[a] ötünüp han y(a)rlıgı üz[e] üç yüz toyın kigürgü kı[ltı]*. HT-VII 972 (Röhrborn, 1991, s. 90).

Niyetlendiğinde, orada oturacak rahipler(in) eksikliğinden (dolayı) hana ricada bulunup han buyruğu üzerine üç yüz rahip getirtildi.

[152] Diğer tanıklar için bkz. AY 408/20, 417/13, 417/20, 475/16, 409/5, 683/2, 296/15, 393/10, 600/16, 634/3, 600/6, 638/21, 210/21, 637/10, 405/11, 409/7.

**20) yapşın- (12):** *Tür*. yapışmak, bağlanmak. *DTS* (1969)'de bu sözcük *japšïn*- maddesinde bir örnek üzerinden açıklanmakta ve *ilin*- maddesine atıfta bulunulmaktadır (s. 236). Bu maddenin (*ilin*-) altında, aşağıdaki ilk örnekte olduğu gibi ikileme olarak ele alınmakta ve şöyle açıklanmaktadır: "***ilin- japšïn-*** *парн.* приставать, привязываться" (yapışmak/katılmak, kendini (bir şeye) bağlamak/peşine takılmak) (s. 208).[153]

*Törtünç yirtinçüke artukrak ilinmiş yapşınmış köŋüllüg erser...* AY 148/16 (Kaya, 1994, s. 126).

Dördüncüsü, yeryüzüne fazlaca bağlanmış (bir) gönlü varsa…

*Sakınçıg aṭka bulunçka yapşıngu ol tėp, kolulayu körser biz.* HT-VII 1456 (Röhrborn, 1991, s. 128).

Biz, "Düşünceyi bağ bulunmasına bağlamaktır." deyip derin düşünerek görürüz.

**21) yinçür- (51):** *Tür*. (saygıyla) eğilmek, secde etmek. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***JINČÜR-*: jinčür- jükün-** *парн.* кланяться, поклониться; **jinčür- töpün jükün-** *парн.* кланяться, поклониться" (selamlamak/yalvarmak, selam vermek) (s. 262).[154]

*Biş törlüg köŋül tirgini b(e)lgürmekin tutmak üze teŋ köŋül tözlügin yinçürteçi köŋül tözlügin.* AY 273/17 (Kaya, 1994, s. 176).

Beş türlü gönül ruhu belirmesiyle (dinî emri) yerine getirmek ile denk gönül tabiatıyla secde edecek gönül tabiatıyla…

*T(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan aḍakınta yinçürü töpön yükünüp, oŋ tizlerin çökiṭip.* AY-VI 1127 (Ayazlı, 2012, s. 150).

Tanrı tanrısı Buda'nın ayağına eğilerek başıyla secde edip sağ dizlerini çöküp…

*T(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan aḍakınta yinçürü töpön yükünü teginip ince tėp ötündi.* AY-VII 347 (Çetin, 2012, s. 130).

Tanrı tanrısı Buda'nın ayağına eğilerek başıyla secde edip böyle deyip ricada bulundu.

*Samtso açarika yėtdeçi yok, yinçürüp istep burhan nomın...* HT-VI 1371 (Ölmez, 1994, s. 59).

---

[153] Diğer tanıklar için bkz. AY 70/17, 102/19, 109/14, 223/12, 291/1, 376/16. 611/13, 387/6, 290/24, 388/2.

[154] Diğer tanıklar için bkz. AY 213/17, 36/19, 72/19, 88/23, 94/11, 110/15, 112/20, 113/18, 131/15, 132a/22, 132b/23, 159/16, 182/12, 201/18, 332/22, 335/19, 341/2, 346/14, 356/21, 359/23, 378/11, 391/11, 392/14, 398/16, 399/7, 440ç/7, 449/21,473/19, 479/15, 481/10, 484/8, 485/8, 494/20, 500/22, 513/1,522/15, 531/22, 546/15, 568/8, 576/1, 594/14, 606a/5, 606b/5, 606b/9, 645/9, 673/2, 680/9.

Tripiṭaka üstadına erişecek (kimse) yoktur. Buda öğretisini saygıyla eğilip isteyip…

*Ötrü udı öz etöz-i ıduḳ enetkek uluş-ḳa barġalı yinçürüp istep boşġuntı yinçke nom-larıġ yumtardı.* HT-V, VI, VIII, X/VIII13/21 (Tuguşeva, 1991, s. 146).

Sonra ineğin kendi vücudunun kutsal (olduğu) Hindistan ülkesine vardığında saygıyla eğilip isteyip öğrendi, derin öğretilerini topladı.

*Ka baglıg [tun]-şıg başlap upasilar yinçürü [tö]pön yükünüp, kim ol közüng[e]li tegimlig tözünümüzke [ö]tügümüz ol.* HT-VII 1599 (Röhrborn, 1991, s. 139).

Akraba olan Tunşıg'dan başlayıp Budist erkeklerin saygıyla eğilerek başlarıyla secde ettikleri, o görünen erişilen soylumuza ricamızdır.

**22) yükün- (218):** *Tür*. eğilmek, secde etmek; hürmet etmek. Daha önce açıkladığımız *yükün-* için bkz. ***yükün-*** s. 72.[155]

*Kirtüdin kelmiş kün t(e)ŋrig… [ü]rüg uzatı yüküneyin.* AY 655/13 (Kaya, 1994, s. 340).

Doğrudan gelmiş (olan) Güneş tanrıyı… daima secde edeyim.

*Miŋ kün ay t(e)ŋriler birgerü, y(a)ruk ıdmış teg artokrak, yėlvi kömen sakıg teg, sakınguluksuz erür siz, anı üçün yükünür biz.* AY-VI 1161 (Ayazlı, 2012, s. 153).

Bin Güneş (ve) Ay tanrısının verdiği ışıktan fazlasını saçmış gibidir. Sihir (ve) serap gibi düşünülemezsiniz (akıl almazsınız). Onun için secde ederiz.

*Agır ayamakın yükünür m(e)n.* AY-VII 720 (Çetin, 2012, s. 159).

Büyük (bir) saygıyla eğilirim (secde ederim).

*Ḳutluġ yir orun[ḳa] yükünü körünçleyü kedip tez-di yaşdı.* HT-V, VI, VIII, X/V11/6 (Tuguşeva, 1991, s. 35).

Kutsal yere eğilerek, teşhir ederek giyinip kaçtı (ve) hata yaptı.

---

[155] Diğer tanıklar için bkz. AY 484/8, 484/12, 655/13, 587/15, 124/2, 33/7, 495/3, 539/15, 576/2, 645/10, 34/14, 112/20, 132a/23, 133/1, 473/19, 479/16, 501/1, 521/11, 568/9, 33/23, 34/1, 36/19, 88/23, 94/11, 110/15, 131/15, 159/16, 182/12, 201/19, 332/23, 335/20, 341/2, 346/14, 351/15, 356/21, 359/23, 361/23, 378/11, 391/11, 392/14, 398/16, 399/8, 440ç/7, 449/21, 481/10, 494/20, 500/22, 513/2, 522/16, 531/23, 546/16, 574/5, 606b/10, 673/2, 29/6, 30/18, 30/24, 31/5, 31/11, 31/18, 32/1, 32/6, 32/12, 32/17, 33/1, 34c/9, 333/1, 350/13, 357/1, 357/2, 357/4, 357/5, 357/7, 357/9, 357/11, 357/13, 357/15, 357/17, 357/20, 357/21, 357/23, 358/2, 358/3, 358/5, 358/7, 358/9, 358/10, 358/12, 358/14, 358/17, 358/19, 358/22, 359/1, 359/3, 359/5, 359/7, 359/9, 359/10, 359/11, 359/13, 359/14, 359/15, 359/16, 359/18, 359/19, 359/20, 440ç/1, 440ç/2, 451/4, 451/10, 489/4, 495/3, 501/8, 501/10, 501/13, 501/16, 501/19, 501/22, 502/4, 502/7, 502/10, 502/13, 502/16, 502/19, 502/21, 503/1, 503/4, 503/6, 503/8, 503/11,503/14, 503/16, 503/19, 503/21, 504/1, 504/3, 504/6, 504/15, 504/16, 504/17, 504/19, 504/20, 504/22, 504/23, 505/1, 505/2, 505/3, 505/4, 519/22, 521/12, 521/15, 521/16, 521/18, 521/20, 521/21, 521/22, 522/1, 522/2, 522/4, 522/5, 522/7, 522/8, 522/10, 522/11, 522/11,522/12, 522/14, 652/18,653/16, 653/18, 653/20, 653/22, 658/5, 678/3, 678/4, 678/6, 678/18, 678/22, 679/3, 679/8, 679/12, 679/16, 679/20, 679/24, 680/5, 680/9; HT-V, VI, VIII, X: V 6/11, 16/9, 23/11-14, 27/15-24, 28/10, 35/14, 42/7, 44/11, 81/2, VIII 17/11.

*Yaŋırtı yüküngeli grṭrakut tagka, ertdim yolug tümen bere, t(e)ŋri hanım(ı)z çogınta yalın<ın>ta k(a)ltı bir kulaç yėrig maŋmış teg*. HT-VI 1745 (Ölmez, 1994, s. 96).

Yeniden Grṭrakut dağına secde etmek için on bin mil gittim, Tanrı hanımızın parlaklığı sayesinde bir kulaç yeri adımlamış gibi (ulaştım).

*Kapıgınta kün t(e)ŋri ornanmışka yükünürbiz burhanlıg yaylıkta ilinçüledeçike közin körgey erki biz*. HT-VII 1239 (Röhrborn, 1991, s. 111).

"Kapısında Güneş tanrı yerleşmiş (diye) secde ederiz. Acaba Buda'nın salonunda eğlence yapacak (olanları) görecek miyiz?"

*Burhan[ka] yükünmek nom sözlemek üze bo etözümüz köŋülümüz alkınçuka tegi sevinç tegürü tegingey biz.* HT-IX 974 (Aydemir, 2013, C.1 s. 144).

Buda'ya secde etmek (ve) öğreti vaaz etmek yoluyla bu vücudumuz (ve) gönlümüz (ruhumuz) yok olana kadar (bunları) sevinç duyarak yapacağız.

### 2.2.2.4. İtaat Ettirmek

**1) agırlat- (2):** *Tür*. hürmet ettirmek, saydırtmak. Daha önce açıkladığımız *agırla-* eyleminin ettirgen biçimi olan sözcük için bkz. ***agırla-*** s. 141.

*Törttin sıŋar yėr oronug iymiş basmış üküşke ayatmış agırlatmış.* AY 607/15-16; 66-67 (Kaya, 1994, s. 321; Gulcalı, 2013, s. 74).

Dört taraftaki yerleri ezmiş basmış (bağlı kılmış), pek çoğuna (kendine) hürmet ettirmiş.

*Kamag yalaŋukka barçaka bir yaŋlıg ayatgay agırlatgay biz.* AY-VI 0089-0090 (Ayazlı, 2012, s. 70).

Bütün insan(lar)a, hepsine aynı şekilde saygı göstereceğiz.

**2) ayat- (4):** *Tür*. hürmet ettirmek, saydırtmak. Daha önce açıkladığımız *aya-* eyleminin ettirgen biçimi olan sözcük için bkz. ***aya-*** s. 125.

*Törttin sıŋar yėr oronug iymiş basmış üküşke ayatmış agırlatmış.* AY 607/15-16; 66-67 (Kaya, 1994, s. 321; Gulcalı, 2013, s. 74).

Dört taraftaki yerleri basmış (bağlı kılmış), pek çoğuna (kendine) hürmet ettirmiş.

*Kamag yalaŋukka barçaka bir yaŋlıg ayatgay agırlatgay biz.* AY-VI 0089 (Ayazlı, 2012, s. 70).

Bütün insan(lar)a, hepsine aynı şekilde saygı göstereceğiz.

*Uvut ayat bilmedin noms[uz] törüsüz al altaġ ḳılıp yant[uru] yana negülük emgetmek köŋ[ül] turġurur-sız-lar.* HT-V, VI, VIII, X/V20/16 (Tuguşeva, 1991, s. 43).

Saygı bilmeden, öğretisiz töresiz, hile yapıp tekrar tekrar niçin ızdırap (dolu) gönül ile durursunuz.

*Bėş enetkek ėlinteki nomçılarka barçaka bir yaŋlıg sevitmiş ayat[mış erür siz]*. HT-VII 1808 (Röhrborn, 1991, s. 155).

Beş Hindistan memleketindeki vaizlerin tümüne benzer bir şekilde sevdirmiş, hürmet ettirmişsiniz.

**3) baçat- (1):** *Tür*. oruç tutturmak. Bu sözcük için *DTS* (1969)'de iki maddeye bakmak gerekmektedir. Öncelikle *bačat-* maddesinde bu sözcüğün, *baça-* eyleminin ettirgen biçimi olduğu belirtilmektedir (s. 77). *Baça-* (***BAČA-***) maddesinde ise bu sözcüğün anlamı "*рел.* поститься" (*dinî* oruç tutmak) olarak verilmektedir (s. 76).

*Ötrü yürüŋ ay sekiz yaŋıta aẓu yme bėş y(ė)girmite uz beḍizçig arıg baçaṭıp.* AY-VI 1005 (Ayazlı, 2012, s. 141).

Sonra beyaz ayın sekizinde veya da on beşinde usta ressam(a) temiz (bir) oruç tutturup…

**4) buyan edgü kılınç kıltur- (2):** iyi amel işletmek, iyi iş yaptırmak. Daha önce açıkladığımız *buyan edgü kılınç kıl-* birleşik eyleminin ettirgen biçimi, bkz. ***buyan edgü kılınç kıl-*** s. 143.

*Boşgurgalı bodunka… buyan edgü kılınç kılturgalı.* AY 551/13 (Kaya, 1994, s. 296).

Öğrenmek için halka… iyi iş yaptırmak için (iyi amel işletmek için)…

*Kşanti ,, buyan edgü kılınç kılturmakta tözüg tüpüg beḍütdi.* HT-IX 730-731 (Aydemir, 2013, C.1 s. 122).

Günah çıkarma duası, iyi amel yaptırmakta mükemmel tamamlayıcı oldu.

**5) iy- (1):** *Tür*. tabi kılmak, bağlı kılmak, takip etmek.

*Törttin sıŋar yėr oronug iymiş basmış üküşke ayatmış agırlatmış.* AY 607/15; 66 (Kaya, 1994, s. 321; Gulcalı, 2013, s. 74).

Dört taraftaki yerleri basmış (bağlı kılmış), pek çoğuna (kendine) hürmet ettirmiş.

**6) nomla- (226):** < *Sogd. nom+la- Tür*. öğüt vermek, vaaz vermek, (dini konuları) anlatmak, açıklamak. Daha önce açıkladığımız *nomla-* için bkz. ***nomla-*** s. 73.[156]

*Amtı maŋa nomlasun… altun y(a)ruklug nom erdinig.* AY 574/8 (Kaya, 1994, s. 307).

Şimdi bana vaaz versin (öğretsin)… altın ışıklı öğreti mücevherini.

*Ėligler hanlar orḍosınta ol nom nomlaguluk oronta nom tıŋka yıgılgaylar.* AY-VI 0635 (Ayazlı, 2012, s. 112).

Hükümdarların sarayında o öğretinin öğrenileceği (vaaz edileceği) yerde, öğreti sesine toplanacaklar.

*Bo d(a)r(a)nı nomug öŋre ertmiş üḍki burkanlar barça nomlayu y(a)rlıkadılar.* AY-VII 151-152 (Çetin, 2012, s. 117).

Bu büyü öğetisini geçmişe erişmiş (vefat etmiş) önceki Budalar hep öğreterek buyurdular.

*Üç etöz töz-in meŋü nirvan barın aça adı[ra] kiŋürü nomladı.* HT-V, VI, VIII, X/V18/19 (Tuguşeva, 1991, s. 41).

Üç vücut varlığını, ebedî nirvāṇanın varlığını (kitabı) açarak açıkladı (vaaz etti).

*Nomladı küüledi yėg iş küdüklerig, tartıp edgü ögli köŋüllüg bulıtıg kėdin enetkek uluşdın, yagıtdı nomlug yagmurug öŋdün t(a)vgaç ėlinte.* HT-VI 1663 (Ölmez, 1994, s. 88).

Üstün işleri, eserleri anlattı (ve) övdü. İyi düşünceli gönül bulutunu getirip Batı Hindistan memleketinden, öğreti yağmurunu Doğu Çin memleketinde yağdırdı.

*Bodis(a)t(a)vlar yorıkı nomug keŋür[ü] nomladı.* HT-VII 1418 (Röhrborn, 1991, s. 125).

---

[156] Diğer tanıklar için bkz. AY 166/19, 167/4, 182/22, 204/5, 395/2, 428/8, 475/16, 668/4, 683/2, 41/4, 41/19, 42/8, 65/1, 89/14, 189/13, 195/5, 196/1, 274/22, 341/12, 397/10, 398/6, 416/18, 417/14, 420/13, 422/7, 424/11, 426/15, 428/3, 456/16, 456/19, 475/1, 528/11, 530/13, 530/15, 537/18, 539/4, 541/1, 668/18, 454/18, 502/2, 576/22, 578/20, 668/16, 667/5, 363/9, 395/11, 410/8, 451/21,643/6, 42/22, 402/1, 40/8, 574/12, 34ı/20, 276/24, 300a/13, 300a/14, 300a/16, 401/20, 432/6, 457/9, 531/21, 575/22, 387/1, 388/23, 300a/46, 530/18, 274/23, 318/11, 167/6, 334/25, 11/3, 339/23, 340/3, 341/17, 341/20, 342/2, 396/6, 582/11, 572/10, 513/8, 572/14, 582/6, 406/2, 34ş/16, 98/4, 115/2, 165/4, 294/22, 300a/48, 301/5, 301/10, 301/14, 301/16, 301/20, 301/23, 339/11, 671/17, 177/12, 336/17, 341/9, 80/7, 81/21, 191/19, 339/18, 574/8, 656/7, 72/17, 533/3, 581/14, 04/13, 363/16, 22/17, 26/9, 38/7, 46/11, 86/7, 87/16, 93/4, 96/11, 149/10, 158/4, 158/16, 175/17, 184/11, 662/15, 667/17, 668/23, 672/1, 185/18, 186/3, 186/7, 186/13, 188/15, 190/4, 193/10,271/11,315/12, 325/17, 326/13, 327/6, 327/24, 328/15, 329/6, 329/21, 330/10, 330/24, 331/20, 332/12, 345/20, 356/3, 360/6, 362/23, 378/17, 400/3, 401/19, 420/23, 439/12, 462/4, 463/12, 465/18, 465/21, 485/16, 547/23, 547/52, 567/20, 570/14, 570/21, 583/21, 584a/7, 607/1, 607/5, 629/2, 644/6, 645/1, 647/1, 654/12, 672/15, 26/18, 25/13, 50/10, 50/11, 50/13, 87/6, 388/20, 528/11, 584a/4, 646/21, 34i/15; HT-V, VI, VIII, X: V 11/16, 17/13, 19/9, 42/23-24, 71/24, 77/23, 82/10, VI 3/2-17, 21/11, VIII 1/21, 3/12, 8/9, 10/23, 12/22, 15/4, 16/20, X 2/10-12.

Bodisatvalar değişim öğretisini genişçe vaaz etti (öğrendi).

*[Ol ,, ü]d ėyin nom nomlataçılar[nıŋ bügülenmek]lig küçi…* HT-IX 213 (Aydemir, 2013, C.1 s. 74).

O zaman esnasında (o zamana göre) öğreti vaaz edeceklerin büyü yapma gücü…

**7) nomlat- (8):** *Sodg.* + *Tür.* öğüt verdirmek, vaaz verdirmek, (dini konuları) anlattırmak. Daha önce açıkladığımız *nomla-* eyleminin ettirgen biçimi, bkz. ***nomla-*** s. 73.[157]

*Burkanlarıg nom nomlatgalı nomlug tilgen evirtgeli nırvanka kirmedin.* AY 167/10 (Kaya, 1994, s. 133).

Budaları, vaaz verdirmek için tekerlek çevirmeye nirvāṇaya girmeden…

*Bo nom erdinig boşgunmışların tuṭmışların bitimişlerin bititmişlerin okımışların okıtmışların nomlamışların nomlatmışların körser sizler.* AY-VI 0044 (Ayazlı, 2012, s. 67).

Bu öğreti mücevherini öğrenenleri, tutanları, yazanları, yazdıranları, okuyanları, okutanları, vaaz edenleri, öğretenleri görürseniz…

**8) tutuz- (19):** *Tür*. emretmek, görev vermek; emanet etmek. *DTS* (1969)'de bu sözcük ***tut-*** (I, s. 591) eyleminin ettirgen biçimi olarak gösterilmekte ve bu sözcük için "вручать, поручать, вверять" (sunmak/(eline) vermek/teslim etmek, görevlendirmek, emanet etmek) anlamları verilmektedir (s. 593).[158]

*Bo sakınmış sakınçıŋızlarka amtı sizlerni ötleyür m(e)n tutuzur m(e)n.* AY 91/18 (Kaya, 1994, s. 103).

Bu beslediğiniz düşüncelerinize şimdi sizleri teşvik ediyorum, emrediyorum.

*Ol kişike kün künte miŋ yüzer karşapan altun bėrgil tėp tutuẓgay m(e)n.* AY-VI 0959 (Ayazlı, 2012, s. 137).

"O kişiye her gün bin yüzer karşapana altın ver." deyip emredeceğim.

*Yarın kelürüŋler [tip] tapıġçı beg-leriŋe tutuz[dı]*. HT-V, VI, VIII, X/V9/12 (Tuguşeva, 1991, s. 34).

"Yarın getirsinler" deyip itaatkâr beylerine emretti.

[157] Diğer tanıklar için bkz. AY 167/4, 417/19, n 167/4, 341/10, 406/3, 402/18, 541/18.
[158] Diğer tanıklar için bkz. AY 661/15, 442/12, 635/3, 42/12, 342/20, 16/11, 395/3; HT-V, VI, VIII, X: V 3/14, 28/18, 39/19, VI 18/11, X 18/11; HT-VII 299, 946, 1979.

*Burhan nomın bėrdi tutuzdı y(a)rl(ı)gın tegindeçike.* HT-VII 1743 (Röhrborn, 1991, s. 150).

Buda'nın öğretisini verdi, erişecek (olana) buyruğunu emretti.

*Bitigliktekiler eşidip… tutuzdılar.* HT-IX 866 (Aydemir, 2013, C.1 s. 134).

Yazıhanedekiler işitip… emrettiler.

**9) y(a)rlıka- (701):** *Tür*. buyurmak, emretmek; açıklamak. Daha önce açıkladığımız *y(a)rlıka-* için bkz. ***y(a)rlıka-*** s. 73.[159]

*Amtı anıŋ turuşçıların okıŋlar savların ayıtalım tip y(a)rlıkadı.* AY 13/10 (Kaya, 1994, s. 65).

"Şimdi onun anlaşmazlıklarını okuyunuz, sözlerini söyleyelim." deyip buyurdu.

*İnçip amtı maŋa nom nomlayu y(a)rlıkar, kim m(e)n ol nomug eşidser m(e)n...* AY-VI 0383 (Ayazlı, 2012, s. 93).

Böylelikle şimdi bana öğreti öğreterek buyurur ki ben o öğretiyi işitirsem…

*Küsüşüm teginür edgün barmış t(e)ŋrim ol d(a)r(a)nı nomug maŋa nomlayu y(a)rlıkazun.* AY-VII 66 (Çetin, 2012, s. 110).

---

[159] Diğer tanıklar için bkz. AY 15/9, 21/13, 30/20, 30/21, 34k/15, 341/12, 38/1, 81/17, 83/18, 88/12, 92/3, 125/22, 132/19, 147/23, 149/18, 32/22, 188/23, 189/10, 189/14, 190/6, 499/2, 499/2, 499/3, 150/11, 157/14, 158/14, 167/15, 168/9, 173/3, 182/2, 184/16, 185/17, 187/1, 187/12, 188/7, 189/8, 192/22, 194/4, 194/22, 195/2, 197/4, 198/1, 198/22, 203/4, 332/10, 336/14, 340/3, 340/15, 340/22, 342/12, 342/20, 345/13, 346/10, 355/11, 356/16, 356/18, 360/7, 362/17, 363/7, 370/24, 372/18, 373/9, 378/5, 379/19, 381/22, 382/19, 383/12, 390/11, 390/21, 391/3, 391/21, 392/9, 392/24, 393/18, 394/1, 394/3, 396/15, 398/3, 398/13, 406/7, 414/15,417/11,420/22, 423/7, 426/5, 430/13, 440/12, 440a/10, 449/14, 451/18, 455/14, 459/11, 460/11,461/22, 462/15, 463/10, 463/12, 465/4, 465/12, 465/22, 466/4, 467/2, 467/3, 472/23, 473/9, 480/15, 481/6, 497/9, 497/16, 512/2, 512/15, 515/21, 517/19, 518/5, 527/5, 527/10, 533/10, 534/4, 537/14, 538/1, 545/21, 546/6, 547/20, 567/22, 570/15, 571/1, 580/15, 581/1, 581/20, 596/13, 598/13, 604/2, 606a/8, 607/3, 607/7, 622/1, 624/8, 628/22, 629/3, 636/9, 636/14, 642/14, 644/4, 648/18, 649/8, 653/7, 657/5, 657/17, 660/23, 661/12, 662/6, 662/22, 671/6, 672/10, 672/16, 683/16, 174/17, 325/17, 326/13, 327/6, 328/1, 328/15, 329/6, 329/21, 330/10, 330/25, 331/20, 356/1, 465/19, 500/19, 334/5, 335/10, 382/17, 654/13, 31/20, 185/19, 186/3, 186/8, 188/8, 192/23, 332/12, 378/7, 392/10, 644/15, 147/21, 192/15, 629/2, n363/6, 341/5, 158/4, 430/13, 448/21, 472/5, 547/9, 174/18, 356/2, 428/4, 149/10, 178/3, 160/4, 190/3, 334/9, 439/17, 51/20, 154/13, 184/12, 164/4, 623/4, 34s/17, 34ş/18, 333/8, 159/10, 34k/9, 22/17, 32/11, 341/16, 341/17, 341/23, 34o/21, 49/3, 159/11, 185/12, 248/8, 250/6, 250/10, 250/13, 251/8, 271/1, 271/3, 271/4, 271/8, 271/12, 275/24, 276/3, 277/3, 277/16, 279/1, 360/20, 378/17, 383/2, 397/7, 420/1,422/19, 456/12, 645/1, 660/5, 681/4, 683/6, 418/20, 3/10, 36/11, 186/13, 460/3, 463/11, 571/23, 644/6, 663/17, n315/12, 188/15, 354/25, 58/20, 58/23, 59/3, 93/4,315/12, 174/14, 51/16, 548/14, 29/16, 3/6, 31/2, 31/8, 31/15, 34k/12, 341/3, 61/8, 64/8, 91/12, 95/16, 105/21, 106/2, 106/18, 107/3, 125/21, 159/9, 159/20, 160/6, 160/8, 172/11, 173/1, 174/15, 185/16, 186/23, 190/2, 194/3, 334/12, 334/17, 336/12, 342/12, 345/12, 355/11, 360/6, 373/7, 392/20, 393/16, 393/18, 398/2, 417/11,427/21,439/9, 449/4, 459/10, 465/12, 467/2, 472/2, 472/21, 480/14, 485/16, 499/22, 508/20, 515/7, 533/10, 537/14, 545/21, 547/7, 547/20, 567/20, 570/14, 79/20, 105/21, 106/2, 106/20, 133/11, 133/11, 137/14, 137/15, 159/21, 159/22, 160/1, 160/3, 160/11, 164/6, 275/7, 275/9, 275/11, 275/13, 34ş/5, 54/23, 82/14, 96/12, 145/2, 147/2, 178/9, 356/3, 395/3, 418/17, 465/22, 539/22, 43/17, 46/11,49/11, 54/13, 54/15,54/19, 55/1, 56/22, 58/13, 58/16, 58/18,58/21,59/2, 59/7, 64/10, 106/15, 174/17, 356/2, 499/4, 499/8, 499/13, 500/1, 500/3, 500/11, 608/23, 605/8, 607/5, 15/4, 95/17, 110/20, 126a/l, 372/10, 400/3, 462/4, 499/1, 34k/22, 34s/18, 34ş/22, 164/13, 660/4, 189/5, 189/16, 190/4, 421/1, 86/7, 648/17.

Arzu ediyorum (ki) İyilikle gitmiş Tanrım bu büyü öğretisini bana öğreterek buyursun.

*Negü-ke yme tir-l(e)r ulatı kiŋürü y(a)rlıḳamış ol bo sudur-ḳa tayaḳ-lıġ-ın anın bilmiş kergek.* Üİ 104a 12 (Barutçu Özönder, 1998, s. 38).

"Yine neye derler?" Sonrasında genişleterek buyurmuş: "Onun sutraya dayandığını bilmiş (olması) gerekir."

*Sudur-ta yrlıḳa[mış] ol.* HT-V, VI, VIII, X/V38/4 (Tuguşeva, 1991, s. 57).

Sutrada buyurmuştur.

*Bo yinçge ötügüg orduta ötünü tegindim ukmış bolu y(a)rlıkazun tėp tėdi.* HT-VI 1783 (Ölmez, 1994, s. 100).

"Bu ince ricayı sarayda arz ederek yaptım. Anlamış olarak buyursun." deyip dedi.

*Ulug er oŋdınkı oglan küzedçi tapıgçı kau baglıg küifu atl(ı)g begke ince tėp y(a)rlıkadı.* HT-VII 328 (Röhrborn, 1991, s. 40).

Yüce erkek, sağdaki oğlan bekçi, hizmetçi Kau'ya bağlı Küifu adlı beye böyle deyip buyurdu.

*Nom kapıgın edgüti aça y(a)rlıkap ėdiz yoklatu y(a)rlıkamış.* HT-IX 70-71 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Öğreti kapısını iyice açarak buyurup yüce Yogaşastırı (?) okuyarak buyurmuş.

### 2.2.2.5. İtaatsiz

**1) asurė/asurı/asuri (15):** < *Toh. B. asure* < *Skr. asura* bir şeytan topluluğunun adı. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ASURI*** [*скр.* asura] *рел.* класс демонических существ" (şeytanî varlıklar sınıfı) (s. 61). [160]

*T(e)ŋri ajunınta togdukda asurı bolmışların.* AY 299/19 (Kaya, 1994, s. 187).

Tanrı aleminde doğduğunda Asurı olmuşları…

*Kaçan t(e)ŋriler kuvragıŋa kaṭılıp asurėlar birle sünüşgeli ugrasar sizler...* AY-VI 0030 (Ayazlı, 2012, s. 65).

Ne zaman tanrılar topluluğuna katılıp Asurılar ile savaşmaya niyetlenirseniz…

*Umug ınag bolur siz asurilar arkası t(e)ŋriler kuvragı yme birkerü yumgın bir ḍeg ögerler.* AY-VII 802-803 (Çetin, 2012, s. 166).

[160] Diğer tanıklar için bkz. AY 34g/22, 138/8, 221/11, 348/12, 400/19, 405/11, 492/13, 563/15, 565/12, 575/6, 426/22, 510/7, 551/16, 665/4.

Siz umutsunuz. Asurılar topluluğu, tanrılar topluluğuyla da birlikte hepsiyle bir süre överler.

**2) içgek (9):** *Tür*. şeytan. Daha önce açıkladığımız *içgek* için bkz. ***içgek*** s. 74.

*Ötrü bars irbiz arslan böride ulatı kadır yavlak keyikler adasıntın yagı yavlak yik içgekler...* AY 325/22 (Kaya, 1994, s. 199).[161]

Sonra kaplan, vaşak, arslan, kurttan başka kötü (düşman) geyiklerin tehlikesinden düşman (ve) kötü şeytanlar…

*'eŋ mıntın yek içgek kuş keyikler kuvragınıŋ kamagnıŋ barça kanturur siz köŋüldeki küsüşin.* AY-VII 819 (Çetin, 2012, s. 167).

En başta şeytan (ve) kuş geyik (hayvan) topluluğunun tümünün gönlündeki isteğini hep tatmin edersiniz.

**3) karını/karini (3):** < *Skr. kāriṇī/hāritī* şeytanın annesi. *DTS* (1969)'de bu sözcük "*Sanskritçe* kāriṇī, özel ad" olarak açıklanmaktadır (s. 426). Edgerton (1993) ise bu sözcüğü "***Kāriṇī*** name of a goddess" (bir tanrıça adı) şeklinde açıklamaktadır (s. 179).[162]

*Yükünür m(e)n karını anasınıŋ sogançıg tatıglıg tılaŋurmak edremiŋe...* AY 504/1 (Kaya, 1994, s. 276).

Karini'nin (şeytanın) annesinin tatlı (ve) sevimli konuşma erdemine saygı gösteririm.

*Manibadarė uruŋutnuŋ, karininiŋ bėş yüz kuvraglarınıŋ...* AY-VI 0482 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Manibadare savaşçının, Karini'nin, beş yüz topluluklarının…

**4) mahoragė/mahoragı/mohoragı (4):** < *Skr. mahoraga* boğa görünümlü şeytan türü. *DTS* (1969)'de bu sözcük iki maddede açıklanmaktadır. Bunlar sırasıyla şunlardır: "***MAXARUK*** [*скр*. mahoraga] *рел*. класс мифических существ" (s. 338) ve "***MAXORAGI*** [*скр*. mahoraga] *рел*. класс мифических существ" (mitolojik varlıklar sınıfı) (s. 339).[163]

*Mahoragılar kuvragı yme ançulayu ok.* AY 575/8 (Kaya, 1994, s. 307).

---

[161] Diğer tanıklar için bkz. AY 326/17, 327/10, 331/24, 401/1, 551/20, 559/7, 493/5, 555/15.
[162] Diğer tanık için bkz. AY 431/22.
[163] Diğer tanıklar için bkz. AY 400/19, 510/11.

Mahorageler topluluğu da aynı şekilde(dir) şüphesiz.

*Mahoragelarnıŋ, orḍoları karşıları ergülük turguluk yėr oronları erser...* AY-VI 0518 (Ayazlı, 2012, s. 103).

Mahoragelerin, saraylarına vardıkları, durdukları yerleri ise…

**5) manıbadarı/manıbadırı/manibadare (2):** < *Skr. maṇibhadra* sekiz komutandan biri, şeytanların hükümdarı. Bu sözcük *DTS* (1969)'de "***MANIBADIRI*** [*Sankritçe* māṇibhadra] özel ad" olarak açıklanmaktadır (s. 336).

*Manıbadırı uruŋut karınınıŋ anası biş yüz kuvragları birle…* AY 431/21 (Kaya, 1994, s. 246).

Manibadare savaşçı, Karini'nin annesi (ve) beş yüz cemaatleriyle birlikte…

*Manibadarė uruŋutnuŋ, karininiŋ bėş yüz kuvraglarınıŋ…* AY-VI 0482 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Manibadare savaşçının, Karini'nin, beş yüz topluluklarının…

**6) ş(a)mnu/ş(i)mnu (10):** < *Sogd. şmnw/šmnw* şeytan. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ŠIMNU*** [*cogə*. šmnw] демон, дьявол, сатана" (şeytan, iblis, satan) (s. 523).[164]

*Ş(a)mnu süüsin utup t(e)rs asıg nomluglarıg köntürüp köni kirtgünç turgurtaçı.* AY 34ç/17 (Kaya, 1994, s. 76).

Şamnu'nun (şeytan) ordusunu yenip sapık-yanlış öğreti(li)leri yaktırıp inançlı durduracak…

*B(e)k bagdaşınu olorup ş{a}mnu (oku: ş(i)mnu) süüsin uṭup burhan kutın bulup...* AY-VI 0575 (Ayazlı, 2012, s. 108).

Sıkı duruşla (meditasyon oturuşuyla) oturup Şimnu ordusunu yenip Buda saadetini bulup…

*[No]mnuŋ kėrtü[sin] [tört] törlüg ş(i)mnu[lar] t[o]kuz [t]üg[ü]n nizvanilıg yagılarka telgülüksüz kılalım.* HT-IX 2083 (Aydemir, 2013, C.1 s. 237).

Öğretinin doğrusunu, dört türlü Şimnular (şeytanlar), dokuz düğüm ihtiraslı düşmanlara amaçsız kılalım.

[164] Diğer tanıklar için bkz. AY 115/6, 172/17, 429/13, 665/17, n668/20, 669/5, 664/20, 679/5.

**7) uçık (1):** *Tür*. şeytan. Bu sözcük *DTS* (1969)'de *yėlpik* ile birlikte ikileme olarak açıklanmaktadır: "***UČÏQ*** II: **učïq yelpik** *парн.* лихорадка" (nöbet/uçuk/kötülük) (s. 604).

*İg agrıg emgek üze emgenmegülük süŋüş atış adası üze yokaḍmaguluk uçık yėlpik üze uçınmaguluk...* AY-VII 383 (Çetin, 2012, s. 133).

Hastalık acısı ile sıkıntı çekmeyi, savaş tehlikesi ile yok olmayı, şeytan cin ile ilgili kötülük görmeyi…

**8) vıtar/vitar (1):** < *Skr. vetāḍa (vetāla)* bir tür şeytan. Edgerton (1993) bu sözcüğü eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) şöyle açıklamaktadır: "***vetāḍa*** (= Skr. vetāla) a kind of demon" (bir çeşit şeytan) (s. 508).

*Uçık yėlpik üze uçınmaguluk yėlvi kömen üze yėlvikmegülük agularıg siŋürdeçi arvış küçin vitar adasın tıḍdaçı...* AY-VII 385 (Çetin, 2012, s. 133).

Şeytan cin ile ilgili kötülük görmeyi, büyü ile büyülenmeyi engelleyecek, zehirleri emecek, büyü gücünü, (onun) tüm tehlikesini giderecek…

**9) yagı (55):** *Tür*. düşman. Daha önce açıkladığımız *yagı* için bkz. ***yagı*** s. 75.[165]

*Aç kız ig kegen yagı yavlak bolmagay.* AY 89/22 (Kaya, 2012, s. 102).

Aç, değersiz, ateşli hasta, düşman (ve) kötü olmayacak.

*Yavlak sakınçlıg yagılarıg alkunı barça aḍak asra kılıp köni nom üze köntürgey basgay uṭgay yėgeḍgey tėp y(a)rlıkadı.* AY-VI 0431 (Ayazlı, 2012, s. 96).

"Kötü düşünceli düşmanların hepsini ayak altına alıp gerçek öğreti ile doğru yola getirecek, kazanacak." deyip buyurdu.

*Yagılar adası üze ölümke kimler birök bir köŋülin nomug tutsar siziŋe kutrulurlar korkınçtın.* AY-VII 846 (Çetin, 2012, s. 169).

Düşman tehlikesiyle ölüme gidenler şayet bir gönlüyle öğretiyi tutarsa, korkudan kurtulurlar (size sığınırlar).

*Anta kin yana öŋtün [taġ]dın buluŋça biş kün [yo]rıdı erdi : yaġı tuşdı.* HT-V, VI, VIII, X/V59/12 (Tuguşeva, 1991, s. 74).

Ondan sonra doğudaki dağdan tarafa doğru beş gün yürüdü, düşmana rastladı.

---

[165] Diğer tanıklar için bkz. AY 20/3, 313/1, 325/21, 325/24, 326/17, 326/19, 327/11, 332/3, 341/19, 397/17, 401/13, 405/15, 410/17, 415/12, 434/16, 435/3, 437/9, 534/23, 555/1, 556/21, 613/11, 613/15, 84/15, 84/21, 435/16, 87/13, 422/3, 552a/14, 231/22, 231/23, 494/10, 233/5, 233/8, 368/16, 423/4, 453/8, 101/22, 226/13, 227/19, 229/1, 408/22, 408/18, 409/6, 409/12, 193/17, 408/12; HT-V, VI, VIII, X: V 59/15, VI 45/25, VIII 22/9; HT-IX 553, 560, 589.

*[Tört] törlüg ş(i)mnu[lar] t[o]kuz [t]üg[ü]n nizvanilıg yagılarka telgülüksüz kılalım.* HT-IX 2084 (Aydemir, 2013, C.1 s. 237).

Dört türlü Şimnular, dokuz düğüm ihtiraslı düşmanlara amaçsız kılalım.

**10) yek (36):** < *O. Far. yakkha, Skr. yakṣa* şeytan. Daha önce açıkladığımız *yek* için bkz. ***yek*** s. 76.

*M(e)n igledükde 'eng başlayu maŋa tört yekler yakın kelti.* AY 5/22 (Kaya, 1994, s. 62).

Ben hasta olduğumda bana en başta dört şeytanlar yaklaştı.

*Neçe t(e)ŋrilerniŋ luularnıŋ yeklerniŋ gandarvelarnıŋ asurėlarnıŋ…* AY-VI 0515 (Ayazlı, 2012, s. 103).

Nice tanrıların, ejderhaların, şeytanların, Gandharvaların, Asurıların…

*Alku luular arasınta yekler kuvragınta yme ançulayu ok.* AY-VII 788 (Çetin, 2012, s. 165).

Tüm ejderhalar arasında şeytanlar topluluğu da aynı şekildedir.

*Ḳar-lıġ taġdaḳı yek nomladı.* HT-V, VI, VIII, X/VIII10/23 (Tuguşeva, 1991, s. 143).

Karlı dağdaki şeytan vaaz verdi (öğretti).[166]

**11) yėlpik/yilpik (1):** *Tür*. cin. Daha önce *uçık* ile birlikte açıkladığımız *yėlpik* için bkz. ***uçık*** s. 164.

*İg agrıg emgek üze emgenmegülük süŋüş atış adası üze yokaḍmaguluk uçık yėlpik üze uçınmaguluk.* AY-VII 383 (Çetin, 2012, s. 133).

Hastalık acısı ile sıkıntı çekmeyi, savaş tehlikesi ile yok olmayı, şeytan cin ile ilgili kötülük görmeyi…

### 2.2.2.6. İtaatsizlik Etmek

**1) ayıg kılınç kıl- (3):** *Tür*. kötü amel işlemek, kötü iş yapmak. *DTS* (1969)'de söz konusu söz grubunun ögelerinden *ayıg* sözcüğü ve *ayıg kılınç* ikilemesi ***AJЇҮ*** I maddesinde şöyle açıklanmaktadır: "1. злой, зловредный; неблагоприятный 2. *в знач. сущ.* зло 3. *в служ. знач. усилительной частицы* очень, чрезвычайно,

[166] Diğer tanıklar için bkz. AY 14/8, 326/17, 327/10, 331/24, 401/1,493/5, 551/19, 555/15, 559/7, 6/4, 7/18, 8/5, 9/15, 13/2, 13/16, 13/19, 29/3, 193/4, 396/19, 400/18, 432/3, 448/13,455/1, 456/14, 491/23, 510/5, 539/1,580/18, 665/5, 426/21, 504/4, 14/8; HT-V, VI, VIII, X: VIII 11/9.

исключительно“ (kötü kalpli/kötü/öfkeli, kötü kalpli/hain; olumsuz 2. *ad anlamında* kötülük 3. *ikincil anlamda yükseltici parçalar* çok/pek, son derece/fevkalade, son derece/sırf); **ajïγ qïlïnč** предосудительный поступок, проступок, грех, прегрешение” (ayıp davranış, kötü davranış, günah, suç) (s. 28). Ayrıca bu söz grubunun ögelerinden *ayıg* ve Manihaist kısımda incelediğimiz *añıg* sözcükleri *anyıg* sözünden gelir ve anlamları aynıdır. O yüzden tekrara düşmemek bakımından öncekileri yeniden açıklamayacağız, *anıg* için bkz. ***añıg kılınçlıg*** s. 74; ve söz grubunun son ögesi olan *kılınç kıl-* bileşik eylemi için bkz. ***kılınç kıl-*** s. 70.[167]

*Aya edgülerim t(e)ŋrimlerim kim m(e)n ol üdte yalaŋuklarnıŋ yirtünçülüg et köz üze ayıg kılınç kılmışıg körür bilir ertim erser.* AY 8/20 (Kaya, 1994, s. 63).

Ey iyilerim, tanrılarım! Ben ki o zamanda insanoğullarının dünyaya ait bedenleriyle kötü amel işlediğini gördüysem bildiysem…

**2) az- (1):** *Tür*. azmak, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak. Daha önce açıkladığımız *az-* için bkz. ***āz-*** s. 77.

*Ul[uġ] nomuġ yaltrıtġalı az-mış y[aŋıl]mış-larıġ köni yol-ḳa kig[ürgeli] yaŋılmaḳı üz-e ḳutsıramış.* HT-V, VI, VIII, X/V20/13 (Tuguşeva, 1991, s. 43).

Yüce öğretiyi aydınlatan, azmış yanılmışları doğru yola girdiren, hatalarıyla saadetten mahrum olmuş…

**3) suklan- (1):** *Tür*. şiddetle arzulamak, açgözlülük etmek; hırslanmak. Bu sözcük *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “***SOQLAN-*** 1. быть жадным 2. завидовать” (1. açgözlü olmak 2. kıskanmak) (s. 509).

*Suklanmasar, t(e)rs yavlak ayıg sakınç sakınmasar...* AY 411/10; AY-VI 0163 (Kaya, 1994, s. 238; Ayazlı, 2012, s. 77).

Açgözlülük etmezse, yanlış (ve) kötü düşünceler beslemezse…

**4) süŋüş- (7):** *Tür*. savaşmak. Bu sözcük *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “***SÜƉÜŠ-*** сражаться, враждовать” (savaşmak, (birbirine) düşman olmak) (s. 517).[168]

*Vasu atl(ı)g kız körkin… süŋüşdeçilerig körser siz.* AY 491/3 (Kaya, 1994, s. 272).

Vasu adlı kız görünüşünde… savaşacakları görürseniz…

[167] Diğer tanıklar için bkz. AY 16/9, 132a/9-10.
[168] Diğer tanıklar için bkz. AY 405/11, 234/10, 491/9; HT-V, VI, VIII, X: V 66/13, 66/20.

*Kaçan t(e)ŋriler kuvragıŋa kaṭılıp asurelar birle süŋüşgeli ugrasar sizler...* AY-VI 0030 (Ayazlı, 2012, s. 65).

Ne zaman tanrılar topluluğuna katılıp Asurılar ile savaşmaya niyetlenirseniz…

*T(e)ŋri birle süŋüşüp ürüg uẓatı utar siz.* AY-VII 774 (Çetin, 2012, s. 163).

Tanrı ile birlikte savaşıp daima yenersiniz.

*Nomluġ kövrüg amrılu tükedüginçe süŋüşdeçiler ötrü ḳalır utsuḳar.* HT-V, VI, VIII, X/VIII22/22 (Tuguşeva, 1991, s. 153).

Öğreti davulu sakinleşerek sona erdiğinde savaşacaklardan sonra kalır (ve) yenilir.

**5) yagıla- (2):** *Tür*. savaşmak. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***JAYİLA-*** воевать, сражаться" (savaşmak, dövüşmek) (s. 224).

*Neçede kin ol yagıladaçı isig öz koltaçı ud, koyn, toŋuz...* AY 19/21 (Kaya, 1994, s. 67).

Bir zaman sonra o savaşacak yaşam isteyecek sığır (inek), koyun, domuz…

*Ol yagılagalı ugradaçı ėllig yagınıŋ ėliŋe uluşıŋa bargalı ugrasar...* AY-VI 0114 (Ayazlı, 2012, s. 72).

O savaşmaya niyetlenecek hükümdar, düşmanının ülkesine varmaya niyetlenirse…

**6) yaŋıl- (29):** *Tür*. yanılmak, hataya düşmek. Daha önce açıkladığımız *yaŋıl-* için bkz. ***yaŋıl-*** s. 80.[169]

*K(e)ntü özüm bilmedin yazmış yaŋılmış ayıg kılınçımnı k(e)ntü ökünüp erti.* AY 9/11 (Kaya, 1994, s. 63).

Kendimi bilmediğimden işlemiş olduğum günah (ve) yapmış olduğum hatalardan pişman oldum, tövbe ettim.

*Bo d(a)r(a)nıg bışıg kılıp üjikin yaŋılmadın sözlezün anta basa ınanzun.* AY-VII 599 (Çetin, 2012, s. 150).

Bu büyüyü olgunlaştırıp (tek) harfini (bile) yanılmadan söylesin. Ondan sonra inansın.

[169] Diğer tanıklar için bkz. AY 320/12, 320/14, 320/17, 320/19, 320/22, 320/24, 321/4, 321/6, 387/10, 295/12, 319/16, 484/5, 659/14; HT-V, VI, VIII, X: V 20/15, 58/14, VI 31/20, 39/24, VIII 6/1, 12/24, 13/10, 17/18; HT-VI 1521, 1552; HT-VII 230.

*Ul[uġ] nomuġ yaltrıtġalı az-mış y[aŋıl]mış-larıġ köni yol-ḳa kig[ürgeli] yaŋılmaḳı üz-e ḳutsıramış.* HT-V, VI, VIII, X/V20/13 (Tuguşeva, 1991, s. 43).

Yüce öğretiyi aydınlatan, azmış yanılmışları doğru yola girdiren, hatalarıyla saadetten mahrum olmuş…

*Kök kalık tapa körser yaŋılur erdi.* HT-VI 1631 (Ölmez, 1994, s. 85).

Mavi göğe doğru baksa (? inansa), hataya düşerdi.

*Uçtukda çomtukda yolın yaŋılur.* HT-VII 1047 (Röhrborn, 1991, s. 96).

Uçtuğunda yüzdüğünde yolunu şaşırır.

**7) yavlak kılınç kıl- (1):** *Tür*. kötü amel işlemek, kötü iş yapmak. Bu söz grubunun ögelerinden *yavlak* sözcüğü *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***JAVLAQ*** I 1. плохой, скверный 2. плохо, скверно" (1. kötü, berbat/iğrenç 2. fena/kötü, berbat/pis) (s. 249). Ayrıca *yavlak* ile ilgili olarak bkz. ***añıg kılınçlıg*** s. 74; ve *kılınç kıl-* için bkz. ***kılınç kıl-*** s. 70.

*Öz il içinte bodunın… yavlak kılınç kılmakın arıtı kodturmasar tıdmasar...* AY 552a/5 (Kaya, 1994, s. 297).

Kendi ülkesi içinde halkının… işlediği kötü amel(ler)i, günah(lar)ı temizleyerek terketmezse, bırakmazsa…

**8) yıla- (10):** *Tür*. aldatmak, yanıltmak. Bu sözcük *DTS* (1969)'de *yılayu* biçimiyle açıklanmaktadır: "***JÏLAJU*** (?) ложный" (yalan/yanlış/sahte) (s. 266).[170]

*Ezüg armak igid yaŋluk yılayu törün b(e)lgürmiş yok tözlüg nomlarnıŋ yok.* AY 218/16 (Kaya, 1994, s. 153).

Yalan yanlış (şekilde) aldatarak yasa çıkaran yoktur. Köklü (esaslı) öğretileri yoktur.

*Yılayu b(e)lgürdüp nanti atl(ı)g udaçı kızı körki üze...* AY-VII 772 (Çetin, 2012, s. 163).

Nanti adlı çoban (sığırtmaç) kızı gönüşüyle aldatıcı (bir şekilde) ortaya çıkıp…

## 2.3. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı

[170] Diğer tanıklar için bkz. AY 34i/2, 231/2, 264/16, 265/14, 267/4, 272/4, 272/9, 272/12, 491/7.

Bu kısımda örnek cümlelerin hemen altında, cümlelerin günümüz Türkçesine aktarılmış hâlleri yer almaktadır. Ayrıca *Kuran Tercümesi*'nden alınmış örneklerin günümüz Türkçesine aktarılmış hâllerini, Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*'ni sadeleştiren Kahraman Yusufoğlu (2011)'ndan alıntılamaktayız.

### 2.3.1. İsteyerek İtaat Edilen

**1) ajunçı (8):** < *Sogd*. *ajun+çı Tür*. hükümdar, idareci. *DTS* (1969)'de *ajunçı* sözcüğü şöyle açıklanmaktadır: "***AČUNČÏ*** повелитель, правитель (~ владыка мира)" (hükümdar, yönetici (~ dünyanın hakimi) (s. 6).[171]

*İlig ḳolsa saḳlan ajunçı kişi, bu saḳlıḳ erür ḥem şeri'at işi.* KB 446 (Arat, 1947, s. 59).

Hükümdar isterse, yönetici kişi dikkat et (çekin), bu (hem) uyanıklık hem (de) İslam hukukudur.

**2) Allāh (3):** *Ar*. Allah.[172]

*Anlar kim tartışurlar Allāhnıŋ āyātları içinde.* Ku.T 35/44a1=40:35 (Ata, 2013, s. 213).

Onlar ki Allah'ın ayetleri hakkında tartışırlar (Mü'min Suresi, 35. ayet).

**Allāh / Taŋrı:** *Ol Allāh / Taŋrı bilür, ol kim kökler içinde ol kim yer içinde.* Ku.T 37/66a3=49:16 (Ata, 2013, s. 213).

Allah/Tanrı, göklerde ve yerde olanın hepsini bilir (Hucurat Suresi, 16. ayet).

**3) ʿashab (3):** *Ar*. sahipler [ʿashab 1 kez, tekil hâli olan "sahib" ise 2 kez geçmektedir]. Devellioğlu (2006)'nun sözlüğünde sözcük şöyle açıklanmaktadır: "**ashâb** اصحاب (a.i. sâhib'in c.). (bkz: eshâb)" (s. 43); "**eshâb** اصحاب (a.s. sâhib ve sahb'ın c.): **1.** sâhipler, mâlik ve mutasarrıf olanlar. **2.** Peygamberimizi görmek ve sohbetine ermek şerefini kazanmış kimseler." (s. 232); "**sahib** صاحب (a.s.ve i. sahb'den. c.: eshâb): **1.** sâhip. **2.** bir vasfı olan. **3.** koruyan." (s. 911). İslâmî bir terim olarak "Hz. Muhammed'in sohbetlerine katılanlar" anlamındadır. Sözlük anlamlarına bakıldığında "bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak" anlamındaki sohbet kökünden türeyen sahâbe, sâhibin çoğul biçimidir. Sahâbe ile birlikte ashâb sözcüğü de sık kullanılmaktadır. Bunun tekili sahâbîdir. Sâhip ve ashap kelimeleri sözlük

[171] Diğer tanıklar için bkz. KB 285, 2056, 2589, 2602, 3009, 3009, 6437.
[172] Diğer tanık için bkz. Ku.T 38/55b2=62:10.

anlamlarıyla Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayette geçmektedir. Hz. Muhammed'in hicretinden söz edilirken, Hz. Ebû Bekir'e (li-sâhibihî), "Üzülme, Allah bizimle beraberdir" dediği de belirtilmektedir (et-Tevbe 9/40) (Efendioğlu, 2008, C.35 s. 491-500). *Kur'an Tercümesi*'nde "ėş, yār" sözcükleri sâhib sözcüğünü karşılamak için kullanılırken, 'ashâb için "idi, yārān" kullanılmıştır (Ata, 2013, s. 846). Yine *Kutadgu* Bilig'de, *Tört Sahâbeniŋ Ögdisin Ayur,* "Dört sahâbenin övgüsünü söyler" kısmında sözcük İslâmî anlamda kullanılırken, sahâbe için şiir kısmındaki *Bu tört eş maŋa tört tadu teg-turur, tüzülse tadu çın tiriglik bolur* dizelerinde "eş" kelimesi kullanılmıştır. Aşağıdaki örnek anlam bakımından istisna teşkil etmektedir. Çünkü *'aṣḥab-ı reṣ* "Kur'ân-ı Kerîm'de helâk edildikleri bildirilen eski bir kavim." olarak bilinmektedir (Harman, 1991, C.3 s. 469). Ancak genel olarak bu sözcük günümüzde de Karahanlı dönemindeki gibi kullanılan ve "idi" yani "sahip, koruyan" anlamlarını muhafaza eden bir sözcüktür.

*Ya kençim tükel boldı ḳarun neŋi teg, ya 'aṣḥab-ı reṣ teg temür kęnd toḳıttım.* KB 6551 (Arat, 1947, s. 646).[173]

Ya hazinem Karun'unki gibi doldu ya da Ashab-ı res gibi demir kale yaptırdım.

**4) Bār/Bār Ḫudāyā (1):** *Far*. Tanrı, Allah(ım).

*Ey Bār Ḫudāyā / Taŋrı, eger erse bu ol rāst seniŋ üsküŋdin yaġturġıl biziŋ üze taşlar.* Ku.T 28/81a3=8:32 (Ata, 2013, s. 250).

"Ey Allah, eğer bu senin katından bir hak ise, üzerimize gökten taş yağdır." (Enfâl Suresi, 32. ayet).

**5) başçı (21):** *Tür*. başkan, baş, şef.

*Buḍun başçı begke bu ḥimmęt kerek, bu ḥimmęt bile hęm mürüvvęt kerek.* KB 2124 (Arat, 1947, s. 229).[174]

Halka lider olan beye bu himmet gereklidir, bu himmetle birlikte mürüvvet de bulunmalıdır.

**6) Bayat (288):** *Tür*. kadim (Tanrı). Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***BAJAT*** I бог" (Tanrı/Allah) (s. 79).[175]

[173] Diğer tanıklar için bkz. AH 445, KB 3007.
[174] Diğer tanıklar için bkz. KB 45, 894, 2048, 2124, 2140, 2270, 2329, 2330, 2331, 2413, 2415, 2540, 2586, 2824, XXXVI, 2860, 4012, 4439, 5287, 5945.

*Bu ḳudret iḍisi uluġ bir bayat*. AH AI (Arat, 1992, s. 19).

Bu, kudret sahibi yüce bir Tanrı'dır.

*Bayat atı birle sözüg başladım, törütgen igiḍgen keçürgen iḍim.* KB D.1 (Arat, 1947, s. 17).

Yaratan, yetiştiren ve göçüren sahibim olan Tanrı'nın adıyla söze başladım.

**7) beg (565):** *Tür*. bey. Daha önce açıkladığımız *beg* sözcüğü için bkz. ***beg*** s. 39.

*Kerek beg kerek ḳul ne eḍgü isiz, özi öldi erse atı ḳaldı iz.* KB 235 (Arat, 1947, s. 39).[176]

---

[175] Diğer tanıklar için bkz. AH 19, 246, 283;KB B1, B32, 1, 2, 6, 16, 41, 42, 51, 90, 109, 122, 124, 146, 151, 600, 752, 753, 756, 1021, 1030, 1084, 1109, 1233, 1250, 1251, 1253, 1256, 1267, 1268, 1269, 1272, 1275, 1278, 1279, 1342, 1343, 1430, 1479, 1507, 1520, 1525, 1560, 1561, 1761, 1797, 1799, 1800, 1811, 1838, 1873, 1877, 1922, 1933, 1934, 1940, 1983, 2007, 2163, 2227, 2598, 2856, 3022, 3120, 3122, 3319, 3339, 3349, 3351, 3358, 3467, 3468, 3503, 3520, 3523, 3524, 3526, 3592, 3662, 3663, 3668, 3672, 3696, 3715, 3747, 3897, 3919, 3920, 3928, 4129, 4205, 4254, 4390, 4416, 4471, 4528, 4529, 4530, 4597, 4777, 4806, 4808, 4854, 4857, 4872, 4879, 4957, 5078, 5082, 5101, 5103, 5116, 5119, 5165, 5191, 5193, 5194, 5239, 5246, 5273, 5276, 5278, 5306, 5327, 5360, 5401, 5402, 5469, 5492, 5611, 5613, 5693, 5722, 5740, 5794, 5819, 5880, 5895, 5899, 5900, 5901, 6066, 6093, 6136, 6171, 6182, 6190, 6192, 6193, 6311, 6386, 6395, 6408, 6409, 6411, 6500, 1021, 1256, 3986, 4236, 1686, 1740, 1782, 2158, 2751, 2755, 3255, 3256, 3294, 3354, 3445, 3716, 4420, 4560, 4778, 5350, 5641, 5644, 5645, 5952, 6089, 6156, 6246, 6250, 6251, 6540, 6560, 6631, 1278, 1329, 3754, 5471, 1430, 1268, 1801, 1828, 1829, 1873, 1884, 3353, 3525, 3746, 3762, 4858, 4880, 4955, 5484, 5667, 5832, 5888, 5934, 5947, 6153, 6307, 6373, 146, 1348, 3189, 3250, 3764, 3794, 3905, 3906, 3989, 4728, 5120, 5596, 6253, 6520.

[176] Diğer tanıklar için bkz. AH 69; KB 1779, 1879, 1881, 1882, 1884, 1924, 1934, 1936, 950, 1950, 1953, 1956, 1971, 1972, 1985, 1987, 2038, 2043, 2117, 2121, 2125, 2128, 2130, 2135, 2136, 2138, 2139, 2143, 2145, 2165, 2166, 2168, 2182, 2259, 2261, 2354, 2504, 2513, 2554, 2572, 2602, 2608, 2619, 2638, 2671, 2724, 2728, 2825, 2937, 2954, 2960, 2965, 2969, 2972, 2978, 2993, 2994, 3029, 3032, 3033, 3035, 3040, 3048, 3109, 3112, 3124, 3143, 3182, 3184, 3461, 3465, 3764, 3856, 3862, 4044, 4047, 4068, 4068, 4068, 4071, 4084, 4098, 4120, 4133, 4155, 4171, 4336, 4514, 4748, 5079, 5084, 5133, 5134, 5150, 5151, 5203, 5255, 5358, 5405, 5406, 5459, 5461, 5463, 5584, 5906, 5909, 5945, 5947, 5948, 6111, 6290, 1424, 1658, 2673, 2975, 5104, 5174, 5402, 5854, 6351, 6410, 6410, 1759, 2717, 2936, 3046, 4075, 5288, 457, 1789, 2620, 1936, 2795, 5865, 612, 1966, 2081, 2082, 2442, 2967, 298 1, 3867, 4817, 5075, 5107, 5251, 5298, 5321, 5902, 6485, 6586, 5118, 3144, 3534, 4546, 4836, 325, 650, 1988, 1996, 2013, 2049, 2062, 2071, 2079, 2124, 2164, 2239, 2256, 2271, 2423, 2489, 2585, 2808, 2832, 2871, 2935, 2963, 3007, 4051, 4055, 4093, 4157, 4841, 5065, 5072, 5336, 5545, 1984, 3008, 2569, 2988, 2135, 3033, 85, 1602, 2899, 3001, 3267, 3970, 652, 4085, 651, 4003, 4100, B12, 216, 455, 843, 887, 1076, 1411, 1412, 1610, 1758, 1789, 1809, 1919, 1962, 1963, 2097, 2103, 2106, 2107, 2114, 2172, 2177, 2181, 2244, 2246, 2422, 2433, 2551, 2590, 2643, 2677, 2713, 2715, 2795, 2815, 2837, 2861, 2878, 2900, 2998, 3031, 3181, 3266, 3267, 3268, 3460, 1543, 4069, 4072, 4077, 4141, 4749, 4855, 4947, 5293, 5354, 5544, 5585, 5585, 5949, 6138, 893, 958, 1197, 3005, 6392, 1376, 3744, 4714, 5185, 2964, 845, 1880, 1882, 2260, 2582, 2608, 2767, 7901 4724, 2867, 3966, 842, 1756, 1883, 2445, 2506, 2568, 2570, 2609, 2728, 2831, 2951, 2977, 4042, 4077, 4081, 4083, 1630, 2193, C32, C42, 213, 223, 250, 303, 603, 604, 605, 611, 1414, 1609, 1611, 1630, 1631, 1632, 1694, 1755, 635, 653, 654, 655, 779, 780, 781, 784, 819, 842, 843, 888, 889, 891, 892, 893, 895, 958, 1197, 1314, 1806, 1807, 1905, 1906, 1931, 1935, 1935, 1952, 1969, 1986, 2011, 2014, 2020, 2021, 2026, 2027, 2036, 2037, 2050, 2063, 2076, 2107, 2110, 2111, 2113, 2116, 2118, 2130, 2139, 2183, 2210, 2211, 2213, 2247, 2258, 2266, 2412, 2416, 2449, 2493, 2514, 2553, 2581, 2595, 2639, 2674, 2678, 2683, 2702, 2703, 2717, 2741, 2807, 2812, 2833, 2835, 2845, 2926, 2933, 2945, 2952, 2953, 2957, 2959, 2968, 2973, 2977, 2992, 3005, 3005, 3006, 3020, 3032, 3042, 3127, 3128, 3183, 3464, 3966, 4009, 4010, 4011, 4015, 4079, 4081, 4085, 4086, 4090, 4091, 4094, 4097, 4109, 4120, 4126, 4128, 4133, 4246, 4723, 4753, 5000, 5083, 5096, 5202, 5203, 5220, 5225, 5226, 5356, 5357, 5462, 5512, 5750, 5859, 5907, 5946, 5947, 6024, 6110, 6392, 6071, 6123, C54, 778, 963, 2181, 2583, 2814, 4000, 252, 276, 276, 277, 1405, 1885, 2092, 2593, 3034, 5294, 6634.

Gerek bey gerek(se de) kul iyi veya kötü; kendisi öldüyse de adı iz (olarak) kaldı.

**8) burḫan (2):** burkan, put. Daha önce açıkladığımız *burhan* sözcüğü için bkz. ***burhan*** s. 42.[177]

*Ewin barḳın örte sıġıl burḫanın, anıŋ ornı meṣcid cemaʿāt ḳılın.* KB 5486 (Arat, 1947, s. 545).

Evini barkını yıkarak burhanını (putunu) kırın, onun yerine mescit yapın, cemaat toplayın.

**9) fermānlaġan (1):** < *Far*. *fermān+la-ġan Tür*. (*Ar*. emmār, *Far*. nīk fermānende) emir veren, buyurucu. Devellioğlu (2006) eserinde *fermān* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: "**fermān** (f.i.): emir, buyruk; [evvelce] pâdişah tarafından verilen yazılı emir, berat, buyrultu." (s. 260). Farsça bir isme, önce Türkçe isimden fiil yapma eki *+lA*, sonra fiilden isim yapma eki *-gAn* getirilerek oluşturulmuş bir yapıdır.

*Fermānlaġan ol yawuznı meger ol kim yarlıḳasa meniŋ İḍim...* Ku.T 30/1a1=12:53 (Ata, 2013, s. 359).

[Nefis] kötülüğü emredendir, ancak Rabbim (Sahibim) buyurursa… (Yusuf Suresi, 53. ayet).

**10) ḫaḳan (8)[178]:** *Tür*. hakan. Devellioğlu (2006)'nun eserinde bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "**hâkan** ("ka" uzun okunur. t.i.): Türk imparatorlarına verilen unvan. [Arap kaidesine göre "havâkin" şeklinde cemilendirilmiştir]." (s. 312). Ayrıca bu sözcük için bkz. ***han/kan*** s. 46.[179]

*Bezendim begim boldı ḫaḳan uluġ, ötündüm munu ḳolsa canım yuluġ.* KB 85 (Arat, 1947, s. 25).

Süslendim, çünkü beyim ulu hakan oldu. Bunu diledim, (o) isterse canım feda olsun.

**11) ḥākim (13):** *Ar*. hâkim. Bu sözcükle ilgili olarak Devellioğlu (2006) şunları söylemektedir: "**hâkim** حاكيم (a.i.c.: hakeme, hâkimûn, hükkâm): **1.** her şeye hükmeden,

[177] Diğer tanık için bkz. Ku.T 27/16b1=5:3.
[178] Kelimenin kökeniyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Clauson, 1972, s. 611; Doerfer, 1967, C.III, s. 141-179; Nadalyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak, 1969, s. 405.
[179] Diğer tanıklar için bkz. KB 82, 86, 93, 102, 104, 115, 3126.

Tanrı. **2.** hükmeden, dâvâ yargılama işine me'mur olan, *yargıç **3. s.** üstte bulunan. **4.** kadı; vâli; âmir; hükümdar, emîr." (s. 313).[180]

*Yime yaḳşı aymış otaçı ḥākim, ḥākimler sözini yawuz tigli kim.* KB 4617 (Arat, 1947, s. 463).

Doktor hakim de güzel söylemiş. Hakimlerin sözüne kim kötü diyebilir.

**12) ḫan (15):** *Tür*. han, hükümdar. Daha önce açıkladığımız *han* sözcüğü için bkz. ***han/kan*** s. 46.[181]

*Ajun tuttı tawġaç uluġ buġra ḫan, ḳutaḍsu atı birsü iki cịhān.* KB 88 (Arat, 1947, s. 26).

Yüce Tawgaç Buğra Han dünyaya hakim oldu. (Tanrı) adını kutlu kılsın, iki cihanı (mutluluğu) versin.

**13) İḍi (131):** *Tür*. Rab, Tanrı, ilah; sahip. Daha önce açıkladığımız *idi* için bkz. ***idi*** s. 48.[182]

*İlahi keçürgen iḍim sen keçür*. AH AIII (Arat, 1992, s. 37).

İlahi (ve) bağışlayan Tanrım, sen bağışla!

*İḍiŋ yarlığı ḳıl özüŋ ḳulluḳı, ḳalı ḳılmasa sen anuḳ tut boyun.* KB 5931 (Arat, 1947, s. 587).

Tanrı'nın buyruklarını ve kulluğunu yerine getir; eğer (bunları) yapmazsan, boynunun vurulmasına hazır ol.

**14) ilçi (başı) (28):** *Tür*. devlet adamı, bey, hükümdar; elçi. Daha önce açıkladığımız *ilçi* için bkz. ***ėlçi/ilçi*** s. 128.[183]

*Ölümke yuluş ḳıldı erse kişi, yulup ölmegey erdi ilçi başı.* KB 1114 (Arat, 1947, s. 129).

---

[180] Diğer tanıklar için bkz. KB AI, A13, A17, 6020, 1118, B27, 1135, 2786, 4617, 1198; Ku.T 26/89a1=4:130, 36/3b3=4:24, 36/89a2=45:2.

[181] Diğer tanıklar için bkz. KB C4, A14, S.23, B23, B23, A25, A27, 2966, 3815, 3817, 5321, 5569.

[182] Diğer tanıklar için bkz. AH 313, 352; KB 5, 24, 34, 1151, 1231, 1271, 1343, 1682, 2158, 2228, 3520, 3745, 4745, 4794, 6501, 6247, 6397, 6558, 1, 28, 61, 124, 378, 380, 389, 1030, 1151, 1257, 1260, 1262, 1349, 1364, 1783, 1804, 3052, 3052, 3117, 3501, 3598, 3741, 3743, 3761, 3769, 3771, 3779, 3801, 4762, 4763, 4764, 4793, 4793, 4797, 5122, 5125, 5820, 6171, 6189, 6508, 6509, 6510, 6511, 6516, 6517, 6563, 6564, 6574, 4781, 4788, 3790, 5122, 5710, 5711, 4551, B2, B3, C8, A2, A24, S.36, C82, 531, 757, 1191, 2190, 2461, 2462, 2756, 4078, 4563, 5152, 6130, 6377, 6377, 6417, M 4, 469, 4795, 3600, 4742; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 399, 400, 401, 402).

[183] Diğer tanıklar için bkz. KB 1439, 1598, 1667, 1972, 1992, 2020, 2023, 2424, 2703, 2717, 3142, 3142, 3172, 3763, 3819, 4078, 4197, 5233, 5250, 5359, 5553, 5578, 5857, 5884, 5912, 6438, 6456.

İnsan ölüme karşı fidye verebilseydi, hükümdarlar fidye verip ölmezlerdi.

**15) ilek (1):** *Tür*. sahip.

*Tilek birle maŋsa yıraḳ yir yaḳın, ḳaçan körse yüzin bulur can ilek.* KB 3325 (Arat, 1947, s. 336).

İstekle yürüyünce uzak yer yakın (olur), yüzünü gördüğü zaman can sahibini bulur.

**16) ilig (557):** *Tür*. hükümdar. Daha önce açıkladığımız *ilig* için bkz. ***ėlig*** s. 45.

*Tapuġḳa süçindi bu ay toldı keḍ, ilig me açındı yarı arttı eḍ.* KB 618 (Arat, 1947, s. 77).[184]

Ay Toldı hizmetini hevesle yaptı. Hükümdar da ona iyilik yaptı. Hizmetindekiler ve malı arttı.

**17) melik (18):** *Ar*. melik, hükümdar. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***MÄLIK*** [*a.* مَلِكْ] 1. властитель, правитель 2. *перен.* госполь, бог" (1. hükümdar, yönetici 2. *mecaz anlam* Efendi/Rab, Tanrı) (s. 339). Devellioğlu (2006) da bu sözcük için "hükümdar, padişah, hakan" anlamlarını vermektedir. Ayrıca "mal sahibi" anlamını ve "Allah'ın adlarından biri" olduğunu da belirtmektedir (s. 609).

*Ḳażalar yorıtġan yaratġan melik*. AH AXIII (Arat, 1992, s. 454).

Seferler düzenleyen yaratıcı hükümdar.

*Kişi söz bile ḳoptı boldı meḷik, öküş söz başıġ yirke ḳıldı kölik.* KB 173 (Arat, 1947, s. 34).[185]

İnsan söz ile yükseldi ve hükümdar oldu. Çok söz (ise) başı gölge gibi yere serdi.

**18) öŋdi/öŋdü (23):** *Tür*. kanun, âdet. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***ÖƝDI*** правило, закон" (kural, kanun) (s. 386).[186]

*İsiz öŋdi urma törü eḍgü ur, künüŋ eḍgü bolġay ḳutuŋ baġa ḳur*. KB 1456 (Arat, 1947, s. 163).

---

[184] Diğer tanıklar için bkz. KB (Arat, 1979, s. 194, 195, 196).

[185] Diğer tanıklar için bkz. KB B44, 2522, B60, M42, A20, A25, H46, B12, B34, B42; Ku.T 30/1b2=12:54, 35/3a1=39:44, 27/34a1=5:20, 36/72a3=43:85, 36/72b1=43:85, 36/103b1-2=45:27, 37/35a2=48:14.

[186] Diğer tanıklar için bkz. KB 1459, 1460, 1547, 1931, 2111, 2171, 4018, 4309, 4605, 4606, 5735, 5737, 6588, 6593, 1547, 3049, 4720, 4720, 5765, 6344, 6492, 3077.

Kötü örf koyma, iyi kanun koy. Günün (ömrün) iyi geçer ve huzur eşlik eder.

**19) sawçı (19):** *Tür*. elçi, peygamber. *DTS* (1969)'de, ***sawčï*** maddesine baktığımızda ***savčï*** maddesine gönderdiğini görmekteyiz. Bu maddede ise sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***SAVČÏ*** I пророк, посланник" (peygamber, elçi) (s. 492).[187]

*Sewüg sawçı birle ḳopurġıl mini, elig tuttaçı ḳıl könilik küni*. KB DI. 30 (Arat, 1947, s. 20).

Mahşer günü beni sevgili Peygamber ile birlikte dirilt; (onun) elini tutacaklardan eyle.

**20) Taŋrı/ Teŋri (842):** *Tür*. Tanrı. Daha önce açıkladığımız *Taŋrı/ Teŋri* için bkz. ***t(e)ŋri*** s. 58.[188]

*Ey Bār Ḫudāyā / Taŋrı, eger erse bu ol rāst seniŋ üsküŋdin yaġturġıl biziŋ üze taşlar.* Ku.T 28/81a3=8:32 (Ata, 2013, s. 250).

"Ey Allah, eğer bu senin katından bir hak ise, üzerimize gökten taş yağdır." (Enfâl Suresi, 32. ayet).

**21) tapunġu (2):** < *Tür*. *tap-(u)n-ġu* (*Ar*. ilāh, *Far*. ḫudā) ilah, Tanrı. Fiile önce fiilden fiil yapma eki olan dönüşlülük eki *–n* ve sonra fiilden isim yapma eki *–gU* getirilerek oluşturulmuş yapıdır.[189]

*Yer içinde hem ḳoḍar sėni hem tapunġularıŋızını.* Ku.T 28/11b1=7:127 (Ata, 2013, s. 657).

"Seni ve ilâhlarını terk etsinler de yeryüzünde…" (A'raf Suresi, 127. ayet).

**22) tüzün (51):** *Tür*. (*Ar*. ḥalīm, *Far*. burdbār) yumuşak huylu, esma-i hüsnadan: Halîm; asil, soylu. Daha önce açıkladığımız *tüzün* için bkz. ***tözün*** s. 60.[190]

*Ol turur tüzün yime yarlıḳaġan.* Ku.T 33/82a3=35:41 (Ata, 2013, s. 700).

---

[187] Diğer tanıklar için bkz. KB 34, 388, 4337, 4339, 6290, 6395, 6604, 47, 388, 45, 1348, 3730, 3905, 6519, A6, 1200, 6645, 4838.

[188] Diğer tanıklar için bkz. KB 44, 92, 1022, 1281, 1485, 1555, 3249, 3332, 3590, 3684, 3590, 3697, 3898, 4202, 4204, 4225, 4494, 4526, 4581, 4712, 4865, 5020, 5102, 5131, 5195, 5438, 5489, 5598, 5855, 6046, 6077, 6176, 6189, 6239, 6245, 6266, 6273, 6287, 6307, 6371, 6412, 6413, 6416, 6479, 6494; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653).

[189] Diğer tanık için bkz. Ku.T 34/89a1=39:17.

[190] Diğer tanıklar için bkz. AH 355; KB 43, 107, 546, 1033, 1148, 1416, 1659, 1204, 2306, 2444, 2456, 2623, 2875, 3242, 3402, 3402, 3431, 3437, 3588, 3780, 4058, 4124, 4140, 4172, 4281, 4410, 4559, 4643, 4777, 5219, 5308, 5346, 5727, 5949, 6090, 6122, 6187, 6229, 6414, 6513, 6594; Ku.T 28/66a2=88:5, 26/9a2=4:31, 33/9b2=33:44, 33/1b1=33:31, 36/89a2=45:1.

O, çok yumuşak huyludur, çok bağışlayandır (Fâtır Suresi, 41. ayet).

**23) uġan (31):** *Tür.* (*Ar*. ḳaḍīr, *Far*. tevānā) muktedir, esma-i hüsnadan: Kadîr. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***UYAN*** всемогущий, бог" (her şeye kadir, Allah/Tanrı) (s. 607).[191]

*Yarattı ol uġan tünüŋ kündüzüŋ*. AH AI (Arat, 1992, s. 13).

O, muktedir (olan Allah) geceyi ve gündüzü yarattı.

*Ol Taŋrı ḳamuġ neŋ üze uġan ol.* Ku.T 27/31a3=5:17 (Ata, 2013, s. 703).

Tanrı (Allah) her şeye kadir (gücü yeten)dir (Maide Suresi, 17. ayet).

**24) yarlıġ (34):** *Tür*. emir, buyruk, ferman. Daha önce açıkladığımız *yarlıġ* sözcüğü için bkz. ***y(a)rlıg*** s. 124.[192]

*Ḳalı bolmasa eḍgü yarlıġ tilin, yaşarmış çiçekler ḳurır terk bilin.* KB 1810 (Arat, 1947, s. 198).

Eğer (bey) tatlı dilli olmazsa, yeşermiş çiçekler kurur, böyle bilin.

**25) yazuḳ örtgen (1):** *Tür*. (*Ar*. ġafūr, *Far*. āmurzgār) esma-i hüsnadan: Gafûr. *DTS* (1969)'de bu söz grubunun ilk ögesi olan *yazuḳ* şöyle açıklanmaktadır: "***JAZUQ* I** грех, заблуждение." (günah, yanılgı) (s. 251). İkinci ögenin yapısı *ört-gen* şeklindedir ve bugün de aynı anlamda kullanılan *ört-* fiili şöyle açıklanmaktadır: "***ÖRT-*** покрывать, закрывать" (örtmek/kaplamak, kapamak/örtmek) (s. 389).

*Taŋrı yazuḳ örtgen yarlıḳaġan ol.* Ku.T 37/56b1=49:5 (Ata, 2013, s. 769).

Tanrı (Allah) çok bağışlayan, çok merhamet edendir (Hucurat Suresi, 5. ayet).

**26) yazuḳ örtügli (1):** < *Tür. yazuḳ ört-(ü)gli* (*Ar*. ġāfir, *Far*. āmurzende/gān) bağışlayan, affedici. Bir önceki maddede açıkladığımız söz grubu ile benzer yapıdadır. Fiil üzerine *fiilden isim yapma eki –(x)glI* almıştır. Söz grubunun yapısı *yazuḳ ört-(ü)gli* şeklindedir.

*Yarlıḳaġıl bizni sen, yazuḳ örtüglilerde yėgreki sen.* Ku.T 28/32a3=7:155 (Ata, 2013, s. 769).

---

[191] Diğer tanıklar için bkz. AH 451, 463, 491; KB B2, 2, 6, 1531, 3192, 3721, 3898, 6494; Ku.T 26/90b2=4:133, 27/46b1=5:40, 29/2a2=8:41, 29/30b2=9:39, 30/65b3=16:70, 30/71a2=16:77, 33/64a3=35:1, 33/85a3=35:44, 36/5b1=42:9, 36/22a3=42:29, 36/41b3=43:13, 36/54b3=43:42, 37/2b3=46:33, 37/41b2=48:21, 38/21a2=59:6, 38/66a1=64:1, 38/87b3=65:12, 38/95b1=66:8.

[192] Diğer tanıklar için bkz. KB 2546, 3159, 3179, 3676, 1809, 3180, 3181, 4762, 4999, 5931, 1507, 2158, 2815, 3178, 3672, 5001; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 757, 758, 759).

"Bizi bağışla, merhamet et, sen bağışlayanların en hayırlısısın." (A'raf Suresi, 155. ayet).

### 2.3.2. Bağlama Göre Hem İsteyerek Hem İstemeyerek İtaat Edilen

*İtaat* kavramının anlam merkezinde "isteyerek/gönüllü olarak yapmak" bulunsa da, bağlama göre bu durum değişebilmektedir. "İtaat edilen" kategorisinde verdiğimiz kelimelerden bazıları bağlama göre *istemeyerek/zorla itaat edilen*ler anlam dairesine dâhil olabilir. Bunların hemen hemen hepsi *yönetmek* kavramı ile bağı olan kelimelerdir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: *ajunçı, 'ashab, başçı, beg, fermānlaġan, ḫaḳan, ḥākim, ḫan, ilçi, ilek, ilig, melik* ve *öŋdi*.

### 2.3.3. İsteyerek İtaat Eden

**1) ʿabid (2):** *Ar*. ibadet eden, tapan, tapınan. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "'***ABID*** [*a.* عَبِيْدْ] поклоняющийся богу, набожный" (Tanrı'ya tapan, ibadet eden) (s. 2). Devellioğlu (2006) ise sözcüğü iki maddede şöyle açıklamaktadır: "**abîd** عبيد (a.i. abd'in c.): kullar, köleler" ve "**âbid** عابد (a.s. ibâdet'ten. c.: abede; müen, âbide): ibâdet (kulluk) eden, tapınan" (s. 4).[193]

*Anıŋ ḳaçtı zahid oġul ḳız ḳoḍup, munın ḳoḍtı 'abid tapuġḳa uḍup.* KB 6385 (Arat, 1947, s. 631).

Zâhid, oğlunu kızını terk edip onunla kaçtı, 'abid (ise) (kendini) ibadete verip bu (dünyayı) bıraktı.

**2) aḍaḳın kılıġlı (3):** *Tür*. (*Ar*. muḳīm/īn, *Far*. be-pāy dārende/gān) (namaz) kılan, eda eden (Ata, 2013, s. 201). Türkçe bir birleşik fiil olan *aḍaḳın kıl-* üzerine *–glI* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *aḍaḳın kıl-* için bkz. ***aḍaḳın kıl-*** s. 188.[194]

*Aḍaḳın ḳılıġlılar namāznı, bėrgenler zekātnı*... Ku.T 27/5b3=4:162 (Ata, 2013, s. 18, 201).

Onlar, namazı kılan, zekâtı veren… (Nisâ Suresi, 162. ayet).

---

[193] Diğer tanık için bkz. AH 398.
[194] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 26/91a3=4:135, 27/23b3=5:8.

**3) aḍaḳın turġan (2):** *Tür*. (*Ar*. ḳānit, *Far*. namāz konende) 1. namaz kılan (Ata, 2013, s. 201-202). Türkçe bir birleşik fiil olan *aḍaḳın tur-* üzerine *–gAn* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *aḍaḳın tur-* için bkz. ***aḍaḳın tur-*** s. 188.[195]

*Kim ol aḍaḳın turġan tün vaḳtlerinde, secde ḳılıglıaḍaḳın turup, ḳorḳḳa ol cehāndın hem umar iḍisi raḥmetini, ayġıl…* Ku.T 34/84a3=39:9 (Ata, 2013, s. 104, 201-202).

Yoksa o gece saatlerinde kalkan, secdeye kapanıp kıyama durarak daima vazifesini yapan, ah,reti hesaba katan ve Rabbinin rahmetini uman kimse gibi olur mu? De ki… (Zümer Suresi, 9. ayet).

**4) aḍaḳın turġan eren (1):** *Tür*. (*Ar*. ḳānit/īn, *Far*. merd/ān-ı fermān-berdār) Allah'a itaat eden erkek (Ata, 2013, s. 202). Bir önceki maddede açıkladığımız gibi Türkçe bir birleşik fiil olan *aḍaḳın tur-* üzerine *–gAn* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *aḍaḳın tur-* için bkz. ***aḍaḳın tur-*** s. 188. Bu yapının son ögesi olan *eren* ise *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***ERÄN*** I муж, мужчина, воин" (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

*Kirtgünmiş erenler kirtgünmiş ḳunçuylar, aḍaḳın turġan erenler aḍaḳın turġan tişiler*... Ku.T 33/3b3=33:35 (Ata, 2013, s. 202).

Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaat eden erkeklerle itaat eden kadınlar… (Ahzab Suresi, 35. ayet).

**5) aḍaḳın turġan tişi (1):** *Tür*. (*Ar*. ḳānitet/ḳānitāt, *Far*. zen/ān-ı fermān-berdār) Allah'a itaat eden kadın (Ata, 2013, s. 202). Daha önceki maddelerde açıkladığımız gibi bu söz grubunun ilk ögesi, Türkçe bir birleşik fiil olan *aḍaḳın tur-* üzerine *–gAn* fiilden isim yapma [sıfat-fiil] eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *aḍaḳın tur-* için bkz. ***aḍaḳın tur-*** s. 188. Bugün de hâlen *d*'li biçimiyle kullandığımız ve bu yapının son ögesi olan *tişi* sözcüğü *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***TIŠI*** 1. женщина…" (kadın) (s. 563).

*Kirtgünmiş erenler kirtgünmiş ḳunçuylar, aḍaḳın turġan erenler aḍaḳın turġan tişiler*... Ku.T 33/3b3=33:35 (Ata, 2013, s. 202).

Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaat eden erkeklerle itaat eden kadınlar… (Ahzab Suresi, 35. ayet).

---

[195] Diğer tanık için bkz. Ku.T 26/11a1=4:134.

**6) boḍun (383):** *Tür*. halk. Daha önce açıkladığımız *boḍun* için bkz. ***bodun*** s. 126.[196]

*Uḳuş birle tuttı ajun tutġuçı bilig birle bastı boḍun basġuçı*. KB 218 (Arat, 1947, s. 37).

Dünyayı elinde tutan anlayış ile tuttu, halka hükmeden bilgiyle yaptı.

**7) boyun bėrigli (5):** *Tür*. 1. (*Ar*. muslim/īn, *Far*. müsülmān/ān) müslüman (Ata, 2013, s. 293). Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun bėr-* üzerine *–(X)glI* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *boyun bėr-* için bkz. ***boyun bėr-*** s. 189.

*Üküş nėme bolur kim sewerler anlar kim tandılar eger boyun bėrigliler erse*. Ku.T 30/19b2=15:2.

Bir zaman gelecek ki inkâr edenler, keşke Müslüman olsaydık temennisinde bulunacaklardır. (Hicr Suresi, 2. ayet).

2. (Ar. musaḫḫar/āt, Far. fermān-berdār/ān) boyun eğen, tâbi olan, emir altına giren (Ata, 2013, s. 293).

*Uḍu barıġlı ḳıldı sizlerke tünni kündüzni, künni aynı yulduzlarnı, boyun bėrigliler ol anıŋ yarlıġı birle, bütünlükin anıŋ içinde ol belgüler ol boḍunḳa kim ög birle uḳarlar*. Ku.T 30/35b1=16:12 (Ata, 2013, s. 50, 293-294).

Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize O verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır. (Nahl Suresi, 12. ayet).

**8) boyun bėrmiş eren (1):** *Tür*. (*Ar*. muslim/īn, *Far*. merd/ān-ı müsülmān) müslüman erkek. Bu söz grubunun ilk ögesi, Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun bėr-* üzerine *–mIş* fiilden isim yapma [sıfat-fiil] eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *boyun bėr-* için bkz. ***boyun bėr-*** s. 189. Bu yapının son ögesi olan *eren* ise *DTS* (1969)'de

[196] Diğer tanıklar için bkz. AH 123, 257, 400, 421; KB 34, 50, 53, 194, 217, 218, 221, 223, 224, 230, 255, 268, 278, 291, 417, 449, 455, 543, C56, 53, 194, 221, 278, 291, 417, 434, 449, 1039, 1040, 1313, 1411, 1412, 1571, 1571, 1789, 1925, 2030, 2058, 2092, 2110, 2131, 2140, 2180, 2233, 2242, 2324, 2422, 2714, 3024, 3031, 3094, 3099, 3100, 3104, 3259, 3266, 3267, 3268, 3305, 3351, 3468, 3918, 4009, 4012, 4076, 4320, 4321, 4327, 4449, 4493, 4699, 5090, 5163, 5198, 5201, 5241, 5275, 5283, 5287, 5330, 5332, 5331, 5355, 5359, 5504, 5523, 5542, 5545, 5547, 5585, 5626, 5728, 5853, 5885, 5942, 255, 544, 1076, 1542, 1952, 3110, 4013, 5459, 6342, 4309, 5495, B42, 268, 1367, 1436, 1696, 1968, 2033, 223, 230, 455, 545, 546, 547, 879, 1464, 1686, 1751, 1961, 1963, 1964, 1966, 2022, 2071, 2133, 2136, 2137, 2161, 2166, 2294, 2437, 2967, 3093, 3237, 3266, 3868, 4316, 4347, 4464, 4534, 4996, 5220, 5245, 5251, 5288, 5331, 5471, 5491, 5758, 5904, 6093, 6107, 6266, 34, 50, 563, 1629, 1693, 2075, 2117, 2457, 2603, 2966, 3150, 3862, 5081, 5293, 5296, 5298, 5791, B42, 1435, 1771, 3203, 5852, 5197, 5201, 5559, 460, 878, 895, 1039, 1042, 1571, 1789, 2084, 2106, 2134, 2172, 2190, 2239, 2241, 2262, 2795, 3184, 3271, 3652, 5084, 5544, 5550, 5734, 1916, 5945, 5948, 5949, 1147, 5293, 5158; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 284-287).

şöyle açıklanmaktadır: "***ERÄN*** I муж, мужчина, воин" (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

*Boyun bėrmiş erenler, boyun bėrmiş ḳunçuylar, kirtgünmiş erenler kirtgünmiş ḳunçuylar, aḍaḳın turġan erenler aḍaḳın turġan tişiler...* Ku.T 33/3b2=33:35 (Ata, 2013, s. 80, 294).

Müslüman erkeklerle Müslüman kadınlar, Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaat eden erkeklerle itaat eden kadınlar… (Ahzab Suresi, 35. ayet).

**9) boyun bėrmiş ḳunçuy (1):** *Tür*. + *Çin.* (*Ar*. muslimet/ muslimāt, *Far*. zen/ān-ı müsülmān) müslüman kadın. Daha önce açıkladığımız *boyun bėrmiş* için bir önceki maddeye bakınız. Bu yapının son ögesi olan *ḳunçuy* sözcüğü için bkz. ***kun͡çuy*** s. 51.

*Boyun bėrmiş erenler, boyun bėrmiş ḳunçuylar, kirtgünmiş erenler kirtgünmiş ḳunçuylar, aḍaḳın turġan erenler aḍaḳın turġan tişiler...* Ku.T 33/3b2=33:35 (Ata, 2013, s. 80, 294).

Müslüman erkeklerle Müslüman kadınlar, Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaat eden erkeklerle itaat eden kadınlar… (Ahzab Suresi, 35. ayet).

**10) boyun suġan (2):** *Tür*. (*Ar*. ḳānit/āt, *Far*. fermān-berdār/ān) itaatkâr. Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun su-* sözcüğünden *–gAn* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. *Boyun su-* için bkz. ***boyun su-*** s. 189 (ve diğer örnek için bkz. Ku.T, Ata, 2013, s. 295).

*Erenler aḍaḳın turġanlar uraġutlar üze, anıŋ birle kim artuḳ ḳıldı Taŋrı amarılarını amarı üze, anıŋ birle kim hezine ḳıldılar māllarından, eḍgü uraġutlar, boyun suġanlar, küḍezgenler ġaybḳa, anıŋ birle kim küdezdi Taŋrı, ol tişiler kim ḳorḳar sizler yaraşmamaḳlarından, pend bėriŋ olarḳa, kesiliŋ olardın töşekler içinde, uruŋ olarnı, eger boyun bėrseler sizke tilemeŋ olar üze yol, Ol Taŋrı erür yüksek uluġ.* Ku.T 26/11b1=4:34 (Ata, 2013, s. 8, 295).

Erkekler, kadın üzerine idareci ve hakimdirler. Çünkü Allah birini, cihat, imamet, miras gibi işlerde diğerinden üstün yaratmıştır. Bir de erkekler mallarından aile fertlerine harcamaktadırlar. İyi kadınlar, itaatkâr olanlar ve Allah'ın korunmasını emrettiği şeyleri kocalarının bulunmadığı zamanlarda da koruyanlardır. Fenalık ve geçimsizliklerinden korktuğunuz kadınlara gelince: Önce kendilerine öğüt verin, yataklarından ayrılın. Bunlar da fayda vermezse dövün. Eğer size itaat ederlerse kendilerini incitmeye başka bir bahane aramayın. Çünkü Allah çok yücedir, çok büyüktür. (Nisa Suresi, 34. ayet).

**11) boyun suġan … ḳunçuy (1):** *Tür*. + *Çin*. (*Ar*. muslimet/ muslimāt, *Far*. gerden dāde/gān, zen/ān-ı müsülmān) müslüman kadın. Bu yapının ilk ögesi olan *boyun suġan*, Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun su-* sözcüğünden *–gAn* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. *Boyun su-* için bkz. ***boyun su-*** s. 189. Bu yapının son ögesi olan *ḳunçuy* sözcüğü için bkz. ***kun͡çuy*** s. 51.

*Bolġay kim anıŋ iḍisi eger ṭalāḳ ḳılsa sizni tegşürgey aŋar cüftler, yaḫşı sizdin boyun suġanlar, bitgenler, namāz ḳılġanlar, tevbe ḳılġanlar, tapunġanlar, rūze tutġanlar, yüzi açuḳ ḳunçuylar hem ḳızlar.* Ku.T 38/91b3=66:5 (Ata, 2013, s. 155, 295).

Eğer o sizi boşarsa, belki de Rabbi ona, sizden daha hayırlı, kendisini Allah'a teslim eden, inanan, gönülden itaat eden, tevbe eden, oruç tutan dul ve bakire eşler verir. (Tahrim Suresi, 5. ayet).

**12) boyun suġlı (3):** *Tür*. 1. (*Ar*. muslim/īn, *Far*. gerden dāde/gān) müslüman, inanan. Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun su-* sözcüğünden *–glI* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. *Boyun su-* için bkz. ***boyun su-*** s. 189 (ayrıca Ata, 2013, s. 295).

*Ey meniŋ ḳullarım, ḳorḳunç yoḳ siziŋ üze bu kün hem ermez sizler ḳaḍġurġanlar. Anlar kim taptılar biziŋ niş[ān]larımızḳa, boldılar boyun suġlılar.* Ku.T 36/66a1=43:69 (Ata, 2013, s. 125, 295).

Allah, takva sahiplerine şöyle nida eder: "Ey ayetlerimize iman edip Müslüman olan kullarım! Bugün size hiçbir korku yoktur ve siz üzülmeyeceksiniz." (Zuhruf Suresi, 68-69. ayetler).

2. (Ar. musteslim/ūn, Far. gerden dāde/gān) boyun eğen, teslim olan.

*Kendü olar bu kün boyun suġlılar tururlar.* Ku.T 34/22b1=37:26 (Ata, 2013, s. 295).

Hayır, bugün onlar teslim olmuşlardır. (Sâffat Suresi, 26. ayet).

**13) boyun sügen (1):** *Tür*. (*Ar*. ṭā'iʿ, *Far*. fermān-berdārī) itaatkâr. Muhtemelen *boyun suġan* gibi Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun su-* sözcüğünden *–gAn* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. *Boyun su-* için bkz. ***boyun su-*** s. 189. Ancak Ata (2013), *boyun sümek* için "itaat, itaat etme" anlamını verdiği için *boyun sü-* birleşik fiilinden türetildiğini de düşünebiliriz (s. 295).

*Keliŋler köŋlün azu köŋülsüzün. Aydılar: keldimiz, boyun sügenler.* Ku.T 35/78a1=41:11 (Ata, 2013, s. 295).

“İsteyerek veya istemeyerek buyruğuma gelin.” dedi. Her ikisi [itaatkârlar] de: “İsteyerek geldik” dediler. (Fussilet Suresi, 11. ayet).

**14) fermān tutuġlu (1):** *Far*. + *Tür*. (*Ar*. musaḫḫar/āt, *Far*. rām kerde/gān) boyun eğen. Farsça kökenli olan *fermān* sözcüğü ile Türkçe *tut*- fiilinden türemiş *tutuġlu* sözcüğünün oluşturduğu bir yapıdır. Farsça *fermān* sözcüğünü, Devellioğlu (2006) eserinde şöyle açıklamaktadır: “**fermān** (f.i.): emir, buyruk; [evvelce] pâdişah tarafından verilen yazılı emir, berat, buyrultu.” (s. 260). Bu yapının son ögesi olan *tutuġlu*, Türkçe *tut*- fiilinin, fiilden isim yapma eki *–(X)glI* almasıyla oluşmuştur.

*Körmesler mü ḳuşlarnı fermān tutuġlılar köknüŋ ḳalıḳıda, küḍezmes olarnı meger Taŋrı, bütünlükin kim anıŋ içinde belgüler ol boḍunḳa kim kirtgündiler.* Ku.T 30/72a1=16:79 (Ata, 2013, s. 55, 359).

Gökyüzünün boşluğunda Allah’ın emrine boyun eğdirilerek uçuşan kuşlara bakmadılar mı? Şüphesiz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır. (Nahl Suresi, 79. ayet).

**15) kirtgüngen (1):** *Tür*. (*Ar*. mü’min/īn, *Far*. girevīde/gān) iman eden. Bu sözcük, *kirtgün*- fiiline eklenen *–gAn* fiilden isim yapma ekiyle oluşturulmuştur. Daha önce açıkladığımız *kirtgün*- için bkz. ***kėrtgün-/kėrtkün-*** s. 69.

*Eger iki ögür kirtgüngenlerdin öldürüşseler yaraşturuŋlar...* Ku.T 37/59a3=49:9 (Ata, 2013, s. 468).

Eğer mü’minlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa… (Hucurat Suresi, 9. ayet).

**16) kirtgünmiş (1):** *Tür*. (*Ar*. mü’min/īn, *Far*. girevīde/gān) inanmış, iman etmiş. Tıpkı bir önceki sözcükte olduğu gibi bu sözcük de *kirtgün*- fiiline eklenen *–mIş* fiilden isim (sıfat) yapma [sıfat-fiil] ekiyle oluşturulmuştur. Daha önce açıkladığımız *kirtgün*- için bkz. ***kėrtgün-/kėrtkün-*** s. 69.

*Üküşleri anlarḳa kirtgünmiş tururlar.* Ku.T 33/56a1=34:41 (Ata, 2013, s. 468).

Çoğu onlara inanmışlardı. (Sebe Suresi, 41. ayet).

**17) kirtgünmiş eren (1):** *Tür*. (*Ar*. mü’min/īn, *Far*. merd/ā-ı girevīde) inanan/mümin erkek. Bu yapının ilk ögesi olan *kirtgünmiş* bir önceki maddede açıklanmıştır. İkinci ögemiz olan *eren* sözcüğü ise *DTS* (1969)’de şöyle

açıklanmaktadır: "***ERÄN*** I муж, мужчина, воин" (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

*Kirtgünmiş erenler, kirtgünmiş ḳunçuylar*... Ku.T 33/3b3=33:35 (Ata, 2013, s. 468).

Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar… (Ahzab Suresi, 35. ayet).

**18) kirtgünmiş ḳunçuy (1):** *Tür*. + *Çin*. (*Ar*. mü'minet/mü'mināt, *Far*. zen/ān-ı girevīde) inanan/mümin kadın. Bu yapının ilk ögesi olan *kirtgünmiş* sözcüğünü bir önceki sayfada açıklamıştık (bkz. ***kirtgünmiş*** s. 182). Bu yapının ikinci ögesi olan *ḳunçuy* sözcüğü için bkz. ***kunçuy*** s. 51.

*Kirtgünmiş erenler, kirtgünmiş ḳunçuylar.* Ku.T 33/3b3=33:35 (Ata, 2013, s. 468).

Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar… (Ahzab Suresi, 35. ayet).

**19) kirtgünügli (4):** *Tür*. (*Ar*. mü'min/īn, *Far*. girevīde/gān) mümin, iman etmiş. Bu sözcük, *kirtgün*- fiiline eklenen *–(X)glI* fiilden isim yapma ekiyle oluşturulmuştur. Daha önce açıkladığımız *kirtgün*- için bkz. ***kėrtgün-/kėrtkün-*** s. 69.

*Bu ögür ḳamuġ kirtgünügliler ol rāst.* Ku.T 28/65b3=8:4 (Ata, 2013, s. 468).[197]

İşte gerçekten mü'min olanlar onlardır. (Enfal Suresi, 4. ayet).

**20) ḳul (146):** *Tür*. (*Ar*. ʿabid, *Far*. bende/gān) kul, (Allah'a göre) insan, erkek köle. İlk olarak Orhon Yazıtları'nda, Kül Tigin [KT] ve Bilge Kağan [BK] yazıtlarının her ikisinde de karşımıza çıkan *ḳul* kelimesi, çalışmamızda yer alan Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemi eserlerinin hepsinde bulunurken, Uygur Türkçesi döneminden yalnızca *Irk Bitig*[198] ve *Üç İtigsizler*[199] adlı eserlerde bulunmaktadır. KT D7'de *küŋ* sözcüğünün "kadın köle", *ḳul* sözcüğünün ise "erkek köle" anlamında kullanıldığı açıkça görülmektedir.[200] Doerfer'in eserinin (1967, III. Cilt) 1572. maddesinde kelimenin anlamı "sklave" (köle) olarak (s. 556); *DTS* (1969)'de "köle, esir; Allah'ın kulu, insan" olarak (s. 464b); Clauson'un sözlüğünde (1972) ise "kul 'a

[197] Diğer tanık için bkz. Ku.T 30/84b1=16:97.

[198] Kul sabı begiŋerü ötünür, kuzgun sabı Teŋrigerü yalbarur. Üze Teŋri eşidti, asra kişi bilti tir. Aŋça biliŋ: Edgü ol (54).

[199] Daz-i baḫşı munı söz-leyür töz-ün-l(e)r ḳulı tip (104b 1).

[200] : k(a)g(a)nl(a)duk : k(a)g(a)nın : yit(ü)rü : ıdm(ı)ş : t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı oglin : kul boltı : (e)şil(i)k : kız oglin : küŋ boltı : türük : b(e)gl(e)r : türük : ātin : ıt(t)ı : t(a)bg(a)çgı : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : ātin : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : (KT D7).

male slave'; the masculine equivalent of küŋ… In a Moslem context often specifically 'the slave of Allah'…" ('erkek köle'; küŋün eril karşılığı… İslâm bağlamında sık sık özellikle 'Allah'ın kölesi'…) ve her dönemde ortak anlamı "servant" (hizmetçi, uşak) olarak verilmektedir (s. 615a).[201]

*Bütünlükin anlar kim ündeyürler Taŋrıda aḍındın, ḳullar mu erür sizler teg, ündeŋ olarnı icābet ḳılsunlar sizke, eger çın erse sizler.* Ku.T 28/60a4=7:194 (Ata, 2013, s. 32, 498).

Allah'ı bırakıp taptıklarınız da tıpkı sizin gibi kullardır. Eğer iddianızda doğru iseniz haydi onları çağırın da size cevap versinler. (A'raf Suresi, 194. ayet).

*Kerek beg kerek ḳul ne eḍgü isiz, özi öldi erse atı ḳaldı iz.* KB 235 (Arat, 1947, s. 39).

Gerek bey gerek(se de) kul iyi veya kötü; kendisi öldüyse de adı iz (olarak) kaldı.

*Bu itiglig erke azad öz ḳul ol*. AH AXII (Arat, 1992, s. 344).

Bu süslü insana özgür, kendi kuldur.

**21) muti' (1):** *Ar*. muti, boyun eğen, itaatkâr. Devellioğlu (2006) bu sözcüğü sözlüğünde şöyle açıklamaktadır: "**mutî, mutîa** مطيعه, مطع (a.s. tâat'ten): **1.** itaat eden, boyun eğen **2.** bağlı **3.** rahat **4. i.** [birincisi] erkek, [ikincisi] kadın adı." (s. 694).

*Buḍun ma muṭi' bolsa ḳılḳı köni, anın ötrü begler yarutur küni.* KB 5946 (Arat, 1947, s. 588).

Halk da itaatkâr ve dürüst insanlardan oluşsa, ondan sonra beyler mutluluğa kavuşurlar.

**22) mü'min (95):** *Ar*. mümin. Devellioğlu (2006), bu sözcüğü eserinde şöyle açıklamaktadır: "**mü'min** مؤمن (a.s. ve i. emn'den. c.: mü'minîn, mü'mînûn): **1.** îmân etmiş, İslâm dinine inanmış, İslâm, Müslüman. **2.** Kur'an-ın 40ıncı sûresi. Mekke'de

[201] Diğer tanıklar için bkz. AH 38, 256, 298, 344, 422; KB 28, 74, 235, 284, 1110, 590, 612, 1272, 1396, 1811, 1906, 1906, 2070, 2228, 2406, 2479, 2616, 2619, 2620, 2724, 2953, 2987, 2988, 3003, 3115, 3123, 3183, 3249, 3252, 3337, 3435, 3750, 3856, 3921, 4081, 4083, 4083, 4083, 4817, 4841, 5371, 5487, 5781, 5865, 6247, 6290, 6509, 6510, 6511, 2991, 1376, 2076, 2305, 2406, 2960, 2981, 3252, 3661, 675, 3880, 6485, 6586, 6144, 1919, 2113, 2989, 3345, 3759, 3880, 4223, 4277, 4556, 4729, 32, 28, 152, 389, 611, 1001, 1555, 1602, 1813, 1884, 2409, 2967, 2991, 3117, 3127, 3344, 3534,3722, 3728, 4080, 6373, 6508, 4724, 4836, 845, 1268, 2998, 3183, 3356, 3337, 2983, 2991, 396, 1031, 1258, 1554, 1602, 6516, 6638, 845, 958, 1756, 1809, 2096, 2100, 2114, 2307, 2412, 2571, 2591, 2990, 3124, 3770, 3856, 3986, 3988, 4073, 4589, 4858, 5120, 5123, 5145, 635, 1755, 1838, 2952, 3524, 3920, 1980, 3649, 2953, 2954, 3920, 4530, 5193, 3928, 6261, 2598, 5119, 3749; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 498-499).

nâzil olan ve 85 âyetten oluşan bu sûre: Allah'ın birliğini ve peygamber aracılığı ile kitap indirdiğini, yargılayıcı olmakla birlikte suçluların cezasız kalmayacaklarını açıklar." (s. 723).[202]

*Eger mü'min erseŋ tevazu' ḳılın*. AH AX (Arat, 1992, s. 280).

Eğer mümin iseniz, alçak gönüllülük gösterin.

*Ḳamuġ mü'minıg sen tözü yarlıḳa, yarınḳı bḛḳadın bu kün ḳıl lıḳa.* KB 397 (Arat, 1947, s. 54).

Sen bütün müminleri hep bağışla, yarınki sonsuzluktan bugün suret göster.

**23) mürid (1):** *Ar*. mürit. Bu sözcüğü, Devellioğlu (2006) eserinde şöyle açıklamaktadır: "**mürîd** مريد (a.s. revd'den. c.: mürîdân): **1.** irâde eden, emreden, buyuran **2. i.** bir şeyhe bağlı olan kimse." (s. 734).

*Ḳadaşı müridi ḳumaru çıḳıp, sḛlam ḳıldı ötrü közi yaş saçıp.* KB 6286 (Arat, 1947, s. 622).

Kardeşinin müridi Kumaru çıkıp onu gözyaşlarıyla selamladı (karşıladı).

**24) taġda yatġan (1):** *Tür*. (*Ar*. rāhib/ ruhbān, *Far*. zāhid/ān-ı tersāyān) rahip (Ata, 2013, s. 641). Türkçe bir isim olan *taġ* (dağ), bulunma durum eki *+dA'*yı, *yat-* fiili ise fiilden isim yapma eki *–gAn*'ı almıştır.

*Ey anlar kim bittiler üküş bilgelerden, taġda yatġanlardın, yėyürler boḍunnuŋ māllarnı bāṭıl birle hem yıġarlar Taŋrı yolındın...* Ku.T 29/25a2=9:34 (Ata, 2013, s. 39, 641).

Ey iman edenler, şurası bir gerçektir ki, Yahudi hahamları ile Hristiyan rahiplerinin birçoğu insanların mallarını haksız yere yerler ve Allah yolundan saptırırlar… (Tevbe Suresi, 34. ayet).

**25) tapuġçı (90):** *Tür*. hizmetçi. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***TAPUҮČЇ*** слуга, служанка" (hizmetli, uşak) (s. 535).[203]

*Ḳayusı toġardın tutar miŋ taŋuḳ, ḳayusı batardın tapuġçı anuḳ.* KB 99 (Arat, 1947, s. 27).

Kimi doğudan binlerce armağan sunar, kimi batıdan hizmetçisi olur.

[202] Diğer tanıklar için bkz. KB 6512, 6518, 6644; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 527, 528).
[203] Diğer tanıklar için bkz. KB (Arat, 1979, s. 425); Ku.T 30/67a3=16:72.

**26) tapuġsaḳ (7):** *Tür*. hizmet eden. Bu sözcük, Türkçe *tap-* fiiline, önce fiilden isim yapma eki *–(X)g,* ardından isimden fiil yapma eki *–sA* ve en son fiilden isim yapma eki *-ḳ* getirilerek türetilmiştir.[204]

*Negü tir eşit bu tapuġçı tili, begin inçke tegrür tapuġsaḳ ḳulı.* KB 1880 (Arat, 1947, s. 205).

Hizmetçisin dili ne der işit, hizmet eden kulu beyini huzura eriştirir.

**27) tapunġan … ḳunçuy (1):** *Tür*. + *Çin*. (Ar. ʿābidet/ʿābidāt, Far. perestende/gān) ibadet eden kadın. Bu yapının ilk ögesi *tap-(u)n-gan* biçiminde açıklanabilir. Fiil, üzerine aldığı dönüşlülük eki ve fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. Bu yapının ikinci ögesi olan *ḳunçuy* sözcüğü için bkz. ***kunçuy*** s. 51.

*Bolġay kim anıŋ iḍisi eger ṭalāḳ ḳılsa sizni tegşürgey aŋar cüftler, yaḫşı sizdin boyun suġanlar, bitgenler, namāz ḳılġanlar, tevbe ḳılġanlar, tapunġanlar, rūze tutġanlar, yüzi açuḳ ḳunçuylar hem ḳızlar.* Ku.T 38/92a1=66:5 (Ata, 2013, s. 38, 657).

Eğer o sizi boşarsa, belki de Rabbi ona, sizden daha hayırlı, kendisini Allah'a teslim eden, inanan, gönülden itaat eden, tevbe eden, oruç tutan dul ve bakire eşler verir. (Tahrim Suresi, 5. ayet).

**28) uḍġan (1):** *Tür*. (*Ar*. tābiʿ, *Far*. pesrev/ān) uyan. Bu sözcük, *uḍ-* fiilinin *–gAn* fiilden isim yapma ekini almasıyla oluşmuş bir yapıya sahiptir. *DTS* (1969)'de *uḍ-* için şöyle denilmektedir: "***Uδ*** следовать" (uymak, takip etmek) (s. 606).

*Biz erdimiz sizke uḍġan nek sizler bar mu siz kim yıġusa sizler bizdin ülüşni otdın?* Ku.T 35/51b3=40:47 (Ata, 2013, s. 703).

"Hani bizler size tabi idik. Şimdi siz bizden bir ateş nöbetini savabiliyor musunuz?" (Mü'min Suresi, 47. ayet).

**29) yumuşçı (8):** *Tür*. hizmetçi, haberci. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***JUMUŠČĬ*** I работник, слуга; II вестовой, посланник" (işçi/çalışan, hizmetli/uşak; haberci, elçi) (s. 280).[205]

*Ölümdin yumuşçı ig ol aşnusı, kişi igledimü ölüm ḳoşnısı.* KB 4618 (Arat, 1947, s. 463).

Hastalık ölümün ilk habercisidir. İnsan hastalandığında ölüm yanı başındadır.

[204] Diğer tanıklar için bkz. KB 2123, 2237, 2529, 2570, 2568, 2571.
[205] Diğer tanıklar için bkz. KB 5955, 5957-5965.

### 2.3.4. İstemeyerek İtaat Eden

**1) bulun (21):** *Tür*. esir, tutsak. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***BULUN*** пленный, пленник" (tutuklu, tutsak/esir) (s. 123).

*Et öz ar u sürgen hāvaḳa bulun, bulun bolma bolsa özüŋni yulun.* KB 1438 (Arat, 1947, s. 161).[206]

Vücut arzununa bağlı olan insan nefsinin esiridir. Esir olma, olursa(n), kendini kurtar.

**2) esir (3):** *Ar*. esir, tutsak, kul, köle. Aynı anlamıyla günümüzde de varlığını sürdüren sözcük, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***ÄSIR*** I [*a*. أَسِيرْ] пленник" (esir/tutsak) (s. 75-76).[207]

*Küler yüz isig sözke yalŋuḳ isir, isinse bu yalŋuḳ bolur ḳul ẹsir.* KB 2479 (Arat, 1947, s. 261).

Güler yüz (ve) tatlı söze insan ısınır. Bu insan ısınırsa, (ısındığına) kul köle olur.

**3) ḥaşem (2):** *Ar*. mâiyet, hizmetkâr. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***ḤAŠÄM*** [*a*. حَشَمْ] свита, слуги" (birinin hizmetinde bulunanlar, hizmetçiler) (s. 199).[208]

*Ḫāzine ḥāşẹm sü iḍisi bolup tirildi bir ança tilekin bulup.* KB 5152 (Arat, 1947, s. 514).

Hazinesi, hizmetkârı ve ordusu olduğundan isteği yerine gelerek böylece bir (zaman) yaşadı.

**4) karabaş (3):** *Tür*. (*Ar*. raḳabet, *Far*. bende) cariye, hizmetçi. Bu sözcük *DTS* (1969)'de ***QARA*** maddesinin içerisinde şöyle açıklanmaktadır: "***qara baš*** (~ ***qarabaš***) раб; слуга" (köle/esir; hizmetli/uşak) (s. 423).[209]

*Anlar kim ẓihār andı içerler uraġutlarından yana yanarlar aŋar kim aydılar: ḳarabaş āzād ḳılġu kerek yaḳmazda aşnu...* Ku.T 38/4a3=58:3 (Ata, 2013, s. 144, 423).

Kadınlardan zıhâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin, karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir… (Mücadele Suresi, 3. ayet).

---

[206] Diğer tanıklar için bkz. KB 2066, 2160, 2388, 2898, 4909, 1438, 2402, 2723, 3640, 3994, 4479, 3642, 5487, 4593, 4593, 5475, 6162, 3636, 4591, 5411.
[207] Diğer tanıklar için bkz. KB 94, 5865.
[208] Diğer tanık için bkz. KB 5214.
[209] Diğer tanık için bkz. KB 2692.

*Bu boḍ sın yorıġlı ḳara baş ḳalın, kişi tip ınanġu kişi yoḳ bilin.* KB 1618 (Arat, 1947, s. 179).

Bu insan şeklinde dolaşan hizmetçi (tayfası) kalabalıktır; bil ki insan deyip güvenilecek biri yoktur.

**5) tutġun (1):** *Tür*. esir. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***TUTҮUN*** пленник" (esir/tutsak) (s. 592).

*Hāvaḳa bolu birse tutġun bolur, et öz arzu bulsa mini ḳul ḳılur.* KB 3345 (Arat, 1947, s. 338).

Nefsine kapılırsa insan (ona) esir olur; bedenin arzusuna uyarsa(m) beni kölesi yapar.

**6) tutuġ (4):** *Tür*. esir, rehin. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***TUTUҮ*** I заклад, залог" (rehin, kefalet) (s. 592).[210]

*Ölüglü kişi barça öḍke tutuġ, yetilse öḍi kör maŋıtmaz butuġ.* KB 1211 (Arat, 1947, s. 138).

Ölümlü insan hep zamana esirdir; zamanı yetince, bak gör, bir adım attırmaz.

### 2.3.5. İsteyerek İtaat Etmek

**1) aḍaḳın kıl- (13):** *Tür*. (*Ar*. iḳāme[t], *Far*. be-pāy dāşten) 1. namazı tam erkânı ile yerine getirmek (Ata, 2013, s. 201).[211]

*Anlar kim yapşurlar bitigke, aḍaḳın ḳılurlar namāznı, biz yoḳsuz ḳılmaz-mız eḍgülük ḳılıġlarnıŋ yanutın.* 28/45b1=7:170 (Ata, 2013, s. 30, 201).

Kitaba sarılanlara ve namazı kılmaya devam edenlere gelince, biz o iyilerin ecrini hiçbir zaman yitirmeyiz. (A'raf Suresi, 170. ayet).

**2) aḍaḳın tur- (2):** *Tür*. (*Ar*. ḳıyām, *Far*. īstāden) ayakta durmak, kıyam etmek (Ata, 2013, s. 201).[212]

*Namāz ḳılmaġıl kimerseke olardın öldi, ulaşu aḍaḳın turmaġıl anıŋ gūrı üze, olar tandılar Taŋrıḳa hem yalavaçıŋa, öldiler olar fāsıḳlar.* Ku.T 29/60a3=9:84 (Ata, 2013, s. 43, 201).

---

[210] Diğer tanıklar için bkz. KB 3047, 4180, 4717.
[211] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 26/68b2=4:102, 28/65b1=8:3, 29/51a3=9:71, 33/75a2=35:29, 36/26a2=42:38, 33/2b1-2=33:33, 26/71b2=4:103, 26/44b3=4:77, 29/13b1=9:18, 27/26b1=5:12, 29/8b2=9:11, 31/39b2=20:14.
[212] Diğer tanık için bkz. Ku.T 34/84b1=39:9.

Onlardan biri ölürse asla namazını kılma ve kabrinin başına gidip durma. Çünkü onlar Allah'ı ve Resulünü tanımadılar. Fasık olarak can verdiler. (Tevbe Suresi, 84. ayet).

**3) ʿamel ḳıl- (3):** *Ar.* + *Tür*. (dinin gereklerini) yapmak (Ata, 2013, s. 215).

*Peridin ol kim 'amel ḳılur anıŋ utrusında İḍi yarlıġı birle...* Ku.T 33/34b3=34:12 (Ata, 2013, s. 215).[213]

Hem Rabbi'nin izniyle elinin altında cinlerden de çalışan vardı… (Sebe Suresi, 12. ayet).

**4) baġlan- (1):** *Tür*. bağlanmak.

*Oyunḳa ḳatılma usa ay unur, oyunḳa ḳatılsa boyun baġlanur.* KB 5928 (Arat, 1947, s. 587).

Ey kudretli insan, yapabilirse(n), oyununa düşme; oyununa düşerse(n) boynu(n) bağlanır.

**5) boyun bėr- (4):** *Tür*. (*Ar*. iṭāʿat, *Far*. fermān burden) itaat etmek, teslim olmak, boyun eğmek, müslüman olmak (Ata, 2013, s. 293).[214]

*Sorarlar saŋa yā Muhammed ġanimetlerdin, ayġıl: ġanimetler Taŋrıḳa hem yalavaçḳa, ḳorkuŋ Taŋrıdın, oŋarıŋ eḍgü ḳılıŋ ol kim siziŋ ara turur, boyun bėriŋler Taŋrıḳa hem yalavaçıḳa, eger mü'min erse sizler.* Ku.T 28/64b2=8:1 (Ata, 2013, s. 33, 293).

Sana ganimetlerin bölüştürülmesini soruyorlar. De ki, ganimetlerin taksimi Allah'a ve Resulüne aittir. Onun için siz gerçekten mü'min kimseler iseniz Allah'tan korkun da birbirinizle aranızı düzeltin. Allah'a ve Resulüne itaat edin. (Enfal Suresi, 1. ayet).

**6) boyun su- (37):** *Tür*. 1. (*Ar*. islām, *Far*. girevīden) itaat etmek, boyun eğmek, teslim olmak, (İslamiyeti) kabul etmek (Ata, 2013, s. 294).[215]

*Andıḳarlar Taŋrı tuta aymadılar, çın-oḳ aydılar küfr kelimesini, tandılar boyun sumışlarında kiḍin.* 29/53b2=9:74 (Ata, 2013, s. 42, 294).

---

[213] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 31/40a2=20:15, 31/74b2=39:39.
[214] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 20/41b1=16:28, 26/12a2=4:34, 30/74b2=16:81.
[215] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 294-295).

Onlar, kötü bir şey söylemedik, diyerek Allah'a yemin ederler. Onlar o küfür kelimesini kesinlikle söylediler. İslâm'a girdikten sonra yine kâfirlik ettiler. (Tevbe Suresi, 74. ayet).

(Ar. islām, Far. gerden dāden) *Anıŋ birle yalavaçlar, anlar kim boyun sudılar anlarḳa kim tevbe ḳıldılar, Taŋrını bilgenler hem bilgeler anıŋ birle küḍezü tilendiler Taŋrı kitābındın, boldılar anıŋ üze tanuklar…* 27/50b2=5:44 (Ata, 2013, s. 23, 294).

Müslüman olan peygamberler, Yahudiler hakkında hükmederler, kendilerini Tanrı'ya adamış zahitler, âlimler de Allah'ın kitabını korumakla görevlendirildiklerinden onunla hüküm verirler ve onun Allah'ın kitabı olduğuna şahitlik ederlerdi… (Maide Suresi, 44. ayet).

(Ar. iṭāʿat, Far. ṭāʿat dāşten) *Eger boyun susalar bizke öldrülmegetiler.* Ku.T 25/23b2=3:168 (Ata, 2013, s. 294).

"Eğer bize uysalardı öldürülmezlerdi"… (Al-i İmran Suresi, 168. ayet).

**7) egil- (9):** *Tür*. eğilmek.[216]

*Bu sözke egildim birür men boyun, ziyarẹt ḳılayın aŋar men bu kün.* KB 4992 (Arat, 1947, s. 498).

Bu söz karşısında boyun eğiyorum; ben bugün (onu) ziyaret edeyim.

**8) kirtgün- (39):** *Tür*. (*Ar*. īmān, *Far*. girevīden) inanmak, iman etmek. Daha önce açıkladığımız *kirtgün-* sözcüğü için bkz. ***kėrtgün-/kėrtkün-*** s. 69.[217]

*Bütünlükin sezā boldı aytıḳ ḳın üküşleri üze olar kirtgünmezler.* Ku.T 33/86b3=36:7 (Ata, 2013, s. 468).

And olsun ki onların çoğunun üzerine azap sözü hak olmuştur. Onlar imana gelmezler. (Ya-sin Suresi, 7. ayet).

**9) ḳul bol- (11):** *Tür*. kul olmak.[218]

*Bu dünya begi sen aŋa bolma ḳul, sini ḳoḍmaz erken anı ḳoḍġu tul.* KB 1376 (Arat, 1947, s. 155).

Sen bu dünyanın beyisin, ona kul olma; o seni bırakmadan, onu dul bırak.

[216] Diğer tanıklar için bkz. KB 191, 464, 1055, 1099, 2747, 5552, 6449, 6532.
[217] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 468).
[218] Diğer tanıklar için bkz. KB 2076, 2305, 2406, 2960, 2981, 3252, 3661, 3675, 3880, 6586

**10) tap- (85):** *Tür*. tapmak, hizmet etmek. Daha önce açıkladığımız *tap-* için bkz. ***tap-*** s. 148.[219]

*Men emdi bu ḳalmış tiriglik ıḍıp bayatım sewinçin tiler men tapıp.* KB 3794 (Arat, 1947, s. 381).

Ben şimdi bu kalan ömrümü ibadetle ve Tanrımın rızasını dilemekle geçirmek isterim.

**11) tapın-/tap(u)n- (91):** *Tür*. (*Ar*. duʿā, *Far*. perestīden) tapınmak, ibadet etmek, kulluk etmek (Ata, 2013, s. 657). Daha önce açıkladığımız *tapın-* için bkz. ***tapın-*** s. 70.[220]

*Her-āyine men men, Taŋrı Tāŋrı yoḳ meger men, tapıngıl maŋa hem aḍaḳın ḳılgıl namāznı meniŋ yādım üçün.* 31/39b2=20:14 (Ata, 2013, s. 65, 657).

Şüphesiz ben Allah'ım, benden başka hiçbir ilâh yoktur. Onun için bana kulluk et ve beni anmak için namaz kıl. (Ta-hâ Suresi, 14. ayet).

(Ar. ʿibādet, Far. perestīden) *Bu ögür sizlerni tapnur erdiler mü?* Ku.T 33/55b1=34:40 (Ata, 2013, s. 657).

"Şunlar size mi tapıyorlardı?"… (Sebe Suresi, 40. ayet).

**12) tapuġ ḳıl- (66):** *Tür*. hizmet etmek. Türkçe bir birleşik fiil olan *tapuġ ḳıl-* yapısının oluşumunu şöyle açıklayabiliriz: *tap-* fiiline, fiilden isim yapma eki *–(X)g* eklenerek "hizmet" anlamında bir isim türetilmiştir. Bu isim yardımcı fiil olarak kullanılan *kıl-* ile birlikte "hizmet etmek" anlamını sağlamıştır.[221]

*Asıġ ḳolsa barça özüŋ yassızın, berü kel tapuġ ḳıl köŋül bir ısın.* KB 106 (Arat, 1947, s. 27).

Zarar görmeden kendine hep fayda (sağlamak) dilerse(n), beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın.

---

[219] Diğer tanıklar için bkz. KB 97, 482, 528, 597, 607, 608, 619, 634, 763, 839, 842, 1319, 1611, 4172, 4745, 6110; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 654-655).

[220] Diğer tanıklar için bkz. KB 97, 528, 599, 619, 845, 949, 1153, 2543, 2814, 2974, 2989, 2998, 3256, 3985, 1559, 1941, 3064, 607, 608, 763, 953, 1591, 1606, 1652, 1723, 3987, 839, 3755, 3758, 4180, 595, 597, 947, 1278, 1329, 1370, 1569, 2158, 3754, 1004, 5471, 6558, 482, 529, 597, 842, 945, 945, 948, 2952, 3362, 4063, 4066, 4072, 4175, 4178, 4753, 615, 2951, 2958, 4156, 948, 949, 3055, 3738, 1353, 407, 599; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 657).

[221] Diğer tanıklar için bkz. KB B48, 106, 362, 600, 612, 615, 706, 946, 947, 952, 1370, 1451, 1504, 1507, 1605, 1608, 1878, 1882, 2569, 2869, 2955, 2959, 2960, 2987,2988, 3114, 3204, 3214, 3222, 3224, 3225, 3231, 3232, 3234, 3253, 3255, 3256, 3357, 3445, 3631, 3651, 3675, 3884, 3900, 3917, 4031, 4033, 4041, 4049, 4050, 4054, 4147, 4170, 4185, 4348, 4755, 5889, 6089, 6090, 6136, 6431, 6560.

**13) tapuġçı bol- (1):** < *Tür*. *tap-uġ+çı bol-* hizmetçi olmak. Bir önceki maddede açıkladığımız ve "hizmet" anlamına gelen *tapuġ* sözcüğüne meslek isimleri yapmakta kullanılan isimden isim yapma eki *+çI* getirilerek "hizmetçi" anlamında yeni bir isim türetilmiştir. Bu isim yardımcı fiil olarak *bol-* fiilini alarak bir birleşik fiil yapısı oluşturmuştur.

*Bu ḳul kendü erksiz tapuġçı bolur, tapuġ ḳılmasa begde berge bulur.* KB 2988 (Arat, 1947, s. 308).

Bu kul kendi güçsüz (olsa da) hizmet eder; hizmet etmezse, beyden dayak bulur/yer.

**14) tapuġsaḳ bol- (1):** < *Tür*. *tap-uġ+sa-ḳ bol-* hizmet eden olmak.

*İsinür er at terk baġırsaḳ bolur, baġırsaḳ kişiler tapuġsaḳ bolur.* KB 2123 (Arat, 1947, s. 229).

Hizmetindekiler ona çabuk ısınır ve (gönülden) bağlı olur; bağlı kişi (gönülden) hizmet eder.

**15) uḍ- (82):** *Tür*. (*Ar*. ittibāʿ, *Far*. pesrevī kerden) uymak, arkasından gitmek, tabi olmak (Ata, 2013, s. 702). Daha önce açıkladığımız *uḍ-* fiili için bkz. ***ud-*** s. 152.

*Bütünlükin kim meniŋ ḳullarım yoḳ saŋa olarnıŋ üze erk ḳural meger ol kim saŋa uḍsa yolsuzlardın.* 30/25b2=15:42 (Ata, 2013, s. 48, 702).[222]

"Sana uyan azgınlardan başka, kullarımın üzerinde hiçbir nüfuzun yoktur." (Hicr Suresi, 42. ayet).

(Ar. ittibāʿ, Far. rūy gerdīden) *Bütünlükin rāst ḳıldı olar üze İblis sėzinçini, uḍtılar aŋar meger bir gürūh mü'minlerdin.* Ku.T 33/40a3=34:20 (Ata, 2013, s. 84, 702).

Yine yemin ederim ki, İblis onlar hakkındaki zannını hakikaten doğru buldu. Onlar uydular ancak mü'minlerden bir grup uymadı. (Sebe Suresi, 20. ayet).

### 2.3.6. İstemeyerek İtaat Etmek

Bu başlık altında sınıflandırılan sözcükler metin bağlamı düşünülerek belirlenmiştir.

[222] Diğer tanıklar için bkz. KB 402, 571, 1365, 1174, 2387, 2395, 2710, 2797, 3136, 3195, 3951, 4745, 5747, 6385, 4709, 5177, 5340, 5444, 5446, 5896, 3132, 4147,5896, 571, 5446, 3641; Ku.T için (Ata, 2013, s. 702).

**1) sök- (2):** *Tür*. çökmek, diz çökmek. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***SÖK***- III преклонять колени, опускаться на колени" (diz çökmek) (s. 510). Bu sözcük KB 581 ve 4058 içerisinde geçmektedir.

*Bu ay toldı kirdi köründi söküp açıldı ilig köŋli ol yüz körüp.* KB 581 (Arat, 1947, s. 73).

Bu Ay Toldı huzura girip diz çöktü; o yüzü görünce hükümdarın gönlü açıldı.

**2) yinçrün- (1):** *Tür*. başını eğmek. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***JÜNČRÜN***- кланяться" (selamlamak/yalvarmak) (s. 286).

*İlig taḫtḳa minsün bu kün inçrünüp yaġısı yir öpsü yıraḳ yinçrünüp.* KB 5805 (Arat, 1947, s. 575).

Hükümdar bugün huzur içinde tahta çıksın; düşmanı uzaktan başını eğip yer(i) öpsün.

### 2.3.7. İtaat Ettirmek

**1) fermān tutuġlu ḳıl- (1):** *Far*. + *Tür*. (*Ar*. tesḫīr, *Far*. rām kerden) musahhar kılmak, emrine vermek (Ata, 2013, s. 359). Daha önce açıkladığımız *fermān tutuġlu* için bkz. ***fermān tutuġlu*** s. 182. Önceden bahsettiğimiz bu yapıya, yardımcı fiil olarak *kıl*- fiilinin eklenmesiyle yeni bir birleşik fiil yapısı oluşmuştur.

*Ol İḍi ol kim fermān tutuġlı ḳıldı teŋizni, yėse sizler andın yaş et.* Ku.T 30/36a3=16:14 (Ata, 2013, s. 359).

Yine denizden taze balık eti yiyesiniz diye denizi emrinize veren Allah'tır. (Nahl Suresi, 14. ayet).

**2) küçin tut- (2):** *Tür*. (*Ar*. ikrāh, *Far*. be-sitem dāşten) zorla bir şey yaptırmak.[223]

*Biz kirtgündümiz İḍimizke yarlıḳamaḳ üçün bizni ḫaṭālarımızını, ol kim küçin tuttuŋ bizni anıŋ üze siḥrdin, Taŋrı yaḫşıraḳ turur hem bāḳī.* Ku.T 31/57b2=20:73 (Ata, 2013, s. 69, 504).

Doğrusu biz hem günahlarımıza, hem bizi zorladığın sihre karşı, bizi bağışlasın diye, Rabbimize iman ettik. Allah sevapça senden daha hayırlı ve azap verme bakımından daha devamlıdır. (Ta-hâ Suresi, 73. ayet).

[223] Diğer tanık için bkz. Ku.T 26/36b2=4:64.

**3) tapındur- (3):** < *Tür*. *tap-(ı)n-dur-* taptırmak, hizmet ettirmek.[224]

*Ḳayu erse begler tapuġçı ḳulın, tapındurġu ötrü açınsa yolın.* KB 635 (Arat, 1947, s. 79).

Hangisi olsa, beyler hizmetçi kuluna hizmet ettirmeli sonra onun yolunu açmalıdır/iyilik yapmalıdır.

**4) uḍu barıġlı ḳıl- (1):** *Tür*. (*Ar*. tesḫīr, *Far*. rām kerden) tabi etmek, hizmetine vermek (Ata, 2013, s. 703).

*Uḍu barıġlı ḳıldı sizlerke tünni kündüzni, künni aynı yulduzlarnı, boyun bėrigliler ol anıŋ yarlıġı birle, bütünlükin anıŋ içinde ol belgüler ol boḍunḳa kim ög birle uḳarlar.* Ku.T 30/35a2=16:12 (Ata, 2013, s. 50, 703).

Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize O verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır. (Nahl Suresi, 12. ayet).

**5) yarlıḳa- (52):** *Tür*. emretmek, buyurmak; merhamet etmek, bağışlamak. Daha önce açıkladığımız *yarlıḳa-* için bkz. ***y(a)rlıka-*** s. 73.[225]

*Öküş eḍgü yarlıġ tümen eḍgü söz, ilig yarlıḳadı yaḳın boldı öz.* KB 1767 (Arat, 1947, s. 193).

Birçok iyi buyruk ve sayısız güzel söz, hükümdar buyurdu, (Öğdülmiş) kendi (hükümdara) yakın oldu.

### 2.3.8. İtaatsiz

**1) arḳa bėrigli (1):** < *Tür*. *arḳa bėr-(i)gli* (Ar. müdbir/īn, Far. püşt dehende/gān) yüz çeviren, ardını dönen.

*Yüz ewürdiler andın arḳa bėrigliler.* Ku.T 34/27b3=37:91 (Ata, 2013, s. 224).

O zaman arkalarını dönerek başından kaçışıverdiler. (Sâffat Suresi, 90. ayet).

**2) boynaġu (12):** *Tür*. 1. (*Ar*. ʿālī, *Far*. gerdenkeş) zorba, cebredici, isyankâr. Bu sözcük *boyna-* fiiline, fiilden isim yapma eki *–ġu* getirelerek oluşturulmuştur. *DTS*

[224] Diğer tanıklar için bkz. KB 634, 1755.
[225] Diğer tanıklar için bkz. KB A27, 3732, 3733, B77, 397, 495, 5388, 6508, 6509, 6511, 6512, 6518, 6644, B32, 6306, 3176, 4942, 5664, 4944, 5122, 6564, 4057, 959; Ku. T için bkz. (Ata, 2013, s. 757-758).

(1969)'de bu fiil şöyle açıklanmaktadır: "***BOJNA-*** быть заносчивым, важничать" (kibirli olmak, hava atmak) (s. 110).[226]

*Fir'avndın, ol erdi boynaġu, ḥaddin keçgenler.* 36/82a2=44:31 (Ata, 2013, s. 128, 292).

Firavun'dan da kurtardık. Çünkü o üstünlük taslayıp haddi aşan bir zorbaydı. (Duhan Suresi, 31. ayet).

(Ar. cabbār, Far. gerdenkeş) *Eḍgü bolġa men öz anam birle, ḳılmadı méni boynaġu bed-baḫt.* 31/13a2=19:32 (Ata, 2013, s. 61, 292).

"Beni anneme hürmetkâr kıldı. Beni zorba ve isyankâr yapmadı." (Meryem Suresi, 32. ayet).

2. (Ar. müstekbir, Far. gerdenkeş) kibirli.

*Eşitür Taŋrınıŋ nişānlarnı anıŋ üze aḍaḳ tiker boynaġu ançaḳlı eşitmez teg anı, müjde bėrgil aŋar açıtġan ḳın birle.* Ku.T 36/91b2=45:8 (Ata, 2013, s. 130, 292).

O kimse Allah'ın kendisine okunan ayetlerini işitir de, sonra sanki kibrinden hiç işitmemiş gibi ısrar eder. İşte sen onu, can yakıcı bir azapla müjdele! (Câsiye Suresi, 8. ayet).

**3) fāsıḳ (14):** *Ar*. Allah'ın emirlerini tanımayan, sapkın. *DTS* (1969)'de, bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "***FASIQ*** [*a*. فَاسِقْ] беспутный, нечестивый" (ahlâksız, dinsiz/dine saygısız) (s. 193).[227]

*Ḳısa tutsa fasıḳ yawa boşlaġıġ, tolu tutsa męscịd cęma'atlarıġ.* KB 5556 (Arat, 1947, s. 552).

Sapkın, serseri ve başı boş dolaşanları azaltsa; mescit cemaatlerini doldursa.

**4) kāfir (7):** *Ar*. kâfir. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***KAFIR*** [a. كَافِرْ] гяур, вероотступник" (gâvur, dinden dönen) (s. 287).

*Belgürtse yaraġlıġnı yoḳ yoḍun ḳılsa yaraġsızını neçeme taplamasa yazuḳluġlar ya'ni kāfirler.* Ku.T 28/68a2=8:8 (Ata, 2013, s. 34, 769).[228]

O suçlu günahkârlar istemese de, hakkın hak olduğunu tanıtmak ve batılı büsbütün yok etmek için istiyordu. (Enfal Suresi, 8. ayet).

---

[226] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 31/8a3=19:14, 34/23b1=37:30, 34/67b1=38:55, 35/13a1=39:60, 35/20a1=39:72, 35/31b2=40:16, 35/38a2=40:27, 35/44b2=40:35, 35/66b3=40:76, 36/91b2=45:8.

[227] Diğer tanıklar için bkz. KB 389, 1269, 1811, 1980, 3120, 3649, 4491, 396, 1251, 1799, 1813, 5761, 6193.

[228] Diğer tanıklar için bkz. KB 59, 4225, 4227, 5484, 5485, 6481.

**5) mūnafiḳ (2):** *Ar*. münafık. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***MÜNAFİQ*** [a. مُنَفِقْ] лицемер, ханжа, двуличный" (ikiyüzlü (adam), yalancı sofu, ikiyüzlü) (s. 353).[229]

*Bular erdi din hęm şęri'at köki, bular yüḍti kafiṛ mūnafiḳ yüki.* KB 59 (Arat, 1947, s. 23).

Bunlar hem dinin hem şeriatin köküydü (temeliydi); bunlar kafir ve münafıkların eziyetine katlandılar.

**6) ortaḳ ḳatġan (4):** < *Tür*. *ortaḳ ḳat-ġan* (Ar. müşrik/īn, Far. enbāzgūy/ān) müşrik. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortaḳ ḳat-*, fiilden isim yapma eki *–gAn* almıştır. Bu fiil için bkz. ***ortaḳ ḳat-*** s. 202.[230]

*Kerekmez ortaḳ ḳatġanlarḳa kim ābādān ḳılsalar Taŋrının mezgitlerni, tanuḳluḳ bėrgenler özleri üze küfr birle, bu ögür, yoḳaldı olarnıŋ 'amelleri, ot içinde olar cāvidāneler.* Ku.T 29/12a3=9:17 (Ata, 2013, s. 38, 570).

Müşrikler kendi inkârlarına kendileri şahit olup dururlarken, Allah'ın mescitlerini imar etmeleri veya yeni mescit yapmaları mümkün değildir. Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir. Onlar ateş içinde ebedi olarak kalacaklardır. (Tevbe Suresi, 17. ayet).

**7) ortaḳ ḳatıġlı (8):** < *Tür*. *ortaḳ ḳat-(ı)ġlı* (Ar. müşrik/īn, Far. enbāzgūy/ān) müşrik. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortaḳ ḳat-*, fiilden isim yapma eki *–glI* almıştır. Bu fiil için bkz. ***ortaḳ ḳat-*** s. 202.[231]

*Keçürgil ötegil anı kim yarlıġ bėrlür sen, yüz ewürgil ortaḳ ḳatıġlılardın.* Ku.T 30/32a3=15:94 (Ata, 2013, s. 50, 570).

Şimdi sen emrolunduğunu açıkça tebliğ et. Müşriklerden yüz çevir. (Hicr Suresi, 94. ayet).

**8) ortaḳ ḳatıġlı eren (1):** < *Tür*. *ortaḳ ḳat-(ı)ġlı eren* (Ar. müşrik/īn, Far. merd/ān-ı enbāzgūyende) müşrik, Tanrı'ya ortak koşan erkek. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortaḳ ḳat-*, fiilden isim yapma eki *–glI* almıştır. Bu fiil için bkz. ***ortaḳ ḳat-*** s. 202.

[229] Diğer tanık için bkz. KB 6456.
[230] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 29/20b1=9:28, 29/27b2=9:36, 35/72a2=40:84.
[231] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 28/4a3=7:103, 29/24b3=9:33, 30/85b3=16:100, 30/97a2=16:120, 30/98a2=16:123, 35/75a2=41:6, 38/45a2=61:9.

Son öge olan *eren* ise *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***ERÄN*** I муж, мужчина, воин" (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

*Ḳınayur üçün Taŋrı iki yüzlüglerni hem iki yüzlüg uraġutlarnı, ortaḳ ḳatıġlı erenlerni, ortaḳ ḳatıġlı ḳunçuylarnı tevbe bėrür Taŋrı mü'min erenler üze, mü'min ḫatunlar üze, erür Taŋrı örtgen ulaşu yarlıḳaġan.* Ku.T 33/27a3=33:73 (Ata, 2013, s. 82, 570).

Çünkü Allah münafık erkeklerle münafık kadınlara, müşrik erkeklerle müşrik kadınlara azap edecek, mü'min erkeklerle mü'min kadınların da tevbelerini kabul edecektir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. (Ahzab Suresi, 73. ayet).

**9) ortaḳ ḳatıġlı ḳunçuy (1):** < *Tür. ortaḳ ḳat-(ı)ġlı ḳunçuy Çin*. (*Ar*. müşrikāt, *Far*. zen/ān-ı enbāzgūyende) Tanrıya ortak koşan kadın. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortaḳ ḳat-*, fiilden isim yapma eki *–glI* almıştır. Bu fiil için bkz. ***ortaḳ ḳat-*** s. 202. Son öge *ḳunçuy* sözcüğü için bkz. ***kunçuy*** s. 51.

*Ḳınayur üçün Taŋrı iki yüzlüglerni hem iki yüzlüg uraġutlarnı, ortaḳ ḳatıġlı erenlerni, ortaḳ ḳatıġlı ḳunçuylarnı tevbe bėrür Taŋrı mü'min erenler üze, mü'min ḫatunlar üze, erür Taŋrı örtgen ulaşu yarlıḳaġan.* Ku.T 33/27a3=33:73 (Ata, 2013, s. 570).

Çünkü Allah münafık erkeklerle münafık kadınlara, müşrik erkeklerle müşrik kadınlara azap edecek, mü'min erkeklerle mü'min kadınların da tevbelerini kabul edecektir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. (Ahzab Suresi, 73. ayet).

**10) ortaḳ ḳılıġlı eren (1):** < *Tür. ortaḳ ḳıl-(ı)ġlı eren* (Ar. müşrik/īn, Far. merd/ān-ı enbāzgūyende) Tanrı'ya ortak koşan erkek. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortaḳ ḳıl-*, fiilden isim yapma eki *–glI* almıştır. Bu fiil için bkz. ***ortaḳ ḳıl-*** s. 203. Son öge olan *eren* ise *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***ERÄN*** I муж, мужчина, воин" (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

*Ḳınayur üçün iki yüzlüglerni, iki yüzlüg uraġutlarnı, ortaḳ ḳılıġlı erenler, ortaḳ ḳılıġlı uraġutlar, sėzigliler Taŋrıḳa yawuz sėzig, olar üze yawuz tezginç, Taŋrı öwkesi vācib ḳıldı olar üze, ḳarġadı olarnı, anuttı olarḳa üçün tamuġnı, yawuz yanġu yer turur ol.* Ku.T 37/29b2=48:6 (Ata, 2013, s. 137, 570).

Allah hakkında kötü zanda bulunan münafık erkeklere ve münafık kadınlara, Allah'a ortak koşan erkeklere ve ortak koşan kadınlara azap etmesi için, kötülük onların

tepelerine insin. Allah onlara gazap etmiş, lanetlemiş ve cehennemi kendilerine hazırlamıştır. Orası ne kötü bir yerdir! (Fetih Suresi, 6. ayet).

**11) ortaḳ ḳılığlı uraġut (1):** < *Tür. ortaḳ ḳıl-(ı)ġlı uraġut* (Ar. müşrikāt, Far. zen/ān-ı enbāzgūyende) Tanrıya ortak koşan kadın. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortaḳ ḳıl-*, fiilden isim yapma eki *–glI* almıştır. Bu fiil için bkz. ***ortaḳ ḳıl-*** s. 203. Son öge olan *uraġut (urayut)* ise *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***URAYUT*** женщина" (kadın) (s. 614).

*Ḳınayur üçün iki yüzlüglerni, iki yüzlüg uraġutlarnı, ortaḳ ḳılığlı erenler, ortaḳ ḳılığlı uraġutlar.* Ku.T 37/29b2=48:6 (Ata, 2013, s. 570).

Münafık erkeklere ve münafık kadınlara, Allah'a ortak koşan erkeklere ve ortak koşan kadınlara azap etmesi için… (Fetih Suresi, 6. ayet).

**12) söz tutmaġlı boḍun (1):** < *Tür. söz tut-ma-ġlı bodun* (Ar. fāsıḳīn, Far. birūn āmedegān ez fermān) yoldan çıkan, söz dinlemeyen halk. Türkçe bir birleşik fiil olan *söz tut-*, önce olumsuzluk eki *–mA*, sonra fiilden isim yapma eki *-glI* almıştır. Son öge olan *boḍun* için bkz. ***bodun*** s. 126.

*Yüŋül tuttı öz boḍnın, boyun sudılar aŋar, olar erdiler boḍun söz tutmaġlı boḍunlar.* Ku.T 36/60a3=43:54 (Ata, 2013, s. 629).

Firavun kavmini küçümsedi. Onlar da O'na itaat ettiler. Çünkü onlar fasık bir kavimdi. (Zuhruf Suresi, 54. ayet).

**13) tanġan (1):** < *Tür. tan-ġan* (Ar. keffār, Far. nusipās) inkâr eden, küfre dalan. Türkçe bir fiil olan *tan-*, fiilden isim yapma eki *–gAn* almıştır. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***TAN-*** I отказываться, отрекаться" (reddetmek/kabul etmemek/dönmek, inkâr etmek) (s. 531). Metinlerde Türkçe *tan-* fiilinden, fiilden isim yapma eki *–(X)glI* ile türetilen *tanığlı* sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmıştır. Bu sözcük yalnızca *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*'nde geçmektedir. Ayrıca bu fiil için bkz. ***tan-*** s. 203.

*Ol Taŋrı köndürmez anı kim [ol] yalġançı tanġan turur.* Ku.T 34/78b2=39:3 (Ata, 2013, s. 103, 646).

Gerçekten Allah kâfir ve yalancı olan kimseyi doğru yola çıkarmaz. (Zümer Suresi, 3. ayet).

**14) tanığlı (9):** < *Tür. tan-(ı)ġlı* (Ar. cehd, Far. münkir şevende/gān) kâfir, iman etmeyen, inkâr eden. Türkçe bir fiil olan *tan-*, fiilden isim yapma eki *–(X)glI* almıştır. Bu fiil için bkz. ***tan-*** s. 203.[232]

*Mundaġuḳ yalġanlanur anlar kim erdiler Taŋrınıŋ āyātlarıŋa, tanığlılar.* Ku.T 35/60b1=40:63 (Ata, 2013, s. 113, 646).

İşte Allah'ın ayetlerini inkâr edenler böyle çevriliyorlar. (Mü'min Suresi, 63. ayet).

**15) yağı (210):** *Tür*. (*Ar*. ʿaduvv, *Far*. düşman/ān) düşman. *DTS* (1969)'de ***JAYÏ*** maddesinde bu sözcüğün anlamı "врar" (düşman) olarak verilmektedir (s. 224).[233]

*Öküş yaŋşaġan til unulmaz yaġı*. AH AVII (Arat, 1992, s. 134).

Çok konuşan dil, güç yetmez düşman(dır).

*Bütünlükin yek sizke yaġı ol, yime tutuŋlar anı yaġı, anıŋ üçün oḳır kendü ögürini, bolsunlar tėp tamuġ ėşlerindin*. Ku.T 33/67a1=35:6 (Ata, 2013, s. 87, 736).

Çünkü şeytan size düşmandır. Siz de onu düşman tutun. O etrafına toplanan taraftarlarını ancak cehennemliklerden olsunlar diye davet eder. (Fâtır Suresi, 6. ayet).

**16) yazuḳ ḳılġan (2):** < *Tür. yazuḳ ḳıl-ġan* (Ar. mücrim/ūn, Far. günākār/ān) günahkâr. Türkçe bir birleşik fiil olan *yazuḳ ḳıl-*, fiilden isim yapma eki *–gAn* almıştır. Bu birleşik fill için bkz. ***yazuḳ ḳıl-*** s. 204.[234]

*Emdi anlar kim tandılar azu meniŋ āyetlerim oḳınur erdi siziŋ üze boynaġuluḳ ḳıldıŋız, erdiŋiz yazuḳ ḳılġan boḍun.* Ku.T 36/106a3=45:31 (Ata, 2013, s. 131, 769).

Kâfirlere gelince; onlara da denilir ki: "Size ayetlerim okunmadı mı? Siz büyüklük tasladınız ve günah işleyen bir kavim oldunuz, değil mi?" (Câsiye Suresi, 31. ayet).

---

[232] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 28/3a3=7:101, 28/67b2=8:7, 30/7b3=12:87, 30/41a2=16:27, 30/75a2=16:83, 30/89b3=16:107, 36/47a2=43:24, 36/49a2=43:30.

[233] Diğer tanıklar için bkz. KB 101, 144, 144, 200, 286, 307, 318, 444, 1773, 1926, 2016, 2022, 2025, 2026, 2067, 2067, 2098, 2144, 2285, 2290, 2316, 2326, 2329, 2350, 2351, 2352, 2355, 2355, 2356, 2364, 2366, 2367, 2382, 2384, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2395, 2404, 2651, 2692, 2708, 2834, 2945, 3000, 3003, 3038, 3094, 3344, 3380, 3381, 3396, 3397, 3400, 3402, 3413, 3414, 3416, 3417, 3417, 3419, 3589, 3589, 3590, 3591, 3637, 3637, 3921, 4015, 4181, 4187, 4188, 4189, 4214, 4224, 4225, 4225, 4228, 4229, 4232, 4259, 4260, 4265, 4269, 4633, 4633, 4911, 5304, 5319, 5322, 5322, 5482, 5582, 5783, 5866, 5882, 5905, 6219, 6397, 6539, 6577, 2329, 2368, 3589, 5322, 445, 2028, 2141, 2341, 2343, 2346, 2378, 2396, 2692, 4262, 4263, 4277, 5484, 2272, 2288, 144, 408, 2043, 2085, 2259, 2289, 2309, 2331, 2341, 2349, 2356, 2358, 2369, 2371, 2378, 2705, 2963, 3402, 3628, 4229, 4262, 4263, 4633, 5530, 5582, 5591, 5594, 5594, 2067, 2283, 2285, 2291, 2310, 2353, 2358, 4188, 4231, 2270, 2296, 3381, 3397, 2359, 3402, 4270, 6537, 4230, 966, 1954, 3030, 3415, 4261, 5805, 450, 117, 2019, 2268, 2287, 2291, 2379, 2389, 4227, 5480, 145, 145, 4225, 3400, 4187, 4232, 4270, 3380, 3419.

[234] Diğer tanık için bkz. Ku.T 36/80a2=44:22.

**17) yazuḳ ḳılığlı (1):** < *Tür*. *yazuḳ ḳıl-(ı)ġlı* (Ar. ḫāṭi'/īn, Far. günākār/ān) günahkâr, büyük hata işleyen. Türkçe bir birleşik fiil olan *yazuḳ ḳıl-*, fiilden isim yapma eki *–(X)glI* almıştır. Bu birleşik fill için bkz. ***yazuḳ ḳıl-*** s. 204.

*Aydılar Taŋrı tuta and: çın-oḳ üḍürdi Taŋrı biziŋ üze neçeme bolsa-miz yazuḳ ḳılığlılar.* Ku.T 30/9b3=12:91 (Ata, 2013, s. 45, 769).

Dediler ki: "Allah'a yemin yemin olsun, Allah seni bize üstün kıldı. Biz gerçekten de büyük hata işlemiştik." (Yusuf Suresi, 91. ayet).

**18) yazuḳluġ (27):** < *Tür*. *yazuḳ+luġ* (Ar. mücrim/ūn, Far. günākār/ān) günahkâr, suçlu. Türkçe bir isim olan *yazuk* sözcüğü, isimden isim yapma eki *+luġ* almıştır. *Yazuk* sözcüğü, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***JAZUQ* I** грех, заблуждение." (günah, yanılgı) (s. 251).[235]

*'Öẕr aymaŋ çın-oḳ tandıŋız īmanıŋızda kiḍin, eger keçürsem bir ögürdin sizdin ḳınayur-miz bir ögürni, olar erdiler yazuḳluġlar.* Ku.T 29/46b3=9:66 (Ata, 2013, s. 42, 769).

Boşuna özür dilemeyin, iman ettik dedikten sonra küfrünüzü açığa vurdunuz. İçinizden bir kısmını affetsek bile bir kısmını suçlarında ısrar ettikleri için azabımıza uğratacağız. (Tevbe Suresi, 66. ayet).

**19) yek (48):** < *O. Far*. *yakkhā, Skr*. *yakṣa* (*Ar*. şeyṭān, *Far*. dīv/ān) şeytan. Daha önce açıkladığımız *yek* sözcüğü için bkz. ***yek*** s. 76.[236]

*Bu yek işindin erür, ol yaġı, ol yolsuz ḳılığlı belgülüg.* 32/11a3=28:15 (Ata, 2013, s. 74, 771).

"Bu, şeytan işidir. O, gerçekten saptırıcı, apaçık bir düşmandır"… (Kasas Suresi, 15. ayet).

**20) yolsuz (6):** < *Tür*. *yol+suz* (Ar. ġavī, Far. gümrāh/ān) yoldan çıkmış, azgın. Türkçe bir isim olan *yol*, yoksunluk bildiren isimden isim [sıfat] yapma eki *+sUz* almıştır (aşağıdaki dışında diğer örnekler için bkz. Ata, 2013, s. 786).

---

[235] Diğer tanıklar için bkz. KB 324, 1031, 1258, 2122, 3649, 3650, 3770, 3988, 5123, 5124, 5273, 6516; Ku.T 26/73b3=4:107, 28/15b2=7:133, 28/68a2=8:8, 31/31b3=19:85, 31/58a1=20:74, 31/69b3=20:102, 31/80a3=46:25, 32/12a3=28:17, 33/49b3=34:32, 34/14a3=36:59, 34/24a3=37:34, 36/68a3=43:74, 36/84a1=44:37, 36/85b2=44:44, 36/91b1=45:7.

[236] Diğer tanıklar için bkz. KB 3523, 3590, 3592, 4361, 4362, 4365, 4763, 5029, 6017, 6577, 6251, 6577; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 771).

*Yolsuz ḳıldımız sizni biz boldımız yolsuzlar.* Ku.T 34/24a1=37:32 (Ata, 2013, s. 93, 786).

Evet biz, sizi kışkırttık. Çünkü biz azgındık. (Sâffat Suresi, 32. ayet).

**21) yolsuz boynaġu (1):** < *Tür*. *yol+suz boynaġu* (Ar. ṭāġī, Far. ez ḥad der güẕerende/gān) azgın. Bir önceki maddede *yolsuz* sözcüğünü açıklamıştık. Diğer sözcük olan *boynaġu* için bkz. ***boynaġu*** s. 194.

*Bu erdi taḳı bütünlükin yolsuz boynaġularḳa yawuz yanış yer turur.* 34/67b1=38:55 (Ata, 2013, s. 101, 787).

Bu, böyledir. Şüphesiz azgınlar için de fena bir gelecek vardır. (Sâd Suresi, 55. ayet).

**22) yolsuz ḳılıġlı (1):** *Tür*. (*Ar*. mużil, *Far*. ez rāh berende) azdıran, saptıran. Türkçe bir birleşik fiil olan *yolsuz ḳıl-*, fiilden isim yapma eki *–(X)glI* almıştır. Bu birleşik fill için bkz. ***yolsuz ḳıl-*** s. 205.

*Bu yek işindin erür, ol yaġı, ol yolsuz ḳılıġlı belgülüg.* 32/11b1=28:15 (Ata, 2013, s. 74, 787).

"Bu, şeytan işidir. O, gerçekten saptırıcı, apaçık bir düşmandır"… (Kasas Suresi, 15. ayet).

### 2.3.9. İtaatsizlik Etmek

**1) az- (23):** *Tür*. azmak, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak. Daha önce açıkladığımız *az-* için bkz. ***āz-*** s. 77.[237]

*Sözüg sözledeçi azar ḥem yazar, uḳuşluġ eşitse oŋarur tüzer.* KB 205 (Arat, 1947, s. 37).

Sözü söylecek (olan) hem yanılır hem şaşırır; anlayışlı (olan) (bunu) duyarsa, düzeltir (ve) düzenler.

**2) azıt- (3):** < *Tür*. *az-(ı)t-* azıtmak, yoldan çıkarmak. Türkçe bir fiil olan *az-*, fiilden fiil yapma [ettirgenlik] eki *–t–* almıştır. Daha önce açıkladığımız *az-* için bkz. ***āz-*** s. 77.[238]

---

[237] Diğer tanıklar için bkz. KB 677, 2023, 2730, 3600, 5262, 5282, 5313, 1089, 5400, 5691, 6540, 4347, 198; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 243).
[238] Diğer tanıklar için bkz. KB 3344, 4194.

*Küwez kör kereksiz ne köŋli uluġ, küwezlik azıtur könilik yoluġ.* KB 2115 (Arat, 1947, s. 228).

(Bey) mağrur, kaba ve gönlü ulu/kibirli olmamalı; gurur doğru yoldan çıkarır.

**3) boynaġulu/ıḳ ḳıl- (20):** *Tür*. (*Ar*. istikbār, *Far*. gerdenkeşī kerden) kibre kapılmak, büyüklük taslamak, itaatkâr olmamak, azmak (Ata, 2013, s. 292). Türkçe bir birleşik fiildir. İlkin *boyna-* fiiline, fiilden isim yapma eki *–ġu* getirelerek isim oluşturulmuştur. *DTS* (1969)'de bu fiil şöyle açıklanmaktadır: "***BOJNA-*** быть заносчивым, важничать" (kibirli olmak, hava atmak) (s. 110). Ardından isim olan *boynaġu* sözcüğü önce isimden isim yapma eki *+lUK,* sonra yardımcı fiil almıştır. Ayrıca *boynaġu* için bkz. ***boynaġu*** s. 194.[239]

*Ayurlar anlar kim za'if tutuldılar anlarnı kim boynaġuluḳ ḳıldılar.* Ku.T 33/48b3=34:31 (Ata, 2013, s. 292).

Bir taraftan zayıf düşürenler o büyüklük taslayanlara derler ki… (Sebe Suresi, 31. ayet).

**4) ḫilāf ḳıl- (21):** *Ar*. + *Tür*. (*Ar*. iḫlāf, *Far*. ḫilāf kerden) karşı gelmek, muhalefet etmek, itaat etmemek, isyan etmek (Ata, 2013, s. 383). Arapça *ḫilāf* sözcüğü ve *ḳıl-* yardımcı fiilinden oluşmuştur. Devellioğlu (2006), Arapça *ḫilāf* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: "**hilâf** خلاف (a.i.): **1.** karşı, zıt. **2.** yalan." (s. 369).[240]

*Soŋlattı olarḳa iki yüzlükni köŋülleri içinde ol künke tegi kim körerler anı anın kim ḫilāf ḳıldılar Taŋrıḳa anı kim va'de ḳıldılar anı, anı kim yalġanlıḳ ḳılur erdiler.* Ku.T 29/55b2=9:77 (Ata, 2013, s. 43, 383).

Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları ve yalan söyledikleri için, O da bu yaptıklarının sonucunu kıyamet gününe kadar yüreklerinde sürüp gidecek bir münafıklığa çevirdi. (Tevbe Suresi, 77. ayet).

**5) ortaḳ ḳat- (20):** *Tür*. (*Ar*. işrāk, *Far*. enbāz goften/kerden) 1. (Tanrıya) ortak koşmak 2. (Ar. işrāk, Far. enbāz gofte/kerde şoden) (Tanrıya) ortak koşulmak, şirk koşulmak 3. muhalefet etmek, çekişmek (Ata, 2013, s. 569-570). Türkçe bir birleşik fiildir.[241]

[239] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 292-293).
[240] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 383-384).
[241] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 569-570).

*Ortaḳ mu ḳatarlar anı kim törütmez nerseni olar törütülürler?* Ku.T 28/59b2=7:191 (Ata, 2013, s. 32, 570).

Hiçbir şey yaratmayan ve kendileri yaratılmış olan putları mı ortak ediyorlar, ona eş koşuyorlar? (A'raf Suresi, 191. ayet).

**6) ortaḳ ḳıl- (1):** *Tür*. (*Ar*. işrāk, *Far*. enbāz gofte şoden) şirk koşulmak (Ata, 2013, s. 570). Türkçe bir birleşik fiildir.

*Ol anıŋ üçün, ḳaçan ündense [Taŋrı], yaŋluz tėp tandıŋız, eger ortaḳ ḳılsa bittüŋizler, ḥükm ol Taŋrıḳa, uluġ Ol Taŋrı.* 35/29b1=40:12 (Ata, 2013, s. 109, 570).

Onlara şöyle cevap verilir: "Bu azap size şu sebeptendir: Siz tek Allah'a davet edildiğiniz zaman inkâr ettiniz. Ama O'na ortak koşulunca inandınız. Artık hüküm, o yüce ve büyük Allah'ındır (Mü'min Suresi, 12. ayet).

**7) özne- (7):** *Tür*. karşı koymak, itiraz etmek. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***ÖZNÄ-*** перечить, возражать" (birine zıt gitmek, itiraz etmek) (s. 395).[242]

*Maŋa öznese kim özelip ölür, maŋa kim boyun egse arzu bulur.* KB 678 (Arat, 1947, s. 84).

Kim bana karşı koyarsa yok olur; kim bana boyun eğerse arzusuna kavuşur.

**8) tan- (120):** *Tür*. (*Ar*. inkār, *Far*. münkir şoden) inkâr etmek, iman etmemek (Ata, 2013, s. 645). Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***TAN-*** I отказываться, отрекаться" (reddetmek/kabul etmemek/dönmek, inkâr etmek) (s. 531).

*Körkitür sizke nişānlarını ḳayu āyātıŋa Taŋrınıŋ tanar sizler?* Ku.T 35/69b3=40:81 (Ata, 2013, s. 114, 645).

Allah size ayetlerini gösteriyor. Şimdi Allah'ın ayetlerinin hangisini inkâr edersiniz? (Mü'min Suresi, 81. ayet).[243]

**9) tanıġlı bol- (1):** *Tür*. (*Ar*. ceḥd, *Far*. münkir şoden) inkâr edenlerden olmak. Türkçe bir birleşik fiildir. Bir önceki maddede açıkladığımız *tan-* fiiline (bkz. ***tan-*** s. 203), fiilden isim yapma eki *–(X)glI* getirilerek önce isim yapılmıştır. Sonra ise *bol-* yardımcı fiili getirilmiştir.

[242] Diğer tanıklar için bkz. KB 681, 960, 2420, 2421, 3939, 4303.
[243] Diğer tanıklar için bkz. KB 3920; Ku.T (Ata, 2013, s. 645-646).

*Boldılar biziŋ nişānlarımızķa tanıġlılar.* Ku.T 35/81a3=41:15 (Ata, 2013, s. 116, 647).

Onlar bizim ayetlerimizi bile bile inkâr ediyorlardı. (Fussilet Suresi, 15. ayet).

**10) tanıġlı er- (1):** *Tür*. (*Ar*. ceḥd, *Far*. münkir şoden) inkâr etmek. Türkçe bir birleşik fiildir. Önceden açıkladığımız *tan-* fiiline (bkz. ***tan-*** s. 203), fiilden isim yapma eki *–(X)glI* getirilerek önce isim yapılmıştır. Sonra ise *er-* yardımcı fiili getirilmiştir.

*Ol Taŋrınıŋ düşmanlarınıŋ yanutı ot, olarķa anıŋ içinde cāvidānelıķ sarāy, yanut anı kim erdiler āyātlarımızķa tanıġlılar.* Ku.T 35/89a1=41:28 (Ata, 2013, s. 116, 647).

İşte Allah'ın düşmanlarının cezası ateştir. Ayetlerimizi bile bile inkâr etmelerinin cezası olarak, onlar için orada ebedî olarak kalacakları cehennem yurdu vardır. (Fussilet Suresi, 28. ayet).

**11) yaġılıķ ķıl- (2):** *Tür*. (*Ar*. beġy, *Far*. bīdād kerden) düşmanlık etmek. Türkçe bir birleşik fiildir. Önceden açıkladığımız isim olan *yaġı*, isimden isim yapma eki olan *-lıķ* almıştır. (bkz. ***yaġı*** s. 75). Sonra da *ķıl-* yardımcı fiili getirilmiştir.[244]

*Bütünlükin yol anlar üze kim küç ķılurlar boḍunķa, yaġılıķ ķılurlar yer içinde sezāsızın, bu ögür olarķa açıtıġlı ķın.* Ku.T 36/28a1=42:42 (Ata, 2013, s. 120, 736).

Yol ancak insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenler aleyhinedir. İşte onlar için acı bir azap vardır. (Şurâ Suresi, 42. ayet).

**12) yazuķ ķıl- (1):** *Tür*. (*Ar*. icrām, *Far*. günāh kerden) günah işlemek. Türkçe bir birleşik fiil olan *yazuķ ķıl-* yapısının ilk ögesi olan *yazuk* sözcüğü, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: "***JAZUQ* I** грех, заблуждение." (günah, yanılgı) (s. 251). Burada diğer öge olan *ķıl-* ise yardımcı fiildir.

*Ayġıl: sorulmaz sizler andın kim yazuķ ķıldımız, sorulmaz-miz [sorulmaz siz] andın kim ķılur siz.* Ku.T 33/45b1=34:25 (Ata, 2013, s. 85, 769).

De ki: "Siz bizim yaptığımız günahlardan sorumlu tutulmazsınız. Biz de sizin yaptıklarınızdan sorumlu olmayız." (Sebe Suresi, 25. ayet).

[244] Diğer tanık için bkz. Ku.T 37/59b3=49:9.

**13) yolsuz bol- (2):** *Tür*. (*Ar*. ġayy, *Far*. bī-rāh şoden) yoldan çıkmak. Türkçe bir birleşik fiildir. Yapısını şöyle açıklayabiliriz: İsim olan *yol,* yoksunluk bildiren isimden isim yapma eki +*suz* almıştır. Sonra da *bol-* yardımcı fiili eklenmiştir.[245]

*Yolsuz ḳıldımız olarnı, neteg yolsuz boldımız, bizār boldımız.* 32/40b3=28:63 (Ata, 2013, s. 78, 787).

Biz nasıl azmışsak, işte bu azmışları da öylece azdırdık… (Kasas Suresi, 63. ayet).

**14) yolsuz ḳıl- (8):** *Tür*. (*Ar*. iġva', *Far*. bī-rāh kerden) saptırmak, yoldan çıkarmak. Türkçe bir birleşik fiildir. Bir önceki maddeden farklı olarak *ḳıl-* yardımcı fiilini almıştır.[246]

*Ayġay anıŋ èşi: İḍimiz yolsuz ḳılmadım anı, ançası bar erdi yolsuzluḳ içinde ıraḳ.* 37/76a1=50:27 (Ata, 2013, s. 142, 787).

Yanındaki arkadaşı der ki: "Rabbimiz! Ben onu azdırmadım. Fakat kendisi derin bir sapıklık içindeydi." (Kâf Suresi, 27. ayet).

[245] Diğer tanık için bkz. Ku.T 31/90b1=20:121.
[246] Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 30/24b1-3=15:39, 30/39a2=16:25, 30/48a2=16:37, 30/81b3=16:93, 32/40b2=28:63, 34/23b3=37:32, 34/75a2=38:82.

# ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

# SÖZ VARLIĞININ KÖKEN VE DÖNEM BAKIMINDAN İNCELENMESİ

## 3.1. Tüm Söz Varlığının Farklı Anlam Kategorilerindeki Köken Durumu

Bu kısımda, söz konusu eserlerde tespit edilen ve *itaat kavram alanı*nı oluşturan sözcükler, anlamları ve kullanım sıklıkları ile birlikte verilmiş; her bir sözcük itaat kavramının farklı alt anlam kategorileri içerisinde değerlendirilmiştir. Ayrıca sözcükler, köken olarak ait oldukları dillere göre gruplandırılmış ve bazı sayısal verilere ulaşılmıştır.

Öncelikle ikinci bölümde "İtaat Kavramı" başlığında da açıkladığımız Arapça *itaat* sözcüğünü karşılayan ve bu kavram alanına giren sözcükleri şu şekilde sınıflandırdık:

Tablo 2

*Tüm Eserlerde "İtaat"i Karşılayan Sözler*

| **İtaat** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | boyun sumaḳ, boyun sümek, tapıġ/tapuġ, tapıġ uduġ, uduġ, yükünç | 6 |
| **Arapça** | ṭāʿat | 1 |

Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde tespit edilen söz varlığı şöyle sınıflandırılmıştır:

Tablo 3

*Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen*

| **İsteyerek itaat edilen** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *ay t(e)ŋri* "Manihaizmde Ay Tanrı" (13), *beg* "bey" (8), *bėş t(e)ŋri* "Manihaizmde beş tanrı" (13), *bilge* "bilge" (9), *erklig* "hükümdar" (1), *ėlig* "hükümdar" (12), *han/kan* "han, kükümdar" (6), *idi* "sahip" (2), *kam* "kam, şaman, büyücü" | 25 |

(Tablo 3'ün devamı)

| | | |
|---|---|---|
| | (1), *kaŋ* "baba, ilahi baba" (7), *kigürsüg törö* "uyulması gereken yasa/öğreti; girilmesi gereken din" (1), *küçlüg t(e)ŋri* "Manihaizmde güçlü tanrı" (2), *kün t(e)ŋri* "Manihaizmde Güneş Tanrı" (14), *ot t(e)ŋri* "Manihaizmde ateş tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından beşincisi" (4), *suv teŋri* "Manihaizmde su tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından dördüncüsü" (2), *teŋri* "Tanrı; gökyüzü" (195), *tėgin*, *tėgit* "prens (1), prensler, tėgin kalıplaşmış çoğulu (1)" (2), *tıntura t(e)ŋri* "Manihaizmde hava (esin) tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından birincisi" (2), *törö* "yasa, öğreti" (10), *tözün* "asil, soylu" (2), *yalabaç/yalavaç* "elçi, mesaj taşıyan; peygamber" (4), *yarlagkançuçı/yarlakançuçı* "şefkatli, iyi yürekli, merhametli, acıyan" (6), *y(a)ruk t(e)ŋri* "Manihaizmde ışık tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından üçüncüsü" (7), *yėl t(e)ŋri* "Manihaizmde rüzgâr tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından ikincisi" (2) | |
| **Çince** | *kun͡çuy* < Çin. *kung-chu* "prenses" (2), *saŋun* < Çin. *s'ngwn* "yüksek askeri unvan, general" (1), *tarkan* < Çin. *Ta [tât < *tar]* + *kan* "Eski Türklerde yüksek bir (askerî) unvan" (2), *tensi* < Çin. *t'ien-tzu* göğün oğlu (Çin imparatorunun unvanı)" (1) | 4 |
| **Çince+Türkçe** | *burhan* < Çin. *b'iuat=fu* (fo)+*ḳan* Tür. "peygamber, Buda" (18) | 1 |

(Tablo 3'ün devamı)

| | | |
|---|---|---|
| **Partça** | *hroştag* < Pa. *xrwštg, xrwšt̲g, xrōštag* "çağrılmış; Manihaizmde Çağrı tanrısı" (3), *işuy(a)zd* < Pa. *yyšw', yyšw, yšw' /yišō'/+yzd /yazad/* "Tanrı İsa,<br><br>Hazreti İsa" (1), *k(e)nig roş(a)n* < Pa. *qnygrwšn* "Işık Bakiresi (Manihaizmde bir tanrıça)" (3), *mar* < Pa. *mry, m'ry, m'rw, m'r(.), mr* "hükümdar, efendi, bey" (3), *m(ė)şiha* < Pa. *mšyh', mšyh'ḫ, mšyh'', mšyḫ* "Hazreti İsa" (1), *padvahtag* < Pa. *pdw'xtag, patwāxtag* "Manihaizmde Cevap tanrısı; cevaplanmış" (2), *wadžiwantag* < Pa. *w'djywndg* "bir tanrı adı" (2), *yuşo/yişo* < Pa. *yyšw', yyšw, yšw' /yišō'/* "Hazreti İsa" (1) | 8 |
| **Sanskritçe** | *çahşapat* < Skr. *śikṣapada* "buyruk, emir, dini talimat" (6), *şakim(u)n* < *Skr. śākyamuni* "Buddha'nın adı, śakya hükümdarı" (1) | 2 |
| **Soğdca** | *dėn/din* < Sogd. *δyn* "din" (1), *ezrua* < Sogd. *'zrw'* "en büyük tanrının adı; Manihaizmde ilk insanın yaratıcısı" (9), *katun* < Sogd. *xwt'yn* "hatun, hükümdar eşi" (1), *Mani* < Sogd. *m'ny'* **"**Mani, Manihaizmin kurucusu" (5), *možak* < Sogd. *mwj'k* "öğretmen, üstat" (2), *nom* < Sogd. *nwm* "dini yasa, öğreti" (39) | 6 |
| **Soğdca+Türkçe** | *hormuzta t(e)ŋri* < Sogd. *ḫwrmzṭ'* + *t(e)ŋri* Tür. "bir tanrı adı; ilk erkek, Hürmüz" + *t(e)ŋri* Tür. (14), *nomçı* < Sogd. *nwm+çı* Tür. "vaiz, *dharma*yı açıklayan kişi, öğretmen" (2) | 2 |

Tablo 4

*Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden*

| **İsteyerek itaat eden** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *edgü kılınçlıg* "iyi amelli, iyi davranışlı; sevap sahibi" (2), *kişi* "kişi, insan, şahıs" (13), *t(e)ŋriçi* "tanrıya hizmet eden; vaiz" (1), *teŋrilig* "dindar" (1), *yazoksuz* "günahsız, suçsuz" (1) | 5 |
| **Orta Farsça** | *kara* < O. Far. *kāra* "kara; avam, alt tabaka" (1) | 1 |
| **Orta Farsça+Türkçe** | *kara bodun* < O. Far. *kāra* + *bodun* Tür. "soylu olmayan, sıradan halk" (1) | 1 |
| **Partça+Türkçe** | *bügtėgçi* < Pa. *bwg, bwγ /bōg/; bwxtk/βwγtk+çi* Tür. "iyilik eden, sevap işleyen" (1) | 1 |
| **Sanskritçe+Türkçe** | *buyançı* < Skr. *puṇya+çı* Tür. "iyilik eden, sevap işleyen" (1) | 1 |
| **Soğdca** | *dėndar/di[n]tar* < Sogd. *δynδ'r* "Mani dinine inanan, dindar; rahip; seçkin" (7), *frėşti/ frişti* < Sogd. *fryšty* "melek" (4), *nigoşak* < Sogd. *nγwš'k* "inanan, mümin; (Mani dininde) dinleyici" (9) | 3 |

Tablo 5

*Manihaist Uygur Eserlerinde İstemeyerek İtaat Eden*

| **İstemeyerek itaat eden** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *abı͡nçu* "cariye, köle kız" (1), *kul* "kul, köle" (1), *tutug* "rehin, esir" (1) | 3 |

Tablo 6

*Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek*

| **İsteyerek itaat etmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *ınan-* "inanmak, güvenmek" (3), *kėrtgün/ kėrtkün-* "inanmak, iman etmek" (4), *kılınç kıl-* "iş yapmak, amel işlemek" (3), *tapın-* "saygı göstermek, hürmet etmek; tapınmak" (2), *tapla-* "kabul etmek, benimsemek, istemek" (2), *tıŋla-* "dinlemek" (1), *tut-* "tutmak, almak; dinî emri yerine getirmek" (4), *udun-* "saygı göstermek, hürmet etmek; uymak" (1), *yükün-* "eğilmek; saygı göstermek, hürmet etmek; secde etmek" (4) | 9 |
| **Sanskritçe+Türkçe** | *çahşapat tut-* < Skr. *śikṣapada* + *tut-* Tür. "dinî öğretiyi yerine getirmek, ibadet etmek; emri yerine getirmek" (2) | 1 |
| **Sanskritçe+Partça+Türkçe** | *buyan bügteg kıl-* < Skr. *puṇya* + Pa. *βwγtk* + Tür. *kıl-* "iyi amel/sevap işlemek" (1) | 1 |

Tablo 7

*Manihaist Uygur Eserlerinde İtaat Ettirmek*

| **İtaat ettirmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *ay-* "emretmek; buyurmak; (birini bir işle) görevlendirmek" (1), *it-* "düzene sokmak" (1), *y(a)rl(ı)ka-* "buyurmak, lütfetmek, bildirmek" (8) | 3 |
| **Soğdca+Türkçe** | *nomla-* < Sogd. *nom+la-* Tür. "öğüt vermek; vaaz vermek" (1) | 1 |

Tablo 8

*Manihaist Uygur Eserlerinde İtaatsiz*

| **İtaatsiz** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *añıg kılınçlıg* "kötü amelli, kötü davranışlı; günahkâr" (3), *içgek* "şeytan, iblis" (1), *irinçülüg* "günahkâr, günahlı, hatalı" (1), *yagı* "düşman" (1), *yazoklug* "günahkâr, suçlu, kabahatli" (3) | 5 |
| **Sanskritçe** | *yek* < O. Far. *yakkhā,* Skr. *yaksa* "şeytan, kötü ruh" (26) | 1 |
| **Soğdca** | *şimnu* < Sogd. *šmnw* "Manihaizmde büyük kötülük tanrısı; şeytan" (9) | 1 |

Tablo 9

*Manihaist Uygur Eserlerinde İtaatsizlik Etmek*

| **İtaatsizlik etmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *añıg kılınç kıl-* **"**kötü amel işlemek, kötü davranışta bulunmak" (1), *artat-* "mahvetmek, bozmak; baştan çıkarmak, kandırmak" (2), *āz-* "sapmak, yoldan çıkmak, yolu kaybetmek" (6), *azgur-* "kandırmak, yoldan çıkarmak, baştan çıkarmak" (2), *buz-* "bozmak, mahvetmek, zarar vermek" (1), *igidė-* **"**yalan söylemek, hata yapmak, günah işlemek" (4), *tevle- körle-* "aldatmak, kandırmak" (1), *üzne-* "itiraz etmek, karşı gelmek (1), *yaŋıl-* "yanılmak, hata yapmak, aldanmak" (7), *yazın-* "günah işlemek, hata yapmak" (9), *yazok yazın-* "günah işlemek, suç işlemek" (1) | 11 |
| **Çince+Türkçe** | *suy yazok kıl-* < Çin. *zui* + *yazok* + *kıl-* Tür. "suç/günah işlemek; hata yapmak" (2) | 1 |

| | | |
|---|---|---|
| (Tablo 9'un devamı) | | |
| **Sanskritçe+Türkçe** | *çahşapat sı-* < Skr. *śikṣapada* + *sı-* Tür. "(dinî) emri yerine getirmemek" (1) | 1 |

Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerindeki *itaat kavram alanı*nı oluşturan söz varlığı ile ilgili tüm kategorilerdeki verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan genel tablo şöyledir:

Tablo 10

*Manihaist Uygur Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı*

| | |
|---|---|
| **Türkçe** | 61 |
| **Soğdca** | 10 |
| **Partça** | 8 |
| **Çince** | 4 |
| **Sanskritçe** | 3 |
| **Sanskritçe+Türkçe** | 3 |
| **Soğdca+Türkçe** | 3 |
| **Çince+Türkçe** | 2 |
| **Orta Farsça** | 1 |
| **Orta Farsça+Türkçe** | 1 |
| **Partça+Türkçe** | 1 |
| **Sanskritçe+Partça+Türkçe** | 1 |
| **Toplam** | 98 |

Budist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde tespit edilen söz varlığı şöyle sınıflandırılmıştır:

Tablo 11

*Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen*

| **İsteyerek itaat edilen** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *ay t(e)ŋri* "Ay Tanrı" (22), *başdıŋ* "öncü, lider" (7), *beg* "bey, efendi, üst düzey görevli" (310), *bilge* "bilge" (550), *biliglig* "bilgili" (130), *boşgut* | 27 |

(Tablo 11'in devamı)

| | | |
|---|---|---|
| | "öğreti, öğüt" (25), *boşgutçı* "öğretici" (6), *buryuk/buyruk* "kumandan, vekil, amir" (24), *bügülüg* "bilgi sahibi, hikmetli" (3), *edgün barmış* "iyilikle gitmiş, Buddha'nın on unvanından beşincisi" (12), *erksinmeklig* "hakimiyetli, yetkili, iktidarlı" (3), *ėl* "hükümdar, han, hakan" (71), *ėlenmeklig* "hakimiyetli, iktidar sahibi" (1), *ėlig/ilig*, *ėllig* "han, hükümdar (468), hükümdar (3)" (471), *han/kan* "han, hakan, hükümdar" (509), *ınanç* "bir unvan, danışman" (12), *iye* "sahip" (11), *kaŋ* "baba" (34), *kün t(e)ŋri* "Güneş Tanrı" (51), *t(e)ŋri* "Tanrı; gök, gökyüzü" (1310), *t(e)ŋri kızı* "Tanrıça" (19), *tėgin/tigin*, *tėgit* "prens (72), prensler, tėginin kalıplaşmış çoğulu (11)" (83), *törü/törö* "kural, yasa, öğreti, (dinî) tören" (201), *tözün* "soylu, asil" (281), *uruŋut* "komutan, general, savaşçı" (21), *y(a)rlıg* "buyruk, ferman" (160), *y(a)rlıkançuçı* "merhametli, bağışlayıcı" (106) | |
| **Çince** | *bahşı/baḫşı/baḳşı/pahşi* < Çin. *bo shih* "hoca, üstat, öğretmen" (135), *toyın* < Çin. *dao-rén* "rahip" (151) | 2 |
| **Çince+Türkçe** | *burhan/burḳan* < Çin. *b'iuat=fu* (fo)+*han/ḳan* Tür. "Buda" (895) | 1 |
| **Sanskritçe** | *agati* < Skr. *Āgata* (özel ad) "Doğuda bulunan Şimşek Hükümdarı" (1), *anavatapti/anupudat* < Skr. *Anavatapta* "denizde bulunan ejderha hükümdarı" (5), *arjı/arži* < Skr. *ṛşi* "kahin; ermiş, aziz; münzevi" (14), *bodis(a)t(a)v* < Skr. *Bodhisattva* "Buddha olmak üzere seçilmiş kişi, | 29 |

(Tablo 11'in devamı)

Buddha adayı" (410), *braman* < Skr. *brahmāna* "Hindistan'da en üst sınıfa mensup kimse, brahman" (29), *bud/but* < Skr. *Buddha* Buda" (6), *çahşapud* < Skr. *śikṣapada* "emir, dini talimat" (45), *çakıravart/çak(i)ravart/çakravart* < Skr. *cakravartin* "dünya hükümdarı" (15), *darm/darma* < Skr. *dharma* "öğreti" (15), *dartıraştırı /dartiraştiri* < Skr. *dhṛtarāṣṭra* (özel ad) "Doğunun koruyucusu ve *gandharva*ların efendisi" (2), *kondini* < Skr. *kaundinya* (özel ad) "bir brahman adı" (10), *m(a)habrahmi* < Skr. *mahābrahmā* yüce brahma" (9), *m(a)haraaç/m(a)haranç/m(a)haraaça /m(a)harança* < Skr. *mahārāja* "büyük hükümdar; dört yönü koruyan muhafızlardan her biri" (77), *maheşvare* < Skr. *maheśvara* "bir ilah adı" (2), *manasi* < Skr. *manasvin* (özel ad) "bir ejderha hanı" (2), *narayan* < Skr. *nārāyaṇa* (özel ad) "Tanrı kızı" (2), *pratyapati* < Skr. *prajāpati* "bir Buddha adı" (1), *pratyikabut* < Skr. *pratyekabuddha* "aydınlanma konusunda başkalarına yardımcı olmayan, yalnız kendisini kurtaran Buddha" (27), *sançanaçavı /sançanaçaye* < Skr. *saṃ-jneya* "general (28 Yakşa topluluğunun ilahı, büyük generali)" (10), *sarasvatı/sarasvati* < Skr. *sarasvatī* "güzel söz ustalığıyla öne çıkan Tanrıça; konuşma ve öğrenme Tanrıçası" (24), *sodamari* (özel ad) "kuzeyde bulunan şimşek tanrısı" (1), *sudur* < Skr. *sūtra* Buddha'nın öğreti kitabı" (86), *şakımunı/şakimuni* < Skr. *śākyamuni* "Buddha'nın adı, śakya hükümdarı" (23), *şasın/şaẓın/şazin* < Skr. *śāsana* öğreti, disiplin, akide" (22), *vaişiravane/vayşıravanı/vayşiravani* <

(Tablo 11'in devamı)

| | | |
|---|---|---|
| | Skr. *vaiśravaṇa* "dört dünya muhafızından birinin adı, kuzeyin muhafızı ve *yaksa*ların efendisi; zenginlik ve bereketin koruyucusu olan Tanrı" (16), *vasu* < Skr. *vasu* "Büyük Tanrıça" (1), *vasundarı/vasundarė* < Skr. *vasuṃdhara* "yeryüzü Tanrısı ya da Tanrıçası" (8), *vırudakı/virudaki* < Skr. *virūdhaka* "dört dünya muhafızından birinin adı, güneyin muhafızı ve *kumbhānda*ların efendisi" (2), *vırupakşı/virupakşi* < Skr. *virūpāksa* "dört dünya muhafızından birinin adı, batının muhafızı ve *nāga*ların efendisi" (2) | |
| **Soğdca** | *ezrua* < Sogd. *'zrw'* "Tanrı Zervan, Brahmā" (83), *hatun/katun* < Sogd. *xwt'yn* "kraliçe, tanrıça, ilahe" (59), *nom* < Sogd. *nwm* "Buda dini, öğreti" (1683) | 3 |
| **Soğdca+Türkçe** | *hormuzta t(e)ŋri* < Sogd. *ẖwrmzṭ'* "bir tanrı adı; ilk erkek, Hürmüz" + *t(e)ŋri* Tür. (35), *nomçı* < Sogd. *nwm+çı* Tür. "vaiz, *dharma*yı açıklayan kişi, öğretmen" (64) | 2 |

Tablo 12

*Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden*

| **İsteyerek itaat eden** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *bodun* "halk" (72), *çerig* "asker, ordu" (8), *ėlçi/ilçi* "elçi" (2), *kėrtgünç/kirtgünç* "inanan, inançlı" (82), *kırkın* "genç kız, cariye" (2), *ḳul* "kul, köle" (1), *kuvrag* "topluluk, cemaat, dini topluluk" (290), *suksız* "hırsı olmayan, açgözlü olmayan" (1), *süü* "asker; ordu" (38), *tapıgçı* "hizmetçi, | 11 |

(Tablo 12'nin devamı)

| | | |
|---|---|---|
| | itaatkâr" (41), *tėrin/tirin* "topluluk, cemaat" (75) | |
| **Çince** | *saŋ* < Çin. *səŋ* "rahipler topluluğu/cemaati" (14), *şabı* < Çin. *shā mi* "Buda dinine mensup, öğrenci/papaz ya da rahibe adayı" (9), *tıtsı* < Çin. *dì zǐ* "öğrenci, ustayı takip eden" (12) | 3 |
| **Orta Farsça** | *kara* < O. Far. *kāra* halk, avam tabakası" (46) | 1 |
| **Sanskritçe+Türkçe** | *sansarlıg* < Skr. *saṃsāra+lıġ* Tür. "dünyaya ait, ölümlülerin yaşadığı acı çekilen dünya sansaraya mensup olanlar" (12) | 1 |
| **Soğdca** | *dıntar/dintar/dėntar* < Sogd. *δynδ''r* dindar, din adamı" (14), *şamnanç/şmnanç* < Sogd. *şmn'nç* "rahibe" (21), *upasanç* < Sogd. *'wp's'nç* "ruhban sınıfından olmayan Budist inanan kadın, Budist mümine" (15), *upase/upası/upasi* < Sogd. *'wp'sy* "ruhban sınıfından olmayan Budist inanan erkek, Budist mümin" (24) | 4 |
| **Soğdca+Türkçe** | *nomçı* < Sogd. *nom+çı* Tür. "vaiz, *dharma*yı açıklayan kişi, öğretmen" (64), *nomluġ* < Sogd. *nom+luġ* Tür. "öğretili, öğretiyle ilgili, dini; *Dharma'*ya, dine mensup" (213) | 1[247] |

Tablo 13

*Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek*

[247] *İsteyerek itaat eden kategorisinin analizi (Budist Dönem)* kısmında Soğdca-Türkçe kökenli sözcüklerin toplamına, daha önceki *itaat edilen* tablosunda yer aldığı için *nomçı* sözcüğü eklenmemiştir.

(Tablo 13'ün devamı)

| İsteyerek itaat etmek | Kelimeler | Toplam |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *agır ayag kıl-* "saygı göstermek, hizmet etmek" (20), *agır ayag tapıg udug kıl-* "saygı göstermek, hizmet etmek" (12), *agırla-* "saygı göstermek, hürmet etmek; ağırlamak; değer vermek" (45), *aya-* "saygı göstermek, hürmet etmek" (102), *çökit-* "diz çökmek, dize getirmek" (23), *edgü kılınç kıl-* "iyi amel işlemek, iyi iş yapmak" (3), *eşid-/ėşid- [eşit-]* "işitmek, duymak" (328), *ınan-* "inanmak" (15), *kėrtgün-/kirtgün-* "inanmak" (9), *tap-* "hizmet etmek, tapmak" (17), *tapıg udug agır ayag kıl-* "saygı göstermek, hizmet etmek" (11), *tapın-* "hizmet etmek, itaat etmek, tapınmak, saygı göstermek, hürmet etmek" (61), *tapla-* "hoşnut olmak, sevmek; onaylamak, kabul etmek" (82), *tıŋla-* "dinlemek" (51), *tut-* "tutmak; (dini) emri yerine getirmek" (442), *ud-* "takip etmek, uymak" (4), *udun-* "saygı göstermek, hürmet etmek" (24), *ugra-* "uymak, niyetlenmek, tasarlamak" (19), *yapşın-* "yapışmak, bağlanmak" (12), *yinçür-* "(saygıyla) eğilmek, secde etmek" (51), *yükün-* "eğilmek, secde etmek; hürmet etmek" (218) | 21 |
| **Sanskritçe+Türkçe** | *buyan edgü kılınç kıl-* < Skr. *puṇya* + *edgü kılınç kıl-* Tür. "iyi amel/sevap işlemek, iyi iş yapmak" (10) | 1 |

Tablo 14

*Budist Uygur Eserlerinde İtaat Ettirmek*

| **İtaat ettirmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *agırlat-* "hürmet ettirmek, saydırtmak" (2), *ayat-* "hürmet ettirmek, saydırtmak" (4), *iy-* "tabi kılmak, bağlı kılmak, takip etmek" (1), *tutuz-* "emretmek" (19), *y(a)rlıka-* "buyurmak, emretmek; açıklamak" (701) | 5 |
| **Sanskritçe+Türkçe** | *buyan edgü kılınç kıltur-* < Skr. *puṇya* + *edgü kılınç kıl-tur-* Tür. "iyi amel/sevap işletmek, iyi iş yaptırmak" (2) | 1 |
| **Soğdca+Türkçe** | *baçat-* < Sogd. **pāc* (oruç) +*a-t-* "oruç tutturmak" (1), *nomla-* < Sogd. *nom+la-* Tür. "öğüt vermek, vaaz vermek, (dini konuları) anlatmak, açıklamak" (226), *nomlat-* < Sogd. *nom+la-t-* Tür. "öğüt verdirmek, vaaz verdirmek, (dini konuları) anlattırmak" (8) | 3 |

Tablo 15

*Budist Uygur Eserlerinde İtaatsiz*

| **İtaatsiz** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *içgek* "şeytan" (9), *uçık* "şeytan" (1), *yagı* "düşman" (55), *yėlpik/yilpik* "cin" (1) | 4 |
| **Sanskritçe** | *asurė/asurı/asuri* < Skr. *asura* "bir şeytan topluluğunun adı" (15), *karını/karini* < Skr. *hāritī* "şeytanın annesi" (3), *mahoragė /mahoragı/ mohoragı* < Skr. *mahoraga* "boğa görünümlü şeytan türü" (4), *manıbadarı / manıbadırı /* | 6 |

(Tablo 15'in devamı)

| | | |
|---|---|---|
| | *manibadare* < Skr. *maṇibhadra* "sekiz komutandan biri, şeytanların hükümdarı" (2), *vıtar/vitar* < Skr. *vetāḍa (vetāla)* "bir tür şeytan" (1), *yek* < O. Far. *yakkhā*, Skr. *yakṣa* "şeytan" (36) | |
| **Soğdca** | *ş(a)mnu/ş(i)mnu* < Sogd. *şmnw/šmn'nč* "şeytan" (10) | 1 |

Tablo 16

*Budist Uygur Eserlerinde İtaatsizlik Etmek*

| **İtaatsizlik etmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *ayıg kılınç kıl-* "kötü amel işlemek, kötü iş yapmak" (3), *az-* "azmak, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak" (1), *suklan-* "şiddetle arzulamak, açgözlülük etmek; hırslanmak" (1), *süŋüş-* "savaşmak" (7), *yagıla-* "savaşmak" (2), *yaŋıl-* "yanılmak, hataya düşmek" (29), *yavlak kılınç kıl-* "kötü amel işlemek, kötü iş yapmak" (1), *yıla-* "aldatmak, yanıltmak" (10) | 8 |

Budist dönem Uygur Türkçesi eserlerindeki *itaat kavram alanı*nı oluşturan söz varlığı ile ilgili tüm kategorilerdeki verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan genel tablo şöyledir:

Tablo 17

*Budist Uygur Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı*

| | |
|---|---|
| **Türkçe** | 80 |
| **Sanskritçe** | 35 |
| **Soğdca** | 11 |

| | |
|---|---|
| (Tablo 17'nin devamı) | |
| **Sogdca+Türkçe** | 6 |
| **Çince** | 5 |
| **Sanskritçe+Türkçe** | 3 |
| **Çince+Türkçe** | 1 |
| **Orta Farsça** | 1 |
| **Toplam** | 142 |

Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen söz varlığı şöyle sınıflandırılmıştır:

Tablo 18

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen*

| **İsteyerek itaat edilen** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *başçı* "başkan, baş, şef" (21), *Bayat* "kadim, Tanrı" (288), *beg* "bey" (565), *ḫaḳan* "hakan" (8), *ḫan* "han, kükümdar" (15), *İḍi* "Rab, Tanrı, ilah; sahip" (131), *ilçi (başı)* "devlet adamı, *bey*, hükümdar; elçi" (28), *ilek* "sahip" (1), *ilig* "hükümdar" (557), *öŋdi* "kanun, âdet" (23), *sawçı* "elçi, peygamber" (19), *Taŋrı* (842), *tapunġu* "ilah, Tanrı" (2), *Tüzün* "yumuşak huylu, esma-i hünadan: Hâlim" (51), *Uġan* "muktedir, esma-i hüsnadan: Kadîr" (31), *yarlıġ* "emir, buyruk, ferman" (34), *yazuḳ örtgen* "esma-i hüsnadan: Gafûr" (1), *yazuḳ örtügli* "bağışlayan, affedici" (1) | 18 |
| **Arapça** | *Allāh* (3), ʿashab "sahipler" (3), *ḥākim* "hâkim" (13), *melik* "melik, hükümdar" (18) | 4 |
| **Farsça** | *Bār/Bār Ḫudāyā* "Tanrı, Allah(ım)" (1) | 1 |
| **Farsça+Türkçe** | *fermānlaġan* < Far. *fermān+la-ġan* Tür. "emir | 1 |

| | | |
|---|---|---|
| (Tablo 18'in devamı) | | |
| | veren, buyurucu" (1) | |
| **Çince+Türkçe** | *burḫan* < Çin. *b'iuat=fu* (fo)+*ḳan* Tür. "burkan, put" (2) | 1 |
| **Soğdca+Türkçe** | *ajunçı* < Sogd. *ajun+çı* Tür. "hükümdar, idareci" (8) | 1 |

Tablo 19

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden*

| **İsteyerek itaat eden** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *aḍaḳın kılıġlı* "(namaz) kılan, eda eden" (3), *aḍaḳın turġan* "namaz kılan" (2), *aḍaḳın turġan eren* "Allah'a itaat eden erkek" (1), *aḍaḳın turġan tişi* "Allah'a itaat eden kadın" (1), *boḍun* "halk" (383), *boyun bėrigli* "müslüman; boyun eğen, tâbi olan, emir altına giren" (5), *boyun bėrmiş eren* "müslüman erkek" (1), *boyun suġan* "itaatkâr" (2), *boyun suġlı* "müslüman, inanan; boyun eğen" (3), *boyun sügen* "itaatkâr" (1), *kirtgüngen* "iman eden" (1), *kirtgünmiş* "iman etmiş, inanmış" (1), *kirtgünmiş eren* "inanan erkek" (1), *kirtgünügli* "mümin, iman etmiş" (4), *ḳul* "kul, (Allah'a göre) insan" (146), *taġda yatġan* "rahip" (1), *tapuġçı* "hizmetçi" (90), *tapuġsaḳ* "hizmet eden" (7), *uḍġan* "uyan" (1), *yumuşçı* "hizmetçi, haberci" (8) | 20 |
| **Türkçe+Çince** | Tür. *boyun bėrmiş+ḳunçuy* < *kung-chu* Çin. "müslüman kadın" (1), *boyun suġan … ḳunçuy* "müslüman kadın" (1), *kirtgünmiş ḳunçuy* "inanan | 4 |

| | | |
|---|---|---|
| (Tablo 19'un devamı) | | |
| | kadın" (1), *tapunġan … ḳunçuy* "ibadet eden kadın" (1) | |
| **Arapça** | *'abid* "ibadet eden, tapan, tapınan" (2), *muti'* "boyun eğen, muti" (1), *mü'min* "mümin" (95), *mürid* "mürit" (1) | 4 |
| **Farsça+Türkçe** | Far. *fermān+tutuġlu* Tür. "boyun eğen" (1) | 1 |

Tablo 20

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İstemeyerek İtaat Eden*

| **İstemeyerek itaat eden** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *bulun* "esir, tutsak" (21), *karabaş* "cariye, hizmetçi" (3), *tutġun* "esir" (1), *tutuġ* "esir, rehin" (4) | 4 |
| **Arapça** | *esir* "esir, köle" (3), *ḫaşem* "hizmetkâr" (2) | 2 |

Tablo 21

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek*

| **İsteyerek itaat etmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *aḍaḳın kıl-* "namazı tam erkânı ile yerine getirmek" (13), *aḍaḳın tur-* "ayakta durmak, kıyam etmek" (2), *bağlan-* "bağlanmak" (1), *boyun bėr-* "itaat etmek, teslim olmak, boyun eğmek, müslüman olmak" (4), *boyun su-* "itaat etmek, boyun eğmek, teslim olmak, (İslamiyeti) kabul etmek" (37), *egil-* "eğilmek" (9), *kırtgün-* "inanmak, iman etmek" (39), *ḳul bol-* "kul | 14 |

(Tablo 21'in devamı)

| | | |
|---|---|---|
| | olmak" (11), *tap-* "tapmak, hizmet etmek" (10), *tapın-/tap(u)n-* "tapınmak, ibadet etmek, kulluk etmek" (91), *tapuġ ḳıl-* "hizmet etmek" (59), *tapuġçı bol-* "hizmetçi olmak" (1), *tapuġsak bol-* "hizmet eden olmak" (1), *uḍ-* "uymak, arkasından gitmek, tabi olmak" (82) | |
| **Arapça+Türkçe** | Ar. *'amel+ḳıl-* Tür. "(dinin gereklerini) yapmak" (3) | 1 |

Tablo 22

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İstemeyerek İtaat Etmek*

| **İstemeyerek itaat etmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *sök-* "çökmek, diz çökmek" (2), *yinçrün-* "başını eğmek" (1) | 2 |

Tablo 23

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaat Ettirmek*

| **İtaat ettirmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *küçin tut-* "zorla bir şey yaptırmak" (2), *tapındur-* "taptırmak, hizmet ettirmek" (3), *uḍu barıġlı ḳıl-* "tabi etmek, hizmetine vermek" (1), *yarlıḳa-* "emretmek, buyurmak" (52) | 4 |
| **Farsça+Türkçe** | Far. *fermān+tutuġlu ḳıl-* Tür. "musahhar kılmak, emrine vermek" (1) | 1 |

Tablo 24

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaatsiz*

| **İtaatsiz** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *arḳa bėrigli* “yüz çeviren, ardını dönen” (1), *boynaġu* “zorba, cebredici, isyankâr” (12), *ortaḳ ḳatġan* “müşrik” (4), *ortaḳ ḳatıġlı* “müşrik” (8), *ortaḳ ḳatıġlı eren* “müşrik, Tanrı’ya ortak koşan erkek” (1), *ortaḳ ḳılıġlı eren* “Tanrı’ya ortak koşan erkek” (1), *ortaḳ ḳılıġlı uraġut* “Tanrıya ortak koşan kadın” (1), *söz tutmaġlı boḍun* “yoldan çıkan, söz dinlemeyen halk” (1), *tanġan* “inkâr eden, küfre dalan” (1), *tanıġlı* “kâfir, iman etmeyen” (9), *yaġı* “düşman” (210), *yazuḳ ḳılġan* “günahkâr” (2), *yazuḳ ḳılıġlı* “günahkâr, büyük hata işleyen” (1), *yazuḳluġ* “günahkâr, suçlu” (27), *yolsuz* “yoldan çıkmış, azgın” (6), *yolsuz boynaġu* “azgın” (1), *yolsuz ḳılıġlı* “azdıran, saptıran” (1) | 17 |
| **Türkçe+Çince** | Tür. *ortaḳ ḳatıġlı+ḳunçuy* < *kung-chu* Çin. “Tanrıya ortak koşan kadın” (1) | 1 |
| **Arapça** | *fāsıḳ* “Allah’ın emirlerini tanımayan, sapkın” (14), *kāfir* “kâfir” (7), *mūnafiḳ* “münafık” (2) | 3 |
| **Sanskritçe** | *yek* < O. Far. *yakkhā*, Skr. *yakṣa* “şeytan” (48) | 1 |

Tablo 25

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaatsizlik Etmek*

| **İtaatsizlik etmek** | **Kelimeler** | **Toplam** |
|---|---|---|
| **Türkçe** | *az-* “azmak, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak” (17), *azıt-* “azıtmak, yoldan çıkarmak” (3), *boynaġulu/ıḳ* | 13 |

(Tablo 25'in devamı)

| | | |
|---|---|---|
| | *ḳıl-* "kibre kapılmak, büyüklük taslamak, itaatkâr olmamak, azmak" (20), *ortaḳ ḳat-* "(Tanrıya) ortak koş(ul)mak, şirk koşulmak" (20), *ortaḳ ḳıl-* "şirk koşulmak" (1), *özne-* "karşı koymak, itiraz etmek" (7), *tan-* "inkâr etmek, iman etmemek" (120), *tanıġlı bol-* "inkâr edenlerden olmak" (1), *tanıġlı er-* "inkâr etmek" (1), *yağılıḳ ḳıl-* "düşmanlık etmek" (2), *yazuḳ ḳıl-* "günah işlemek" (1), *yolsuz bol-* "yoldan çıkmak" (2), *yolsuz ḳıl-* "yoldan çıkarmak, saptırmak" (8) | |
| **Arapça+Türkçe** | Ar. *ḫilāf+ḳıl-* Tür. "karşı gelmek, muhalefet etmek, itaat etmemek, isyan etmek" (21) | 1 |

Tüm kategorilerdeki verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan tablo şöyledir:

Tablo 26

*Karahanlı Türkçesi Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı*

| | |
|---|---|
| **Türkçe** | 95 |
| **Arapça** | 14 |
| **Türkçe+Çince/ Çince+ Türkçe** | 6 |
| **Farsça+Türkçe** | 3 |
| **Arapça+Türkçe** | 2 |
| **Sogdca+Türkçe** | 1 |
| **Farsça** | 1 |
| **Sanskritçe** | 1 |
| **Toplam** | 123 |

Manihaist dönem Uygur Türkçesi, Budist dönem Uygur Türkçesi ve Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi eserlerindeki *itaat kavram alanı*nı oluşturan söz varlığı ile ilgili tüm verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan genel tablo şöyledir[248]:

Tablo 27

*Tüm Eserlerdeki Köken Unsurlarının Genel Toplamı*

| | |
|---|---|
| **Türkçe** | 194 |
| **Sanskritçe** | 35 |
| **Arapça** | 14 |
| **Soğdca** | 13 |
| **Çince** | 9 |
| **Partça** | 8 |
| **Çince+Türkçe** | 7 |
| **Türkçe+Çince** | |
| **Soğdca+Türkçe** | 7 |
| **Sanskritçe+Türkçe** | 6 |
| **Farsça+Türkçe** | 3 |
| **Arapça+Türkçe** | 2 |
| **Farsça** | 1 |
| **Orta Farsça** | 1 |
| **Orta Farsça+Türkçe** | 1 |
| **Partça+Türkçe** | 1 |
| **Sanskritçe+Partça+Türkçe** | 1 |
| **Toplam** | **303** |

### 3.2. Tespit Edilen Kavramların Dönemlere Göre Dağılımı

Araştırmamızda tespit ettiğimiz kavramların dönemlere göre dağılımı şöyledir:

[248] Her madde başı bir kavram olarak düşünülmüştür. Madde başı olan kavramlardan, birden fazla dönemde kullanılanlar, tek bir madde başı olarak sayılmış, tekrar a düşülmemiştir.

Tablo 28

*Tespit Edilen Kavramların Dönemlere Göre Dağılımı*

| | |
|---|---|
| **Manihaist Uygur eserlerinde tespit edilen kavramlar** | abın͡çu, añıg kılınç kıl-, añıg kılınçlıg, ay-, azgur-, bėş t(e)ŋri, buyan bügteg kıl-, buyançı, bügtėgçi, çahşapat tut-, çahşapat sı-, dėn/din, edgü kılınçlıg, erklig, frėşti/frişti, hroştag, irinçülüg, işuy(a)zd, it-, kam, kara bodun, k(e)nig roş(a)n, kılınç kıl-, kigürsüg törö, kişi, küçlüg t(e)ŋri, Mani, Mar, m(ė)şiha, možak, nigoşak, ot t(e)ŋri, padvahtag, saŋun, suv teŋri, suy yazok kıl-, tarkan, tensi, t(e)ŋriçi, teŋrilig, tevle- körle-, tıntura t(e)ŋri, Wadžiwantag, y(a)ruk t(e)ŋri, yazın-, yazok yazın, yazoksuz, yėl t(e)ŋri, yuşo/yişo (49) |
| **Budist Uygur eserlerinde tespit edilen kavramlar** | agati, agır ayag kıl-, agır ayag tapıg udug kıl-, agırla-, agırlat-, anavatapti/anupudat, arjı/arži, asurė / asurı / asuri, aya-, ayat-, ayıg kılınç kıl-, baçat-, bahşı/ baḫşı / baḳşı/ pahşi, başdıŋ, biliglig, bodis(a)t(a)v, boşgut, boşgutçı, braman, bud / but, buryuk / buyruk, buyan edgü kılınç kıl-, buyan edgü kılınç kıltur-, bügülüg, çakıravart/çak(i)ravart/çakravart, çökit-, darm/darma, dartıraştırı/ dartiraştiri, edgü kılınç kıl-, edgün barmış, erksinmeklig, eşid-/ėşid [eşit-], ėl, ėlçi /ilçi, ėlenmeklig, ınanç, iy-, iye, karını/karini, kėrtgünç / kirtgünç, kırkın, kondini, kuvrag, m(a)habrahmi, m(a)haraaç/ m(a)haranç/ m(a)haraaça |

(Tablo 28'in devamı)

| | |
|---|---|
| | /m(a)harança, maheşvare, mahoragė/ mahoragı/mohoragı, manasi, manıbadarı/ manıbadırı/manibadare, narayan, nomlat-, nomluġ, pratyapati, pratyikabut, sançanaçavı/ sançanaçaye, sansarlıg, saŋ, sarasvatı/sarasvati, sodamari, sudur, suklan-, suksız, süü, süŋüş-, şabı, şamnanç/şmnanç, şasın/şaẓın/şazin, tapıg udug agır ayag kıl-, tapıġ uduġ, t(e)ŋri kızı, tėrin/tirin, tıtsı, toyın, tutuz-, uçık, uduġ, ugra-, upasanç, upase /upası/ upasi, uruŋut, vaişiravane/ vayşıravanı/ vayşiravani, vasu, vasundarı/vasundarė, vırudakı/virudaki, vırupakşı/ virupakşi, vıtar/vitar, yagıla-, yapşın-, yavlak kılınç kıl-, yėlpik/yilpik, yıla-, yinçür- (91) |
| **Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen kavramlar** | ʿabid, aḍaḳın kıl-, aḍaḳın kılıġlı, aḍaḳın tur-, aḍaḳın turġan, aḍaḳın turġan eren, aḍaḳın turġan tişi, ajunçı, Allāh, ʿamel ḳıl-, arḳa bėrigli, ʿashab, azıt-, baġlan-, Bār/Bār Ḫudāyā, başçı, Bayat, boynaġu, boynaġulu/ıḳ ḳıl-, boyun bėr-, boyun bėrigli, boyun bėrmiş eren, boyun bėrmiş ḳunçuy, boyun su-, boyun suġan, boyun suġan … ḳunçuy, boyun suġlı, boyun sumaḳ, boyun sügen, boyun sümek, egil-, esir, fāsıḳ, fermān tutuġlu, fermān tutuġlu ḳıl-, fermānlaġan, ḫaḳan, ḫākim, ḫaşem, ḫilāf ḳıl-, ilçi (başçı), ilek, ilig, kāfir, karabaş, kirtgüngen, kirtgünmiş, kirtgünmiş eren, kirtgünmiş ḳunçuy, |

(Tablo 28'in devamı)

| | |
|---|---|
| | kirtgünügli, ḳul bol-, küçin tut-, melik, muti', mü'min, mūnafiḳ, mürid, ortaḳ ḳat-, ortaḳ ḳatġan, ortaḳ ḳatıġlı, ortaḳ ḳatıġlı eren, ortaḳ ḳatıġlı ḳunçuy, ortaḳ ḳıl-, ortaḳ ḳılıġlı eren, ortaḳ ḳılıġlı uraġut, öŋdi/öŋdü, sawçı, sök-, söz tutmaġlı boḍun, ṭā'at, taġda yatġan, tan-, tanġan, tanıġlı, tanıġlı bol-, tanıġlı er-, tapındur-, tapuġ ḳıl-, tapuġçı bol-, tapuġsaḳ, tapuġsak bol-, tapunġan … ḳunçuy, tapunġu, tutġun, tüzün, uḍġan, uḍu barıġlı ḳıl-, uġan, yaġılıḳ ḳıl-, yazuḳ ḳıl-, yazuḳ ḳılġan, yazuḳ ḳılıġlı, yazuḳ örtgen, yazuḳ örtügli, yinçrün-, yolsuz, yolsuz bol-, yolsuz boynaġu, yolsuz kıl-, yolsuz ḳılıġlı, yumuşçı (101) |
| **Hem Manihaist hem Budist Uygur eserlerinde tespit edilen kavramlar** | ay t(e)ŋri, bilge, çahşapat/çahşapud, dėndar/dėntar/dıntar/dintar, ezrua, ėlig /ilig, ėllig, hatun/katun, hormuzta t(e)ŋri, ınan-, içgek, kaŋ, kara, kün t(e)ŋri, nom, nomçı, nomla-, şakim(u)n/şakımunı /şakimuni, ş(a)mnu /ş(i)mnu, tapla-, tėgin/tigin, tėgit, tıŋla-, törö /törü, tut-, udun-, yaŋıl, y(a)rlagkançuçı/ y(a)rl(a)kançuçı/y(a)rlıkançuçı, yükün-, yükünç (29) |
| **Hem Manihaist Uygur hem Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen kavramlar** | bulun, buz-, iḍi, özne-/üzne-, tutuġ, yalabaç/yalavaç, yazoklug/yazuḳluġ (7) |

(Tablo 28'in devamı)

| | |
|---|---|
| **Hem Budist Uygur hem Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen kavramlar** | çerig, tap-, tapıġ/tapuġ, tapıġçı/tapuġçı, ud-/uḍ-, y(a)rlıġ (6) |
| **Her üç dönem eserlerinde de tespit edilen kavramlar** | artat-, az-/āz-, beg, *boḍun*, burhan/burḫan/burkan, han/ḫan/kan, igide- kėrtgün-/kėrtkün-/kirtgün-, ḳul, kun͡çuy, taŋrı/teŋri, tapın-/tap(u)n-, tözün/tüzün, yaġı, y(a)rlıḳa-, yek (16) |

# DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

# SONUÇ

## 4.1. Sonuç

Manihaist ve Budist Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesinin belli başlı eserlerinde tespit edilen *itaat kavramı* ile ilgili söz varlığı incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Genel olarak üç bölümden oluşan araştırmanın birinci bölümünde; Uygur ve Karahanlı devletleri tanıtılmış; araştırmada incelenen eserler hakkında bilgiler verilmiş; bu birbirinden farklı üç dönemde etkili olan inanç çevrelerine değinilmiştir. Ayrıca araştırmanın kuramsal temelinde yer alan "kavram ve kavram alanı" meseleleri hakkında kısa ve öz bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde ise öncelikle *itaat* sözcüğünün sözlük anlamlarına yer verilen kısa bir giriş yapılmış, sonrasında ise *itaat* kavramının farklı alt kavram alanlarında sınıflandırılan 363 madde başında birbirinden farklı toplam 301 kavram açıklanmış, örneklendirilmiş ve incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise, tüm dönemlerdeki *itaat kavram alanı*nı oluşturan alt kavram alanları tablolar hâlinde verilmiştir. Bu tablolar oluşturulurken kavramları karşılayan sözcüklerin kökensel niteliklerinden yola çıkılarak bazı sayısal verilere ulaşılmıştır. Burada da bu bölüme kadar sunulan tüm malzeme ve sayısal veriler değerlendirilmiştir.

Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerindeki *itaat kavram alanı*nı meydana getirdiği belirlenen 98 kavramın yarısından fazlasının Türkçe kökenli sözcüklerden oluştuğu görülmektedir (61 kavram Türkçe, 11 kavram ise Türkçe + yabancı unsur). Bu dönemde Türkçe üzerindeki yabancı etki en çok Soğdcadan kaynaklanmaktadır (10 kavram Soğdca, 3 kavram Soğdca + Türkçe). Daha sonra sırasıyla Partça, Çince, Sanskritçe ve Orta Farsça etkileri görülmektedir. Burada dikkati çeken durum, Çince ve Sanskritçe dışında, Türkçe üzerinde bir İran dilleri etkisinin görülmesidir: Soğdca, Partça, Orta Farsça. Bu olağan dışı bir durum değildir. Çünkü Manihaizm ve onun birçok yönden temellerini oluşturan Zerdüştlük ile Zurvanizm kolu da İran coğrafyasında ortaya çıkan ve yayılan öğretilerdir. Bunun dışında zaten Türklerin, tarih boyunca Soğdlular ile sıkı ilişki içerisinde oldukları, yakın hatta aynı coğrafyalarda birlikte yaşadıkları bilinmektedir.

Yukarıda değinilen durumlar dışında, Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanı*nı oluşturan söz varlığına bakıldığında, şunlar söylenebilir:

- Araştırmada incelenen Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde "itaat" kavramını tam olarak karşılayan herhangi bir sözcük tespit edilememiştir. Ancak "saygıyla eğilme, saygı gösterme; saygı, hürmet, takdir" anlamlarına gelen ve *itaat kavram alanı* içerisine dâhil edilebilecek *yükünç* sözcüğü, anlamca *itaat*e en yakın sözcüktür.
- Uygurlar, Manihaizme ait birçok dinî terimin yabancı dillerdeki biçimini ya da bazı ses değişimleriyle oluşturulmuş aslına yakın biçimini değil de Türkçe karşılıklarını kullanmıştır. Örneğin; Manihazimde "ışığın beş elementi" olarak bilinen terim Soğdcada *pnc mrδ'spnd*, Partçada *pnjyazd /panjyazad/* iken, Manihaist dönem Uygur Türkçesi metinlerinde *bėş t(e)ŋri* olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı durum Manihaizmde "ışığın beş elementi" olarak bilinen ve Türkçe metinlerdeki *bėş t(e)ŋri*yi simgeleyen *Hava (tıntura) tanrı* (Pa. *'rd'w frwrdyn/prwrdyn /ardāw frawardīn/*), *Rüzgâr (yėl) tanrı* (Pa./O. Far. *w'd, w''d, w'δ /wād/*), *Işık (yaruk) tanrı* (Pa./O. Far. *rwšn /rōšn/, /rōšan/*), *Su (suv) tanrı* (Pa./O. Far. *'b, ''b /āb/*) ve *Ateş (ot) tanrı* (Pa./O. Far. *'dwr, ''dwr /ādur/*) terimleri için de geçerlidir.
- Araştırmada incelenen Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanı* içerisinde yer alan sözcüklerden Çince kökenli *kun͡çuy*, *saŋun*, *tarkan*, *tensi*; Orta Farsça kökenli *kāra* ve Soğdca kökenli *katun* dışında ödünç sözcüklerin tamamı dinî niteliktedir.
- Türkçe kökenli *teŋri*, *teŋriçi*, *teŋrilig*, *kam*, *içgek*, *yazoklug* gibi belli başlı sözcükler dışında esasen dinî niteliğe sahip bir Türkçe sözcük tespit edilememiştir. Siyasî/askerî ya da sosyal yaşamda kullanılan sözcüklerin çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Budist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde, *itaat kavram alanı*nı oluşturduğu belirlenen 142 kavramın yarısından fazlasının, tıpkı Manihaist dönemde olduğu gibi, Türkçe kökenli sözcüklerden meydana geldiği görülmektedir (80 kavram Türkçe, 10 kavram ise Türkçe + yabancı unsur). Türkçeden sonra en çok Sanskritçe kavramlar kullanılmaktadır (35 kavram Sanskritçe, 3 kavram Sanskritçe + Türkçe). Sankritçeden sonra sırasıyla Soğdca, Çince ve Orta Farsça etkileri görülmektedir. Burada yabancı etkinin en çok Sanskritçeden olmasının yine mantıklı bir açıklaması vardır: Din yani

Budizm. Budist terimlerin neredeyse tamamı Sanskritçedir. Zaten Budizm de Sankritçe de Hint kökenlidir. Çeviriler yoluyla yeni bir dini öğrenen Uygurlar, birçok dinî terimi Türkçe sözcüklerle karşılasalar da ya da birçok yabancı sözcüğü Türkçeleştirseler de, yine de bu etkinin olması kaçınılmazdır. Ayrıca bu kavram alanında, Çince sözcüklerin ödünçlenmesindeki oranın Budizmle birlikte Manihaizme göre daha arttığı görülmektedir (Manihaizmde 4 Çince, 2 Çince + Türkçe; Budizmde 5 Çince, 1 Çince + Türkçe). Manihaist dönemde Çinceden ödünçlenen sözcüklerden sadece *burhan/burkan* sözcüğü dini bir anlam taşırken, Budist dönemde *burhan/burkan* ile birlikte kullanılan *saŋ, şabı, tıtsı, bakşı* ve *toyın* sözcüklerinin tamamı Budist terimleridir. Çin'de Budizmin yaygın olmasından ve Türklerin Çinlilerle olan sıkı ilişkilerine din unsurunun da katılmasından dolayı bu kavram alanındaki Çince etkisinin Manihaizm dönemine göre daha fazla olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada incelenen Budist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanı*nı oluşturan söz varlığıyla ilgili olarak yukarıda söylenenler dışında şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Araştırmada yer alan Budist dönemi Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanı* içerisine dâhil edilen Çince ve Sanskritçe alıntı sözcüklerin tamamı dinî niteliğe sahiptir.
- *Katun* dışında tüm Soğdca alıntı sözcükler dinî niteliğe sahiptir. Ancak bu sözcük de zamanla dinî bir niteliğe sahip olmuş ve "tanrıça, ilâhe" anlamlarını kazanmıştır.
- Orta Farsça kökenli *kāra* sözcüğü tıpkı Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde olduğu gibi, "kara; avam, alt tabaka" anlamlarını koruyarak dinî nitelikli olmayan alıntı sözcüklerden biri olmaya devam etmiştir.
- Tıpkı Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde olduğu gibi burada da Türkçe kökenli *teŋri*, *teŋri kızı*, *uçık*, *içgek*, *yėlpik* gibi belli başlı sözcükler dışında dinî niteliğe sahip bir Türkçe sözcük tespit edilememiştir. Siyasî/askerî ya da sosyal yaşam alanında kullanılan sözcüklerin çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde ise tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi, *itaat kavram alanı*nı oluşturduğu belirlenen 123 kavramın neredeyse tamamına yakınının Türkçe kökenli sözcüklerden meydana geldiği görülmektedir (95 kavram Türkçe, 12

kavram Türkçe + yabancı unsur). Bu dönemde tıpkı daha önceki dönemlerde olduğu gibi, yine "din" dolayısıyla en çok ödünçlemenin Arapçadan geldiği anlaşılmaktadır (14 kavram Arapça, 2 kavram Arapça + Türkçe). İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in Arapça olmasından dolayı, birçok Arapça dinî kavram Türkçeye girmiştir. Arapçadan sonra en çok Çince etkisi olduğu görülür. Ancak bu sayısal veri yanıltıcı olabilir. Çünkü bu dönemde *itaat kavram alanı*na dâhil edilebilen kavramlar arasında, *burhan* ve *ḳunçuy* sözcüklerinin yer aldığı kavramlar dışında Çince etkisinin görüldüğü herhangi bir kavram yoktur. Aslında burada *burhan/burkan* kelimesi, "put" anlamını kazanmış ve yalnızca Budizm için değil, İslâmî bakımdan bütün "putperest çevrenin tapındığı nesne" kavramını karşılamak için kullanılmıştır. Diğer taraftan Farslar, esasen Türklerin İslâmı öğrendikleri hocaları olarak anılsalar da, bu kavram alanı için henüz bu dönemde bunun pek geçerli olmadığı sonucu çıkarılabilir. Sadece tek bir kavramı karşılayan "Tanrı, Allah(ım)" anlamındaki *Bār/Bār Ḫudāyā* sözcükleri Farsçadır. Yani Farsça etkisi oldukça az görülür (1 kavram Farsça, 3 kavram Farsça + Türkçe). Bunların dışında İslâmî çevrede gelişen Karahanlı Türkçesi eserlerinde, *itaat kavram alanı* içerisinde iki farklı kavramı karşılayan Soğdca *ajun* kelimesinden türetilmiş "hükümdar, idareci" anlamına gelen *ajunçı* ile "şeytan" anlamına gelen Sanskritçe kökenli *yek* sözcükleri, diğer iki yabancı unsurdur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kaşgarlı'nın Çiğilce saydığı, "Alp Er Tunga Sagusu"nda geçen, Türkçe Budist metinlerde daha çok "yaşam", Karahanlı Türkçesi metinlerinde "dünya, âlem" anlamında kullanılan ve muhtemelen çok daha eski dönemlerde de Türkler arasında bilinen *ajun* sözcüğü ile her üç dönem eserlerinde de, yani Manihaist ve Budist dönem Uygur Türkçesi eserleri ile İslâmî çevrede gelişen Karahanlı Türkçesi eserlerinde bulunan bir sözcük olan "şeytan" anlamındaki Sanskritçe *yek* sözcüğü dikkat çekicidir.

Bilindiği üzere Karahanlılar, I. ve II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı'nın ardından tarih sahnesinde boy gösteren bir diğer önemli Türk devletini kuran topluluğa verilen addır. Karahanlı Devleti, devraldığı Türk egemenlik anlayışını ve devlet geleneğini devam ettirmiştir. Karahanlıların, tarih sahnesinde yeni bir isimle anılmış olmaları, doğal kökleri olan Orhon ve Uygur Türk geleneğinin mirasından kesinlikle ayrıldıkları anlamına gelmemektedir. Tarihsel süreçte çeşitli ilişkiler kurdukları Çinliler, Soğdlar, Farslar ve Araplar yalnızca siyasî olarak etkilendikleri milletler olmamıştır. Aynı zamanda dilsel ve kültürel etkilenmeler de olmuştur. Özellikle, Orta Asya'daki ilk Türk İslâm devleti olmaları ve yeni dini öğrenmek için yapılan kitap çevirileri

sonucunda, Arap kültürünün etkisini hissettirmeye başladığı, dilsel malzemelerden de anlaşılmaktadır.

11.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Edip Ahmed Yüknekî'nin *Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, *itaat* kavramı bakımından değerlendirildiğinde yukarıdakilere ilaveten şu sonuçlara varmak mümkündür:

Bu çalışmada incelenen Karahanlı Türkçesine ait eserlerde, *itaat kavram alanı*nı oluşturan sözcükler yapıları ve anlamları bakımından oldukça çeşitlidir. Bu çeşitliliğin sebepleri şöyle sıralanabilir:

a) Karahanlı Türkçesi, dilin iç yapısı bakımından Orhon ve Uygur Türkçesinin devamı niteliğindedir. Bu yüzden birçok Türkçe kelime bu dönemde de kullanılmıştır.

b) İslâm dinine ve bu dinin yeni kültür dairesine uyum sağlayan Karahanlılar, Arapça, Farsça ve Türkçe unsurları birlikte kullanmıştır.

c) Bu üç eser de, içerikleri ve yazılış amaçları bakımından *itaat* kavramını bünyesinde barındıran; *itaat*in, huzurlu, mutlu ve inanan bir toplum ile güçlü bir devlet için olmazsa olmaz bir erdem olduğuna işaret eden eserlerdir.

d) İslâmiyet, çalışmamızda daha önce de bahsettiğimiz üzere, *itaat* konusuna önem veren ve bunu sık sık vurgulayan bir dindir. Allah'a, Kur'ân'a, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e itaat etmek her müslümanın birinci görevidir.

e) Bu çeşitliliğin bir diğer önemli sebebi de Türk topluluklarının, İslâm dini ile tanışmadan önce de itaate verdiği önemdir. Özellikle *itaat kavram alanı*nı oluşturan Türkçe sözcüklerin sayıca çokluğu bunun göstergesidir.

f) İslâm öncesinde Türk diline giren Soğdca ve Çince ödünç sözcüklerin bu dönemde de kullanıldıkları görülmektedir.

İncelenen eserlerdeki edebî dilin, 11.-13. yüzyıllar arasında Karahanlı Türkçesinin, Orhon ve Uygur Türkçesinin köklü ve işlenmiş yazı dili geleneğini devam ettirdiğini ve bu geleneğe ait söz varlığına bir de İslâmî boyut kazandırdığını göstermektedir. Birçok Türkçe kelime, bu İslâmî etkiyle yeni anlamlar kazanmıştır. Bu durum, *itaat kavram alanı*nı oluşturan sözcükler arasında da görülmektedir. Temel anlamları bu kavram alanına ait olmasa da zamanla yeni sözcüklerle birleşerek ya da kendi başlarına yeni anlamlar kazanmışlardır.

Bazı sözcüklere Türkçe ekler getirilerek yeni kelimeler türetildiği görülmektedir. Bu durum, Karahanlı Türkçesinin üretken yapısına işaret etmektedir. Bu onun söz

varlığına kattığı ödünç sözcükleri olduğu gibi kabul edip kullanmak yerine Türkçeleştirdiğine bir örnektir.

Söz konusu eserlerin hepsine bakıldığında, *itaat kavram alanı*nı meydana getiren sözcüklerin çoğunlukla dinî ve siyasî/askerî terminolojiye ait oldukları görülmektedir. Ancak din ögesinin her üç dönemde de bu kavram alanı bakımından özellikle ödünç sözcüklerde belirleyici olduğu açıktır. Türkçe sözcükler çoğunlukla, siyasî/askerî ve sosyal terminolojiye ait görünürken ve *töre* bağlamında bir *itaat kavramı*nın varlığına işaret ederken, yabancı sözcükler dinî terminolojiye ait ve dinî yönü ağır basan bir özellik göstermektedir.

Buraya kadar söylenenlere ilaveten, daha önce "Araştırmanın Amacı" bölümünde sıralanmış olan sorular, bu çalışmada ulaşılan sonuçlardan yola çıkılarak şu şekilde cevaplanmıştır:

- Araştırmaya konu olan Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde *itaat kavram alanı*nı oluşturan çok sayıda sözcük vardır. Bu sözcüklerin neler olduğu, anlamları ve kullanım sıklıkları inceleme kısmında ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Araştırmada tespit edilen kavramlar, anlamsal olarak sınıflandırıldığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Tablo 29

*Tespit Edilen Kavramların Anlamlara Göre Dağılımı*

| | |
|---|---|
| **İtaat** | boyun sumaḳ, boyun sümek, ṭāʿat, tapıġ/tapuġ, tapıġ uduġ, uduġ, yükünç (7) |
| **İtaat edilen** | agati, ajunçı, Allāh, anavatapti/anupudat, arjı/arži, ʿashab, ay t(e)ŋri, bahşı/baḫşı/baḳşı/pahşi, Bār/Bār Ḫudāyā, başçı, başdıŋ, Bayat, beg, bėş t(e)ŋri, bilge, biliglig, bodis(a)t(a)v, boşgut, boşgutçı, braman, bud/but, burhan/burḫan/burḳan, buryuk/buyruk, bügülüg, çahşapat/çahşapud, çakıravart/ çak(i)ravart/çakravart, darm/darma, dartıraştırı/dartiraştiri, dėn/din, edgün barmış, erklig, erksinmeklig, ezrua, ėl, ėlenmeklig, ėlig/ėllig/ilig, fermānlaġan, ḫaḳan, ḥākim, han/ḫan/kan, hatun/katun, hormuzta t(e)ŋri, hroştag, ınanç, |

(Tablo 29'un devamı)

| | |
|---|---|
| | idi/İḍi, ilçi (başı), ilek, işuy(a)zd, iye, kam, kaŋ, k(e)nig roş(a)n, kigürsüg törö, kondini, kun͡çuy, küçlüg t(e)ŋri, kün t(e)ŋri, m(a)habrahmi, m(a)haraaç/m(a)haranç/m(a)haraaça /m(a)harança, maheşvare, manasi, Mani, mar, melik, m(ė)şiha, možak, narayan, nom, nomçı, ot t(e)ŋri, öŋdi/öŋdü, padvahtag, pratyapati, pratyikabut, sançanaçavı/sançanaçaye, saŋun, sarasvatı/sarasvati, sawçı, sodamari, sudur, suv teŋri, şakımunı/şakim(u)n/şakimuni, şasın/şaẓın/şazin, taŋrı/t(e)ŋri, tapunġu, tarkan, tensi, t(e)ŋri kızı, tėgin/tigin-tėgit, tıntura t(e)ŋri, toyın, törö/törü, tözün/tüzün, uġan, uruŋut, vaişiravane/vayşıravanı/vayşiravani, vasu, vasundarı/ vasundarė, vırudakı/virudaki, vırupakşı/virupakşi, wadžiwantag, yalabaç/yalavaç, y(a)rlagkançuçı/ y(a)rl(a)kançuçı/y(a)rlıkançuçı, y(a)rlıġ, y(a)ruk t(e)ŋri, yazuḳ örtgen, yazuḳ örtügli, yėl t(e)ŋri, yuşo/yişo (110) |
| **İtaat eden** | abın͡çu, ʿabid, aḍaḳın kılıġlı, aḍaḳın turġan, aḍaḳın turġan eren, aḍaḳın turġan tişi, bodun, boyun bėrigli, boyun bėrmiş eren, boyun bėrmiş ḳunçuy, boyun suġan, boyun suġan … ḳunçuy, boyun suġlı, boyun sügen, bulun, buyançı, bügtėgçi, çerig, dėndar/di[n]tar, edgü kılınçlıg, esir, ėlçi/ilçi, fermān tutuġlu, frėşti/frişti, ḥaşem, kara, kara bodun, karabaş, kėrtgünç/kirtgünç, kırkın, kirtgüngen, kirtgünmiş, kirtgünmiş eren, kirtgünmiş ḳunçuy, kirtgünügli, kişi, ḳul, kuvrag, mutiʿ, mü'min, mürid, nigoşak, nomçı, nomluġ, sansarlıg, saŋ, suksız, süü, şabı, şamnanç/şmnanç, taġda yatġan, tapıgçı/tapuġçı, tapuġsaḳ, tapunġan … ḳunçuy, t(e)ŋriçi, teŋrilig, tėrin/tirin, tıtsı, tutġun, tutuġ, uḍġan, upasanç, upase/upası/upasi, yazoksuz, yumuşçı (65) |
| **İtaat etmek** | aḍaḳın kıl-, aḍaḳın tur-, agır ayag kıl-, agır ayag tapıg udug kıl-, agırla-, ʿamel ḳıl-, aya-, baġlan-, boyun bėr-, boyun su-, |

(Tablo 29'un devamı)

| | |
|---|---|
| | buyan bügteg kıl-, buyan edgü kılınç kıl-, çahşapat tut-, çökit-, edgü kılınç kıl-, egil-, eşid-/ėşid- [eşit-], ınan-, kėrtgün-/kėrtkün-/kirtgün-, kılınç kıl-, ḳul bol-, sök-, tap-, tapıg udug agır ayag kıl-, tapın-/tap(u)n-, tapla-, tapuġ ḳıl-, tapuġçı bol-, tapuġsaḳ bol-, tıŋla-, tut-, ud-/uḍ-, udun-, ugra-, yapşın-, yinçrün-, yinçür-, yükün- (38) |
| **İtaat ettirmek** | agırlat-, ay-, ayat-, baçat-, buyan edgü kılınç kıltur-, fermān tutuġlu ḳıl-, it-, iy-, küçin tut-, nomla-, nomlat-, tapındur-, tutuz-, uḍu barıġlı ḳıl-, y(a)rl(ı)ḳa- (15) |
| **İtaatsiz** | añıg kılınçlıg, arḳa bėrigli, asurė/asurı/asuri, boynaġu, fāsıḳ, içgek, irinçülüg, kāfir, karını/karini, mahoragė /mahoragı/mohoragı, manıbadarı/manıbadırı/manibadare, mūnafiḳ, ortaḳ ḳatġan, ortaḳ ḳatıġlı, ortaḳ ḳatıġlı eren, ortaḳ ḳatıġlı ḳunçuy, ortaḳ ḳılıġlı eren, ortaḳ ḳılıġlı uraġut, söz tutmaġlı boḍun, ş(a)mnu/ş(i)mnu, tanġan, tanıġlı, uçık, vıtar/vitar, yaġı, yazoklug, yazuḳ ḳılġan, yazuḳ ḳılıġlı, yazuḳluġ, yek, yėlpik/yilpik, yolsuz, yolsuz boynaġu, yolsuz ḳılıġlı (34) |
| **İtaatsizlik etmek** | añıg kılınç kıl-/ayıg kılınç kıl-, artat-, az-/āz-, azgur-, azıt-, boynaġulu/ıḳ ḳıl-, buz-, çahşapat sı-, ḫilāf ḳıl-, igide-, ortaḳ ḳat-, ortaḳ ḳıl-, özne-, suklan-, suy yazok kıl-, süŋüş-, tan-, tanıġlı bol-, tanıġlı er-, tevle- körle-, üzne-, yagıla-, yaġılıḳ ḳıl-, yaŋıl-, yavlak kılınç kıl-, yazın-, yazok yazın-, yazuḳ ḳıl-, yıla-, yolsuz bol-, yolsuz ḳıl- (32) |

- Tüm bu eserlerde, *itaat kavram alanı*nı oluşturan sözcüklerin köken bakımından dağılımında, Türkçe sözcüklerin çoğunlukta olduğu görülür ve her dönemdeki yaygın inanç çevresine göre alıntı sözcüklerin kökensel dağılımı değişiklik göstermektedir.

- *İtaat kavram alanı*nı oluşturan sözcüklerin köken dağılımından, kullanım sıklıklarından ve anlamlarından hareketle, bu dönemdeki inanç, kültür, dil ve din ilişkisi hakkında her dönem için geçerli olan durum, yeni benimsenen dinle birlikte inanç çevresinde yaşanan değişimin kültürü etkilediği ve bunun da dili doğrudan etkileyerek yazılı eserlere yansıdığı gerçeğidir. Din ile birlikte gelen yeni terminoloji ya olduğu gibi alınmakta ya da dile uyarlanmaktadır.
- Araştırmada incelenen Uygur ve Karahanlı Türkçesi eserlerine göre Türkler için, *itaat kavramı*nın ve *itaat kavram alanı*nı oluşturan sözcüklerin kullanımında hem benzerliklerin hem de farklılıkların olduğu söylenebilir (bkz. Tablo 26). Söz varlığı bakımından benzerliğin, Manihaist ve Budist dönem Uygur Türkçesi eserleri arasında en fazla olduğu görülür. Bu iki dönem arasındaki ilişkinin birbirine daha yakın olmasının sebepleri olarak hem Manihaizm ile Budizm arasındaki terminoloji ve anlayış benzerliği hem de bu iki farklı inanç çevresine giren toplumun Uygurlar olması gösterilebilir. Bu kavram alanına giren söz varlığı bakımından, Manihaist dönem Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi ya da Budist dönem Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi eserleri arasındaki ortaklığın çok az olması yani ilişkinin zayıf olması, "eserlerin çoğunlukla dinî içerikli olması ve farklı inanç çevrelerinde yazılması gibi sebeplerle açıklanabilir" kanısına ulaşılmıştır.
- Bu dönemde Orta Asya'da söz konusu Türkler için itaat kavramı dinî, siyasî/askerî ve sosyal içerikte farklı anlamlar taşımıştır. Ancak kavramın dinî boyutunun öne çıktığı görülmektedir. Bu durumun nedenleri olarak eserlerin çoğunlukla dinî içerikte çeviriler ya da inanç bağlamında yazılmış telif eserler olmaları gösterilebilir.

Manihaist ve Budist dönem Uygur Türkçesi eserleri ile İslâmî dönem Karahanlı Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanı*nı oluşturan söz varlığının yapısına bakıldığında; Türkçe sözcüklerin çok az kısmının anlamsal olarak dinî niteliğe sahip olduğu, çoğunlukla siyasî/askerî ve toplumsal yaşam ile ilişkili olduğu, buna karşın bu dönem eserlerindeki alıntı sözcüklerin ise çoğunlukla benimsenen dinin terminolojisinden kaynaklandığı, dolayısıyla dinî yönünün ağır bastığı görülmektedir. Buradan hareketle *itaat*in; Manihaizm, Budizm ve İslâmiyet öncesi Türklerde dinî bir nitelik taşımaktan çok *Türk töresi* bağlamında biçimlendiği, ancak söz konusu inançların Türk toplumunda

benimsenmesiyle bu kavramın niteliğinin de değişerek dinî boyutunun ağır bastığı görüşüne ulaşılmıştır.

Son olarak, araştırma sonucunda ulaşılan verilerin ortaya çıkardığı "eş dizimlilik" meselesine uygun düşen kullanımlara da değinmek gerekmektedir. Bu araştırmada incelenen eserlerin söz varlığı daha çok anlam, kavram alanı ve metin bağlamı temel alınarak değerlendirildiği için eş dizimlilik konusuna pek değinilmemiştir. Ancak *itaat kavram alanı*nı oluşturduğu tespit edilen sözcükler incelendiğinde, bazı sözcükler arasındaki "eş dizimlilik" dikkati çekmektedir. Örneğin; *tapıġ uduġ, agır ayag tapıg udug kıl-, buyan bügteg kıl-* gibi kullanımlar bunlardan yalnızca birkaçıdır. Eş anlamlılık, eş dizimlilik ve kavram alanı çalışmaları birbirini destekleyen sonuçlar verdiği için, bu çalışmalar sonunda ulaşılan bu tür bilgiler, özellikle zarar görmüş metinlerin tamirinde ve metinlerde okunamayan sözcüklerin tahmininde çok önemlidir. Bu çalışmaların bir diğer önemi ise, söz varlığını oluşturan sözcükler arasındaki bağların niteliklerinin ve bu tür kullanım sıklıklarının özellikle sayısal olarak açık bir şekilde ortaya koyulması yoluyla, söz konusu dilin söz varlığının daha kolay öğretilmesini ve öğrenilmesini sağlamasıdır.

# KAVRAMLAR DİZİNİ


**A**

abınc͡u, 67
ʿabid, 177
aḍaḳın kıl-, 188
aḍaḳın kılıġlı, 177
aḍaḳın tur-, 188
aḍaḳın turġan, 178
aḍaḳın turġan eren, 178
aḍaḳın turġan tişi, 178
agati, 81
agır ayag kıl-, 141
agır ayag tapıg udug kıl-, 141
agırla-, 141
agırlat-, 156
ajunçı, 169
Allāh, 169
ʿamel ḳıl-, 189
anavatapti/anupudat, 81
añıg kılınç kıl-, 76
añıg kılınçlıg, 74
arjı/arži, 81
arḳa bėrigli, 194
artat-, 76
ʿashab, 169
asurė/asurı/asuri, 161
ay t(e)ŋri, 38, 81
ay-, 72
aya-, 142
ayat-, 156
ayıg kılınç kıl-, 165
az-/ āz-, 77, 166, 201
azgur-, 77
azıt-, 201

**B**

baçat-, 157
bağlan-, 189
bahşı/baḫşı/baḳşı/pahşi, 82
Bār/Bār Ḫudāyā, 170
başçı, 170
başdıŋ, 83
Bayat, 170
beg, 39, 83, 171
bėş t(e)ŋri, 40
bilge, 41, 84
biliglig, 85
bodis(a)t(a)v, 86
bodun, 126, 179
boşgut, 87
boşgutçı, 88
boynaġu, 194
boynaġulu/ıḳ ḳıl-, 202
boyun bėr-, 189
boyun bėrigli, 179
boyun bėrmiş eren, 179
boyun bėrmiş ḳunçuy, 180
boyun su-, 189
boyun suġan, 180
boyun suġan … ḳunçuy, 181
boyun suġlı, 181
boyun sumaḳ, 37
boyun sügen, 181
boyun sümek, 37
braman, 88
bud/but, 88
bulun, 187
burhan/burḫan/burḳan, 42, 89, 172

buryuk/buyruk, 90
buyan bügteg kıl-, 68
buyan edgü kılınç kıl-, 143
buyan edgü kılınç kıltur-, 157
buyançı, 63
buz-, 78
bügtėgçi, 63
bügülüg, 91
**Ç**
çahşapat/ çahşapud, 43, 91
çahşapat tut-, 68
çahşapat sı-, 78
çakıravart/çak(i)ravart/çakravart, 92
çerig, 127
çökit-, 144
**D**
darm/darma, 93
dartıraştırı/dartiraştiri, 93
dėn/din, 44
dėndar/dėntar/dıntar/dintar, 64, 127
dintar kişi, 64
**E**
edgü kılınç kıl-, 145
edgü kılınçlıg, 64
edgün barmış, 94
egil-, 190
erklig, 44
erksinmeklig, 94
esir, 187
eşid-/ėşid- [eşit-], 145
ezrua, 45, 94
**Ė**
ėl, 95
ėlçi/ilçi, 128, 173
ėlenmeklig, 96
ėlig/ilig, ėllig, 45, 96, 174
**F**
fāsıḳ, 195
fermān tutuġlu, 182
fermān tutuġlu ḳıl-, 193
fermānlaġan, 172
frėşti/frişti, 65
**H**
ḫaḳan, 172
ḥākim, 172
han/ḫan/kan, 46, 98, 173
ḥaşem, 187
hatun/katun, 50, 98
ḫilāf ḳıl-, 202
hormuzta t(e)ŋri, 47, 99
hroştag, 47
**I**
ınan-, 69, 147
ınanç, 100
**İ**
içgek, 74, 162
idi/İḍi, 48, 173
igide-, 78
ilçi (başı), 128, 173
ilek, 174
ilig, 45, 174
irinçülüg, 75
işuy(a)zd, 48
it-, 73
iy-, 157
iye, 100
**K**
kāfir, 195

kam, 49
kan, 46, 98
kaŋ, 49, 101
kara, 65, 128
karabaş, 187
kara bodun, 65
karını/karini, 162
katun, 50, 98
k(e)nig roş(a)n, 51
kėrtgün-/kėrtkün-/kirtgün-, 69, 147, 190
kėrtgünç/kirtgünç, 129
kılınç kıl-, 70
kırkın, 130
kigürsüg törö, 51
kirtgüngen, 182
kirtgünmiş, 182
kirtgünmiş eren, 182
kirtgünmiş ḳunçuy, 183
kirtgünügli, 183
kişi, 64
kondini, 101
kul/ḳul, 67, 130, 183
ḳul bol-, 190
kun͡çuy, 51
kuvrag, 130
küçin tut-, 193
küçlüg t(e)ŋri, 52
kün t(e)ŋri, 52, 102
**M**
m(a)habrahmi, 102
m(a)haraaç/m(a)haranç/m(a)haraaça /m(a)harança, 103
maheşvare, 104
mahoragė/mahoragı/mohoragı, 162
manasi, 104
manıbadarı/manıbadırı/manibadare, 163
Mani, 53
Mar, 53
melik, 174
m(ė)şiha, 54
možak, 54
mutiʿ, 184
mü’min, 184
mūnafiḳ, 196
mürid, 185
**N**
Narayan, 104
nigoşak, 66
nom, 54, 105
nomçı, 55, 107, 132
nomla-, 73, 158
nomlat-, 159
nomluġ, 132
**O**
ortaḳ ḳat-, 202
ortaḳ ḳatġan, 196
ortaḳ ḳatıġlı, 196
ortaḳ ḳatıġlı eren, 196
ortaḳ ḳatıġlı ḳunçuy, 197
ortaḳ ḳıl-, 203
ortaḳ ḳılıġlı eren, 197
ortaḳ ḳılıġlı uraġut, 198
ot t(e)ŋri, 56
**Ö**
öŋdi/öŋdü, 174
özne-, 79, 203
**P**
padvahtag, 56

pratyapati, 108
pratyikabut, 108
**S**
sançanaçavı/sançanaçaye, 109
sansarlıg, 133
saŋ, 134
saŋun, 56
sarasvatı/sarasvati, 109
sawçı, 175
sodamari, 110
sök-, 193
söz tutmaġlı boḍun, 198
sudur, 111
suklan-, 166
suksız, 134
suv teŋri, 57
suy yazok kıl-, 79
süü, 134
süŋüş-, 166
**Ş**
şabı, 135
şakımunı/şak(i)mun/şakimuni, 57, 112
şamnanç/şmnanç, 136
ş(a)mnu/ş(i)mnu, 75, 163
şasın/şaẓın/şazin, 113
şimnu, 75, 163
**T**
ṭā'at, 37
taġda yatġan, 185
tan-, 203
tanġan, 198
tanıġlı, 199
tanıġlı bol-, 203
tanıġlı er-, 204
taŋrı/ teŋri, 58, 114, 169, 175
tap-, 148, 191
tapıġ, 36
tapıġ uduġ, 36
tapıġ uduġ agır ayag kıl-, 148
tapıgçı/tapuġçı, 137, 185
tapın-/tap(u)n-, 70, 149, 191
tapındur-, 194
tapla-, 70, 149
tapuġ, 37
tapuġ ḳıl-, 191
tapuġçı bol-, 192
tapuġsaḳ, 186
tapuġsak bol-, 192
tapunġan … ḳunçuy, 186
tapunġu, 175
tarkan, 57
tensi, 58
teŋri, 58, 114, 169, 175
t(e)ŋri kızı, 116
t(e)ŋriçi, 66
teŋrilig, 66
tevle- körle-, 79
tėgin/tigin, tėgit, 59, 116
tėrin/tirin, 137
tıntura t(e)ŋri, 60
tıŋla-, 71, 150
tıtsı, 138
toyın, 117
törö/törü, 60, 118
tözün, 60, 119, 175
tut-, 72, 151
tutġun, 188
tutug/tutuġ, 68, 188

tutuz-, 159
tüzün, 60, 119, 175
**U**
uçık, 164
ud-/uḍ-, 152, 192
uḍġan, 186
uḍu barıġlı ḳıl-, 194
uduġ, 36
udun-, 72, 152
uġan, 176
ugra-, 153
upasanç, 139
upase/upası/upasi, 139
uruŋut, 121
**Ü**
üzne-, 79, 203
**V**
vaişiravane/vayşıravanı/vayşiravani, 121
vasu, 122
vasundarı/vasundarė, 122
vırudakı/virudaki, 123
vırupakşı/virupakşi, 124
vıtar/vitar, 164
**W**
Wadžiwantag, 61
**Y**
yagı/yaġı, 75, 164, 199
yagıla-, 167
yaġılıḳ ḳıl-, 204
yalabaç/yalavaç, 61
yaŋıl-, 80, 167
yapşın-, 154
y(a)rlagkançuçı/y(a)rl(a)kançuçı /y(a)rlıkançuçı, 61, 125
y(a)rlıg/yarlıġ, 124, 176
y(a)rlıka-/yarlıḳa-, 73, 160, 194
y(a)ruk t(e)ŋri, 62
yavlak kılınç kıl-, 168
yazın-, 80
yazok yazın-, 80
yazoklug, 75, 200
yazoksuz, 67
yazuḳ ḳıl-, 204
yazuḳ ḳılġan, 199
yazuḳ ḳılıġlı, 200
yazuḳ örtgen, 176
yazuḳ örtügli, 176
yazuḳluġ, 75, 200
yek, 76, 165, 200
yėl t(e)ŋri, 62
yėlpik/yilpik, 165
yıla-, 168
yinçrün-, 193
yinçür-, 154
yolsuz, 200
yolsuz bol-, 205
yolsuz boynaġu, 201
yolsuz kıl-, 205
yolsuz ḳılıġlı, 201
yumuşçı, 186
yuşo/yişo, 62
yükün-, 72, 155
yükünç, 36

## KAYNAKÇA


Akar, A. (2005). *Türk dili tarihi.* Ankara: Ötüken Yayınları.

Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim.* 1.,2.,3. Ciltler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alper, Ö. M. (2001). İtaat. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 444-445). http://www.islamansiklopedisi.info. Erişim tarihi: 12.10.2016.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I, metin.* İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1951, 1992 2. bs.). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, çeviri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III, indeks.* K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arendzen, J. (1910). Manichæism. *the Catholic encyclopedia* (Vol. 9). New York: Robert Appleton Company. http://www.newadvent.org/cathen/09591a.htm. Erişim tarihi: 13.10.2016.

Asmussen, J. P. (1965). *X$^{u}$āstvānīft, studies in Manichaeism.* (Acta Theologica Danica, 12). Copenhagen: Munksgaard.

Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun yaruk sudur VI. kitap karşılaştırmalı metin yayını.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydemir, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, Band I, II. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert.* Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.

Bang, W., - A. V. Gabain. (1929). *Türkische Turfan-texte II. Manichaica.* Berlin. 411-434.

Barutçu Özönder, S. (1998). *Üç itigsizler: giriş-metin-tercüme-notlar-indeks.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bozkurt, F. (2005). *Türklerin dili.* İstanbul: Kapı Yayınları.

Buswell, R. E. Jr. (Ed.). (2004). *Encyclopedia of Buddhism* (Volume 1 A-L). New York: Macmillan Reference USA.

Caferli, İ. (2013). *Azerbaycan sözlüyü-2013 I, II, III.* http://turuz.com/en/search?content=&q=%C4%B0SMA%C4%B0L+CAFERL%C4%B0. Erişim tarihi: 26.03.2016.

Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü* (3. bs.). İstanbul: Enderun Kitabevi.

Cin, R. (1971). *Kavramlar dizini.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, S. G. (1961). Notes on Irk Bitig. *Ural-Altaische Jahrbücher*, Volume 33. Wiesbaden: 218-225.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish.* Oxford: Clarendon Press.

Çağrıcı, M. (2001). İbadet, ahlâk ve tasavvuf. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 11-15). http://www.islamansiklopedisi.info. Erişim tarihi: 20.11.2016.

Çetin, E. (2009). Orhon yazıtlarında 'itaat' kavramı. *Turkish Studies, Volume 4/8 Fall,* 825-837.

Çetin, E. (2012). *Altun yaruk yedinci kitap Berlin bilimler akademisindeki metin parçaları karşılaştırmalı metin, çeviri, açıklamalar, dizin.* Adana: Karahan Kitabevi.

Demir, N., E. Yılmaz. (2005). *Türk dili el kitabı* (2. bs.). Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Demirci, K. (2014). *Türkoloji için dilbilim, konular kavramlar teoriler* (gen. 2. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.

*Derleme Sözlüğü* (2. bs.). (1993). C. 1-12. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (23. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Dil Derneği (2005). *Türkçe sözlük* (2. bs.). Ankara: Dil Derneği Yayınları.

Doerfer, G. (1963, 1965, 1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I, II, III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Dornseiff, F. (1970). *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen.* Berlin-New York: Walter De Gruyter.

Durkin-Meisterernst, Desmond. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian.* Brespols: Turnhout.

Eckmann, J. (2003). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine notlar.* O.F. Sertkaya (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Efendioğlu, M. (2008). Sahâbe. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 35, s. 491-500). http://www.islamansiklopedisi.info. Erişim tarihi: 12.10.2016.

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A.B., Z. Akkoyunlu. (Haz.) (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. Wiesbaden.

Gabain, A. von (1950). *Alttürkische grammatik* (2. Verbesserte Auflage). Leipzig: Otto Harrassowitz.

Gabain, A. von (1961). Der Buddhismus in zentralasien. *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen,* 496-574. Leiden: The Netherland.

Grousset, R. (2015). *Stepler imparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur* (2. bs.). H. İnalcık (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "aç bars" hikâyesi (metin-çeviri-açıklamalar-dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hançerlioğlu, O. (1993). *Felsefe sözlüğü* (gel.y.bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Harman, Ö. F. (1991). Ashâbū'r-Res. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 3, s. 469). http://www.islamansiklopedisi.info. Erişim tarihi: 12.10.2016.

Kafesoğlu, İ. (2001). Uygurlar. *Türk dünyası el kitabı* (3. bs). C.1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 182-188.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kıran, Z., A. Eziler Kıran. (2010). *Dilbilime giriş.* Ankara: Seçkin Yayınları.

Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya* (3. bs.). S. Karatay (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lyons, J. (1996). *Semantics I.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mansuroğlu, M. (1998). Karahanlıca. M. Akalın (Haz. - Çev.). *Tarihî Türk şiveleri* (3. bs.) içinde (s. 133-171). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Merçil, E. (2001). Karahanlılar. *Türk dünyası el kitabı* (3. bs). C.1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 309-317.

Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe sözlük.* İstanbul: Dağarcık Yayınları.

Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'.* Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca yaşam öyküsü VI. bölüm.* Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Ölmez, M. (2005). Türkçede dinî tabirler üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları, 15*, 213-218.

Ölmez, M., K. Röhrborn. (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn.* Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.

Ölmez, Z., M. Kaçalin. (2011). Karahanlı Türkçesi grameri. *XI-XIII. yüzyıllar Türk dili* içinde (s. 2-80). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Önen, Y., C. Z. Şanbey. (1993). *Almanca-Türkçe sözlük* (1, 2). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 546.

Özbay, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbent, S. (2013). Sözlüksel alan teorisi ve çeviri. *Diyalog, 2013/2*. İstanbul. 55-77.

Özcan, A. (2001). İslâm (doğuşu ve yayılışı). *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 27-31). http://www.islamansiklopedisi.info. Erişim tarihi: 12.10.2016.

Özertural, Z. (2008). *Der uigurische Manichäismus Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq.* Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.

Pilten, Ş. (2013). *Türk dilinde ızdırap söz bilgisi, bir eş anlamlılık incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Râgıp el-İsfehânî, E. K. b. M. (2001). *E- müfredât fî garîbi'l-Kur'ân.* M.H. 'Âytânî (Haz.). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

Röhrborn, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Klaus Röhrborn.* Wiesbaden: Otto Harrossowitz.

Seiffert, H. (1969). *Einführung in die wissenschaftstheorie.* München: C.H.Beck.

Sinanoğlu, M. (2001). İslâm (giriş, etimoloji ve tanımı). *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 1-2). http://www.islamansiklopedisi.info. Erişim tarihi: 12.10.2016.

Şeşen, R. (2015). *İbn Fadlan seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

*Tarama Sözlüğü* (2009). C. 1-8. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1962). Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilişinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962). *TDAY Belleten 1962*, 1-11. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T., M. Ölmez. (2003). *Türk Dilleri giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.

Tekin, T. (2004). *Irk Bitig eski Uygurca fal kitabı*. N. Demir, E. Yılmaz (Haz.). Ankara: Öncü Kitap.

Tekin, T. (2013). *Irk Bitig eski Uygurca fal kitabı.* E. Yılmaz, N. Demir (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang biyografisi X. bölüm.* Yayınlanmamış doçentlik tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri.* Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Tokyürek, H. (2012). Eski Uygurca metinlere göre Budizmin Manihaizme etkisi. *Turkish Studies, Volume 7/4, Fall*, 2889-2906.

Trier, J. (1931). *Über wort- und begriffsfelder. Der Deutsche wortschatz im sinnbezirk des verstandes-die geschichte eines sprachlichen feldes*. L. Schmidt (Ed.). (1973). *Wortfeldforschung zur geschichte und theorie des sprachlichen feldes* içinde (s. 1-38). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Tuguşeva, L. Yu. (1991). *Uygurskaya versiya biografii syuan'-tszana.* Moskova: Nauka.

Turan, S. (2006). Kur'ân'da itaat kavramı. Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

Tümer, G. (1992). Budizm. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, s. 352-360). http://www.islamansiklopedisi.info. Erişim tarihi: 20.11.2016.

Türk Dil Kurumu (1975). *Felsefe terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a7442b91bbd8.31096935 Erişim tarihi: 26.01.2016.

Türk Dil Kurumu (t.y.). *Güncel Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a7442b91bbd8.31096935. Erişim tarihi: 26.01.2016.

Türk Dil Kurumu (t.y.). *Güncel Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a9e27d0c5452.07445267 Erişim tarihi: 27.01.2016.

Türk Dil Kurumu (t.y.). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_yazimkilavuzu&view=yazimkilavuzu. Erişim tarihi: 28.04.2016-16.12.2016.

Üşenmez, E. (2011). Orta Asya (anonim) Kuran tercümesi üzerinde Özbekistan'da yapılmış bir inceleme. *Turkish Studies, Volume 6/4 Fall*, 981-986.

Vásáry, I. (2007). *Eski İç Asya'nın tarihi.* İ. Doğan (Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yazır, M. H. (2011). *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe meali.* K. Yusufoğlu (Sadeleştiren). İstanbul: Kilim Matbaacılık.

Zemahşeri, E. K. (1965). *Esâsü'l-belâga*. Beyrut: Dâru Sâdır.

## ÖZ GEÇMİŞ

20.06.1987 tarihinde Adana'da doğdu. İlköğretimi, Adana'daki Öğretmen Ayfer Doğruol İlköğretim Okulu'nda tamamladıktan sonra, ortaöğretimi, yine Adana'daki Mehmet Kemal Tuncel-Yabancı Dil Ağırlıklı (Süper)- Lisesi'nde tamamladı. 2005 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü kazandı. 2005-2009 yılları arasında Hacettepe Başarı Bursu (Başbakanlık Bursu'na dönüştü) almasının yanı sıra, 2007-2008 eğitim öğretim yılının Güz yarıyılında da Avrupa Birliği'nin desteklediği Erasmus Bursu'nu kazanarak, bir dönem Macaristan'ın Szeged Üniversitesi'nde Altayistik Bölümü'nde eğitim aldı. 2009 yılında Hacettepe Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Tezsiz Yüksek Lisans Programı'nı kazanarak burada pedagojik formasyonunu aldı ve 2010 yılında buradan da mezun oldu. 2011-2012 yılları arasında askerliğe, önce Konya Hava Savunma Okulu'nda başladı, daha sonra İskenderun 39. Mekanize Piyade Tugayı Hava Savunma Batarya Komutanlığı'nda Hava Savunma Teğmen olarak askerliğini tamamladı. 2015 yılı Bahar yarıyılında Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda tezli yüksek lisans eğitimine başladı. Yüksek lisans eğitimini, Eski Türk Dili Bilim Dalı'nda Doç. Dr. Engin Çetin danışmanlığında tamamladı.

Adres: Toros Mh. 78066 sk. Çınar Apt.
No. 1 Çukurova/ADANA
Tel: 0543 370 82 88
e-posta: hcarslan87@gmail.com